

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI**

MƏNTİQ

**MÜHAZİRƏLƏR
TOPLUSU**

(Dərs vəsaiti)

BAKI- 2016

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI**

“İCTİMAİ ELMLƏR” kafedrası

“MƏNTİQ”

MÜHAZİRƏLƏR TOPLUSU

(dərs vəsaiti)

BAKI - 2016

Tərtib etdilər:	“İctimai elmlər” kafedrasının rəisi, polis polkovniki, t.ü.f.d.	T.F.Əliyev
	“İctimai elmlər” kafedrasının baş müəllimi, polis baş leytenantı	R.Y.Qasimov
	“İctimai elmlər” kafedrasının müəllimi, polis baş leytenantı	R.M.Məcnunov
Elmi redaktor:	DİN-in Polis Akademiyasının rəisi, polis general-mayoru, h.ü.f.d	N.T.Əliyev
Rəyçilər:	DİN-in Polis Akademiyasının ”DİO-nun inzibati fəaliyyəti” kafedrasının müəllimi, polis polkovnik-leytantı, h.ü.f.d	Ş.T.Şükürov
	Bakı Avrasiya Universitetinin “Regionşünaslıq” kafedrasının professoru, f.e.d., professor	S. Talış

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ

- MÖVZU №1. «Məntiqin elminin predmeti və onun əhəmiyyəti»
- MÖVZU №2. «Məfhum. Məfhum üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar»
- MÖVZU №3. «Məfhumun bölgüsü»
- MÖVZU №4. «Hökm»
- MÖVZU №5. «Əqli nəticə»
- MÖVZU №6. «Silloqizmlər»
- MÖVZU №7. «İnduktiv əqli nəticə»
- MÖVZU №8. «Analogiya»
- MÖVZU №9. «Sübut»
- MÖVZU №10. «Təkzib»
- MÖVZU №11. «Təfəkkürün məntiqi qanunları»
- MÖVZU №12. «Hipoteza»

ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

ÖN SÖZ

Humanitar elmlər sistemində məntiq elmi özünəməxsus yer tutur. Bazar iqtisadiyyatına keçdiyimiz dövrdə məntiqi biliklərə artan maraq günbəgün qloballaşan dünyamızda beynəlxalq kompyuter şəbəkəsinin daha sürətlə inkişaf etdirilməsi və qeyri-səlis idarəetmə sistemlərin genişlənməsi ilə bağlıdır. Məntiq elminin müasir elm sahəsi kimi ijtimai elmlər sırasında öz yeri və rolu vardır. Onun ayrıja fənn olaraq digər ali təhsil müəssisələrində olduğu kimi Polis Akademiyasında da tədris edilməsi ictimai elmlərə olan diqqətin bir təzahürüdür.

Məntiq insan təfəkkürünün qanunauyğunluqlarını öyrənir. Bu qanunauyğunluqların öyrənilməsi mülahizə prosesində fikrin düzgün qurulmasının vəjib şərtidir. Məntiq elminin qanunauyğunluqlara istinad edərək öyrənilməsi onlardan şüurlu surətdə istifadə olunmasına və mülahizələrin təhlil edilməsinə kömək edir. Məntiq mülahizələrin düzgün və yaxud səhv olduğunu müəyyən edərək həqiqəti yanlışlıqdan ayırmağa imkan verir. Təfəkkürün qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, onlardan mülahizə prosesində şüurlu surətdə istifadə edilməsi daha ardıcılıqla, qeyri-ziddiyyətli, sübutlu düşüncə səriştəsini yaratmaqla həm özünün, həm də özgənin fikirlərinə qarşı tənqidi münasibət qaydalarını yaradır.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətində də məntiqi biliklərin əhəmiyyəti böyükdür. Məntiqi biliklər fərziyyələrin qurulmasına, cinayətin açılması üçün əsas şərt olan təhqiqat planının tərtib olunmasına, əməliyyat hərəkətləri sisteminin təyin edilməsinə, rəsmi sənədlərin düzgün hazırlanmasına (bura qərar, mütəhhim barədə çıxarılan hökm, cinayət yerinin müayinəsi və mütəhhimi dindirmə protokolu, müqavilə, saziş, raport və s. aiddir) kömək edir. «Məntiq» fənni üzrə tərtib olunmuş «Mühazirələr toplusu» (dərs vəsaiti)

müdavimlərin tədris və imtahanlara hazırlıq prosesində istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının müdavimləri üçün nəzərdə tutulmuş “Məntiq” fənni üzrə mühazirələr toplusu (dərs vəsaiti) tərtib edilərkən müvafiq fənn üzrə mövcud tədris proqramının tələbləri nəzərə alınmış, həmçinin digər ali tədris ocaqlarının da təcrübəsindən geniş istifadə olunmuşdur.

MÖVZU № 1. «MƏNTİQ ELMINİN PREDMETİ VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ»

PLAN:

1. Məntiq elminin spesifik xüsusiyyəti və əhəmiyyəti
2. Məntiq elminin tarixi
3. İdrakın dialektikası və idrak prosesində təfəkkürün rolu
4. Məntiq elminin insanın mədəniyyətinin formalaşmasında rolu.

Sual 1. Məntiq elminin spesifik xüsusiyyəti və əhəmiyyəti

Məntiqin aktual problemlərinin bilavasitə şərhinə başlamaq, ilk növbədə onun predmetini, meydana gəlməsini və dövrümüzdə qədərki inkişaf yolunu izləmək məqsədilə ümumi təsəvvürə yiyələnmək zəruri bir işdir. Bu cür diqqət yönümündə məntiqin müasir idrak prosesində və insanların əməli fəaliyyətində prinsipial əhəmiyyətini, təfərrüat və xüsusiyyətlərini anlamaq olar.

Məntiq elmi və ümumiyyətlə, təfəkkür fenomeni (hadisəsi) haqqında elementar biliklərə yiyələnmədən məntiqi problemlərin seçilməsini, onların hər birinin idrak prosesində rolunu, qarşılıqlı əlaqəsini və evristik əhəmiyyətini bütövlükdə dərk etmək çətinidir.

Məntiq maraqlı, çətin, qədim və zəngin tarixi olan dünyəvi elmlərdəndir, bəşəriyyətin mənəvi həyatının mürəkkəb, çoxcəhətli fenomenidir. Buna görə də müxtəlif

tarixi dövrlərdə ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin bu elm haqqında söylədikləri cürbəcür fikirləri təbii hesab etmək lazımdır. Bir çox alimlər məntiqi «fikirlərin praktik silahı» adlandırırdılar. Bəzi mütəfəkkirlər məntiqi «fikirləşmək və mühakimə yürütmək sənəti» hesab edirlər. Bir qrup filosoflar isə məntiqə fikir fəaliyyətinin qaydalarının, sərəncam və normalarının məcmusu və külliyyatının «nizamlayıcısı» kimi yanaşırdı. İngilis alimi V. Zegetin fikrincə, məntiq əqlin «tibbisidir», başqa sözlə desək, düşüncənin yaxşılaşdırılması vasitəsidir.

Məntiq elmi latınca – logos sözündən götürülmüşdür ki, onun hərfi mənası, söz, zəka, fikir, qanunauyğunluq, nitq, əql deməkdir. Lakin, bu sözlər məntiq termininin elmi mənasını aşkara çıxarmır. Çağdaş dövrümüzdə «məntiq» termini aşağıdakı mənalarda işlədilirdi:

- a) obyektiv gerçəklikdəki hadisə və proseslərin qarşılıqlı zəruri qanunauyğunluqlarını;
- b) bu əlaqələrdə və fikirlərin inkişafındakı qanunauyğunluqları;
- c) təfəkkürün məntiqinə aid müəyyən biliklər sistemini;
- ç) insan fəaliyyətinin ardıcılığını bildirən bəşəri qaydaların məcmusunu ifadə edir.

«Əşyaların məntiqi», «faktların məntiqi», «tarixi inkişafın məntiqi», «sınıf mübarizəsinin məntiqi», «təfəkkürün məntiqi» və bu kimi ifadələr bu sözün nümunəvi variantlarıdır. Əşyalar arasındakı əlaqələrdə və fikrin inkişafında təzahür edən qanunauyğunluqlar bilavasitə gerçəklikdəki əlaqələrin təfəkkürümüzdə inikasındır. Çox vaxt «məntiq» termini altında ancaq ənənəvi elm deyil, onun ayrı-ayrı bölmələri də (modal məntiq, qeyri-klassik məntiq) nəzərdə tutulur. Astronomiyada Qaliley kometasının əvvəlcədən hesablanmış trayektoriyasından kənara çıxması çoxdan məlum idi. Lakin bu hadisənin də öz obyektiv məntiqi vardır. Astronomun bu hadisənin nəticəsinin səbəbləri haqqında yürütdüyü mühakimə təfəkkürün məntiqini ifadə edir.

Təfəkkürü öyrənən elmlərdən biri fəlsəfədir. Onun əsas problemi şüurun, təfəkkürün varlığa münasibətidir. Fəlsəfənin əsas bölmələrindən biri idrak nəzəriyyəsidir, burada idrak prosesinin dialektikası, onun pillələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə, bütövlükdə təfəkkür prosesi tədqiq olunur, fundamental fəlsəfi məsələlər həll edilir, təfəkkürün obyektiv aləmə münasibəti araşdırılır və belə bir suala cavab verilir ki, insan əldə etdiyi biliklərin köməkliyi ilə real gerçəkliyin adekvat mənzərəsini verə bilər.

Psixologiya elmi insanın emosiyaları, hissləri, iradəsilə yanaşı, təfəkkürü psixi proses kimi öyrənir, insanın praktik və elmi fəaliyyətində psixi proseslə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini aşkara çıxarır, fikir fəaliyyətinin sövqedicisi məqamlarını təhlil edir, uşaqlarda, yaşlı və psixi cəhətdən normal adamlarda, həmçinin psixikası pozulmuş şəxslərdə təfəkkürün xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Psixologiya təfəkkürü təbii proses kimi nəzərdən keçirir, müxtəlif kateqoriyadan olan adamlarda təfəkkürün tiplərini tədqiq edir və təfəkkürün ayrı-ayrı adamların psixi vəziyyətindən, maraq və yaddaşlarından asılılığını öyrənir.

İnsanın ali əsəb fəaliyyətinin fiziologiyasında baş beyin yarım kürələr qatında gedən maddi, başqa sözlə desək, fizioloji proseslər aşkara çıxarılaqla, onların qanunauyğunluqları və bu proseslərin fiziki-kimyəvi, bioloji mexanizmləri tədqiq olunur.

Kibernetika elmi canlı orqanizmlərdə, texniki qurğularda və təfəkkürdə, ilk növbədə onun idarə ediləcək fəaliyyəti ilə təmasda olan idarəetmə funksiyalarının, onların qarşılıqlı təsirinin ümumi qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarır.

Dilçilikdə dil və təfəkkürün vəhdəti, fərqli cəhətləri və bunların qarşılıqlı təsiri nəzərdən keçirilir. Dilçilik dil obyektlərinin (söz, cümlə və s.), dilin vasitələrinin köməkliyi ilə fikirlərin ifadə üsullarını üzə çıxarır.

Təfəkkürdən bəhs edən məntiq elminin özünəməxsusluğu, yuxarıda sadaladığımız elmlərdən fərqi ondadır ki, bir çox elmlər üçün ümumi olan təfəkkürün ümumbəşəri strukturunu, onun funksiyalarını nəzərdən keçirir və onların idrak prosesində, insanların əməli fəaliyyətində rolu və əhəmiyyətini, bununla yanaşı, fikrin formalarını təşkil edən elementlərin əlaqə və nisbətini tədqiq edir ki, bu da məntiq elminin xüsusi predmetidir.

Məntiq elmi bir elm kimi bizim eradan əvvəl IV əsrdə qədim Yunanıstanda meydana gəlmişdir. Onun banisi yunan fəlsəfəsinin «Hegeli» adlandırılan Aristotel (bizim eradan əvvəl 384-322-ci illərdə yaşamışdır) olmuşdur. Aristotel «Kateqoriyalar», «Şərhlər haqqında», «Analitika» (1-ci və 2-ci kitablar), «Topika», «Sofistik təkzibləri haqqında» və digər əsərlərində öz sələflərinin tədqiqatlarını sistemləşdirmiş, təfəkkürün formalarını və üç qanununu (eyniyyət, ziddiyyətsizlik və üçüncünü istisna qanunları) elmə daxil etməklə, məntiqi daha da inkişaf etdirmişdir. Fundamental (əsaslı) məntiqi sistem yaratmış Aristotelin vaxtında artıq bu elm məntiqi biliklər sahəsini əhatə edən ilk formalaşan müstəqil elmlərdən birinə çevrilmişdir.

Məntiqə adətən düzgün mühakimənin forma və qanunları haqqında elm kimi də tərif verirlər. Bəzən bu elmi formal məntiq də adlandırırlar. «Formal» terminini bir çox məntiqçilər arabir məzmunuz, formalizm mənasında şərh edirlər ki, bu da elmi baxımdan yanlış fikirdir, məntiqlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Məsələ ondadır ki, bu elm təfəkkürün formalarını (strukturunu) dərindən öyrəndiyinə və aşkara çıxardığına görə belə adlanır. Faktır ki, bu formaların hər birinin (anlayışın, hökmün, əqli nəticənin) məntiqi məzmunu vardır və onların bir çox idraki proseslərin dərkində mühüm rolunu inkar etmək olmaz. Aristotelin əsərlərinin təhlilindən də aşkar olur ki, onun tədqiq etdiyi məntiqi problemlər dairəsi daha genişdir. Çünki Aristotelin əsərlərində məntiqi formalarla yanaşı, insanın

dərkedici fəaliyyətinin bir çox vasitə və üsulları təhlil olunur. İstər xarici ölkə alimlərinin əsərlərində, istərsə də dövrü mətbuatımızda məntiqə verilən müxtəlif tərifləri qarşılaşdırmaq fikrində deyilik, özlüyündə bunların hər birini nisbi həqiqət kimi qəbul etmək olar. Lakin yuxarıda söylənilən fikirləri yekunlaşdırmaqla və məntiqin müasir inkişaf səviyyəsini nəzərə almaqla, sözün dar mənasında ona qısa bir tərif də vermək olar: məntiq həqiqətə aparın düzgün təfəkkürün formaları, qanunları və bu formalar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar və qaydalar haqqında elmdir. Lakin məntiqin tədqiqat sahələrinin çoxluğunu düşündükdə, onun geniş və dəqiq tərifinə ehtiyac hiss olunur, biz də E.Voyşvillo və M.Deqtyarevin verdiyi tərifini daha münasib hesab edirik: «Məntiq mücərrəd təfəkkür mərhələsində nəzəri idrakın formaları, üsulları, metodları və bu metodların əsasını təşkil edən qanunlar haqqında, həmçinin idrak vasitəsi kimi dil haqqında ümumelmi xarakter daşıyan elmdir».

Məntiq elminə geniş aspektdən yanaşdıqda, onun məntiqi semiotika (idrak vasitəsi kimi dilin tədqiqi) və metodologiya (idrakın ümumelmi üsul və metodlarının öyrənilməsi) kimi sahələrinin də tədqiqinə zərurət vardır.

Hələlik belə bir məsələ maraqlıdır ki, insanın idrak fəaliyyətinin üsul və metodlarını öyrənən məntiq elmi ayrı-ayrı elm sahələrinin spesifik məzmunu ilə bağlı deyil, çünki konkret elmlərin hər birinin xüsusi tədqiqat predmeti vardır (təbiətin və ictimai həyatın bu və digər sahələrini öyrənir). Məntiq bunlardan fərqli olaraq müxtəlif elmlərdə fikirli-dərkedici fəaliyyətin necə həyata keçirilməsi üsullarını öyrənir.

Bundan başqa, məntiqdə hazır biliklərdən çıxarılan yeni nəticələrin, sübutların tədqiqi ilə yanaşı, biliyin ifadə formaları (anlayış, hökm, əqli nəticənin mümkün növləri və məntiqi strukturları) və onların üzərində aparılan müxtəlif əməliyyatlar təhlil olunur.

Beləliklə, məntiqin predmeti təfəkkürün tarixən yaranmış forma və üsullardır ki, idrakın nəticələrinin həqiqiliyi də bunlardan asılıdır. Bu formaların, üsul və metodların özü isə insanların psixi xüsusiyyətləri, vərdişləri, meylləri ilə deyil, obyektiv gerçəkliyin cisim və hadisələrinin ümumi xassə və münasibətləri ilə təyin olunur. Son nəticədə təfəkkürün forma və metodları obyektiv aləmin xassə və münasibətlərinin bilavasitə beynimizdə inikasıdır.

Bu baxımdan məntiqi bu və digər məsələlərin həllində «insan necə fikirləşir?» sualı yox, «o necə fikirləşməlidir?» sualı maraqlandırır. İdrak prosesində məsələlərin bu cür həlli həqiqi nəticələrin alınmasına imkan yaradır. Lakin təfəkkürün təbii proseslərində bəzən tələsik ümumiləşdirmələrə meyl yaranır ki, bu da intuisiyalara və sözlərin işlənməsində qeyri-müəyyənliklərə gətirib çıxarır, bunların aradan qaldırılmasında məntiqi qaydalar, göstərişlər insana daha çox kömək edir.

Sual 2. Məntiq elminin tarixi

Məntiq qədim və zəngin tarixi olan elmlərdəndir, onun yaranması bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf tarixi ilə üzvi vəhdət təşkil edir. Qabaqcadan deyim ki, biz məntiqin tarixini geniş formada araşdırmaq fikrində olmasaq da, bu barədə ayrı-ayrı tədqiqatçıların müxtəlif əsərlərinin adlarını bilsək də, fəlsəfə ixtisası istisna olmaqla, digər ixtisas sahələrində məntiqin bir elm kimi inkişaf tarixinin öyrənilməsinə ciddi zərurət duyulmasa da, məntiqi problemlərin dərinədən dərkini və ana dilində məntiq tarixinə aid heç bir vəsaitin olmadığını nəzərə alaraq, bu barədə bir qədər konkret danışmağı zəruri hesab edirik. Bir çox alimlər məntiqin tarixi inkişafı haqqında danışmağı o qədər də düzgün hesab etmirlər. İ.Kant deyirdi ki,

iki min il ərzində Aristotelin vaxtından indiyə qədər məntiq bir addım da qabağa getməmişdir. Rus alimi E.Bobrov belə bir fikir irəli sürürdü ki, o dövrdən diqqəti cəlb edən ancaq Aristotelin məntiqi sistemi yaranmışdır ki, bu da artıq köhnəlmişdir, onu əvəz edəcək heç bir şey yoxdur və gələcəkdə yeni məntiqi yaratmaq qarşımızda bir problem kimi durur.

Məntiq ilk başlanğıcdan hər şeyi əhatə edən, ayrı-ayrı elmlərə bölünməyən, küll halında inkişaf edən fəlsəfənin daxilində təşəkkül tapırdı və buna görə də ontoloji səciyyə daşıyırdı, başqa sözlə desək, anlayışların, ideyaların düzülüşünə deyil, əşyaların düzülüşünə aid edilirdi ki, bu da yanlış baxış idi. Məntiqin tarixi göstərir ki, təfəkkür fenomeni haqqındakı təlimin özü əksliklərin mübarizəsi formasında, başqa cür deyilsə, məntiqdə mütərəqqi və mürtəcə cərəyanlar arasındakı mübarizədə həyata keçirilirdi. Məntiqin tarixi cəmiyyətin tarixi inkişafının ümumi gedişilə yanaşı, istehsalın, texnikanın inkişafını, sinfi mübarizənin, o cümlədən fəlsəfənin və digər elmlərin (riyaziyyat, təbiətşünaslıq və s.) inkişafı ilə sıx əlaqəsini aydın göstərməlidir. Məntiqin inkişafında müəyyən inkişaf mərhələlərinin dəyişməsinə müəyyən etməklə, məntiqi təlimlərin inkişafındakı varislilik əlaqəsini öyrənmə bilərik.

Dünya məntiq elmi akademik A.Makovelskinin qeyd etdiyi kimi, xüsusiləşmiş və öz aralarında əlaqəsi olmayan iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bunlardan biri öz mənbəyini qədim yunan məntiqindən (xüsusilə Aristotel məntiqindən) götürmüşdür və bunun əsasında Qədim Romada, Bizansda, Zanafqaziya, ərəbdilli Yaxın Şərqi ölkələrində, Rusiya və Qərbi Avropa ölkələrində məntiqi təlimlər inkişaf etmişdir. Digər istiqamət öz mənbəyini qədim hind məntiqindən götürmüş, bunun əsasında Çində, İndoneziyada, Yaponiyada, Tibetdə, Koreyada və digər yerlərdə məntiq elmi inkişaf etmişdir.

Biz bu iki istiqamət (cərəyan) haqqında ayrı-ayrılıqda izahat verməyəcəyik, buna ehtiyac da yoxdur, əsas söhbət Aristotel məntiqi ətrafında gedəcəkdir. Bu iki istiqamət arasında köklü fərqlər də azdır.

Bir elmi nəzəriyyə kimi məntiqin meydana gəlməsi tarixi minilliklərlə təfəkkür praktikasının dərinliklərinə gedib çıxır. İnsanların əmək, maddi-istehsal fəaliyyətinin inkişafı ilə onların fikri qabiliyyətləri də, xüsusilə də ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə qabiliyyətləri tədricən inkişaf edir və təkmilləşir. Bu isə gec və tez təfəkkürün özünün, onun forma və qanunlarının xüsusi tədqiqat obyektini kimi nəzərdən keçirilməsinə gətirib çıxarmalı idi.

Tarix sübut edir ki, məntiq müstəqil bir elm kimi 2,5 min il bundan əvvəl Qədim Hindistanda, Çində, sonralar isə Qədim Yunanıstan və Romada geniş inkişaf etmişdir. Qədim Hindistanda məntiqin inkişafının ilkin mərhələsində əsas diqqət əqli nəticəyə verilirdi, bəzən də onu sübutla eyniləşdirirdilər. Hind məntiqində ilkin olaraq belə bir baxış var idi ki, sillogizm doqquz üzvdən (hökmdən) ibarətdir. Görkəmli hind məntiqçisi Hotama onun sayını beşə endirmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. tezis;
2. əsas;
3. nümunə;
4. tətbiq;
5. yekun.

Hotamanın beş üzvlü sillogizm nəzəriyyəsi hind məntiqində əsas yer tutur. Məntiq müstəqil fundamental bir elmi sistem kimi Yunanıstanda geniş inkişaf etmişdir.

Məntiqin meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri elmlərin, xüsusilə riyaziyyatın meydana gəlməsi və ilkin inkişafıdır. Bu proses bizim eradan əvvəl VI əsrdə Qədim Yunanıstanda daha sürətlə gedirdi. Mifologiya və dinlə mübarizədə meydana gələn məntiq elmi-nəzəri təfəkkürə, xüsusilə də əqli nəticə və sübuta əsaslanırdı. Bu isə idrak

formaları kimi təfəkkürün özünün tədqiqinin zəruriliyinə səbəb olur.

Digər mühüm səbəb – natiqlik sənətinin inkişafıdır, qədim yunan demokratiyasının çiçəkləndiyi bir şəraitdə məhkəmə işlərinin təkmilləşməsidir. Məntiqi bilmək xüsusilə hüquqşünaslar və natiqlər üçün daha faydalıdır. Böyük Roma natiqi və alimi Siseron natiqin qüdrəti haqqında danışarkən, natiqlik istedadının «ilahi vergi» olduğunu qeyd edirdi.

Natiqlik istedadının inkişafı xüsusilə məhkəmə işlərinin müxtəlifliyinə, onun təkmilləşməsinə səbəb olurdu. Yaxşı hazırlanmış məntiqi çıxışlarda dolaşq işlərin əsl mahiyyəti aşkara çıxarıldı və nitqin ittihamedici qüvvəsinə dinləyicilərdə dərin maraq yaranırdı, bu və ya digər məntiqi nəticələrin çıxarılmasına yol açılırdı. Məntiq də nitqin ittihamedici qüvvəsindəki «sirri» aşkara çıxarmaq cəhdi kimi meydana gəlmişdir. Məntiq göstərir ki, nitq hansı xassələrə malik olmalıdır, dinləyicilərin nə ilə razı olub-olmamalarını onlara inandırmalıdır, bir şeyin həqiqi və yaxud yalan olduğunu əsaslandırmalıdır. Siseronun sözləri ilə desək, Yunanıstan «həqiqətən natiqlik istedadı ilə ehtirasla alışıb yanırı və uzun dövr onunla şöhrətlənirdi». Buna görə də təsadüfi deyildir ki, Qədim Yunanıstan məntiq elminin beşiyi olmuşdur.

Məntiqin banisi, bəzən də belə deyilir ki, onun «atası», məşhur qədim yunan filosofu, ensiklopedist alim, antik fəlsəfənin Hegeli adlandırılan Aristotel (384-322) olmuşdur. Lakin birinci dəfə məntiqi problemlərin kifayət qədər dolğun və sistemli təhlili qədim yunan alimi və təbiətşünası Demokrit tərəfindən verilmişdir. Onun məntiqə aid fikirləri «Məntiqilik və yaxud kanonlar» (kanon – qayda, ölçü deməkdir) haqqında olan xüsusi traktatında toplanmışdır.

Demokrit öz məntiqini empirik əsasda qurmuşdur, ona görə də onu induktiv məntiqin banilərindən biri hesab etmək olar. Demokritin üç kitabdan ibarət olan həmin əsərində idrakin

mahiyyəti, onun əsas formaları və həqiqətin meyarı araşdırılmaqla, idrakda məntiqi mühakimələrin mühüm rolu göstərilmiş, hökmlərin təsnifatı verilmiş, deduktiv əqli nəticələrin bəzi növlərinin ciddi tənqidi verilməklə, idrak prosesində induktiv metodun rolu məsələsinə də toxunulmuşdur. Atomist təlimin banisi Demokrit analoji əqli nəticənin, hipotezlərin, anlayışların tərifinin və digər məntiqi problemlərin təhlilinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Təbiətin təcrübi yolla öyrənilməsinə əsas götürən Demokrit ilk dəfə məntiq tarixində kafi əsas qanununu da formulə etmiş, lakin o, bu qanunu ancaq təfəkkürlə deyil, bütün təbiətə aid ümumi prinsip kimi nəzərdən keçirirdi. Onun fikrincə, «heç bir əşya səbəbsiz meydana gəlmir, lakin hər şey bir əsasdan və zərurət gücündən yaranır».

Qədim yunan idealist filosoflarından Sokrat və Platon da məntiq problemləri ilə ciddi məşğul olmuşlar. Platonun saysız-hesabsız dialoqlarında məntiq məsələləri onun ideyalar haqqındakı metafizik və idealist təlimi ilə əlaqədə nəzərdən keçirilir. Biz, hətta Platonda kateqoriyaların, onun sözləri ilə deyilsə, ideyaların ali cinslərinin təsnifatına, ayrı-ayrı məntiqi qanunların dürüst ifadə olunmasına da təsadüf edirik. Sokrat və Platon öz məntiqi təlimlərində fəlsəfədə və məntiqdə materialist xəttin əleyhinə qarşı ciddi mübarizə aparırdılar.

Təəssüf ki, Demokritin traktatları və digər qədim yunan alimlərinin fikirləri zəmanəmizə qədər gəlib çatmamışdır. Lakin, məntiqə aid antik dövr yunan alimlərinin mülahizələrinin Aristotelin nəhəng məntiqi sisteminin yaranmasında müsbət rolunu heç cür inkar etmək olmaz. Müasir klassik məntiqin başlanğıcı da Aristoteldən başlayır.

20 il Platonun şagirdi və sonralar Afinada özünün xüsusi məktəbini yaratmış antik fəlsəfənin «Makedoniyalı İsgəndəri» adlandırılan Aristotel məntiq problemləri ilə geniş və dərinlən məşğul olmuşdur. Onun əsərləri haqlı olaraq antik fəlsəfənin inkişafının zirvəsi hesab olunur. Aristotel özünə qədərki elmdə

olan nailiyyətləri, xüsusilə təfəkkürün formaları haqqındakı dağınıq bilikləri nəzərdən keçirməklə, ümumiləşdirib öz əsərlərində məntiqin bütün problemlərini hərtərəfli və dərinləndirən işləmişdir.

Aristotelin məntiqə aid bütün əsərlərini onun şərhçiləri sonralar «Orqanon» (biliyin silahı) adı altında birləşdirirlər. Onun «Kateqoriyalar», «Şərhlər haqqında», «Birinci və ikinci analitika», «Topika» və «Sofistik təkzibləri haqqında»kı əsərləri «Orqanona» daxil edilir. Bundan başqa, Aristotelin məntiqi təliminin ünsürlərinə onun «Metafizika», «Fizika», «Ruh haqqında» üç kitabında və «Ritorika» traktatında da rast gəlinir.

Aristotelin «Kateqoriyalar»ında anlayışlar təliminin əsasları, «Şərhlər haqqında» əsərində isə hökm nəzəriyyəsinin təhlili verilir. «Birinci və ikinci analitika»da isə əqli nəticə və sübut nəzəriyyəsi müfəssəl surətdə işlənmişdir. «Topika» əsərində isə təfəkkürdə qəbul edilən əsas məntiqi kateqoriyaların və üsulların təsviri verilir. Onun «Sofistik təkzibləri haqqında»kı əsərində səhv əqli nəticələrin və sübutun mənbələri məsələsi izah olunur və məntiqi səhvlərin aşkara çıxarılması vasitələri göstərilir. «Metafizika» əsərində Aristotel tərəfindən kəşf olunmuş əsas məntiqi qanunların - eyniyyət, ziddiyyətsizlik və üçüncünü istisna qanunlarının şərhli verilir.

Aristotel antik fəlsəfədə ilk dəfə insanın fikrini xüsusi və müfəssəl tədqiqat predmetinə çevirir. Ona görə məntiq sübut haqqında, həqiqətin əsaslandırmaq vasitələri haqqında elmdir. Onun məntiqi həqiqət və yalanın ciddi şəkildə fərqləndirilməsinə əsaslanırdı, anlayışların tərifinə isə materialistcəsinə yanaşırdı. Aristotelin yaratmış olduğu elm formal məntiq, bəzən də sxolastik məntiq kimi verilir, təfəkkür formalarının gerçək predmet və hadisələrə əlaqəsinə səthi yanaşılır. Aristotelin məntiqə aid əsərlərinin dərinləndirən təhlili bu fikrin əsassızlığını sübut edir. «Formal məntiq» terminini hərfi mənada anlamaq yanlış fikirdir, çünki bu elm təfəkkür

formalarının tədqiqinə hərtərəfli yanaşdığına görə belə adlanır. Digər tərəfdən, klassik, ənənəvi məntiqi orta əsr şolastik məntiqindən fərqləndirmirlər. Maraqlıdır ki, Aristotelin özünün elmi idrakın məntiqinə olan marağı və tələbi formal məntiqin həddlərindən kənara çıxırdı. O, təfəkkürdə təkə və ümuminin, səbəb və nəticənin inkişaf dialektikasını irəli sürürdü. Aristotel elmlərin küll halında inkişaf etdiyi bir dövrdə təfəkkür formalarının həqiqi dialektikasını aşkara çıxarmağı bacarmasa da, elə elmi problemlərə toxunurdu ki, bunların qoyuluşunun və uzaqgörənliklə əvvəlcədən deyilməsinin böyük elmi və metodoloji əhəmiyyəti vardır. Onun idrak nəzəriyyəsi və məntiqi dialektik fikirlərlə zəngindir. «Aristotelin məntiqi sorğudur, axtarışdır, Hegelin məntiqinə yaxınlaşmaqdır». Bu fikirdən aydın olur ki, Aristotelin məntiqinin obyektivliyinə şübhə ola bilməz. Aristotel dialektik təfəkkürün artıq ən mühüm formalarını tədqiq etmişdi. O, məntiqi düzgün mühakimə yürütmək bacarığı, həqiqəti sübut etməyin vasitə və yolları haqqında elm adlandırır. Aristotelə görə, həqiqət fikrin gerçəkliyə uyğunluğudur, yalan isə gerçək predmet və hadisələrin fikirdə təhrifidir. Aristotelin fikrincə, mühakimə prosesində fikirlərin əlaqəsi sərbəst, özbaşına deyil, cisim və hadisələrin özlərinin əlaqəsi ilə müəyyən olunur. Buna görə də insanların şüur və iradəsindən asılı olmayan məntiqin qanun və qaydalarının gerçəkliyin özündəki əlaqələrdə obyektiv əsası vardır. Beləliklə, Aristotel məntiq elmini yaratmaqla, elmi biliyin əsas prinsiplərini sofistikadan və o dövrdəki sokratçılıq məktəblərindən qoruya bilmişdir.

Aristotelin bütün məntiqi düşüncələrinin mərkəzində duran əsas məsələ – deduktiv əqli nəticə və sübut nəzəriyyəsi idi. Bu problemlər elə dərindən və hərtərəfli işlənmişdir ki, yüzilliklər keçsə də, indiyə qədər öz əhəmiyyətini itirməmişdir. O, kateqoriyaların – ən ümumi anlayışların konkret təsnifatını vermişdir ki, bu da Demokrit tərəfindən hökmlərin verilmiş

təsnifatına yaxındır. Aristotelin məntiqi təliminin əzəməti ondadır ki, burada sonrakı dövrlərdə yaranan məntiqin yeni bölmələrinin, cərəyanlarının (istiqləmələrinin) və növlərinin (induktiv, simvolik, modal, semantik, dialektik) rüşeymi verilmişdir. Doğrudur, Aristotelin özü bu elmi məntiq yox, analitika (idrakin təhlili) adlandırır. «Məntiq» termini elmi dövriyyəyə daha sonralar, təxminən bizim eradan əvvəl III əsrdə daxil olmuşdur. Məntiq yunan sözü olan logos (həm söz, həm də fikir mənasında işlənir) götürülmüşdür ki, bu da fikirləşmək sənətini – dialektikanı və mühakimə yürütmək sənəti adlandırılan ritorikanı (bələğət elmi) birləşdirirdi. Elmi biliklərin tərəqqisi ilə bu termin xüsusi məntiqi problemləri bildirir, dialektika və ritorika isə müstəqil bilik sahələri kimi ayrılır.

Özündən əvvəlki təfəkkür praktikasının hərtərəfli ümumiləşdiricisi olan Aristotel məntiqi elmi idrakin sonrakı inkişafına güclü təsir etmişdir, bu elmin təsiri ilə Evklidin (b.e.ə. IV-III əsrlərdə) «Başlanğıc» əsəri meydana gəlmişdir. Bu əsərdə əvvəlki üç yüz il ərzindəki yunan riyaziyyatının inkişafının əzəmətli nailiyyətləri ümumiləşdirilmiş və ilk dəfə praktikada elmi nəzəriyyələrin qurulmasının deduktiv metodu meydana gəlmişdir. E. Eynşteyn məntiqin praktik tətbiqi kimi Evklidin əsərinin tarixi əhəmiyyətini qiymətləndirərək, qeyd edirdi ki, bu son dərəcədə gözəl olan əsər insan ağına, onun gələcək fəaliyyəti üçün zəruri olan böyük bir inam və yəqinlik verir.

Aristotelin məntiqi natiqlik sənətinin, xüsusilə məhkəmə nitqlərinin inkişafına güclü təsir etmişdir. Natiqlik sənəti nəzəriyyəçilərindən olan Hermator məntiq elminin təsiri ilə ellinizm dövründə natiqlik nəzəriyyəsinin yüksək nailiyyəti olan məşhur «yerləşmə sistemi» adlanan cədvəl yaratmışdır ki, burada məhkəmə «kazuşlarının» (hallarının), hadisə və sərgüzəştlərinin bütün müxtəlifliyi, başqa cür deyilsə, qanun və nizamnamələrin növ və növ müxtəlifliyi vahid sxemdə

birləşdirilir ki, bundan da nətiqlər öz nitqlərində geniş istifadə edirdilər.

Aristoteldən sonra məntiq elmi Yunanıstanın özündə, Qərb və Şərq ölkələrində daha da inkişaf etdirilirdi. Bu inkişaf bir tərəfdən təfəkkür praktikasının fasiləsiz təkmilləşməsinə, digər tərəfdən fikir proseslərinin mahiyyətinin dərinədən aşkara çıxarılmasına səbəb olur, bununla da bir çox məntiqi problemlərin dəqiq və tam şərhini vermək asanlaşır. Bu isə yeni problemlərin meydana çıxmasına şərait yaradır. Beləliklə də, məntiqin predmeti genişləndirirdi. Bu proses özünü Aristotelin deduksiyanın ümumiləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsində də göstərirdi. Sillogizm nəzəriyyəsinin daha səylə işlənməsi ilə yanaşı, yeni deduktiv nəticələrin qeyri-sillogistik formaları da tədqiq olunurdu.

Məntiq elminin inkişafında qədim stoiklər (Stoya – Afınada liman adıdadır, burada bu məktəbin nümayəndələri toplaşaraq, məntiq, fəlsəfə və digər elmlərdən söhbət aparırdılar) məktəbinin mühüm rolu vardır. Bu məktəbin görkəmli nümayəndələrindən Epikürün, Zenonun, Aristonun, Xrizippin və başqalarının adını çəkmək olar. Stoiklər əsas etibarlı ilə şərti və təqsimi sillogizmlər nəzəriyyəsinin işlənməsi ilə məşğul olurdular. Onlar fəlsəfəni məntiq, fizika və etikaya bölürdülər. Burada da ön yeri məntiq tuturdu. Stoiklərin fikrincə, məntiqin məqsədi, vəzifəsi insan zəkasını yanlışlıqlardan qorumaq, həqiqətin yollarını və meyarını tapmaqdır. Stoiklər məntiqin predmetini düzgün anlamadıqlarından, onu qrammatika və ritorika ilə eyniləşdirirdilər, məntiqi dialektika və ritorikaya ayırırdılar. Dialektikanı isə, özlüyündə qrammatika və idrak nəzəriyyəsinə bölürdülər. Buna görə də onlar yanlış olaraq məntiqə işarələr və onları ifadə edən elm kimi tərif verirdilər, başqa cür desək, stoiklərin fikrincə, məntiq təfəkkür formaları ilə yanaşı, söz və cümlə birləşmələrini də tədqiq etməlidir. Lakin, stoiklərin tarixi xidməti ondadır ki, Aristotelin məntiqi ilə müqayisədə

(Aristotel sillogizmi sadə hökmlərin daxilində anlayışlar arasındakı münasibətin tədqiqinə əsaslanırdı, anlayışlar S və P ilə ifadə olunurdu) sadə hökmlər təfəkkürün tərkib hissələrə ayrılmayan vahidləri kimi nəzərdən keçirilirdi və tədqiqatın mərkəzində hökmlər arasındakı əlaqələrin dəyişilməsinə yol verilirdi. Beləliklə, stoiklər məntiqində çıxış nöqtəsi kimi p və yaxud q tipli (müasir terminologiyada bu dizyuksiya adlanır) sxemlərin öyrənilməsi əsas götrülür, p və q dəyişkənliyi anlayışlara deyil, hökmlərə uyğun gəlir. Məntiqi nəzəriyyələrin gələcək inkişafında hər iki istiqamətin mühüm əhəmiyyəti vardır və bunlar məntiqdə predikatlar (siniflər) və mülahizələr (hökmlər) məntiqinin başlanğıcını qoymuşdur. Buradan aydın olur ki, stoiklərin məntiqi – mülahizələr məntiqidir. Onlar ilk dəfə təklif və tövsiyələrə əsaslanan hesablamaların, o cümlədən aksiomatik metodun əsaslarını hazırlayırlar. Aristotel kimi, stoiklər də məntiqə gerçəkliyi dərk etməyin aləti, təfəkkür və nitqin həyata keçməsinin effektiv, təsirli vasitəsi kimi baxırdılar.

Stoiklər məktəbinin məhdud cəhətlərinə baxmayaraq, ilk dəfə onlar «Məntiq» terminini təfəkkür fəaliyyətinin qanunlarını tədqiq edən bir anlayış kimi elmə daxil etmişlər. K.Marks və F.Engelsin «Alman ideologiyası»nda stoiklərin məntiqinə verdiyi yüksək qiymət daha önəmlidir: «Stoiklər Aristoteldən sonra formal məntiqin və ümumiyyətlə, sistematikanın başlıca baniləri idilər».

Qədim dövrün materialist filosoflarından Epikür də (b.e.ə. 341-270) məntiq problemləri ilə məşğul olmuşdur. İdealistlərin əksinə olaraq, Epikür və onun davamçıları təcrübi biliklərin məntiqinin işlənməsi problemləri ilə ciddi məşğul olmuşlar.

Məntiq elmi orta əsrlərdə bir çox alimlər tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Bu dövrdə məntiqin ərəbdilli banisi, Suriya riyaziyyatçı alimi əl-Fərabi (870-950) Aristotelin «Orqanon» əsərinin şərhini verir. Onun məntiqinin əsasını elmi

təfəkkürün təhlili təşkil edirdi. O, məntiqdə iki pilləni fərqləndirirdi. Bunlardan biri təsəvvür və anlayışları, digəri isə hökmləri, əqli nəticələri və sübutu əhatə edir. Əl-Fərabinin məntiqi idrak nəzəriyyəsi və qrammatika ilə əlaqəlidir. Lakin əl-Fərabə doğru olaraq məntiqin qrammatikadan fərqi belə izah edirdi ki, qrammatika bu və ya digər xalqın dili sərəhdələrindən kənara çıxmır, başqa sözlə desək, dil milli səciyyə daşıyır, məntiq isə ümumibəşəridir. Məntiq bütün insanlara təfəkkür dilində ifadə olunan ümumi qaydalar verir. Nitqin ən sadə elementlərindən daha mürəkkəbə – sözlərdən hökmə, oradan da mühakiməyə keçmək lazımdır.

Əl-Fərabə hesab edirdi ki, məntiqin xüsusi predmeti sübut haqqında təlimdir, lakin o, sübutun formal tərəfini deyil, həqiqətə çatmağın məqsədini də qeyd edirdi. Konkret desək, ərəbdilli fəlsəfədə məntiq düzgün təfəkkürün qaydalarını müəyyən edən praktik elm kimi başa düşülürdü. Bu dövrdə məntiqi inkişaf etdirən alimlərdən biri də tacik mütəfəkkiri İbn Sina (980-1037) idi. O, «Məntiq» əsərində Aristotel sillogizmini ümumiləşdirməklə, məntiqin bir çox problemlərinin şərhini vermiş, qəti və şərti hökmlər arasındakı asılılığı müəyyən etmişdi. Bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, İbn Sinanın «Böyük məntiq (müfəssəl)», «Orta və kiçik məntiq» adlı əsərləri olmuşdur. Təəssüf ki, bunlar zamanəmizə gəlib çatmamışdır. Alman filosofu Hegelin bu əsərlərdən bəhrələnməsinə heç bir şübhə yoxdur.

Yaxın Şərqlə peripatetik fəlsəfəsi İbn Sinanın şəxsinə ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Onun məşhur «Tibbin kanonları» əsəri XVII əsrə qədər Qərbdə və Şərqdə tibb elminin əsasını təşkil etmişdir.

Aristotel məntiqinin bütün incəliklərini dərinləndirən öyrənmiş İbn Sinanın idrak nəzəriyyəsinin mütərəqqi cəhəti ondadır ki, o, idrakda hissi təcrübənin rolunun və ağılın qaydalarının vəhdətini qəbul edirdi. O, fəlsəfəni məntiqə, fizika və riyaziyyata bölürdü. Onun fikrincə, fəlsəfə mövcud olan hər

şey haqqında və xüsusi elmlərin bütün prinsipləri barəsində elmdir. İbn Sinaya görə, varlıq ya cismani, ya mənəvi, ya da intellektual formada olur. Buradan da nəticə çıxarırdı ki, cismani varlığı fizika, mənəvinə metafizika, intellektualı isə məntiq öyrənir.

İbn Sinaya görə məntiqlilik materiyadan abstraksiyadır, məntiq də riyaziyyatla oxşardır, hər ikisinin işi materiyanın abstraksiyasıdır. Deməli, məntiqi abstraksiya ağılda mövcuddur. İbn Sinanın təliminə görə məntiq təfəkkürün formaları haqqında elmdir, bu fikirlə də İbn Sina məntiqi təlimində əl-Fərabilə birləşir.

İbn Sinanın məntiqi sistemi müasir məntiqdə olduğu kimi:

- a) anlayışlar;
- b) hökmlər;
- c) əqli nəticələr;
- ç) sübut haqqında təlimdən ibarətdir.

Orta əsrlərdə Yaxın Şərqi ölkələri məntiq elminin beşiyi sayılırdı. Bu dövrdə yaşayıb-yaradan alimlər Yunan filosoflarının bütün əsərlərini öz dillərinə tərcümə etməklə, onlara bir sıra şərhlər əlavə etmişlər. Bu illərdə Azərbaycanda məntiq elminin inkişafında xüsusi xidməti olan alimlərdən Siracəddin Ürməvinin və İbn Sinanın ən istedadlı tələbəsi olmuş Bəhmənyarın adını çəkmək olar. Bəhmənyar Azərbaycan fəlsəfi fikrinin ən nəhəng filosoflarından biridir. Onun «Metafizikanın predmeti», «Varlığın pillələri» və «Məntiq» əsərləri orta əsr peripatetik fəlsəfəsinin gözəl incilərindəndir. Bu traktatların təhlili onu göstərir ki, Bəhmənyar Aristotelin təlimi ilə dərinlən tanış olmuşdur. Onun «Məntiq» əsərində bu elmin elə bir problemi yoxdur ki, Bəhmənyar ona toxunmasın. O, çox vaxt məntiqi nəzəri sənət kimi başa düşürdü. Bəhmənyar doğru olaraq məntiqin faydasını məlum fikirdən naməlumla keçid yollarını tapmaqda və təfəkkürdə baş verən məntiqi səhvləri aradan qaldırmaqda görürdü. Bəhmənyarın

məntiqində söz və anlayışın qarşılıqlı əlaqəsi, anlayışların tərifinin müxtəlifliyi, hökm nəzəriyyəsi, əqli nəticənin müxtəlif formaları və bunların məzmunca gerçəklikdəki predmet və hadisələrə uyğunluğu əsaslı surətdə araşdırılırdı. Belə bir cəhət də maraqlıdır ki, ərəbdilli məntiqdə əqli nəticənin beş növü:

1. sübut;
2. dialektika;
3. ritorika;
4. poetika;
5. sofistika bir-birindən fərqləndirilirdi.

Bəhmənyarın məntiqində təfəkkür qanunlarının şərhinə də toxunulur. O, təfəkkürün ziddiyyət qanununa maddi gerçəkliyin inikası kimi yox, mənəvi aləmdə öz əsası olan təmiz təfəkkürün qanunu kimi yanaşırdı, əşyalarda real ziddiyyətləri inkar edirdi. Buna görə də Bəhmənyarın məntiqində bu qanunlar metafizik və idealist planda verilir. Konkret desək, onun fəlsəfəsində ümumi istiqamət peripatetizmlə islam dinini yaxınlaşdırmaq idi.

Orta əsrlərdə məntiq problemləri ilə ciddi məşğul olan Azərbaycan alimi Əfzələddin Xuncərin «Məntiqə dair cümlələr», «Məntiqə dair konspekt», «Fikirlərin qaranlıq yerlərində sirlərin açılması» və digər traktatlarının məntiq elminin inkişafında böyük əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanın təbiətşünas filosofu, məntiqçisi Siracəddin Ürməvinin yaradıcılığı da Aristotelin və Şərq peripatetiklərinin təliminə əsaslanırdı. O, məntiqin vəzifəsini yeni biliyin alınması yollarını və şərtlərini müəyən etməkdə görürdü. Təfəkkür formaları və onların növ müxtəlifliklərini dərinlən araşdırmış S.Ürməvi eyni zamanda bu formaların gerçəklikdəki predmet və hadisələrə uyğunluğunu da nəzərdən keçirmişdir. Onun «Məntiqə və fəlsəfəyə dair nurların doğuşları», «Hikmət incəlikləri», «Metodlar», «Dialektikaya dair traktatlar» və digər əsərlərində varlığa, idrak nəzəriyyəsinə və sosial həyata aid bir çox problemlərin hərtərəfli, geniş təhlili verilmişdir.

Bu dövrdə peripatetizmə, ümumiyyətlə bütün fəlsəfəyə qarşı mübarizə aparan əl-Qəzəli (1059-1111) Aristotelin məntiqindən bir silah kimi istifadə edirdi. O, Aristotel məntiqinin bütün müddəalarını riyaziyyatın aksiomları kimi sarsılmaz hesab edirdi. Onun əsas fəlsəfi əsəri «Filosofların məhvi» adlanır. Öz tənqidində təfəkkürün ziddiyyət qanununa əsaslanan əl-Qəzəli allahın özünün də bu qanuna tabe olduğunu qeyd edirdi. Lakin əl-Qəzəli Aşari kimi təbiət hadisələrində səbəbiyyət əlaqələrini tamamilə təkzib edirdi. Onun gətirdiyi dəlillər səbəbiyyət əlaqələrini sonrakı dövrdə tənqid etmiş ingilis alimi D.Yumun gətirdiyi dəlillərə bənzəyir. D.Yumun təlimində də səbəbiyyət əlaqələri ideyasının heç bir obyektiv əsası yoxdur və Yum bunu təmiz subyektiv inam adlandırır. Hadisələr arasındakı səbəbiyyət əlaqələrini inkar edən əl-Qəzəli də Aşari kimi hesab edirdi ki, bütün mövcudluğun və aləmdə baş verən hər şeyin vahid səbəbi Allahdır.

Yaxın Şərqlərdə peripatetik fəlsəfənin tənəzzülünə baxmayaraq, ərəb Şərfində elmi fikirlər daha da inkişaf edir. Buraya naturfəlsəfəyə və məntiqə aid əsərlər gətirilir, əl-Fərabî, İbn Sina və digər alimlərin əsərləri geniş yayılır.

XII əsr ispan alimi İbn Rəşdün (1126-1198) yaradıcılığında ərəbdilli peripatetik fəlsəfə artıq başa çatır. O, Aristotelin nəzəriyyəsinə qüsursuz hesab edirdi və qeyd edirdi ki, Aristotelin təlimində heç bir mühüm dəyişiklik aparmaq mümkün olmadığı kimi, elmdə də heç bir yeni kəşf etmək mümkün deyildir.

Əl-Fərabî və İbn Sinanın əksinə olaraq, İbn Rəşd aləmi əbədi və zəruri proses kimi anlayırdı. O, maddi aləmin «mümkün olan» varlıq kimi dərk olunmasını təkzib edirdi və göstərirdi ki, materiya və forma bir-birindən ayrılıqda mövcud deyildir, onları ancaq fikirdə bir-birindən təcrid etmək olar. Lakin o, yanlış olaraq belə bir fikir irəli sürürdü ki, ilahi təfəkkür universalları yaradır, onlar ancaq ağılda mövcuddur,

Allah dünyanın nizamlayıcısı, bütün əksliklərin birləşdiricisidir.

İbn Rüşdün fəlsəfəsindəki əsas ideyalar din əleyhinə aparılan mübarizəni ifadə edirdi ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. maddi aləmin əbədiliyi;
2. bütün hadisələr arasında səbəbiyyət əlaqələrinin zəruriliyi;
3. fərdi olan hər bir canlının məhv olma təbiətinə malik olması;
4. insan ruhunun ölməzliyi ideyasının təkzibi.

Ərəbdilli fəlsəfədə məntiq problemləri ilə məşğul olan alimlərdən biri də İbn Xaldun olmuşdur. O, xüsusilə orta əsrlərdə sxolastik elmlərdə deduksiyaan sui-istifadə olunmasını kəskin tənqid edərək, qeyd edirdi ki, sxolastik elmlərin deduktiv nəticələri empirik faktlara uyğun gəlmir, çünki cisim və hadisələrin real aləmi ancaq müşahidə yolu ilə dərk olunur. O, məntiqi qaydaların sadə tətbiqi ilə həqiqətə nail olmağı kobud yanılma kimi səciyyələndirirdi. Şübhəsiz ki, İbn Xaldun burada həqiqi deduksiyanı deyil, boş, sxolastik deduktiv mühakimələri nəzərdə tuturdu. Lakin onun belə bir müddəası da maraqlıdır ki, elmlərin əsas məsələsini təcrübi faktlar haqqında dərinlən düşünməkdə görürdü.

Beləliklə, akademik A.Makovelskinin fikrincə, feodalizm dövründə yaranan ərəbdilli məntiqi belə səciyyələndirmək olar:

1. bu məntiq o dövrdəki elmlərin inkişaf səviyyəsinə uyğun idi, hətta bir çox sahələrdə elmlərin irəliyə doğru inkişafına təkan vermişdir;
2. orta əsrlərin ərəbdilli məntiqi Qərbi Avropa məntiqinin, xüsusilə F.Akvinskinin məntiqinə güclü təsir etmişdir;
3. ərəbdilli məntiq indiki dövrə qədər də keyfiyyətə islam ilahiyyat məntiqi kimi qalır. Axırınıcı fikirlə razılaşımaq olmaz, çünki elmi məntiq ilahiyyatçı alimlərin sxolastik məntiqindən aydın surətdə fərqləndirilmir.

Sual 3. İdrakın dialektikası və idrak prosesində təfəkkürün rolu

Reallıqdakı cisim və hadisələrin beynimizdə inikası idrak prosesi ilə bağlıdır. İdrakın mənbəyi gerçəklikdəki predmet və hadisələrdir, onlar arasında müxtəlif əlaqə və münasibətlərdir. Obyektiv gerçəklik, təbiət, fiziki olan şey ilkindir, əbədidir və heç bir qüvvə tərəfindən yaranmamışdır. Şüur, təfəkkür, psixi olan şey isə ikincidir, törəmədir, yüksək təşəkkürlü insan beyninin məhsuludur. İdrakın əsasında xarici aləmin varlığı, onun insan beynində inikası durur. İdrak prosesində insan təfəkkürü az bilikdən çox biliyə, sadədən mürəkkəbə, biliksizlikdən dəqiq biliklərə doğru inkişaf edir. Bu baxımdan idrak prosesinin özü mürəkkəb və ziddiyyətli səciyyə daşıyır. Hər bir idrak prosesi canlı seyrdən mücərrəd təfəkkürə, oradan da praktikaya doğru gedir ki, bu da həqiqəti dərk etməyin dialektik yoludur, idrakın mahiyyətinin açılmasının xarakterik cəhətidir.

Buradan aşkar olur ki, hər bir idrak prosesi ikipilləlidir:

- a) bilavasitə (canlı müşahidə və yaxud hissi idrak);
- b) bilvasitə (əqli, məntiqi) idrak.

İnsan canlı müşahidənin köməyi ilə ətraf aləmi dərk edərkən, ona məxsus olan hiss üzvlərindən (görmə, eşitmə, dadbilmə, iybilmə, ləmişə orqanları) istifadə edir. Hissi idrak bütün biliklərimizin əsası və mənbəyidir, çünki canlı müşahidə prosesində insan obyektiv gersəkliliklə bilavasitə əlaqədə olur, bunsuz idrak prosesi yoxdur. Lakin, buna passiv proses kimi də baxmaq olmaz, burada insanın fəal idraki fəaliyyəti əsas yer tutur. Bilavasitə idrak duyğularla, qavrayışlarla, canlı müşahidə ilə əlaqədardır. Məsələn, biz havanın buludlu olması, havaya atılmış cismin yerə düşməsi, qızılgülün ətirli olması, xörəyin duzlu olması və s. bu kimi hadisələri canlı müşahidə yolu ilə öyrənirik. Canlı müşahidəyə əsaslanan biliklərdə gerçəklikdəki

predmet və hadisələrin zahiri, səthi, üzdə olan xassələri, cəhətləri beynimizdə əks olunur. Hissi idrak üç əsas formada:

1. duyğu;
2. qavrayış;
3. təsəvvürlə həyata keçirilir ki, bu barədə konkret izahat vermək olar.

Duyğu – obyektiv gerçəklikdəki cisim və hadisələrin ayrı-ayrı xassələrinin, tərəflərinin (cismın rəngi, forması, iyi, dadı, səsi, bərk və boşluğu və s.) beynimizdə inikasındır. Duyğuların mənbəyini gerçəklikdəki cisim və hadisələr, onların müxtəlifliyi təşkil edir. Duyğu cisim və hadisələrin surətidir, şəkildir, obyektin subyektə inikasındır. Duyğuların fizioloji əsasını hiss üzvləri, mərkəzə qaçan sinir lifləri və baş beyin analizatorları təşkil edir.

Duyğu şüurun maddi aləmlə bilavasitə əlaqəsi, cisim və hadisələrin surəti, inikası olduğundan, onu simvollar və ieroqliflər nəzəriyyəsinin tərəfdarları kimi, simvola, şərti işarə, ieroqliflə eyniləşdirmək yanlış fikirdir və insanı aqnostisizmə (dünyanın dərk olunmasını inkar edən fəlsəfi cərəyan) aparıb çıxarır. Subyektiv idealistlərdən E.Max reallıqdakı cisim və hadisələri duyğu kompleksləri, Berkli isə duyğu kombinasiyaları adlandırmaqla, duyğuların mənbəyini cisim və hadisələrdən ayırırdılar ki, bu da solipsizmə (şəxsi duyğuları yeganə gerçəklik hesab etməklə, maddi aləmin varlığını inkar edən idealist cərəyan) gedib çıxmaqdır. Duyğular bütün biliklərimizin mənbəyi olsa da, cisim və hadisənin bütöv, tam formada dərk deyil. Buna görə də burada qavrayışlardan istifadə olunur. Qavrayış – cisim və hadisələrin bütün əlamət və tərəfləri ilə bütöv, tam şəkildə beynimizdə inikasındır. Məsələn, divardakı saatın, bağçadakı ağacın, əl çantasının və digər əşyaların canlı müşahidə yolu ilə qavranılması. Qavrayış duyğular əsasında yaransa da, o, nisbətən dərin, əhatəli prosesdir, burada ümumiləşdirmənin ünsürləri vardır, duyğularda əks olunmayan xassə və əlaqələr əks olunur.

Qavrayışın yaranması insanın təcürbi fəaliyyəti ilə bağılıdır, duyğu analitik prosesdirsə, qavrayış sintetik prosesdir.

Hissi idrakın yüksək forması təsəvvürdür. Təsəvvür insanın istər keçmişdə, istərsə də indiki zamanda qavradığı cisim və hadisələrin müəyyən xassə və əlamətlərinin təfəkkürdə hissi bərpasıdır. Əgər duyğu və qavrayış cisim və hadisələrin insanın hiss orqanlarına birbaşa təsiri nəticəsində yaranırsa, təsəvvür bilavasitə təsirlərdən kənarında meydana gəlir. Məsələn, uşaqlıq və məktəb illərində dost olduğun adamın müəyyən xassələrinin təsəvvürü, səyahət zamanı müşahidə etdiyın gölün, meşənin, şəhərin, maddi abidələrin və s. şeylərin təsviri. Lakin cisim və hadisələrin təsviri hər bir adamda fərdi səciyyə daşıyır. Bəzən belə də deyirlər ki, təsəvvür cisimsiz qavrayışdır.

Təsəvvür hissi idrakdan məntiqi idraka keçiddir, təfəkkürə yaxındır, lakin hərəkəti bütövlükdə qavraya bilmir. Bilirik ki, işıq saniyədə 300000 km. sürətlə yayılır, bunu ancaq təfəkkürlə qavramaq mümkündür. Təsəvvürlə qavrayış üzvi vəhdətdə olsa da, bir-birindən fərqli cəhətləri də vardır:

- a) cisim və hadisələrsiz qavrayış yoxdur;
- b) qavrayış aydın və konkretidir;
- c) bunlar bir-birindən nisbi sabitliyə görə də fərqlənir;
- ç) qavrayış dərin prosesdir, təsəvvür isə keçici səciyyə daşıyır;

d) təsəvvürdə keçmişdə və indiki zamanda baş verən hadisə və proseslər də əks olunur;

e) təsəvvürdə cisim və hadisələrin daha səciyyəvi cəhətləri verilir. Məsələn, musiqiçi müxtəlif xalqlara aid olan musiqini, zərgər zinət əşyalarının zərifliyi haqqında aydın təsəvvürə malik olur.

Hissi idrak, canlı müşahidə – idrak prosesinin birinci, zəruri pilləsidir, insanın nail olduğun bütün biliklərə material verir, lakin elm heç vaxt zahiri, səthi biliklərlə kifayətlənmir. İnsan daim cəhd edir ki, hissi idrakın verdiyi məlumatları

ümumiləşdirsin, əşyaların daxili təbiətini aşkara çıxarsın, təbiət və cəmiyyətin inkişafındakı qanunauyğunluqları dərinləndirib dərk etsin. İdrakın məqsədi hadisələrin mahiyyətini, onun daxili əlaqələri və qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaqdır. Bilavasitə idrak heç vaxt suyun hidrogen və oksigendən ibarət olması haqqında bilik verə bilməz. Əgər biz hissi idrakın verdiyi biliklərlə kifayətlənsəydik, onda Günəş və Ayın tutulma səbəblərini, şimşək çaxması ilə göy gurultusunun arasındakı səbəbiyyət əlaqəsini, cazibə qüvvəsinə əsasən cismin yerə düşməsi və b. kimi hadisələri heç cürə anlaya bilməzdik.

Duyğu, qavrayış idrak prosesinin zəruri momenti olsa da, canlı müşahidə bir sıra nöqsanlardan hali deyildir. Elə hadisə və proseslər vardır ki, onu bilavasitə qavramaq olmur. Digər tərəfdən hissi idrakın verdiyi biliklərin çoxu subyektiv səciyyə daşıyır. Bununla belə, hissi idrakın məhdudluğu ondadır ki, o, cisim və hadisələrdəki fərdini, ayrıcanı və zahiri xassələri əks etdirir. İdrakın əsas məqsədi isə hadisələrdə ümumini axtarıb tapmaq, dərin, daxili əlaqələri aşkara çıxarmaqdır. Bu funksiyanı həyata keçirən təfəkkür qabiliyyətidir. Buna görə də idrak canlı müşahidədən mücərrəd təfəkkürə yüksəlir. İdrakın hər iki pilləsi dialektik əlaqədədir, bunları bir-birindən nə təcrid etmək, nə də birini digərinə qarşı qoymaq olmaz, onların əhəmiyyətini birtərəfli şişirtmək yanlış fikirdir. Lakin fəlsəfə tarixində elə filosoflar vardır ki, idrakın bu və ya digər pilləsini birtərəfli olaraq şişirdirdilər. Empirizm məktəbinə daxil olan filosofların çoxu iqrar edirdilər ki, idrakın yeganə mənbəyi və vasitəsi duyğu və qavrayışlardır. Materialist empirizmin nümayəndələrindən Hobbs, Lokk, Kondilyak və başqaları hesab edirdi ki, şüurdan kənar və ondan asılı olmayaraq mövcud olan cisim və hadisələr bizim hiss orqanlarımıza təsir edərək, müəyyən duyğular yaradır ki, bunlardan da bütün biliklər təşkil olunur.

İdealist empirizmin nümayəndələrindən olan Berkli, Yum, Avenarius, Max, Boqdanov və b. fikrincə, bütün aləm duyğuların kombinasiyasından ibarətdir ki, bunlardan da idrak və bütün fiziki aləm yaranır.

İdrak prosesinin birinci pilləsinin rolunu şişirdən empirizmin əksinə olaraq, rasionalizm cərəyanının tərəfdarları idrakın yeganə mənbəyini təfəkkürdə, ağılda görürdülər. Bu nəzəriyyənin başlıca nümayəndələri Dekart, Spinoza, Leybnits və b. idi. Onların zənnincə, gerçəkliyi dərk etməyin mənbəyi təfəkkürdür, duyğu, qavrayış bizi tez-tez aldadır və bunlara əsaslanan bilik mötəbər deyil, yanımlardır. Lakin rasionalistlər təfəkkürün bilavasitə gerçəkliklə əlaqədə olmadığını anlasalar da, cisim və hadisələrin məlumatlarının ancaq duyğu və qavrayışların köməyi ilə əqlə çatdırılmasını inkar edirdilər. Belə bir cəhət də maraqlıdır ki, rasionalistlər əşyaların hiss orqanlarına təsirini qəbul etsələr də, duyğu və qavrayışları yalan hesab edirdilər. Lakin, bu fikri bütün rasionalistlər haqqında demək olmaz. Radikal rasionalizmin nümayəndəsi Dekartın fikrincə, duyğu yanılmanın səbəbidir. Spinozaya görə, duyğu «qarışıq, dumanlı» təcrübədir, Leybnits isə əbədi həqiqətlərlə yanaşı, faktın həqiqiliyini qəbul edirdi. Həmin faktın həqiqiliyi isə duyğu və qavrayışlara əsaslanır. Son nəticədə onlar hesab edirdilər ki, həqiqi bilik, cisim və hadisələrin mahiyyətini ifadə edən bilik, ancaq təfəkkürün, başqa sözlə, tamamilə təcrübənin məlumatlarından azad olan təfəkkürün vasitəsilə əldə edilən bilikdir.

Bu fikirdən təfəkkürlə gerçəklik arasındakı əlaqənin hansı yollarla həyata keçirilməsi məsələsi tamamilə qaranlıq qalır. Çünki gerçəkliyin dərkində real, həqiqi biliklərə nail olmaq üçün əgər biz duyğu və qavrayışların verdiyi məlumatları kənara qoysaq, onda boş söz olan təmiz təfəkkür qalır. Dil materialdan kənarada isə təfəkkür yoxdur. Deməli, təmiz təfəkkür mövcud olmayan təfəkkürdür.

Fəlsəfədən bildiyimiz kimi, Kant idrakda empirizm və rəşionalizmin birtərəfliliyini aradan qaldırmağa cəhd etmişdir. İdrak prosesində duyğu, qavrayış və təfəkkür iştirak edir. Lakin Kant metafizik olduğundan, idrak prosesində bu iki məqamın həqiqi qarşılıqlı əlaqəsini anlamırdı. İdrakda hissilik və təfəkkür tarixən bir-birilə əlaqəlidir. Kant isə bu iki qabiliyyəti, momenti bir-birindən ayıraraq, birincini empirik, ikincini isə aprior mərhələ adlandırırđı. Buradan çıxış edərək, birincini süstlük, ikincini isə fəallıq kimi səciyyələndirirdi. Bununla da hissi idrakla təfəkkür arasında uçurum yaradırdı, bunların üzvi əlaqəsini görmürdü, empirizm və rəşionalizmin birtərəfliliyinin kantsayağı aradan qaldırılmasının heç bir əsası yox idi. Bu məsələdə Kant prinsipcə öz sələflərinin nöqtəyi-nəzərində dururdu. Bu məsələdə empirizmin, rəşionalizmin və Kantın nəzəriyyəsinin əsas səhvi ondadır ki, canlı müşahidəni təfəkkürdən təcrid edirdilər.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Kantın ardıcılıları – yeni kantçılar Kantın idrak nəzəriyyəsinə materialist ünsürlərdən təmizləməklə, şey özündələri təkzib etməklə, belə bir nəticəyə gəlirlər ki, ağıl özündən bütün gerçəkliyi yaradır, buna görə də duyğuların verdiyi materiala tələbat qalmır.

Hissi qavrayışlar cisim və hadisələri mövcud olduğu kimi əks etdirir, lakin ümumi, qanun, hadisələr arasındakı daxili əlaqələr hissi idraka bilavasitə verilmir. Hissi idraka da hadisələrdəki ümumi xassələr, mahiyyət, qanun, müxtəlif əlaqələr birbaşa verilmir, burada nöqsan hadisələrin özü deyil, ancaq hissi idrakın müəyyən məhdudluğundadır. Təfəkkür özü əlaqələri, mahiyyəti, qanunları yaratmır, əksinə, hissi idrakın verdiyi material əsasında predmet və hadisələrdəki ümumi xassələri, onların mahiyyətini və qanunauyğunluqlarını tapıb aşkara çıxarır, fərdidən ümumiyyə, hadisədən mahiyyətə keçir. Hadisə və proseslərin mahiyyətinin tam dərki məntiqi idrakla tamamlanır. İnsan heç vaxt təfəkkürsüz keçinə bilməz. Təfəkkür gerçəkliyin beynimizdə inikasının ən ali, məntiqi

formasıdır. Məntiqi idrakın formaları da təfəkkürdən başlayır. Buna görə də məntiqin obyektivi olan təfəkkürün ümumi xarakteristikasını vermək və onun idrak prosesində rolunu izləmək nəcib və zəruri bir işdir.

Təfəkkür insanın ən yüksək mənəvi sərvətidir, onun əvəzolunmaz var-dövlətidir. Təfəkkürün meydana gəlməsinin bioloji ilkin zəminini hiss orqanlarının fəaliyyəti əsasında canlıların psixi qabiliyyətlərinin güclü inkişafı təşkil edir. Təfəkkür qabiliyyətinin yaranmasının obyektiv əsası insanın təbiətə uyğunlaşması, ona təsiri və yüksək fəaliyyət növü olan əməyə təsiri ilə bağlıdır. İnsanın özünü də əmək yaratmışdır. İnsanın məqsəyənlü əmək fəaliyyəti o halda uğurlu olur ki, bu fəaliyyət ancaq hissi idrakın materiallarına deyil, cisim və hadisələrin mahiyyətinə, daxili, zəruri, qanunauyğun əlaqə və münasibətlərinə istinad edən biliklərə əsaslanır.

Təfəkkür – insanların praktik fəaliyyəti prosesində həyata keçirilən gerçəklikdəki predmet və hadisələrin ümumiləşmiş, vasitəli, mücərrəd və məqsədəuyğun inikasıdır.

«Fikirlər aləmi, səltənəti» insan beynində öz-özünə yaranmır, özlüyündə mövcud deyildir, onun fasiləsiz ilkin şərti «cisimlər aləminin», real gerçəkliyin özüdür, fikirlərin həqiqiliyi də gerçəkliklə müəyyən olunur.

İkincisi, təfəkkürün gerçəklikdən asılılığının spesifik xarakteri mövcuddur. Təfəkkür gerçəklikdəki cisim və hadisələrin, maddi əşyaların ideal, fikirlər formasında beynimizdə yenidən inikasıdır, hasil olmasıdır. Əgər gerçəkliyin özü sistemli səciyyə daşıyarsa, müxtəlif sonsuz sistemlər çoxluğundan ibarətdirsə, təfəkkürün özü xüsusi universal inikas sistemidir ki, onun da müəyyən tərzdə özü arasında əlaqəli olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir edən elementləri vardır.

Üçüncüsü, mövcud biliklər əsasında baş verən bilavasitə inikas üsulu mövcuddur. Burada ayrıca götürülmüş cisim və

hadisəni deyil, bir çox əşyalar çoxluğunu əhatə edən ümumiləşmiş xarakter daşıyan inikasdən söhbət gədir.

Dördüncüsü, burada bilavasitə gerçəkliyin özü yox, onun insanların əmək fəaliyyəti prosesində inkişafı və yenidən dəyişməsi ifadə olunur.

İnsan, onu əhatə edən gerçəkliyi dərk edərkən, predmet və hadisələrin səbəblərini müəyyənləşdirməyə, mahiyyətini açmağa, təbiət və cəmiyyət qanunlarından praktik fəaliyyətində istifadə etməyə cəhd edir. Gerçəkliyin konkret məntiqi formalarla inikasına isə təfəkkürsüz nail olmaq mümkün deyil.

1. Təfəkkür gerçəkliyi ümumiləşmiş obrazlarla əks etdirir. Hissi idrakdan fərqli olaraq təfəkkür fərdidən, konkretdən ayrıcadan uzaqlaşaraq, cisim və hadisələrdəki ümumi, təkrar olunmaz, zəruri və mühüm xassələri ayırır.

2. Təfəkkür – gerçəkliyin şüurumuzda vasitəli inikası prosesidir. Biz hiss orqanlarının köməyi ilə bilavasitə gerçəklikdəki cisim və hadisələri dərk edirik. Konkret halda təcrübəyə müraciət etmədən hazır biliklərdən alınan yekun, nəticə, onun alınması prosesinin özü isə nəticə çıxarma adlanır. Bu cür biliklərin elmi-nəzəri idrakda, insanın idraki fəaliyyətində mühüm əhəmiyyəti vardır.

3. Təfəkkürün xüsusiyyətlərindən biri də onun dillə, nitqlə üzvi vəhdətindədir. Dil materialından kənarında təmiz təfəkkür yoxdur. Təfəkkür ancaq dil materialı əsasında yaranır və mövcud olur. İnsanlar dilin köməyi ilə fikir fəaliyyətinin nəticələrini təfəkkürdə ifadə edir, möhkəmləndirir, fikirlərini mübadilə etməklə, qarşılıqlı anlaşmaya nail olurlar.

Gerçəkliyin bilavasitə inikası olan təfəkkür xüsusilə yüksək aktivliklə fərqlənir. Lakin aktivlik bütövlükdə bütün idrak prosesinə də aiddir. Təfəkkür prosesində insan ümumiləşdirməni, abstraksiyanı və digər fikir üsullarını tətbiq etməklə, gerçəkliyin predmet və hadisələri haqqındakı bilikləri kökündən dəyişdirməklə, onları ancaq təbii dilin vasitələri ilə yox, müasir elmlərdə mühüm rol oynayan formalaşmış dilin

simvolları ilə də ifadə edir. Təfəkkür insana onu əhatə edən gerçəklikdə öz yerini müəyyənləşdirməyə, hadisələrin dərkində düzgün istiqamət götürməyə və mürəkkəb proseslər labirintindən çıxış yolu tapmağa kömək edir. İnsanların maddi istehsaldakı əmək fəaliyyəti nəticəsində meydana gələn təfəkkür əməyin və istehsal prosesinin özünə güclü təsir edir. Bu qarşılıqlı təsir prosesində təfəkkür yenidən idealdan maddiyə çevrilir, mürəkkəb və müxtəlif əmək alətlərində, onunt yaratdığı saysız-hesabsız maddi və mənəvi dəyərlər xəzinəsində təcəssüm olunur. İnsan şüur və təfəkkürün köməyi ilə «ikinci təbiət»i yaradır. Təfəkkür əşya və hadisələrdəki konkret xassələrdən uzaqlaşmaqla, eyni məntiqi sinfə daxil olan predmetlərdə ümumi, vacib əlamətləri ayırır, mühüm əlaqələri aşkara çıxarır. Yer üzünün əşrəfi sayılan insan köklü surətdə təbiətin mənzərəsini dəyişir, onun səthini öyrənməklə, kosmik ənginlikləri fəth edir, sualtı və yeraltı sərvətləri aşkara çıxarır və mənimsəyir ki, burada da həlledici rol təfəkkürə məxsusdur.

Təfəkkür hissini idrakdan təcrid etmək yanlış baxışdır. Real idrak prosesində bu pillələr ayrılmaz vəhdətdədir, hadisələrin dərkinin tərəf və momentləridir. Lakin, hissi idrakın formalarında da elə ümumiləşdirmə ünsürlərinə rast gəlinir ki, bunlar da məntiqi idraka keçidin müqəddəm, ilkin şərtlərini təşkil edir. İnsanın nail olduğu bütün biliklərin mənbəyi son nəticədə duyğu, qavrayış və təsəvvür olsa da, o, təfəkkürün rolunu əvəz edə bilməz, çünki elementar hissəciklərin hərəkətini, təbiət və cəmiyyət qanunlarının mahiyyətini ancaq məntiqi təfəkkürlə anlamaq olur.

Sual 4. Məntiq elminin insanın mədəniyyətinin formalaşmasında rolu

Məntiq elmi hər hansı bir insanın mənəvi mədəniyyətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı bir ayrıca insanın mədəniyyəti bütün cəmiyyətin ümumi mədəniyyətində sıx bağlıdır. Bu o deməkdir ki, hansı bir insan cəmiyyətin mədəni formalaşmasına təsir edir. Cəmiyyət isə öz növbəsində hər hansı bir insanın mədəniyyətinin formalaşmasına kifayət qədər təsir edir. Cəmiyyət isə öz növbəsində hər hansı bir insanın mədəniyyətinin formalaşmasına kifayət qədər təsir edir. Bu qarşılıqlı əlaqələrdən yəni, insan - cəmiyyət, cəmiyyət – insan kənarında ümumi mədəniyyət yoxdur.

Qarşılıqlı əlaqələr məfhumu altında biz əmək, asudə vaxt və ünsiyyət mədəniyyətini başa düşürük. Yəni, birgə təbiət qoynunda istirahət, teatr, balet, konsertlərdə iştirak. Qarşılıqlı hörmət, yüksək səsle danışmaq və s. Qarşılıqlı əlaqələrə o cümlədən daxildir:

- 1) siyasi;
- 2) əxlaqi;
- 3) hüquqi;
- 4) davranış;
- 5) estetik
- 6) etik və s. mədəniyyət növləri aiddir.

Mədəniyyətin bu elementlərinə münasibətdə insanın “məntiqi mədəniyyəti” məfhumu altında nələr nəzərdə tutulur. Hər bir mədəni insanın həyatında məntiqi mədəniyyətin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Əvvəla insanın məntiqi mədəniyyəti dedikdə, ona yuxarıdakı qəbilədən olan (yəni, siyasi, əxlaqi, hüquqi, estetik, əmək, asudə mədəniyyəti) ayrıca bir mədəniyyət elementi kimi baxmaq yalnız fikirdir. Məntiqi mədəniyyət sözün hərfi mənasında bu elementlərin hər birindən keçir. Onlara daxil olaraq ümumi mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu ona analoqdur ki, dilsiz heç bir mədəniyyət olmadığı kimi, insanların da təfəkkürsüz heç bir maddi və mənəvi fəaliyyəti mümkün deyildir.

Hər bir mədəni insanın həyatında məntiqi mədəniyyətin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Məntiqin yaratdığı ilk dövrlərdə bu elmə verilən xarakteristikanı da unutmamaq olmaz. Məntiq “fikirləşmək sənətidir”, “mühakimə yürütmək incəsənətdir, “əqlin tibbisidir” ifadələrində böyük həqiqət vardır. Belə düşünmək sadələşmə olar ki, insanda düzgün fikirləşmək qabiliyyəti məntiqi öyrənmək nəticəsində formalaşır. Əksinə, elə adamlar vardır ki, məntiqi nəzəriyyələrlə tanış olmadan və düzgün təfəkkür vərdişlərinə yiyələnmədən və gerçəklikdə baş verən hadisə və proseslər haqqında düzgün mühakimələr yürüdü, müəyyən nəticələr çıxarır. Bu qabiliyyət insanların həyat təcrübəsilə, müşahidələrilə bağlıdır. Lakin burada onu qeyd etmək vacibdir ki, dərin və geniş elmi biliklərə nail olmayan insan heç bir vaxt dərin məzmunlu, təhlil və əqli nəticə əldə edə bilməz.

Cəmiyyətdə, təbiətdə, siyasətdə, iqtisadiyyatda, mədəniyyətdə mövcud olan problemləri təhlil etmək, nəticələr çıxartmaq qabiliyyəti insanların intellektual-nitqi fəaliyyətilə əlaqədardır. Hər bir sivil insan anlayışlarla hökmlərlə əməliyyat aparmağı bacarmalıdır, sonda isə düzgün nəticələr çıxartmalıdır. Səbəbi isə onunla bağlıdır ki, öz fikrini, düşüncəsini sübut etsin. Bu cür intellektual fəaliyyətin həyata keçirilməsi məntiqlə bağlıdır. İntellektual- məntiqi əməliyyatların həyata keçirilməsi bacarığı insanın məntiqi mədəniyyətini təşkil edir.

Məntiqi mədəniyyət yazılı və şifahi nitq mədəniyyətinə kifayət qədər müsbət təsir edən amillərdən biridir. Həqiqətən də yüksək intellektə və intellektual potensiala malik olan şəxslərin yazılı və şifahi nitq mədəniyyəti nisbətən digər insanlarla müqayisədə daha yüksək olur. Yüksək intellekt sahibləri sırasında: diplomatları, yazıçıları, alimləri, yüksək vəzifə sahiblərini göstərmək olar. Onların məntiqi mədəniyyəti və intellektual potensialı biri-biri ilə vəhdət təşkil edir.

Məntiqi mədəniyyətin yaradılması, formalaşması çox vaxt tələb edir və çox mürəkkəb bir prosesdir. Məntiqi mədəniyyətin formalaşması prosesində məntiq elminin əhəmiyyətini heç cür təkzib etmək olmaz. Məntiqi mədəniyyət haqqında danışarkən heç cür ifratçılığa yol verilməməlidir. Təəssüf ki, bu məsələdə yanlış mülahizələrə də təsadüf edirik. Məsələn, görkəmli alman filosofu Hegel istehza ilə demişdi: “Fiziologiya həzm etməyi öyrətdiyi kimi məntiq də fikirləşməyi öyrədir”. Bu tamamilə yanlış fikirdir, şişirtmədir. Fiziologiya qidanı həzm etməyi öyrətmədiyini kimi, məntiq də fikirləşməyi öyrətmir. Lakin bu fikir o demək deyildir ki, insanlar məntiqsiz ötüşə bilərlər. Məsələ qətiyyənlə belə deyildir. Bu başqa bir ifratçılıqdır. Yəni məntiqin əhəmiyyətinin azaldılması və yaxud nəzərə alınmamasıdır ki, buna yol verilməməlidir.

Aydındır ki, mücərrəd, mürəkkəb hətta sadə, adi mühakimələrdə də məntiqsiz keçinmək olmaz. Məntiqin öyrənilməsi özündə fikrin formalarını, quruluşunu, qurulmasını onun düzgünlüyünü yoxlamaq məqsədini daşıyır. Bu münasibətdə məntiq qrammatikaya yaxındır. Ona görə məntiqi mədəniyyətlə nitq mədəniyyəti arasında analogiya aparmaq olar. Bunu yəni analogiyanı belə izah etmək olar ki, insan digər adamlarla ünsiyyət prosesində danışmalı və düşünməyi də öyrənir. Bu proses xüsusilə uşaq yaşında intensiv formada gedir və insanın bütün həyat boyu ərzində davam edir. İnsanlar müəyyən siyasi, iqtisadi, mədəni, mənəvi, əxlaqi, estetik, etik və digər şəraitdə tərbiyə olunurlar. Eynilə insanlar müəyyən məntiqi sferada tərbiyə olunur və bunun təsirlə məntiqi təfəkkür vərdişləri təşəkkül tapır, nəticədə insanın məntiqi mədəniyyəti formalaşır.

Antik dövrün nətiqlərindən Demosfen məntiqlə inamla məşğul olmaqla nitqindəki qüsurları aradan qaldırmış və məşhur nitqə çevrilmişdir.

Görkəmli riyaziyyatçı filosof Qotfild Leybnits riyazi məntiqin banisi düzgün olaraq belə hesab edirdi ki, əgər musiqiçi səylə musiqilə, alimlər isə məntiqlə məşğul olarsa, onda onlar möcüzələr yarada bilərlər.

Məntiq müxtəlif tarixi dövrlərdə insanlara xidmət etmiş daha vacib elmlərdəndir. Onun aktuallığı müasir dövrdə daha artmışdır. Bu onunla səciyyələnir ki, ictimai həyat proseslərində baş verən mürəkkəb hadisələrdən çevik təfəkkürün vasitəsilə gerçək nəticələr çıxarmaq və düzgün ümumiləşdirmələr aparmaq olur. Ölkəmizdə gedən iqtisadi islahatlar şəraitində və demokratikləşdirmə prosesində məntiqin rolu daha da güclənir. Bu kordinal proseslər tədricən əhalinin daha geniş təbəqələrini əhatə edir. Məntiqi təfəkkürə yiyələnmək ixtisas və peşəsindən asılı olmayaraq əqli əməklə məşğul olan bütün insanlar üçün faydalıdır.

Elə ixtisaslar vardır ki, bu elm (yəni məntiq elmi) onların dərkində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alimin, müəllimin, hüquqşünasın, jurnalistin, redaktorun və digər ixtisas sahiblərinin fəaliyyətini buna aid etmək olar. Müasir cəmiyyətdə kütləvi informasiya vasitələri məntiqi sferaya güclü təsir edir və bunun təsiri altında insanın məntiqi əməliyyatlar aparmaq vərdişləri formalaşır. Bu baxımdan jurnalistin hər bir ifadəsi, cümləsi məntiqi və gerçək olmalıdır. Yazılı (çap olunmuş) sözün pozulmamazlığı fenomeni xalq müdrikliyində gözəl ifadə olunmuşdur: “Qələmlə yazılanı balta ilə doğramaq olmaz”. Elmlərin humanisləşməsinin ən mühüm şərtlərindən biri şəxsiyyətin məntiqi mədəniyyətinin formalaşmasıdır. Çünki məntiqi mədəniyyət anadangəlmə keyfiyyət deyildir.

Məntiqi mədəniyyət:

- 1) idrak prosesində;
- 2) təfəkkürün müstəqil yaradıcılığında;
- 3) sübutedici mühakimənin metod və üsullarının dərindən formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan hüquqşünasların fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyəti vardır. Vaxtilə məşhur natiq Siseron məhkəmə işləri haqqında danışarkən natiq məsləhət verirdi ki, bir işi “diqqətlə və əsaslı surətdə araşdırmadan” onun həll olunmasında çalışmasınlar. Müasir hüquqi praktikada mahiyyətcə məntiqi vasitələrin bütün zəngin ehtiyatından, yəni tərifdən, bölgüdən, hipotезlərin növü olan versiyalardan, əqli nəticədən, sübut və təkzibdən geniş istifadə olunur.

İndi isə biz məntiqi vasitələrin necə hüquqi praktikada istifadə olunmasını təhlil edək:

1) Tərifdən – dolaşiq, mürəkkəb, mücərrəd, qəliz hüquqi anlayışlara tərif verərək onu təhlil edirlər.

2) Bölgüdən- cinayət işlərinin təsnifatı zamanı geniş istifadə olunur. Məsələn, cinayət işlərinin təsnifatına aiddir – oğurluq, banditizm, reket, kidnepeng, terrorizm, xakerlik və s.

3) Hipotезalardan və onların növünü təşkil edən versiyalardan-istintaq zamanı cinayətin törədilməsi ilə bağlı çoxlu versiyalar irəli sürülür.

Onlar qısamüddətli olur yəni ancaq bir cinayətdə baxıla bilər, digər cinayətlərdə onların yəni versiyaların heç bir əhəmiyyəti olmur.

4) Əqli nəticələrdən- yəni istintaqın nəticəsində irəli sürülən ittihamverici nəticələr.

5) Sübut və təkzibdən – istintaq və məhkəmə araşdırmalarında geniş istifadə olunur.

Təcrübəli, savadlı hüquqşünaslar hüquqi praktikada məntiqin mühümlüyünü və əhəmiyyətini etiraf edirlər. Kriminalistika dərslində qeyd olunur ki, kriminalistika məntiqin bir çox müddəalarını – analiz, sintez, deduksiya, induksiya, ümumiləşdirmə, mücərrədləşmə, analogiya və s. kimi məntiqi əməliyyatlar kriminalistik tədqiqatlar zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məntiq sahəsində alınan məlumatlardan sahəsində “İstintaq məntiqinin”, “kriminalistik taktikanın məntiqi əsasları” kimi yeni-yeni elm sahələri formalaşır.

Məntiq ancaq kriminalistika sahəsilə məhdudlaşmır.

Hüquqi məsələlərinin bütün aspektlərin həllində məntiqi təfəkkür çox önəmlidir. Məsələn:

- 1) əmək;
- 2) əmlak;
- 3) digər münasibətlərin nizama salınması;
- 4) zəhmətkeşlərin sosial və hüquqi müdafiələri;
- 5) təqaüd təminatının həlli və s. aspektləri göstərmək olar.

Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra bir çox respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçdiyi və Qərbbə inteqrasiya olunduğu bir şəraitdə hüquqi, demokratik, sivil bir cəmiyyətin qurulduğu bir dövrdə mütəxəssislər üçün məntiqin əhəmiyyəti daha da artır. Bununla əlaqədar olaraq hüquq elmlərin dayaqlarından biri kimi məntiq elminin rolu daha da güclənir. Savadlı, intellektual potensiala malik olan hüquqşünas olmaq üçün iki bacarıq tələb olunur: yüksək hüquqi və məntiqi mədəniyyət. Burada heç bir şişirtmə yoxdur, bu fikrin özü aksiom xarakteri daşıyır. Şüurlu insan məntiq elminin dərin qatlarına yiyələnərək öz təfəkkür mədəniyyətini yüksəldir.

Məşhur alimlər belə bir analogiya aparırlar:

- 1) dilçilikdə qrammatikanın;
- 2) hesablama işlərində riyaziyyatın;
- 3) musiqidə musiqi nəzəriyyəsinin əhəmiyyəti necədirsə təfəkkür prosesində də məntiqin əhəmiyyəti o cürdür.

Görkəmli alim, pedaqoq, Rusiyada elmi pedaqogikanın banisi Konstantin Uşinski qeyd etdiyi kimi riyaziyyat riyazi təfəkkürün inkişafında böyük rol oynadığı kimi, məntiq də məntiqi təfəkkürün formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Maraqlı bir fakta müraciət etmək olar: Politoloq Disgen 1868-ci ildə əlyazmalarından birini oxumaq məqsədilə F.Engelsə göndərir. F. Engels əlyazma ilə tanış olduqdan sonra Disgenin iti ağılının və stilistik istedadının olduğunu qeyd etməklə, onun dolaşiq, qarmaqarışiq terminologiyasını da nəzərdən qaçırmamışdır. Bu dolaşiq terminlər aydın olmayan anlayışlardan irəli gəlirdi. Bu münasibətlə F.Engels yazırdı ki, əsərdəki dolaşiq və təkrarlar qismən terminologiyanın səhvləri olsa da, bir qədər də “məntiqi məktəbin” olmamasının nəticəsidir. İnsan praktik fəaliyyətində məntiqin “sirlərinə” yiyələnməklə, təfəkkürün məntiqliyini artırır. Bundan əlavə savadlı, pozitiv düşünmək, özünün və digər insanların fikrinə tənqidi yanaşmaq vərdişlərinə yiyələnir.

Hüquqi, demokratik cəmiyyətdə keçid şəraitində məntiqi fikirləşməyin və öz fikirlərini aydın ifadə etməyin zəruriliyi daha aktual səciyyə daşıyır.

Təəssüf ki, mətbuatda gedən yazılarda bəzən elə məntiqsiz məqalələrə, müşahidələrə rast gəlicənsən ki, burada analitik, nəzəri təhlil yox dərəcəsinədir. Belə vəziyyət isə əhalinin çaşbaş edir, təfəkkürünə mənfi təsir edir, düzgün nəticə çıxartmağa mənfi təsir edir. Xalqın cəmiyyətdə, təbiətdə, siyasətdə, iqtisadiyyatda, tarixi proseslərin real mahiyyətinin araşdırılması, gələcək haqqında qabaqcadan verilən proqnozlar dərin məntiqi təfəkkürlə bağlıdır.

Məntiq elminin əhəmiyyətini konkret sahələrdə daha qabarıq görmək olar:

1. Təlim – tədris prosesində və elmi-tədqiqat fəaliyyət sahəsində.

Elmi-tədqiqat işlərinin silahı adlandırılan məntiq elmi informasiya axınının gücləndiyi bir dövrdə bu çətinliyi aradan qaldırır, yaradıcı təfəkkürün inkişafına onun fəallaşmasına səbəb olur.

2. Məntiq ölkəmizdə və beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrdən düzgün nəticələr çıxarmaqda və real ümumiləşdirmələr aparmaqda vacib rol oynayır.

3. Məntiq biliklərin əldə olunmasında, elmi müşahidə və disputların keçirilməsində böyük əhəmiyyəti vardır. Yəni, müdafiə, dissкусиya, imtahan zamanı Oponent və proponent məntiqə əsaslanıb öz fikirlərini sübut edirlər.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, mübahisə aparmaq mədəniyyəti hər insana aid olan keyfiyyət deyildir.

4. Yazılı və şifahi nitqin inkişafında, nitq prosesinin aydınlığı və mədəniyyətində bu elmin rolunu heç cürə inkar etmək olmaz. Məntiq dünyanın dərk edilməsi tarixinin yekunu məcmusu və nəticəsidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıyev Z. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2012.
2. İmanov H.R., Yusifova G.Y., Hüseynli O.H. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2010.
3. İsrəfilov M.M. Məntiq (nəzəriyyə və praktika) Bakı, 2005.
4. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
5. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
6. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
7. Nəsirov V., Məmmədov Ə. Elmi idrakın metod və formaları. Bakı, 1980.
8. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

MÖVZU № 2. «MƏFHUM. MƏFHUM ÜZƏRİNDƏ APARILAN MƏNTİQİ ƏMƏLİYYATLAR»

PLAN:

- 1. Məfhumun ümumi xarakteristikası və əhəmiyyəti**
- 2. Məfhumların idrakda rolu, onların məntiqi strukturu və funksiyaları**
- 3. Məfhumların növləri**
- 4. Məfhumların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması**
- 5. Məfhumun tərifı**
- 6. Tərifin qaydaları**
- 7. Tərifı əvəz edən məntiqi üsullar**

Sual 1. Məfhumun ümumi xarakteristikası və əhəmiyyəti

Məntiqin bir elm kimi səciyyəvi cəhətlərinin təhlilindən sonra bilavasitə onun problemlərinin şərhinə keçmək lazımdır. Məntiq təfəkkürün quruluşunu, onun forma və qanunlarını tədqiq etdiyindən bu strukturun sadə ünsürü (təfəkkürün «hüceyrəsi») hesab olunan məfhumların təhlilindən başlamaq vacibdir. Burada qoyulan məntiqi problemlər aşağıdakılardır:

1. məfhumların ümumi xarakteristikası;
2. məfhumların növləri;
3. məfhumlar arasında münasibət;
4. məfhumlar üzərində aparılan intellektual-nitqi əməliyyatlar.

Məfhumlar mövzusunun öyrənilməsinə ciddi zərurət insan təfəkkürünün xüsusiyyətlərindən, onun anlayışlı xarakter kəsb etməsindən irəli gəlir. Bizi əhatə edən ucsuz-bucaqsız

dünyanın mənzərəsini, əmək və məişətin gündəlik predmetlərini, uzaq kosmik cisimləri, kainatın dərin sirlərini məfhumların köməyi ilə dərk edə bilirik. Məfhumlarla əməliyyat aparmaq sənəti insana anadangəlmə verilmir. Bu intellektual-nitqi əməliyyat ancaq təfəkkür praktikasında formalaşır və inkişaf edir. Məntiqi bilmək bu mürəkkəb prosesi kortəbiilikdən şüurluluğa çevirməyə kömək edir, onu daha qısa, intensiv və əlverişli formaya salır.

Bizi əhatə edən aləmin müxtəlifliyi, mürəkkəbliyi müxtəlif xassələrə malik və öz aralarında müəyyən əlaqələrdə olan ayrı-ayrı maddi cisimlərin çoxluğunun mövcudluğu məfhumların məcmusunu şərtləndirir. Bu cisimlərin, hadisələrin təbiətinin dərkə, onların mahiyyətinin aşkara çıxarılması və üzərində əməliyyat aparmaq, bu predmetləri əvəz edən və insan biliklərinin və elmlərin inkişaf instrumenti olan ideal vasitələrin olmasını tələb edir. Belə vasitələrdən biri məfhumdur.

Məfhum real gerçəkliyin dərkəndə əsas rol oynayır, insan onun vasitəsilə cisim və hadisələrin mahiyyətini aşkara çıxarır, gerçəklik haqqında yeni-yeni biliklərə yiyələnir. Obyektiv gerçəkliyin özündə məfhum yoxdur, bunlar insan şüurunda meydana gəlir və gerçəkliyin predmetlərini, hadisə, proseslərini əvəz edir, insan təbii ünsiyyət dilinin və formalaşmış dillərin köməyi ilə əldə olunmuş bilikləri sistemləşdirir, nəsil-dən-nəslə keçirir, inkişaf etdirir. Təfəkkür gerçəkliklə üzvi vəhdətdədirsə və öz ifadəsini bilavasitə dildə tapırsa, onda təfəkkür forması kimi məfhumun ümumi xarakteristikasını vermək məqsədilə məntiq üçün əsas olan iki suala – məfhumun gerçəkliklə necə əlaqələndirilməsinə və onun dildə necə ifadə olunmasına cavab vermək zəruri bir işdir.

Məntiq tarixində məfhumlara münasibətdə iki cür ifratçılığa yol verilmişdir. Bir çox məntiqçilər məfhumları gerçəklikdən təcrid edərək, ona qarşı qoyurdular, gerçəkliklə məfhumların üzvi əlaqəsini izah edə bilmirdilər. Digər qrup

alimlər isə məfhumlarla gerçəkliyi eyniləşdirirdilər (Hegel kimi), məfhumların dərin keyfiyyət fərqlərini, onun spesifikliyini anlamırdılar. Bu ifratçılıqdan qaçmaq məqsədilə əvvəlcə məfhumların genezisini (mənşəyini) və onun mahiyyətini açmaq lazımdır.

Məfhumların meydana gəlməsi – insan təfəkkürünün təşəkkül tapmasının və inkişafının obyektiv qanunauyğunluğudur, başqa cür desək, bu prosesin ilkin şərtləri, şəraiti və səbəbləridir. Təfəkkürümüzdə məfhumların meydana gəlməsi və mövcudluğunun obyektiv əsasını bizi əhatə edən gerçəkliyin predmetli xarakter kəsb etməsidir, başqa cür desək, gerçəklikdə keyfiyyət müəyyənliyinə malik olan ayrı-ayrı predmet və hadisələrin olmasıdır. Məsələn, bitki, canlı, Yer, Günəş, planetlər, kosmik səma, çaylar, dağlar və s. Əgər belə predmetlər olmasaydı, ona uyğun məfhumlar da yaranmazdı. Bizi əhatə edən gerçəklikdəki predmet və hadisələr rəngarəngdir, bir-birilə oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Cisimlərin hər cür xassəsi, əlaməti, vəziyyəti, münasibəti onu bir predmet kimi xarakterizə edir, digərlərindən ayırır, onun dərk olunmasına kömək edir. Bütün predmet və hadisələr az və ya çox dərəcədə mürəkkəb xarakter daşıyır, öz aralarında əlaqəli olan elementlərdən ibarətdir və bunlar bu və digər xassələrə malikdir. Bu xassələr digər predmetlərlə müəyyən əlaqə və münasibətdə yerləşir. Cismin əlaməti onun digər cisimlərlə oxşar və fərqli cəhətləridir, başqa cür desək, predmeti konkret predmet kimi səciyyələndirən, onu başqalarından ayıran cəhətlərdir (əlamət kimi predmetin göstəricisi, nişanəsi, cismin tanınma vasitəsi və s. xassələr götürülür). Biz çox vaxt həyatın, dövlətin, böhranın və digər hadisələrin əlamətləri haqqında mühakimələr yürüdürük. Hüquqi sferada cinayətin və cəzanın əlamətləri, canlı şəxsin və yaxud meyitin anatomik əlamətləri kimi fikirlərə tez-tez rast gəlirik.

Predmetin, hadisənin əlamətləri çoxdur və cürbəcür xarakter daşıyır. Əlamətlər ümumi, fərqləndirici, mühüm, qeyri-mühüm, zəruri, təsadüfi, təkcə və s. yerlərə bölünə bilər. Belə bölgünün özü nisbi səciyyə daşıyır, çünki bir qrup predmetlər üçün ümumi olan əlamət onları digər predmetlərdən fərqləndirdiyinə görə fərqləndirici kimi çıxış edə bilər, bir münasibətdə mühüm olan əlamət digər münasibətdə qeyri-mühümə, bəzi əlaqələrdə zəruri olan digərində təsadüfiyə və əksinə çevrilə bilər. Lakin, bu əlamətlərin fərqləndirilməsi bütövlükdə obyektiv mənə daşıyır. Əlamətlər cinsi və növü əlamətlərə də bölünə bilər. Məsələn, canlılıq, tənəffüs etmək və s. insan üçün cinsi əlamətdirsə, mühakimə yürütmək qabiliyyəti, nitqin olması insanın növü fərqləndirici əlamətidir. İnsanın həyatında ümumi, mühüm, zəruri əlamətlər başlıca rol oynayır. Məfhumların əsası da təşkil edən əlamətlərdir. Hər cür predmet müxtəlif əlamətlər çoxluğuna malikdir. Cismin, hadisənin daxili təbiətini, onun mahiyyətini əks etdirən əlamətlər mühüm əlamətlər adlanır. Məsələn, «cinayət» məfhumunun mühüm əlamətləri insanın qanunsuz olaraq azadlıqdan məhrum olunması, şərəf və ləyaqətinin tapdalanması, böhtan, qanunsuz psixiatriya xəstəxanasına salınması və s.-dir. Cismin, hadisənin mahiyyətini ifadə etməyən əlamətlər isə qeyri-mühüm adlanır. Şəxsin ixtisası, cinayətin nəticələri, iştirakçıların kəmiyyəti, əvvəlcədən danışıqların olması, silah tətbiq etmək qorxusu və s. «cinayət» məfhumunun mühüm olmayan əlamətləridir.

Sual oluna bilər ki, məfhumların yaranmasına zərurət nə ilə bağlıdır? Bu ehtiyac hər şeydən əvvəl, məfhumların əməklə, istehsalla ayrılmaz əlaqəsindən, başqa cür desək, insanların maddi-istehsal fəaliyyəti ilə üzvi əlaqəsindən irəli gəlir. Bu fəaliyyət prosesində insan gerçəkliyin ayrı-ayrı predmetinin sonsuz müxtəlifliyi ilə təbiətə səmərəli təsir etmək məqsədilə bu predmetlərin dərinə dərk olunması arasındakı labüd ziddiyyətlə qarşılaşır. Bu ziddiyyətlərin həllinin vasitəsi kimi

məfhumlardan istifadə olunur. Bu baxımdan məfhumların yaranması – gerçəklikdəki cisim və hadisələrin güzgüdə olduğu kimi, sadə, bilavasitə inikası deyil, bu hər şeydən əvvəl, mürəkkəb dialektik prosesdir. Bu proses subyektin fəallığını nəzərdə tutur və məntiqi üsulların çoxluğunu özündə birləşdirir. Belə məntiqi üsullardan analiz və sintezi, müqayisəni, mücərrədləşdirməni və ümumiləşdirməni göstərmək olar ki, biz bunların qısa, konkret şərhini verəcəyik.

Analiz – cismin, hadisənin onun öz əlamətlərinə, tərkib hissələrinə görə fikrən ayrılmasıdır.

Sintez – predmetin əlamətlərinin bir bütövdə fikrən birləşdirilməsi və onların arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənməkdir.

Müqayisə – bir cisim və hadisəni başqaları ilə tutuşdurmaq, bu və digər münasibətdə aralarındakı oxşar və fərqli əlamətləri aşkarlamaqdır.

Mücərrədləşdirmə – (latınca abstractio – təcrid etmə) predmet və hadisələrin bir sıra əlamətlərinin digərlərindən ayrılması, təcrid olunması yolu ilə fikrən sadələşdirilməsidir. Bu prosesin nəticəsi məfhumların sinonimi kimi abstraksiya adlanır.

Ümumiləşdirmə – bu və digər ümumi əlamətlər əsasında həmcins predmetlərin, onların qruplarının fikrən birləşdirilməsidir.

Bütün bu məntiqi üsullar öz aralarında sıx əlaqədə olmaqla vahid prosesi yaradır. Son nəticədə müxtəlif məzmun alan fikir prosesi dəyişməz eyni formanı – məfhumu yaradır. Məfhumların yaranması prosesində obrazlı deyilsə, müxtəlif predmet və hadisələr, onların xassələri «dərkedici ələk» vasitəsilə xəlbirlənir, bu və digər münasibətdə vacib və faydalı əlamətlər ayrılır, mühüm olmayan, təsadüfi xassə və tərəflər istisna olunur.

Məfhumların genezisi haqqındakı bilik bizə onların həqiqi təbiətini aşkarlamağa imkan verir. Məfhum – elə

təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətləri beynimizdə əks olunur. Bu isə təfəkkür forması kimi məfhumların universallığını ifadə edir. Bu universallıq məfhumun gerçəkliyin keyfiyyətə müxtəlifliyini və vəhdətini əks etdirmək xüsusiyyətindən irəli gəlir. Məsələn, «meyvə» məfhumu dedikdə, hisslərlə qavradığımız konkret armud, şaftalı, giləs və s.-dən fərqli olaraq onların hamısına xas olan ümumi və mühüm əlamətləri düşünürük, yaxud «planet» məfhumu dedikdə, konkret Yeri, Marsı, Veneranı və b. deyil, onların hamısına xas olan öz oxu və Günəş ətrafında fırlanmaq, kürə formasında olmaq və digər ümumi və mühüm əlamətləri təfəkkürümüzdə əks etdiririk.

Biz gerçəkliyin hərəkət və inkişafını məfhumlar, hökmlər, kateqoriyalar və qanunlar vasitəsilə beynimizdə əks etdiririk, öyrənirik. Bu mənada məfhumlar «donuq» hərəkətsiz deyildir, bunlar daim hərəkət edir, bir-birinə keçir, canlanır, bunsuz canlı həyatı anlamaq çətindir. Dialektik məntiq məfhumunun hərəkət və elastikliyinə mənəbəyini gerçəkliyin çoxcəhətliliyində, onun inkişafında aşkara çıxarır. Məfhumlar insanların maddi istehsaldakı fəaliyyəti nəticəsində formalaşır, cilalanır, hadisə və prosesləri düzgün əks etdirmək səviyyəsinə qədər yüksəlir. Məfhumlar yüksək təşəkkül tapmış insan beyninin ali məhsuludur. Hər bir məfhumun inkişaf prosesi iki istiqamətdə gedir:

1. elmin, texnikanın və mədəniyyətin inkişafı nəticəsində yaranan məfhumlar dürüştləşdirilir və abstraksiya səviyyəsinə qaldırılır.

2. köhnə məfhumlar dəyişdirilir, saf-çürük edilir, bununla da gerçəkliyin dəqiq, dolğun mənzərəsini əks etdirən yeni məfhumlar sistemi yaranır. Elmi məfhumların yaranması da idrakın müxtəlif üsul və metodlarını tətbiq etməklə yaranan mürəkkəb və uzun sürən bir prosesdir. İdrakın gedişində predmet və hadisəyə aid olan təsadüfi, qeyri-mühüm əlamətlər atılır, konkret məntiqi sinfə aid olan predmetlərdəki ümumi,

vacib, zəruri əlamətlər sintezləşdirilir ki, bunlar da məfhumların məzmununu təşkil edir. Məfhum boş, məzmunuz abstraksiya deyil, predmet və hadisələrdəki ümumi, mühüm, zəruri əlamətlərin inikasıdır. Məfhumların fərqləndirici xüsusiyyəti ümumilikdir, ümumilik mahiyyətin inikasıdır, mahiyyət isə varlığı əks etdirir.

Hər bir elmin məzmununu onun isnad etdiyi məfhumlar aparatı üzə çıxarır. Bunsuz ayrı-ayrı elmlərin məzmununu anlamaq mümkün olan iş deyildir. Bu mənada deyilir ki, məfhumlar fikir fəaliyyətinin «tikinti materialıdır», onun hüceyrəsidir. Məgər dilçiliyin mahiyyətini dil kateqoriyalarından kənarında, fəlsəfəni isə onun isnad etdiyi qanun və kateqoriyalardan xaricdə öyrənmək olarmı? Qətiyyəyən mümkün deyildir.

Predmeti gerçəkliyin inikası olan məfhumlar öz mövcudluğu ərzində nisbi müstəqilliklə xarakterizə olunur. Predmet aradan çıxı bilər, lakin onun məfhumu saxlanılır, nəsilən-nəslə keçirilir. Məsələn, Varşava müqaviləsi, Sovet dövləti və b. kimi məfhumları qeyd etmək olar.

İdrakın dialektikası elədir ki, gerçəkliyin dəyişməsi və inkişafı ilə yeni məfhumlar yaranır. Məsələn, xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsilə onun pozulması imkanı olan oğurluq və ondan müdafiə vasitəsi kimi hüquq məfhumu meydana gəlmişdir. Yeni məfhumların meydana gəlməsi idrakın özünün dərinləşməsi və inkişafı prosesilə əlaqəlidir, bununla da biz predmet və hadisələrdə yeni tərəfləri, xassələri, əlaqə-münasibətləri aşkara çıxarıyıq. Obyektiv gerçəkliyin dərin dialektikası məfhumların labüd dialektikasını şərtləndirir. İnsan idrak prosesində fikrin sadə, elementar abstraksiyalarından daha geniş, dərin, güclü abstraksiyalara doğru gedir ki, bununla da gerçəkliyin tam inikasını vermək mümkündür.

Gerçəkliyin məfhumlarda inikası abstraksiyadır. Məfhum şeylərin fikri inikasıdır. Məfhumda predmetin özü, xassələri,

onlar arasındakı müxtəlif münasibətlər əks olunur. Hər üç halda məfhum əşyaların əlamətləri haqqında fikridir, lakin hər cür fikir məfhumu ifadə etməyə də bilər. Bu baxımdan məfhumların hissi idrakın formalarından fərqli cəhətlərini də qeyd etmək olar.

1. əgər təsəvvür predmet və hadisələrin fərdi, konkret, əyani obrazıdırsa, məfhum onların ümumiləşmiş obrazıdır.

2. məfhum həmişə bəzi məntiqi əlaqələrin üzvi hissəsi kimi ya hökmün, ya da əqli nəticənin tərkibində meydana gəlir, təsəvvür isə belə məntiqi əlaqələrdən kənar yaranır, lakin təsəvvürlərdə olan ümumiləşdirmə və sintezləşdirmə bacarığını heç kim inkar edə bilməz.

3. təsəvvür fərdi səciyyə daşıyırsa, məfhum ümumi, sintetik xarakterə malikdir. Təsəvvür də predmetin əlamətləri haqqında fikir, lakin ola bilsin ki, məfhumu ifadə etməsin. Biz Bakı metrosunun «Nizami» stansiyasının daxili görünüşünü, Nizaminin əsərlərindən götürülmüş divardakı illüstrasiyaları, stansiyadakı gözəl ornamentli şəbəkələri, onun «Azad qadın» heykəlinin yanında yerləşməsinə və digər əlamətləri hafizəmizdə canlandırma bilirik, lakin bunlar «stansiya» məfhumunun mühüm əlamətlərini əks etdirmir. Hər bir məfhumun obyektiv və subyektiv tərəfi vardır, bunlar dialektik vəhdət təşkil edir. Məfhumların obyektiv tərifini onun real məzmunu ilə subyektiv tərəfinin məfhumlarının insanların məqsədə uyğun fəaliyyətini ifadə etməsidir. Bunları insanlar yaradır. Məfhumların obyektivlik və subyektivlik məsələləri onların mütləqlik və nisbilik problemləri ilə sıx bağlıdır. Mütləqlik məfhumlarda əks olunan predmetlərin gerçəkliyə, əşyaların həqiqi vəziyyətinə uyğunluğu ilə, nisbilyi isə predmet və hadisələrin bütün xassə və əlaqələrini əks etdirə bilməməsi ilə xarakterizə olunur. Digər tərəfdən, «həqiqilik» məfhumu bütün dövrlər və hər cür şərait üçün mütləq ola bilməz, şəraitin dəyişməsi ilə məfhumun məzmunu da dəyişir.

Sual 2. Məfhumların idrakda rolu, onların məntiqi strukturu və funksiyaları

Məfhumların mahiyyətinin dərki onun idrak prosesində rolunu müəyyən edir. Predmet və hadisələrin daxili, mühüm əlaqə və münasibətlərinin öyrənilməsində məfhumları heç bir şey əvəz edə bilməz. Məfhumlar bizi əhatə edən obyektiv gerçəkliyi, onun predmet və hadisələrinin praktiki cəhətdən mənən mənimsəməyin vacib üsullarındandır. Məfhumların yaranması gerçəklikdəki predmet və hadisələr şəbəkəsində insanın fikrən həmin şəbəkənin «bəndləri» ilə əlaqəsidir, bu əlaqə insana imkan verir ki, bütün şəbəkəni mənimsəyə bilsin.

Hər bir məfhumun iki tərəfi:

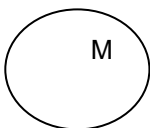
1. məzmun;
2. həcm vardır.

Bunların əlaqəsi məfhumların məntiqi strukturunu təşkil edir. Buna görə də məfhumlarda məzmun və həcmi fərqləndirmək vacib məsələdir.

Məzmun – məfhumda fikirləşilən cisim və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətləridir. Məsələn, «hüquq» məfhumunun məzmununa «insanların davranış normalarının məcmusu», bu normaların «dövlət tərəfindən müəyyən olunması və təsdiqi», onların «dövlət orqanları tərəfindən məcburi təminatı» və s., «su» məfhumunun məzmununa mayelik, elastiklik kimi xassələr daxildir. Məzmun hər bir məfhumun zəruri xarakteristikasıdır, məzmunuz məfhum yoxdur. Bəzən elə fikirlərə rast gəlirik ki, guya «məzmunuz» məfhumlar da vardır, bununla da onu nəzərdə tuturlar ki, predmet və hadisələrin bütün mühüm və zəruri əlamətlərini əks etdirməyən məzmunu «sönük», «boş» olan məfhumlar da vardır. Bu fikir reallığa uyğun deyildir. Digər tərəfdən, həcminə heç bir obyekt daxil olmayan boş həcmi məfhumların olduğunu heç kim inkar etmir.

Məfhumların məzmununu ümumi şəkildə belə göstərmək olar: $M(RQZ)$, M – hər cür məfhumu, RQZ isə ondakı predmetlərin əlamətlərini ifadə edir. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, məfhumda onun struktur elementləri arasındakı fərq – nisbi əlamətlərdir. Bu o deməkdir ki, bir məfhumda münasibətdə əlamət kimi çıxış edən nə isə bir şey digər halda öz əlamətləri olan müstəqil məfhumdur. Bu mənada demək olar ki, məfhumun məzmununun özü məfhumdan ibarət olur. Bu paradoks deyildir, dünyanın vəhdəti və obyektiv qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən məfhumların vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsinin təzahürüdür. Bunların fərqi onların strukturunun mürəkkəbliyindədir. Belə bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, məfhumlarda fikrləşilən əlamətlər ayrı-ayrı deyil, bütöv sistem yaradaraq, bir-birilə ayrılmaz əlaqədədir. Bunun özü gerçəkliyin sistemli xarakter daşımalarının təfəkkürdə inikasıdır. Məfhumların məzmununu təşkil edən əlamətlər sistemində cinsi və növü əlamətləri də fərqləndirmək vacibdir. Məsələn, «hüquq» məfhumu «insanların davranış normalarına münasibətdə növü bildirirsə, hüququn konkret növlərinə münasibətdə cinsi bildirir».

Məfhumların səciyyəvi cəhətlərindən biri də onların həcmə malik olmasıdır. Məfhumun həcmi dedikdə, onda əks olunan fikir cisimlərdir, yaxud onların məcmusudur, başqa cür desək, konkret məzmunu xidmət edən növ məfhumlarıdır. Məsələn, «tələbə» məfhumunun həcminə bütün tələbə fərdləri, «cinayət» məfhumuna cinayətin «bütün ünsürləri», bütün növləri daxildir. «Hüquq» məfhumunun həcminə isə keçmişdə, indiki zamanda və gələcəkdə mümkün olacaq hüquqi normaların bütün konkret toplumu aiddir. Məfhumların həcmi qrafik formada belə səciyyələndirmək olar:

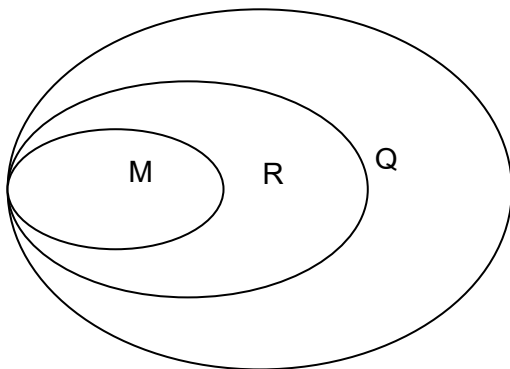

M – hər cür məfhumu bildirir.

Məfhumların məzmun və həcmi bir-biri ilə üzvi əlaqədədir. Bu əlaqə ondadır ki, məfhumun məzmununa uyğun həcmi, həcmə uyğun da məzmunu vardır. Lakin, onların qarşılıqlı münasibətində özünəməxsus qanunauyğunluq vardır: məfhumun həcmnin azalması ilə onun məzmunu artır, zənginləşir və əksinə, həcm genişlənməsi məzmunun azalmasına, əlamətlərin sayının əksilməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, «tələbə» məfhumundan «azərbaycanlı tələbə» məfhumuna keçdikdə məzmun artır, həcm azalır, əksinə götürdükdə, məzmun azalır, həcm genişlənir. Bu qanunauyğunluq məfhumun məzmun və həcmi arasında tətbiq edilən əks əlaqə (münasibət) qanunu adlanır. Məntiqi əməliyyatlarda tətbiq edilən bu qanun qeyri-əsas qanunlardandır. Məfhumlar üzərində məntiqi əməliyyat apararkən, anlaşılmazlıqdan qaçmaq məqsədilə nəzərə almaq lazımdır ki, ümumiyyətlə, hər bir qanunauyğunluqlarda olduğu kimi, bu qanun da müəyyən şəraitdə fəaliyyət göstərir, başqa cür desək, bu qanun növ-cins məfhumları arasında tətbiq olunur. Məfhumların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılmasında sinif, yarımşinif və yaxud onun ünsürləri arasındakı növi fərq məfhumlarında bu qanundan geniş istifadə olunur. Məsələn, «insan», «türk», «azəri türkü» məfhumlarını nəzərdən keçirək. «İnsan» məfhumunun məzmununa bütün insan fərdlərinə aid olan ümumi və mühüm əlamətlər daxildir. «Türk» anlayışının məzmunu əvvəlkinə nisbətən daha zəngindir, çünki bütün insanlara xas olan ümumi əlamətlərlə yanaşı, bütün türklərə aid olan xüsusi əlamətlər (ruslardan, yaponlardan, gürcülərdən və digərlərindən fərqli olan) götürülür. Bu nümunədə məzmunun artması məfhumun həcmnin azalması ilə ayrılmaz əlaqədədir, burada bütün insanlar yox, onların bir hissəsi olan türklərdən söhbət gedir. «Azəri türkü» məfhumunun məzmunu isə daha zəngindir, çünki əvvəlki əlamətlərlə yanaşı (bütün insan və türklərə aid olan) azəri türklərinə aid spesifik xassələrdə (qazax, özbək,

qaqauz və digər türk xalqlarından fərqli olan) buraya aid edilir. «Türk» məfhumunun həcminə uyğun olaraq, ona türk xalqlarından biri olan azəri türkləri daxil edilir.

Yuxarıdakı məfhumların qarşılıqlı əlaqəsini əyani şəkildə belə göstərmək olar:

burada M – azəri türkünü, R – türkü, Q – insan məfhumunu bildirir.

Məfhumların mahiyyətini, onların gerçəklikdəki predmet və hadisələrlə əlaqəsini bilmək – məfhumların təfəkkür praktikasında düzgün tətbiqinin mühüm zəminidir. Burada bir məqamı qeyd etmək daha zəruridir. Məfhumları fərdi və ümumi arasındakı əksliklərin vəhdəti kimi nəzərdən keçirdikdə, onların məzmun və həcmnin əlaqəsi məsələsini düzgün həll etməyin idrak prosesində mühüm əhəmiyyəti vardır. Formal məntiqdə məfhumlar əlamətlərin məcmusu kimi öyrənilir, burada ümumiləşdirmənin spesifik prinsiplərindən olan əks əlaqə qanunundan istifadə olunur. Bu qanuna isnad etməklə, fərdi məfhumları fəlsəfi kateqoriyalara qədər ümumiləşdirmək, geniş həcmli məfhumları isə fərdiyə qədər həcmi azaltmaq olur. Formal məntiqin bu qanunu fərdi, xüsusi və ümumi məfhumların fərqləndirilməsi prosesində

tətbiq olunur. Lakin gerçəklikdəki hadisələrin mahiyyətinin dərindən və hərtərəfli dərkində aparılan elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrdə öz funksiyasını itirir. Predmet və hadisələrin mahiyyətini əks etdirən daha ümumi məfhumlar məzmunca da zəngin olur, yəni formal məntiqdə olduğundan fərqli olaraq, həcmcə geniş məfhumlar məzmunca da zəngin olur. Ancaq bəzi məntiqçilər, o cümlədən məşhur gürcü alimi K.Bakradze də bu fikri qəbul etmirdi. Onun fikrincə, dialektikada da həcmcə geniş məfhumların məzmunu az, məhdud olur. Burada belə bir cəhət vurğulanır ki, formal məntiqdə məzmun dedikdə, predmet və hadisələri xarakterizə edən əlamətlər başa düşülür. Biz bu fikri inkar etmirik. Lakin söhbət sözün daha geniş mənasında gerçəklikdəki predmet və hadisələrdən gedirsə, onların inikası olan məfhumların məzmununda əşyaların mahiyyəti, onların qanunauyğun əlaqə və münasibətləri düşünülür. Burada aydın olur ki, məfhumların məzmunu ancaq əlamətlərin kəmiyyətindən asılı deyil, gerçəkliyin mahiyyət və qanunauyğunluqlarına nüfuz etməyin dərəcəsiindən asılıdır. Obyektiv gerçəkliyin hadisə və proseslərinin tədrici inkişaf prosesinin ümumiləşdirilməsi yolu ilə dərki məfhumların məzmununu azaltmır, əksinə, daha da zənginləşdirir. Belə olmasaydı, dialektikanın qanunları bütün bilik sahələrinin ümumi qanunları səviyyəsinə yüksəlməzdi. Bir çox alimlər çox vaxt məzmunlu ümumiləşdirmələrdən danışıq. Bu fikri predmet və hadisələrin hərəkət və inkişafı baxımından qəbul etmək olar, çünki burada prosesin dialektliyi nəzərdə tutulur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün K.Marksın «Kapital»ından bir nümunə gətirək. «Əmtəə», «pul», «kapital» məfhumlarını nəzərdən keçirək. «Pul» məfhumu əmtəəyə, kapital isə pula nisbətə daha ümumidir. Əmtəədən pula, puldan kapitala keçid inkar vasitəsilə baş versə də, bu elə bir inkardır ki, yenisinin əvəz olunması ilə məzmunca daha ümumiyyə məntiqi keçiddir. Əmtəədən pula keçiddə onun istehlak dəyəri inkar olunur, lakin bu elə dialektik prosesdir ki,

istehlak dəyərinin özü mübadilə dəyərinə ehtiva olunur. Pulun dövrüyyəsi ekvivalent mübadilə şəraitində həyata keçirilir, bu isə kapital deyil, kapital puldan izafi dəyərin alınmasıdır, bu prosesin özü isə ekvivalent mübadilənin inikasıdır. Puldan kapitalla keçid özünəməxsus inkişafdır. Bu misal məfhumların məzmunlu ümumiləşdirilməsinə aiddir. Bu cür ümumiləşdirmələrdə məfhumlar biri digərinə keçir, keçidlər isə təfəkkürün formalarıdır. Belə ümumiləşdirmələr məntiqi formaların zəruri əlaqəsi olmaqla, əşyaların dərk olunmasının idraki və məntiqi yoludur. Burada idraki və məntiqi üsullar qovuşur.

Məzmunlu ümumiləşdirmələrdə fikir sadədən mürəkkəbə doğru gedir, bu isə mücərrəddən konkret keçidin bariz nümunəsidir. Başqa bir nümunə də gətirmək olar. K.Marks əməyin ikili xarakter daşması məsələsinin kəşfilə yanaşı, «izafi dəyər» məfhumunun onun xüsusi təzahür formalarından asılı olmayaraq, tədqiqini verir, bununla da kapitalın mahiyyətini, onun məzmununu aşkara çıxarır. Kapitalistcəsinə istismarın sirləri isə «ticarət gəliri», «renta», «faiz» və b. kimi məfhumlarda deyil, məhz izafi dəyərdə ifadə olunmuşdur. «Ticarət gəliri», «renta», «faiz» və b. kimi məfhumların məzmununu izafi dəyərdən kənarında aydınlaşdırmaq çətindir. Bu məfhumlar izafi dəyərdən həcmcə kiçik, məzmunca azdır, lakin bu dar həcmli məfhumlardan izafi dəyəərə keçdikdə, onun həcmi də, məzmunu da artır, genişlənir, «izafi dəyər» məfhumu daha geniş hadisələr dairəsini, dəqiq desək, gəlirin bütün xüsusi formalarını özündə birləşdirir. Burada əlamətlər istisna olunmur, gəlirin bütün xüsusi formalarının mahiyyət və qanunauyğun əlaqələri sintezləşdirilir, bununla da «izafi dəyər» məfhumunun hər bir ayrıca forma ilə müqayisədə məzmunu da genişlənir, zənginləşir və dərinləşir. Buna görə də elmi-nəzəri ümumiləşdirmələri məntiqdə aparılan empirik ümumiləşdirmələrdən fərqləndirmək son dərəcə vacib məsələdir.

Məfhumların idrak prosesində rolu və əhəmiyyəti ilə yanaşı, müəyyən funksiyaları da vardır. Bunlardan ikisini qeyd etmək olar:

1. məfhumlar idraki funksiyadır. Məfhumlarda hər şeydən əvvəl, insanların dərkedici, mücərrədləşdirici fəaliyyəti nəticəsində qazandığı biliklər sistemi cəmləşir, əvvəlcə gələn idrak prosesinin nəticələri gələcəkdə predmet və hadisələrin dərinədən, hərtərəfli öyrənilməsi vasitəsinə xidmət edir. Bu proseslər bir çox məntiqi əməliyyatlar əsasında həyata keçirilir. Bunlardan biri predmet və hadisənin məfhumda daxil edilməsi və onun vasitəsilə dərkidir. Məsələn, bərk cisimlərin, mayələrin və qazların ümumiləşdirilməsi yolu ilə «əşya» məfhumu yaradılmışdır, sonrakı inkişaf prosesində isə əşyanın yeni növü olan «plazma» məfhumu meydana gəlir. İnsanın əldə etdiyi empirik biliklər toplanaraq, sistemləşdirilir, aydınlaşdırılır və dəqiqləşdirilərək, gec-tez elmə çevrilir. Məfhumlar ayrı-ayrı elmlərin hüceyrəsidir, məfhumuz elm yoxdur. Elmsiz maddi və mənəvi istehsalın, eyni zamanda ictimai həyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı mümkün deyildir. Biz kainatda sonsuz predmet, hadisələr və onlara uyğun məfhumlar içərisində yaşayırıq. Bu məfhumlardan gündəlik təfəkkür praktikasında geniş istifadə olunur. Hər bir elmin ciddi sistem yaradan məfhumlar aparatı yoxdur. Fəlsəfədə «varlıq», «şüur», «məkan və zaman», «qanun» və i.a.; iqtisadi nəzəriyyədə «əmtəə», «dəyər», «kapital», «ızafı dəyər», «renta» və s.; ictimai elmlərdə «cəmiyyət», «istehsal», «dövlət», «bazis», «üstqurum» və i.a. məfhumları göstərmək olar. Elmi məfhumlar təbiət və cəmiyyətin müxtəlif tərəflərini əks etdirərək, insana onu əhatə edən aləmdə düzgün istiqamət götürməyə və məqsədəuyğun fəaliyyət göstərməsinə geniş imkan yaradır.

Hüquq elmləri də «hüquq», «cinayət», «qanunçuluq», «ədalət mühakiməsi», «cəza», «cinayət tərkibi» və s. məfhumlar üzərində əməliyyat aparır. Hüquqi məfhumların

özünəməxsusluğu ondadır ki, onlarda hüquqla nizamlanan insanlar arasındakı münasibətlərin geniş sahələri əks olunur. Hüquqi qanunların köməyi ilə cəmiyyətdə insanların davranış normaları müəyyən olunur, nizama salınır, insanlar arasındakı münasibətlərin özü təkmilləşdirilir.

Məfhumların idraki funksiyası ilə sıx əlaqəli olan digər bir funksiyası – kommunikativ, başqa cür desək, ünsiyyət vasitəsi funksiyasıdır. İnsanlar öz biliklərini məfhumlar formasında möhkəmləndirərək, birgə fəaliyyət prosesində onları mübadilə edir və gələcək nəsillərə ötürürlər. Bununla da biliklərin sosial varisliyi həyata keçirilir, nəsillərin mənəvi vərsəliyi təmin olunur.

Sual 3. Məfhumların növləri

İndiyə qədər söhbət məfhumlar, onların əlamətləri və funksiyaları haqqında gedirdi. Lakin təfəkkür praktikasında müxtəlif məfhumlar çoxluğundan istifadə olunur. Gerçəkdəki müxtəlif predmet və hadisələrin beynimizdə inikasından asılı olaraq məfhumların növləri də çoxdur. Hər cür məfhumun iki fundamental xarakteristikasına (məzmun və həcm) uyğun olaraq onların ayrı-ayrı növlərini nəzərdən keçirmək olar. Fikir cisimləri arasındakı fərq öz inikasını məfhumların həcmi arasındakı fərqlərdə tapır. Məfhumların həcmə görə növləri onların kəmiyyət fərfini səciyyələndirir. Buna uyğun olaraq məfhumları həcmə görə iki növə (fərdi və ümumi) ayırmaq olar. Əgər məfhumun həcminə ancaq bir fikir cismi, hadisəsi daxildirsə, bunlar fərdi məfhumlar adlanır. Məsələn, Mars planeti, Bakı, Xəzər dənizi, Möminəxatun türbəsi, 1514-cü il Çaldıran döyüşü və i.a. Vahid bütöv kimi fikirləşilən, toplayıcı mənasında işlədilən və predmetlərin məcmusunu əhatə edən məfhumlar da fərdiyə daxildir (məsələn, Günəş sistemi, MDB, Azərbaycan Respublikasının əmək qanunları haqqında kodeksi,

AİB, əqli nəticənin ümumi qaydaları və s.). Bu cür məfhumlara fərdi sinif də deyilir.

Ümumi məfhumların həcminə predmetlər qrupu (ikidən çox predmet və hadisələr) daxildir. Əgər beynimizdə elementlərin çoxluğu fikirləşilirsə və bu qrupun elementləri ayrıca mənada işlədilirsə, onlara ümumi məfhumlar deyilir (məsələn, qanun, şəhər, canlı, dövlət, metal və s.). Çox vaxt bu cür məfhumlara universal sinif də deyilir. Burada incə bir məqamı qeyd etmək olar. Universal həcmli məfhumlarda nəzərdən keçirilən sahənin bütün elementləri fikirləşilir. Bu cür elementlər sinfi universal, yaxud universum adlanır. Məsələn, karbohidrogenlər sinfi, metallar sinfi, qanunlar sinfi, biliklər sinfi və s. universum adlanır. Fərdi və universal siniflə yanaşı, məntiqdə sıfır həcmli məfhumlara da təsadüf edirik. Bu məfhumların həcmində mövcud olmayan predmetlər fikirləşilir, buna boş həcmli sinif də deyilir. Həcminə heç bir ünsür daxil deyildir (ölümsüz adam, qar qız, əbədi canlı, qanadlı at və s.). Burada bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır. Həcmdə boş və boş olmayan məfhumlar mövcud olan və mövcud olmayan real fikir cisimlərinə aid olmasından asılı olaraq fərqləndirilir. Kentavr, su pərisi, ideal qız və b. kimi sıfır həcmli məfhumlar boş sinifə aid edilir. Lakin elmi planda bu mütləq uydurma deyildir, belə ki, bu məfhumlardan bəziləri həqiqətən fantastik (mifoloji) xarakter daşıyır (cin-şəyatin, kentavr və s.). Lakin bəziləri isə (teplarod – istilik törədən çəkisiz maddə, flogiston, maqnit mayesi, həyat gücü, əbədi mühərrik və s.) elmi və texniki məfhumlar kimi təklif olunmuşdur. Lakin elmin və texnikanın sonrakı inkişafında bunların əsassızlığı aşkara çıxmışdır. Müxtəlif elmlərdə əhəmiyyətli dərəcədə köməkçi rol oynayan ideallaşdırılmış obyektlər haqqındakı məfhumlar da (ideal qız, ideal dövlət, mütləq qara cisim) boş sinifə daxildir. Real mövcud olmayan, lakin mümkün olan (kommunist cəmiyyəti, qeyri-yer

sivilizasiyası, planetdən kənar adam) boş məfhumlar sırasına daxildir.

Məfhumların boş və boş olmayanlara bölgüsü də nisbidir, çünki bu bölgü mövcud və mövcud olmayan, real və qeyri-real obyektlər arasındakı sərhədin dəyişkənliyindən asılıdır. Bəzi şəraitdə mövcud olmayan digərində ola bilər və yaxud əksinə. Məsələn, BVM-dən əvvəl Varşava müqaviləsi məfhumu yox idi, müharibədən sonra real oldu, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra mövcud deyildir, lakin tarixi xarakter daşıyan məfhum kimi qalır. Deməli, bir sistemdə boş olmayan məfhum (qiymətlər cədvəli) digərlərində boş ola bilər. Məsələn, ilahi odun oğrusu Prometey məfhumu mifologiyada mifoloji obrazlar kateqoriyasına daxildir, burada qətiyyətlə boş deyil. Elmi planda bu boş məfhumun gerçəklikdə analoqu yoxdur.

Məfhumların fərdi və ümumiyyətlə bölünməsi nisbi səciyyə daşıyır, bu nisbilik eyni məfhumun bəzi şəraitdə fərdi, digərlərində isə ümumi kimi təzahür etməsində özünü göstərir. Məsələn, SSRİ prezidenti məfhumu SSRİ dağılmasından əvvəl fərdi idi, onda ancaq bir şəxs fikirləşilirdi, lakin ittifaq dağıldıqdan sonra artıq bu məfhum ümumiyyətlə çevrilir. Çünki keçmiş ittifaqa daxil olan respublikaların hamısında prezidentlər seçilir (Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və s.). Başqa bir nümunə götürək. Sovet hakimiyyətinin ilkin illərində siyasi partiya məfhumu ümumi səciyyə daşıyırdısa, sonralar birpartiyalı siyasi sistemdə fərdiyə çevrilir, indi isə çoxpartiyalılığın yenidən yüksəlişi və inkişafı ilə ümumiyyətlə çevrilir.

Ümumi məfhumların özləri qeydə alınan və qeydə alınmayanlara bölünür. Qeydə alınan elə məfhumlardır ki, onun həcminə sonlu elementlər çoxluğu daxildir, prinsipcə onları hesaba almaq mümkündür. Qeydə alınmayan məfhumların həcminə isə sonsuz elementlər çoxluğu daxildir. Buradaca qeyd etmək yerinə düşər ki, Belarus BDU-nun 1974-cü ildə nəşr etdirdiyi «Məntiq» dərsliyində gətirilən insan,

müstəntiq, fərman, qasırğa və b. kimi məfhumları qeydə alınan kimi vermək, faktik və məntiqi cəhətdən yanlış fikirdir, çünki onların həcmi müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

Məfhumların həcmə görə bölünməsinə toplayıcı ümumi məfhumlar xüsusi bir qrup təşkil edir. Toplayıcı məfhumlar vahid bütövü təşkil edən elementlər toplusunu fikirdə inikasıdır. Bu məfhumlar ümumi kimi elementlər çoxluğunu əks etdirir. Toplayıcı məfhumlar fikir prosesində işlədilməsindən asılı olaraq ümumi və fərdi ola bilər. Mühakimə prosesində ayrıca və toplayıcı məfhumların düzgün işlədilməsinin idraki və məntiqi əhəmiyyəti daha çoxdur. Əgər mülahizə məntiqi sinfin hər bir elementinə aiddirsə, məfhum ayrıca vəhdətdə götürülən sinfin hər bir elementinə aid edilirsə, ayrılıqda hər bir elementə tətbiq olunmursa, onda toplayıcı mənada işlədilir. «M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun tələbələri dialektik məntiqi yaxşı bilmirlər» hökmündə BDU-nun tələbələri məfhumunu ayrıca mənada işlədirik, çünki bu müddəa universitetin hər bir tələbəsinə aid edilir. «Universitetin aspirantları elmi-nəzəri konfrans keçirdilər» hökmündə isə universitetin aspirantları məfhumu toplayıcı mənada işlədilir. Bu hökmə «hər bir» sözü tətbiq olunmur, fikir aspirantların hamısına aid edilir. Toplayıcı məfhumun məzmununu onun həcmində daxil olan hər bir ayrıca elementə aid etmək olmaz, bu məzmun elementlərin bütün məcmusuna daxildir. Məsələn, kollektiv məfhumunun mühüm əlamətləri kollektivin ayrıca hər bir üzvünə aid edilir, fikir kollektivin birlikdə hamısına tətbiq olunur.

Məfhumlar məzmununa görə konkret və mücərrədə bölünür. Bu bölgünün əsasında məfhumun predmeti, predmetlər sinfini, onların xassə aralarındakı əlaqəni əks etdirmə xüsusiyyəti durur. Məfhum müstəqil mövcud olan predmet və yaxud predmetlərin məcmusunu əks etdirsə, konkret olaraq onların xassə və aralarındakı əlaqəni bildirirsə, mücərrəd adlanır. Metal, ağac, vəkil, respublika, tələbə,

konkret, igidlik, vətənpərvərlik, vicdan, eyniyyət, oxşarlıq, bərabərlik və s. mücərrəd məfhumlardır. Konkret və mücərrəd məfhumlar arasındakı fərq predmetlər, onların xassə və əlaqələri arasındakı ayrılıqlara əsaslanır. Mücərrəd məfhumlar predmetin müəyyən əlamətinin predmetin özündən təcrid olunması və mücərrədləşdirilməsi nəticəsində yaranır və bu əlamətlər müstəqil fikir obyektləri kimi düşünlür. «Çirkinlik», «namusluluq» məfhumları bu əlamətlərə malik olan şəxslərdən təcrid edilməklə, fikir obyektini kimi nəzərdən keçirilir ki, bu da mücərrəd məfhumlardır.

Bəzən konkret məfhumları fərdilə, mücərrədi ümumi ilə qarışdırırlar ki, bu da hadisə və proseslərin dərinə dərinə maneçilik törədir. Ümumi məfhumlar konkret və mücərrəd ola bilər, bunları yerində düzgün işlətmək vacib məsələdir. Konkret məfhum isə mücərrəd və fərdi ola bilər.

Konkret və mücərrəd məfhumların xüsusiyyətini bilməyin onların üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlarda mühüm əhəmiyyəti vardır. Bəzi dillərdə, o cümlədən rus dilində konkret məfhumu ifadə edən söz qaydaya görə cəm halda işləyə bilər. Lakin, mücərrəd məfhumu ifadə edən sözlərin cəm halı yoxdur.

Konkret və mücərrəd məfhumların fərqləndirilməsinin nisbətini də yaddan çıxarmaq olmaz. Predmetin xassəsini əks etdirən mücərrəd məfhum müəyyən hadisələrə və konkret şəraitə uyğun işlədilməsindən asılı olaraq konkretləşir, konkret məfhumla çevrilir. «Gözəllik» mücərrəd məfhumdur, «Maralgölün gözəlliyi» dedikdə, o, konkretə çevrilir. «Ləzzətlik» mücərrəddir, lakin bu xassəyə malik olan xörəklərə tətbiq etdikdə, «şərq xörəklərinin ləzzətliyi» adlanan konkret məfhum alınır. «Soyuqluq» mücərrəddir, «bilahın soyuqluğu» konkret məfhumdur. İnsan elə hallara da rast gəlir ki, eyni məfhum birdən-birə iki mənada – mücərrəd və konkret mənada işlənir. Məsələn, «Yeniliyin olmaması yaxşı yenilikdir». Bəzən mücərrəd məfhum daha çox mürəkkəb

konkret məfhumların tərkibinə daxil olur və əksinə. Məsələn, «hüquqşünasın səlahiyyətsizliyi» mücərrəddir, lakin konkret «hüquqşünas» məfhumunun elementini özündə birləşdirir. «Səlahiyyətsizliyin qurbanı» (hüquqşünas) konkrətdir, lakin «səlahiyyətsizlik» mücərrəd məfhumunu özündə ehtiva edir. Konkret və mücərrəd məfhumlardan hüquqşünaslıqda da geniş istifadə olunur. «Vətəndaş», «işçi», «əmək haqqı», «cinayət», «məhkəmə», «konkret cinayətkarlıq», «vətəndşlik», «günahsızlıq», «məhkəməyə düşmə» və s. məfhumlar isə mücərrəddir.

Məfhumların məzmun və həcmə görə növlərə ayrılmasının məntiqdə vacib əhəmiyyəti vardır. Bu bölgü elmlər tərəfindən və insanların gündəlik praktikasında toplanmış materiallara məfhumlu xarakter verməklə, bunları böyük və genişlənmiş qruplara bölməyə və bu qrupların xüsusiyyətləri haqqında aydın təsəvvürə yiyələnməyə imkan verir. Məfhumların növlərini bilmək hər cür təfəkkürün dəqiq və aydınlığını təmin edən zəruri şərtlərdəndir. Bu bölgünün hüquqi nəzəriyyə və praktikada əhəmiyyəti daha vacibdir, çünki məfhumlar üzərində düzgün əməliyyat aparmağın məfhumun məzmun və həcmi dəqiq bilməkdə və onun məntiqi xarakteristikasını verməkdə zəruri əhəmiyyəti vardır. Məsələn, qanun – konkret, müsbət, mütləq, ümumi, qeydə alınmayan məfhumdur və ayrıca mənada işlədilir.

Bununla belə, məfhumların müxtəlif növlərə bölgüsünün mühüm nöqsanları da vardır. Belə ki, məfhumların konkret və mücərrədə bölgüsünün özü şərti xarakter daşıyır. Əslində, hər bir məfhum eyni zamanda konkret və mücərrəddir. Məfhum o mənada konkrətdir ki, bir məfhumu digərindən fərqləndirməyə imkan verən müəyyən məzmunu vardır. Eyni zamanda məfhum mücərrəddir, ona görə ki, o, predmet və hadisələrdəki ümumi, mühüm əlamətlərin ayrılması onlardan təcrid olunmasının nəticəsidir. Məfhumların konkret və mücərrədə görə geniş yayılmış bölgüsünün nöqsanlarından biri də odur ki, abstrakt

məfhumların bəzi kateqoriyaları son dərəcə müxtəlif cinsi əşyalarla, yəni predmetlərin xassələrini və onların arasındakı əlaqə və münasibətləri əks etdirən məfhumlarla birləşdirilir. Bunlardan birincilər eyni xassəyə malik olan bir cisimdən, yaxud cisimlər qrupundan xassələrin təcrid olunması yolu ilə yaranır. İkincilərdə isə iki predmetdən, yaxud predmetlər qrupundan az olmayan əşyaları əks etdirən məfhumların özü arasındakı əlaqələrdən yaranır.

Dialektikada və dialektik məntiqdə fikir predmetlərinin əşyaya, onların xassələrinə, əlaqə və münasibətlərinə görə bölgüsündən çıxış etsək, onda məfhumları məzmununa görə aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. substansional məfhumlar (latınca *substansia* – əşyaların daha çox dərin mahiyyətinin ilk əsası), yaxud bu sözün məhdud, xüsusi mənasında predmetlərin özlərinin məfhumu («insan»);

2. atributiv məfhumlar (latınca *atributiv* – əlavə edilmiş), yaxud xassə məfhumu (insanın şüurluluğu);

3. relyativ (nisbi) məfhumlar (lat. *relativus* – nisbi) (insanların bərabərliyi).

Bu cür bölgü hökmün məfhumlarla əlaqəsinin tam aşkar olunmasına və predikatın xarakterinə görə hökmlərin növlərini dərindən izah etməyə imkan verir. Lakin məfhumların konkret və mücərrədə formal-məntiqi bölgüsü onların az abstrakt və çox abstrakt, yaxud az konkret və çox konkret olmasını, eyni məfhumda konkret və abstraktın nisbətini izah eiməyə imkan vermir. Bu suallara dialektik məntiq cavab verir. Dialektik məntiq göstərir ki, daha çox ümumi məfhumlar, eyni zamanda mücərrəddir və az konkretdir. Az ümumi məfhumlar isə, eyni zamanda az abstrakt olmaqla, daha çox konkretdir. Burada bu məfhumların ancaq abstrakt-ümumiliyi yox, onların fərqli cəhətləri də nəzərə alınır ki, bunun da elmlərin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti vardır. Dialektik məntiq məfhumları gerçəkliklə qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edir, onları qarşılıqlı təsir,

dəyişmə və inkişafda götürməklə, bir çox yeni problemlər qarşıya qoyur. Belə fundamental problemlərdən biri abstraktdan konkretə yüksəlmədir. Bunun mahiyyəti ondadır ki, elmi materialın şərhində bu metodun köməkliyi ilə daha çox mücərrəd və zəif məzmunlu ümumi məfhumlardan daha zəngin məzmunlu və konkret məfhumlara keçilir, bu keçid prosesində bir sıra məfhumlar digərindən çıxarılır və bu nəticə gerçəkliyin bu və digər sahəsində özünün bütövlüyünü tam ifadə etmir, çünki hər şey dəyişir və inkişaf edir. Buna baxmayaraq, bu metoddan fəlsəfədə, siyasi iqtisadda, dövlət və hüquq nəzəriyyəsində uğurla istifadə olunur.

Məfhumlar predmet və hadisələrin məzmununa aid olan əlamətlərin varlığından və yoxluğundan asılı olaraq müsbət və mənfiyə bölünür. Fikrin predmetlərində hər hansı keyfiyyətin, xassənin varlığı əks olunursa, bunlara müsbət məfhumlar deyilir. Mənfi məfhumlarda isə fikir cisimlərində həmin əlamətlərin yoxluğu əks olunur, bunlar mənfi əlamətlərdir. Məfhumların keyfiyyətə müsbət və mənfi deyər iki növə ayrılmasının məntiqi əhəmiyyəti böyükdür, çünki bu məfhumları əks etdirən fikir predmetlərinin faktiki dəyərinə uyğunluğu ilə heç bir ümumiliyi yoxdur. Məsələn, günahkarlıq müsbət məfhumdur, lakin hadisə kimi inkaridir. Sərbəstlik inkari mənanı ifadə etsə də, bütövlükdə hadisə kimi müsbət məfhumdur. Müsbət və inkari məfhumlar arasında qarşılıqlı eynimənalı uyğun əlaqə vardır, başqa cür desək hər bir müsbət məfhum inkariyə uyğun gəlir və əksinə. Mənfi məfhumların məzmununu ona uyğun gələn müsbət məfhumların məzmununu bilmədən müəyyən etmək olmaz. Belə ki, dindar adam məfhumunun məzmununu bilmədən qeyri-dindar adam məfhumunun məzmununu müəyyən etmək çətinidir. Müsbət və mənfi məfhumların məntiqi və faktiki xarakteristikası üst-üstə düşə bilər. Məsələn, xoşbəxtlik – bu söz həm məfhumu bildirir, həm də müsbət hadisədir, bədbəxtlik – əksinə, inkari məfhumdur. Eyni zamanda, eyni xassə, keyfiyyət həm müsbət,

həm də mənfi məfhumlarla ifadə oluna bilər. Məsələn, qeyri-metal - mineral, cansız – ölü, asılı olmamaq – müstəqillik, bərabər hüquqlu – qeyri-bərabər hüquqlu, tam hüquqlu – hüquqsuz, qanunauyğunluq – qanunauyğunsuzluq və s.

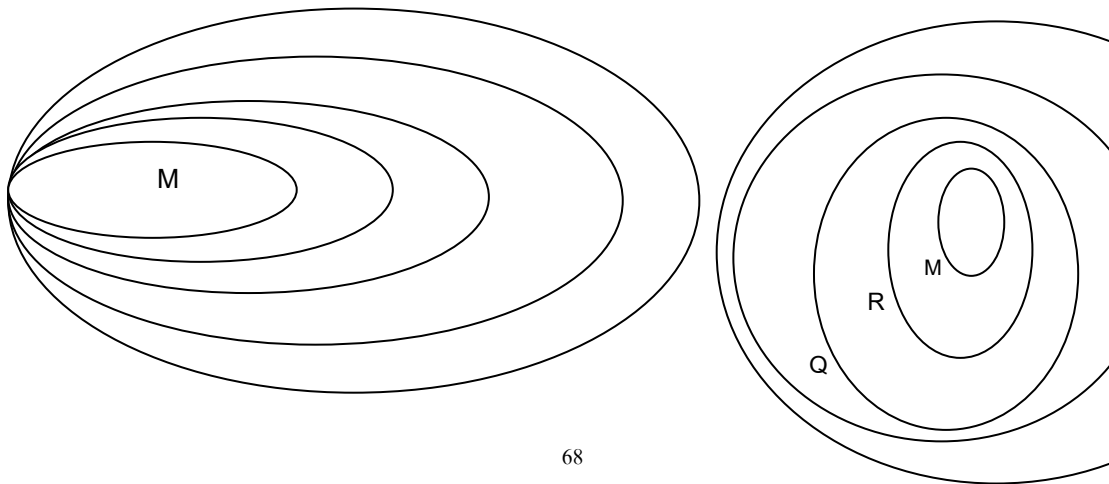
Məfhumlarda fikirləşilən predmetlərin mövcudluğunun ayrılıqda olmasından və yaxud digər predmetlərlə əlaqəsinin asılılığından ibarət olaraq nisbi və mütləq məfhumlara da rast gəlirik. Əgər fikrimizdə digər predmetlərin mövcudluğu ilə əlaqəli predmet və hadisələr əks olunursa, bunlara nisbi məfhumlar deyilir, bunlar biri digərsiz fikirləşilmir. Bu məfhumlarda birinin mövcudluğu digərinin varlığını şərtləndirir. Mütləq məfhumlarda ayrıca mövcud olan predmetlər əks olunur, başqa cür desək, digər predmetlərlə əlaqəsi olmayan əşyalar, hadisələr fikirləşilir.

Bu və digər məfhumun hansı növə aid olmasını müəyyənləşdirmək, onun məntiqi xarakteristikasını vermək deməkdir. Hər bir məfhumun xarakteristikasını düzgün vermək təfəkkürün aydınlığı ilə bağlıdır. Məfhumların məntiqi xarakteristikası onların məzmun və həcmi aydınlaşdırmağa kömək edir, məfhumda ifadə olunan sözlərin daha dəqiq işlədilməsini nizama salır.

Sual 4. Məfhumların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması

Hər bir elm sahəsində geniş məfhum aparatından istifadə olunur. Onların məntiqi təhlilini vermək elmlərin səmərəli inkişafının zəruri şərtidir. Məfhumların məntiqi təhlilini vermək insanların praktiki fəaliyyətində və elmi idrakda geniş yayılmış məntiqi üsullardandır. Məfhumlarla əməliyyat aparmaq prosesində öz aralarında sıx əlaqədə olan əməliyyatlardan biri də onların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılmasıdır. Bu proses məfhumun məzmun və

həcmi arasında tətbiq edilən əks əlaqə qanununa əsaslanır. Təfəkkür praktikasında bəzən az həcmli məfhumlardan geniş (çox) həcmli məfhumlara (növdən cinsə) keçmək zərurəti yaranır ki, belə halda ümumiləşdirmələrdən istifadə olunur. Məfhumların ümumiləşdirilməsi elə məntiqi əməliyyatdır ki, onun köməyi ilə biz az həcmli məfhumlardan çox həcmliyə keçirik. Məfhumların məhdudlaşdırılması isə çox həcmliyə az həcmliyə, başqa cür desək, cinsdən növə məntiqi keçiddir. Lakin məfhumların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması sonsuz proses deyildir. Ümumiləşdirmənin son sərhəddi fəlsəfi sonsuz proses deyildir, ümumiləşdirmənin son sərhəddi fəlsəfi kateqoriyalardır, məhdudlaşdırma isə fərdi məfhumlarda qurtarır, onları növlərə ayırmaq olmaz. Məsələn, «Cəfərin saat oğurluğu», «oğurluq işi», «cinayət», «hüquq pozuntusu», nəhayət, «cəmiyyət üçün təhlükəli hadisə». Məhdudlaşdırmaya belə bir nümunə gətirək: varlıq, canlı varlıq, insan, alim, yunan alimi, «Analitika» əsərinin müəllifi. Ümumiləşdirmə və məhdudlaşdırmanı Eylər dairələri ilə aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

Elmlərin tarixi fikrin bu cür gedişinə dair çoxlu nümunələrlə doludur. «Ədəd» məfhumunu nəzərdən keçirək. Əvvəlcə bu məfhum ancaq bütöv ədədləri əhatə edirdi, onun məzmununu tək ədədlərin cəmi təşkil edirdi, sonralar kəsr, inkari, irasional və digər ədədlər də bu məfhuma daxil olur, bütöv ədədlərin əlamətləri istisna edilməklə, «ədəd» məfhumu yaranır. Unutmamalıyıq ki, hər bir ümumiləşdirilmə və məhdudlaşdırmanın sərhəddi fəlsəfi kateqoriyalardır ki, onların cinsi yoxdur. Fəlsəfədə varlıq, hərəkət, məkan, zaman, mahiyyət, hadisə və s., xüsusi elmlərdə element (kimyada), həyat (biologiyada), cəmiyyət (sosial elmlərdə), hüquq (hüquqşünaslıqda) və s.

Məfhumların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması əməliyyatı təfəkkür praktikasında tez-tez tətbiq olunur. Az həcmli məfhumlardan digər geniş həcmli məfhumlara keçərkən, fikrin predmetini dəqiqləşdiririk, bununla da təfəkkürün müəyyənliyinə və məntiqliyinə nail oluruq. Müstəntiq müəyyən etdikdə ki, bu iş cinayət işidir, o dəqiqə onun təsərrüfat cinayəti olması əlamətini aşkara çıxarır, sonrakı əlavə istintaq prosesində müəyyən maddə ilə həmin cinayətin dərəcəsinə müəyyənləşdirir (məsələn, alıcının aldadılması əlamətini aşkara çıxarır). Beləliklə, məfhumun məhdudlaşdırılmasında fikir prosesi cinsdən növə, təkcəyə (iş, cinayət, təsərrüfat cinayəti, alıcıların aldadılması, A.Məmmədovun aldadılması) doğru gedir.

Məfhumların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması doğru və yalan da ola bilər. Əgər fikir ardıcıl olaraq növdən cinsə, cinsdən növə doğru gedərsə, onda buna doğru ümumiləşdirmə və məhdudlaşdırma deyilir. Deyilən ardıcılıq pozularsa, onda yanlış ümumiləşdirmələr və məhdudlaşdırmalar alınacaqdır.

«M.Rüstəmlinin əmək hüququ», «əmək hüququ», «hüquqi inspeksiya», «inspeksiya» - bu cür ümumiləşdirmə doğrudur, çünki növ məfhumlarından birbaşa geniş həcmli

məfhumlara keçilir. «Əmək kollektivi şurası» məfhumundan «əmək kollektivi»nə keçdikdə, o dəqiqə yanlış ümumiləşdirmə alınır, çünki bunun cinsi əmək kollektivi yox, «kollektiv şura», yaxud «şura» məfhumu olmalıdır. «Əmək kollektivi» BDU-nun «müəllim kollektivi» məfhumuna münasibətdə cinsi bildirir. Məfhumların məhdudlaşdırılması ardıcıl zəncir kimi də gedə bilər. Məsələn, hüquq, quldarlıq hüququ, Roma hüququ, Roma vətəndaş hüququ – imperiya dövründə Roma vətəndaş hüququ düzgün məhdudlaşdırmaya konkret nümunədir. Lakin, qanunvericilik, fəaliyyətdə olan qanunvericilik, cinayət, zorakı cinayət, məzuniyyət, pulu ödənilmiş məzuniyyət, illik məzuniyyət, ictimai sığorta, sığorta nazirliyi və b. kimi məhdudlaşdırmalar real prosesi düzgün əks etdirmir. Məfhumlar üzərində aparılan bu əməliyyat insanın əldə etdiyi bilikləri möhkəmləndirir, təfəkkür prosesinin məntiqliyinə xidmət edir. Bu cəhətdən məfhumların düzgün işlədilməsinin və idrakda tətbiqinin rolu əvəzsizdir. Bunu, xüsusilə hüquqi praktikada nəzərə almaq vacib məsələdir. Məsələn, heç cürə demək olmaz ki, qanuni hüquq, qanuni cinayət. Onda belə çıxır ki, guya qanunsuz hüquq da, qanunsuz cinayət də vardır. Buna görə də hər bir məfhumun ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması prosesində əks əlaqə qanununa ciddi riayət olunmalıdır.

Sual 5. Məfhumun tərifı

Məfhumların məntiqi strukturunu səciyyələndirərkən, qeyd etmişdik ki, hər bir məfhum məzmun və həcmdən ibarətdir. Lakin bunların qarşılıqlı əlaqəsi çox vaxt dəqiq açılmaz, bu əlaqə məfhumun söz cildi arxasında gizli qalır. Buna görə də təfəkkür praktikasında predmet və hadisələrin dərinədən dərkı məqsədilə onların məzmun və həcmını açmağa ciddi zərurət duyulur ki, belə intellektual-nitqi əməliyyatlardan tərifı və bölgünü göstərmək olar.

Bütün fikir əməliyyatları kimi, məfhumlara tərif verməyin özünün də müəyyən mənşəyi vardır. İnsanlar gerçəklikdəki hadisələri öyrənərkən, bəzi predmetləri digərlərindən ayırır, onların sərhədlərini müəyyənləşdirir, məzmununu aşkara çıxartmaq məqsədilə tərifdən istifadə etməli olmuşlar. Bu fəaliyyət bu və digər formada milyard dəfələrlə təkrar olunaraq, insan şüurunda əks olunmuş və möhkəmlənərək, ona uyğun gələn əqli əməliyyat kimi formalaşmışdır. Hər bir elmin məzmununu öyrənməkdə tərifdən istifadə olunur. Tərif elə intellektual-nitqi əməliyyatdır ki, onun vasitəsilə məfhumların məzmunu açılır. Bu əməliyyata çox vaxt definisiya da (latınca son, sərhəd deməkdir) deyilir. Məsələn, Konstitusiyaya məfhumuna tərif verək: «Konstitusiyaya – dövlətin ictimai və siyasi quruluşunu müəyyən edən əsas qanundur». Burada konstitusiyaya məfhumunun məzmununu açılır, ictimai həyat hadisəsi kimi konstitusiyanın mahiyyəti nəzərdən keçirilir. Bilirik ki, məfhum sözlərlə ifadə olunur, onda məfhumun tərfi onunla yanaşı, özünün mənasının açılmasıdır. Verilmiş tərifdə mənası açılan «konstitusiyaya» sözüdür. Hər cür məfhumun məzmununu gerçəklikdəki predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətləri təşkil edir, onda məfhumu tərif vermək, ona uyğun gələn predmetin mahiyyətinin açılmasıdır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, hər cür tərifdə predmetin, hadisənin mahiyyəti bütün incəliklərinə qədər açılmaz, çünki hər şey dəyişmə və inkişaf prosesində olduğundan, predmetin yeni xassələri, tərəfləri aşkara çıxa bilər. Bu baxımdan sözün məhdud və geniş mənasında verilən tərifləri də fərqləndirmək olar. Ümumiyyətlə, predmetin hər cür mənalandırılmasını nəzərdən keçirmək olar: gümüş metaldır, at canlıdır, məfhum fikirdir. Bu ifadələrdə tərif sözün geniş mənasında götürülür və dolğun tərif adlandırmaq olmaz. Bu barədə tərifin qaydalarının təhlilində bir daha izahat veriləcəkdir. Hələlik bizi maraqlandıran bu məntiqi əməliyyatın (tərifin) təfəkkürümüzdə mövcudluğu məsələsidir. Bilirik ki, məfhumların əsasında

keyfiyyət müəyyənliyinə malik olan predmet və hadisələrin varlığı durur, tərifində obyektiv əsasını məhz gerçəklikdəki predmetlərin bu keyfiyyət müəyyənliyinin özü təşkil edir. Son nəticədə tərif belə bir suala cavab verir: «Bu predmet nədir?».

Sadə həqiqətdir ki, bədii əsərlərdə, kinoda tərifə heç bir ehtiyac yoxdur, digər tərəfdən təcrübədən məzmunu bizə məlum olan bir çox məfhumlara da tərif verməyin əhəmiyyəti yoxdur. Lakin, tədris işində, elmi-tədqiqat prosesində tərifsiz keçinmək qeyri-mümkündür. Onda sual oluna bilər ki, hansı hallarda tərifə zərurət yaranır? Tərifin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı hallarda tərifə ciddi ehtiyac vardır:

1. predmetin mahiyyətinin dərk olunmasında nəticə çıxarmağa ehtiyac yarandıqda, tərifdən geniş istifadə olunur. Məsələn, alim ictimai hadisə kimi «huquq» məfhumunu tədqiq edərək, yekunda hüquqa belə bir tərif verir ki, «hüquq dövlət tərəfindən müəyyən və təsdiq edilmiş və onun məcburi qüvvəsi təmin olunmuş insanın davranış normalarının məcmusudur».

2. tədris prosesində işlədilər, mənası dinləyici və oxuculara məlum olmayan məfhumlara rast gəldikdə (məsələn, qanun, məntiqi forma, məfhum, hökm, məzmun və s.) onlara tərif verməyə zərurət duyulur.

3. Elmi dövriyyəyə, adi həyata yeni söz daxil olduqda, yaxud məlum söz yeni mənada işləndikdə, tərif vermək zəruridir. Əgər hər hansı bir mühazirəçi öz çıxışında iqrar etsə ki, hüquqşünaslara hüquqi və məntiqi savadla yanaşı, sosial savad da lazımdır, bu iki söz birləşməsi dinləyicilərə məlumdursa, üçüncü aydın deyilsə, o vaxt sosial savad məfhumuna tərif vermək tələb olunur. Sosial savad məfhumu altında ictimai inkişafın qanunauyğunluqları haqqında bilik, başqa cür desək, cəmiyyətdə baş verən hadisələri təhlil etmək və düzgün məntiqi nəticələr çıxarmaq bacarığı başa düşülür.

Çox vaxt təfəkkür praktikasında məfhumun funksiyalarını və strukturunu layiqincə qiymətləndirmirlər. Məfhumların idrak prosesində rolu hər şeydən əvvəl onun mahiyyətindən

törəyir. Tərif vermək elə bir məntiqi əməliyyatdır ki, onun köməyi ilə mühakimə prosesində işlədilən məfhumların aydınlığını, birmənalılığını, müəyyənliyini təmin edirik.

Tərif mühakimə prosesində iki mühüm funksiyanı yerinə yetirir:

1. onun idrak funksiyası. Predmet və hadisələrə verilən təriflərdə insanın idraki, mücərrədləşdirici fəaliyyətinin daha çox ümumi nəticələri möhkəmləndirilir. Eyni zamanda, təriflər predmet və hadisələrin sonrakı dərkinə, onları anlamağın əsasına xidmət edir.

2. tərifin kommunikativ (əlaqə, ünsiyyət) funksiyası vardır, bu o deməkdir ki, ünsiyyət prosesində əldə olunmuş biliklər tərif formasında digərlərinə verilir və tərifin köməyi ilə məfhumların qarışdırılmasının qarşısı alınır, qarşılıqlı anlaşmaya nail olunur, bununla da nəsillərin mənəvi əlaqəsi həyata keçirilir.

Məfhumun hər iki funksiyası öz aralarında sıx əlaqədədir. İdrakın özü sosial prosesdir. Bu proses insanların birgə praktiki fəaliyyətinin gedişində, onların bir-biri ilə ünsiyyəti prosesində həyata keçirilir. Ünsiyyət isə idrak nəticəsində əldə olunmuş biliklərin mübadiləsini və onların sözlərdə, təriflərdə möhkəmlənməsini nəzərdə tutur. İnsanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində tərif eyni cür rol oynamır. Biz gündəlik ünsiyyət prosesində tərifə az-az müraciət edirik, çünki kinoda, bədii ədəbiyyatda, kütləvi informasiya vasitələrində tərifdən az istifadə olunur, burada tərfi əvəz edən bir sıra məntiqi üsullardan (təsvir, müqayisə, xarakteristika və s.) istifadə olunur.

Məfhumun işlədilməsində dilçilərdən, jurnalistlərdən, xüsusilə də hüquqşünaslardan daha çox diqqətlilik və dəqiqlik tələb olunur, çünki onlar tərifdən xüsusilə geniş istifadə edirlər, jurnalistin hər bir ifadəsi məntiqə söykənməlidir. Hüquqşünaslıqda bir çox qanunverici aktlar tərifdən başlayır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində

ümumiyyətlə cinayətin və onun ayrı-ayrı növlərinin (qarət, oğurluq, quldurluq, adam öldürmə, dələduzluq və s.) tərifini verilir. Hüquqi praktikada xarici valyuta, valyuta qiymətləri, valyuta əməliyyatları və s. kimi məfhumların tərifini vermədən onların məzmununu aşkara çıxarmaq qeyri-mümkündür.

Elmin müxtəlif sahələrində tərifin əhəmiyyəti çoxdur, onu heç cür inkar etmək olmaz, lakin idrak prosesində onun rolunu həddindən çox şişirtmək də olmaz, bu da onun mahiyyətindən irəli gəlir.

Əvvəla, tərifdə predmet və hadisənin bütün xassələri, əlaqələri, vasitəliliyi aşkara çıxarılmır, ancaq onun ümumi, mühüm əlamətləri, konkret predmetləri digərlərindən fərqləndirən zəruri xassələri tədqiq olunur. Predmet və hadisələr haqqında geniş biliklər toplusu tərifdən kənar qalır. İkincisi, məfhumda əks olunan predmetin mahiyyəti inkişaf prosesində onun təzahür formalarının özlərinin mürəkkəb və ali formalarla əvəz olunmasına qədərki dövrdə dəyişməz qalır. Lakin bunu yalan tərif kimi də inkar etmək olmaz. Əslində tərif predmeti anlamağın əsasıdır, lakin onun haqqında bütün biliklər deyildir. Gerçəklikdə hər bir şey dəyişdiyinə və inkişaf etdiyinə görə tərif də dəyişir, təkmilləşir və bu kimi biliklərin inkişafı nəticəsində dəqiq, dolğun tərifə çevrilir. «Hüquq» məfhumunu yada salaq. Cəmiyyətin inkişafı ilə bu məfhumla verilən tərif də müxtəlif dövrlərdə dəyişmiş və mükəmməlləşmişdir, bu ictimai hadisə haqqında bizim bütün biliklərimizin zənginliyi saysız-hesabsız kitablarda və məqalələrdə öz ifadəsini tapır.

Tərifin məzmununu, onun növ müxtəlifliklərini və qaydalarını ətraflı bilmək məqsədilə birinci növbədə onun strukturunu (quruluşunu) təhlil etmək lazımdır. Bu strukturun izahı tərifin və onun funksiyalarının təbiətindən irəli gəlir.

Hər bir tərif özü ilə sıx əlaqəli olan iki elementdən (tərif verilən və tərif verən) ibarətdir. Tərif verilən məfhum odur ki, tərif prosesində onun məzmunu açılır. Tərifdə predmetin,

məfhumun, yaxud da sözün məzmununu aşkara çıxarılır. Tərif verilənin məzmununu təşkil edən ümumi və mühüm əlamətlərə xidmət edən məfhum (söz birləşməsi) isə tərif verən adlanır. «Məfhum predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərini əks etdirən fikirdir» hökmündə «məfhum» termini tərif veriləni, «predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətini əks etdirən fikir» isə tərif verəndir. Azərbaycan dilində dir, dır, dur, dür və s. kimi şəkilçilər «tərif verilən» və «tərif verən» məfhumu arasındakı məntiqi əlaqəni ifadə edir. Bu şəkilçilər tərifin tərkib hissələrinin qarşılıqlı eyniyyəti əlaqəsini qəti müəyyən edir. «Tərif verən» və «tərif verilən» məfhumları çox vaxt qısaldılmış şəkildə simvolik formula ilə belə göstərilir: Dfd=Dfns. Burada Dfd (lat. definiendum) tərif verilən, Dfns (lat. definiens) tərif verəndir, = eyniyyət işarəsidir (bəzən = bərabərlik işarəsi də deyilir).

Predmet və hadisələrin məzmununu açmaq məqsədilə məfhum müxtəlif üsullarla tərif verilir, bəzən də buna məfhum tərif verməyin növləri də deyilir. Məntiq kitablarının əksəriyyətində məfhum tərif verməyin üç növü:

1. əlamətləri göstərməklə verilən tərif (morfoloji tərif də adlanır);
2. cinsi, növ göstərməklə verilən tərif (bioloji tərif);
3. predmet və hadisələrin mənşəyini, kökünü və yaranmasını ifadə etməklə verilən tərif (genetik tərif) qeyd edirlər.

Biz bu bölgünün reallığını inkar etmək fikrində deyilik, lakin bu bölgü tərifin növ müxtəlifliklərini tamamilə ehtiva etmir. Predmet və hadisələrin əlamətlərini göstərməklə verilən tərif daha geniş yayılmışdır. Bu tərifdə predmetə aid olan ümumi və mühüm əlamətlər fikirdə ifadə olunmaqla, onun məzmunu açılır. Məsələn, «insan» məfhumuna tərif verdikdə, onu digər canlılar sinfindən bu cür fərqləndiririk ki, insan əmək qabiliyyəti, nitqi olan və mühakimə yürüdən canlı varlıqdır və yaxud millət – dil, ərazi, iqtisadi həyat və mənəviyyat birliyini

özündə ehtiva edən insanların tarixən yaranmış ictimai birlik formasıdır.

Bu tərifin tətbiq sahəsi geniş olsa da, bir sıra qüsurları vardır. Əvvəla, predmetlərin əlamətləri çoxdur, onların hamısını əhatə etmək, aşkara çıxarmaq olmur, ikincisi, bəzən mühüm və zəruri əlamətləri qeyri-mühümdən, təsadüfdən ayırmaq, yaxud da onları seçmək, qruplaşdırmaq vaxt aparır. Üçüncüsü, predmet və hadisələrin əlamətlərinin kəmiyyətinin sadəcə olaraq hesablanması bizi konkret məfhumun mahiyyətini müəyyənləşdirməkdən uzaqlaşdırır.

Tərif verilən məfhumun xarakterinə görə bütün cürbəcür təriflər əsas növə - real və nominala ayrılır ki, bunlardan hər biri təfəkkürdə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir.

Məfhuma uyğun olaraq fikrimizdə əks olunan predmetlərin özünə verilən tərif real tərifdir. Məntiqə, konstitusiyaya, trapesiyaya verilən təriflər realdır. Ensiklopediyalarda və ona uyğun gələn spesifik lüğətlərdə real təriflərin nümunələrinə tez-tez rast gəlmək olar.

Nominal tərifdə (lat. nomen – ad) hər şeydən əvvəl, predmetin adını bildirən sözün özünün mənası açılır. Buna çox vaxt etimoloji, yaxud da ad tərifi də deyilir. Nominal tərifdə çox vaxt sözün mürəkkəb təsvirini qısaldılmış formada ifadə edən müəyyən terminin elmə daxil olması ifadə olunur. Kimyada «izotoplar» dedikdə, nüvələrinin yükü eyni olan və atom çəkilərinə görə fərqlənən kimyəvi elementlər nəzərdə tutulur. Bu fikirdə Mendeleeyevin dövrü sistemində eyni yer tutan izotoplar termininin yaranması, onun etimologiyası ifadə olunur. Bu terminin məzmununu açmaq tələb olunarsa, onda ona belə tərif vermək olar ki, izotoplar müxtəlif atom çəkilərinə malik olan kimyəvi elementlərin növ müxtəlifliyidir. Nominal tərifə aid bir neçə nümunə göstərək: metod (yunanca – metodos sözündəndir) yol, şərh üsulu, yaxud tədqiqat üsulu deməkdir. Teologiya (telos – məqsəd, loqos – söz, təlim) təbiət hadisələrinin inkişafındakı məqsəduyğunluq haqqında dini

təlimdir. Kosmonavtika – kosmik uçuşların həyata keçirilməsi ilə əlaqəli olan kompleks məsələləri öyrənən elmin yeni sahəsidir. Valyuta – müəyyən dövlətin hazır pul işarələrinin məcmusudur, yaxud başqa ölkələrdə olan hazır xarici pullardır, yaxud da kredit sənədləridir.

Misallardan aşkar olur ki, nominal və real tərifin strukturu eynidir. Bu o deməkdir ki, bu bölgü tərifin struktur xüsusiyyətlərinin xarakteristikasına aid deyil. Tərifin növü orada güdülən məqsədlə müəyyənləşdirilir. Əgər nominal tərifdə müəyyən sözlərlə ifadə olunan predmetlərin mənası araşdırılırsa, onda bu real tərifə daxildir. Nominal tərifin nümunələrinə izahlı lüğətlərdə daha çox rast gəlinir.

Tərifin real və nominala bölgüsünün özü nisbi səciyyə daşıyır, çünki real tərif nominal forma kəsb edə bilər: «Konstitusiyaya əsas qanundur», «Fəlsəfə hikmətsevərlik elmidir» və s. Nominal tərifin özü də real forma kəsb edə bilər: «Hüququ dövlət – dövlətdir», «Fəlsəfə – təbiət, cəmiyyət və tərəkətkürün ümumi qanunları haqqında biliklər sistemidir», «Metod – təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dərk olunması və dəyişdirilməsində insanın istifadə etdiyi müxtəlif vasitə və üsulların məcmusudur» və s. real və nominal təriflər bir-birinə çevrilir, lakin çox vaxt nominal tərifdə predmetin mühüm əlamətləri göstərilə də, onun məzmunu açılmır. Məsələn, «məntiq» termini latınca «loqos» sözüdür ki, bu da söz, zəka, qanunauyğunluq deməkdir. Real və nominal tərif bir-birindən terminin mənasını aydınlaşdırmaq, yaxud da predmetin mühüm əlamətlərini izah etmək məsələlərinə görə fərqlənir. Gətirilən nümunələr sübut edir ki, tərifin bu növləri dialektik vəhdət təşkil edir, müəyyən şərait və münasibətdə biri digərinə çevrilir.

Məntiq kitablarının çoxunda aydın və aydın olmayan təriflərin fərqləndirilməsi məsələsinə də təsadüf edirik, lakin bunları tərifin növləri kimi izah etmək olmaz, çünki bütün təriflər məzmunundan asılı olaraq doğru və yalan ola bilər.

Aydın təriflərdə predmet və hadisənin məzmunu açılır, bu məzmun gerçəkliyə uyğun olmalıdır, aydın olmayan təriflərdə isə məzmun dəqiq ifadə olunmur, yaxud da predmetin məzmunu təhrif olunur. Aydın tərifin əsas növlərindən biri cinsi, növü və növü fərqi göstərməklə verilən tərifdir ki, bu daha geniş yayılmışdır. Bu onunla izah olunur ki, cins-növ əlaqələri universal xarakter daşıyır. Tərifin bu formalarının yaradılması insan aqlının ən yüksək nailiyyətidir və predmetin müəyyənliyini aşkara çıxarmağın daha faydalı üsuludur. Elmi məfhumların əksəriyyətinə cins və növü fərqi göstərməklə tərif verilir. Bir neçə nümunə gətirək: «Trapeziya – ikitərəfli paralel, iki tərəfi paralel olmayan dördbucaqlıdır», «Məfhum – predmet və hadisələrin ümumi, mühüm xassələrinin və əlaqələrinin beynimizdə inikası olan fikirdir, təfəkkür formasıdır», «Oğurluq – başqasının əmlakının gizli surətdə mənimsənilməsidir» və s. Bunlardan sonuncunu təhlil edək. Burada oğurluq özündən geniş olan yaxın cinsə – «başqasının əmlakını mənimsəmək» məfhumuna daxil edilir, başqasının əmlakını mənimsəmək – cinsi, oğurluq – növü, gizli yolla – bu isə növü fərqi bildirir. Bu yolla oğurluğu digər cinayət növlərindən asanlıqla fərqləndirmək olur. Başqa bir nümunə gətirmək olar: «Qarət – başqasının əmlakını güc tətbiq etmədən açıq şəkildə mənimsəməkdir». Burada yaxın cins – «başqasının əmlakını mənimsəmək» məfhumudur, oğurluqdan növü fərqi isə ikidir: birincisi, «açıq şəkildə», ikincisi isə – quldurluqdan fərqli olaraq «güç tətbiq etməmək»dir.

Cinsi və növü göstərməklə verilən tərif geniş yayılsa da, onun çoxlu növ müxtəliflikləri vardır ki, bunlardan bir neçəsini göstərmək olar:

a) genetik tərif. Predmet və hadisələrin mənşəyini göstərməklə verilən tərif genetik tərif adlanır (lat. genesis – mənşə, mənbə deməkdir). Bu tərifdən ən çox həndəsədə (dairəyə, kürəyə, konusa və s. fiqurlara verilən təriflər), kimyada və digər elmlərdə istifadə olunur. İctimai elmlərdə bu

təriflərdən geniş istifadə etmək olmur, çünki sosial hadisələrin yaranması prosesi son dərəcə mürəkkəbdir, onları qısaca ifadə etmək çətindir. Bu tərifin təfəkkür prosesində əhəmiyyəti çoxdur, çünki onlardan elmi biliklərin yaranmasında geniş istifadə olunur. Genetik tərif də quruluşca bioloji tərifə oxşardır, burada da tərif verilən və tərif verən məfhumlardan istifadə olunur. Məsələn, «Sovet dövləti fəhlə və kəndli sinfi başda olmaqla, 1917-ci il oktyabr inqilabı nəticəsində çoxluğun azlıq üzərində yaradılmış hökmranlığıdır». Hüquqi praktikada hüququn mənbələri ilə əlaqəli olan adət, ənənə və s. kimi məfhumlara verilən təriflər də genetik tərifə aiddir.

b) mahiyyətin tərifi (yaxud, predmetin keyfiyyət tərifi). Bu tərif bütün elmlərdə (təbiətşünaslıq və ictimai elmlərdə) geniş tətbiq olunur. Mahiyyət tərifində predmetin, hadisənin mahiyyəti, onun təbiəti, yaxud keyfiyyəti aşkara çıxarılır. Həyatın özünə, cəmiyyətə, insana, hüquqa, dövlətə, qanuna və başqa hadisələrə verilən təriflər bu cür xarakter daşıyır.

c) funksional tərif. Burada predmetin vəzifəsi, onun rolu və funksiyaları aşkara çıxarılır. İnsanın bu və ya digər tələbatlarını ödəmək üçün yaratdığı əmək vasitələrinə, cihazlara və başqa əşyalara verilən çoxlu təriflər buna əyani nümunədir. Məsələn, manometr – havanın təzyiqini ölçən cihazdır, spidometr gedilən məsafəni və sürəti ölçən cihazdır. Hüquqi sahədə kollektiv müqavilə məfhumuna verilən tərifi də buna aid etmək olar. Kollektiv müqavilə – sahibkarlarla işçilər arasında müəssisələrdə, idarələrdə, təşkilatlarda əmək, sosial-iqtisadi və peşə əlaqələrini nizamlayan hüquqi aktdır.

ç) struktur tərif (yaxud, tərkibə görə tərif). Struktur tərifdə sistemin elementləri hər hansı cinsin növləri, yaxud bütövün hissələri aşkara çıxarılır. Siyasi sistem məfhumuna tərif verdikdə, iqrar edilir ki, siyasi sistemlər – dövlət və qeyri-dövlət, partiyalı və qeyri-partiyalı təşkilat və idarələrin məcmusudur. Maraqlıdır ki, biz tərifin bu növ müxtəlifliklərindən hər dəqiqə təmiz şəkildə istifadə edə

bilmirik, çox vaxt qarışıq təriflərə də təsadüf edirik, burada genetik, mahiyyət, funksional və digər tərifin ünsürləri kompleks şəkildə tərifdə ehtiva olunur. Məsələn, hüquqi qanun – bilavasitə xalqın iradəsini izah edən və daha çox vacib ictimai münasibətləri nizamlayan ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri tərəfindən qəbul edilən normativ aktdır.

Yaxın cinsi və növü fərqi göstərməklə verilən tərif geniş yayılsa da, hər halda onu universal tərif adlandırmaq o qədər də real deyildir, tələbə, millət və b. kimi məfhumlara verilən təriflər də kompleks təriflərə daxildir. Fərdi və ümumi məfhumlara (fəlsəfi kateqoriyalara) bioloji tərif tətbiq etmək olmur, çünki onların cinsi və növü yoxdur. Belə hallarda əlaqəli (yaxud əksliklər vasitəsilə) tərifdən istifadə edilir, bir məfhumun digərinə münasibətini göstərməklə tərif verilir, lakin məzmun dolğun formada açılmır, tərif verənin də izaha ehtiyacı duyulur. Məsələn, «Azadlıq – zərurətin dərk olunmasıdır», «Şüur – yüksək təşəkküllü materiyanın xassəsidir», «Vidən – insanın daxili hakimidir», «Forma – məzmunun mövcudluq və ifadə üsuludur», «Təsadüf – zərurətin təzahür formasıdır, yaxud onun tamamlanmasıdır» və s. Fərdi məfhumlara da tərif vermək mümkün olmadıqda, təsvir, müqayisə, səciyyələndirmə və b. kimi üsullardan istifadə olunur. Aydın olmayan tərifin əsas növləri aşağıdakılardır:

1. kontekstual;
2. induktiv;
3. aksiomatik.

Kontekstual tərifdə terminin mənası kontekst mülahizələrin məcmusu ilə izah olunur. Bu tərifdən məlum olmayan terminin mənası lüğətə müraciət etmədən oxunmuş parçanın (mətnin) özündən çıxarılır. Hər hansı terminin düzgün izah olunması və anlaşılması üçün onu kontekstdə, yəni daxil olduğu mətn içərisində öyrənmək tələb olunur.

İnduktiv tərifdə elmi nəzəriyyələrin çıxış obyektlərindən istifadə olunur və onlara müəyyən əməliyyatları tətbiq etməklə, bu nəzəriyyələrin yeni obyektləri yaradılır. Riyaziyyatda natural ədədlərin tərif, riyazi məntiqdə istifadə olunan formullar buna nümunədir.

Aksiomatik tərifdə fikir və mülahizələrimizin doğruluğu aksiomlar vasitəsilə ifadə olunur. Həndəsədə nöqtə, düz xətt, paralel xətt və digər məfhumlara verilən təriflər aksiomatik tərif adlanır. Sillogizmin fiqurları, onların qaydaları, tam və natamam induksiyanın özü də aksiom xarakteri daşıyır. Bu tərifin (metodun) müxtəlif elmlərin (xüsusilə, fizika, mexanika, riyaziyyat və s.) inkişafında əhəmiyyəti daha çoxdur. Müxtəlif nəzəriyyələrin məntiqi quruluşunu ancaq aksiomatik metod əsasında hərtərəfli açmaq mümkündür. Aksiomatik metodun tətbiqi mülahizələrimizin gedişinə daha yaxşı nəzarət etməyə imkan verir, yeni qanunauyğunluqları tətbiq etməyə, əvvəllər bir-birindən ayrı salınan məfhum və nəzəriyyələrin əlaqəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Biz elmdə və gündəlik həyatda hər addımda bir predmeti digərindən, onunla qarışıq olan predmetlərdən fərqləndirmək və güman edilən predmetlərdən hansı əlamətlərə görə fərqlənməsi hallarına tez-tez rast gəlirik (məsələn, bir kimyəvi elementi, bir cihazı digərlərindən fərqləndirmək istərkən). Buna görə də gerçəkliyin bəzi predmet və hadisələrinin digərlərindən fərqləndirilməsi tərifin mühüm məsələsidir, lakin bu predmetin digərindən ayrılması məsələsi hələlik tərif əməliyyatını təşkil etmir. Tərifdə eyni zamanda başqa bir məsələ də, məhz tərifin hüdudlarında fərqləndirilən predmetin məzmununu tam aşkara çıxarmaq izlənilir. Beləliklə, bir tərifdə iki məsələni həll edirik:

1. tərif verilən predmeti onunla qarışıq olan digər predmetlərdən fərqləndiririk;
2. tərif verilən predmetin məzmununu açırıq.

Qeyd etdiyimiz bu iki cəhət idrak prosesində vacib yer tutur, çünki məfhumlara verilən tərifin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün tərif verilən məfhumla tərif verənin qarşılıqlı əlaqəsini, münasibətini bilməyin zəruri əhəmiyyəti vardır. Bunları bilmək məqsədilə tərifin bir sıra qaydalarından istifadə olunur. Bu qaydaları bilmək və ona əməl etməklə mühakimə prosesində yol verilə biləcək bir çox məntiqi səhvlərin, yanlışlıqların qarşısını ala bilərik. Bu baxımdan tərifin qaydalarının konkret şərhinə ehtiyac vardır.

Sual 6. Tərifin qaydaları

Hər bir tərif məzmunca həqiqi, struktur və yaxud formasına görə doğru olmalıdır. Tərifin həqiqiliyi onda ifadə olunan əlamətə uyğun gələn predmet və hadisələrin həqiqi xassələri, tərəfləri ilə müəyyən olunursa, onda onun doğruluğu tərifin elementlərinin düzgün əlaqələndirilməsindən asılıdır. Tərifin strukturu, onun həqiqiliyi bir sıra məntiqi qaydalarla nizamlanır. Bir çox kitablarda tərifin yeddi qaydasından söhbət gedir, bəzən üç, dörd qaydanın olması da göstərilir. Tərifin aşağıdakı qaydaları daha dəqiqdir. Tərifin qurulmasının bu xüsusi qaydaları onun mahiyyəti, funksiyaları və strukturundan irəli gəlir.

1. hər bir tərif mütənasib olmalıdır, başqa cür desək, tərif verilən məfhumun həcmi tərif verənin həcminə bərabər olmalıdır. Bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək: məfhum predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərini əks etdirən fikirdir, romb bütün tərəfləri bərabər olan paraleloqramdır, nitq insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən fikir mübadiləsi və ünsiyyət vasitəsidir və s. Bunların hamısı mütənasib tərifdir, çünki tərif verilən məfhumla tərif verənin həcmi bərabərdir, bunların yerini dəyişdikdə, həcm, məna dəyişmir, heç bir yanlışlığa səbəb olmur, bu məfhumlar eyni mənalıdır, bunları simvolik hərflərlə də göstərmək olar:

$M=Q_r$, M – tərif verilən məfhum, Q_r – tərif verəni əks etdirir, onda yerini dəyişib iqrar edirik ki, $Q_r=M$. Tərifin mütənasibliyi onun həqiqiliyini bildirir. Hər bir tərifin də əsas məqsədi müəyyən qrup predmet və hadisələri digərlərindən fərqləndirmək və aralarındakı sərhədi dəqiqləşdirməkdir.

Əgər tərifdə mütənasiblik pozularsa, onda iki cür məntiqi səhv alınır:

1. həddindən geniş tərif. Əgər biz desək ki, məfhum predmetin əlamətləri haqqında fikirdir, yaxud oğurluq başqasının əmlakını mənimsəməkdir, bunlar geniş tərifdir, çünki burada ümumi və mühüm əlamətlər, o cümlədən oğurluğun gizli olması əlaməti göstərilmir, bu tərifdə qarət də, quldurluq da, dələduzluq da və s. ifadə olunur. Halbuki bunlar müxtəlif fikir formalarıdır, cinayətin ayrı-ayrı növləridir.

2. həddindən məhdud tərif. Burada tərif verənin həcmi tərif veriləndən az götürülür. Desək ki, oğurluq başqasının saatını gizli surətdə mənimsəməkdir, onda belə tərif məhduddur, çünki oğurluğun bütün mümkün növlərini əhatə etmir və yaxud məntiq fikrin qanunları haqqında elmdir. Tərifdə alınan səhvləri simvollarla da göstərmək olar:

a) $M < R_n$;

b) $M > R_n$.

2. tərif dəqiq və aydın olmalıdır. Bu qayda onu ifadə edir ki, tərifdə bizə məlum olan xassə və əlamətlər götürülməlidir, çoxmənalığa yol verilməməlidir, tərifdə bədii obrazlı vasitələrdən (metafora və müqayisə) istifadə etmək münasib sayılmır. Doğrudur, obrazlı vasitələr nitqi zənginləşdirir, ona canlılıq verir, qarşılıqlı anlaşmaya səbəb olur. Lakin, predmet və hadisələrin məzmununu dəqiq əks etdirmir, bu cəhətdən bədii vasitələr elmi təriflər üçün faydalı deyildir. Məsələn, artilleriya – müharibənin allahıdır, piyada qoşun – səhranın şahıdır, pələng – meşənin allahıdır, kişi - evin hakimidir, dəvə – səhra gəmisidir və b. kimi hökmlər tərfi ifadə etmir, çünki bunların vasitəsilə müəyyən predmeti ona oxşar olanlardan

fərqləndirmək olmur, hadisələrin mahiyyəti açılmaz. İnsan – canlı varlıqdır, tələbə – təhsil alandır, millət – insanların tarixi birlik formasıdır, sinif – insan qrupunun biri digərini istismar etməsidir və b. kimi təriflər də aydın və dəqiq meyildir, çünki burada real proseslər, predmet və hadisələrin məzmunu müfəssəl xarakterizə olunmur. Əgər məfhuma əlamətləri məchul olan başqa bir məfhumun vasitəsilə tərif verilirsə, onda naməluma naməlum vasitəsilə tərif vermək – deyilən məntiqi səhvə aparıb çıxarır, buna da çox zaman x-ə y vasitəsilə verilən tərif deyilir. Məsələn, imperializm xarici siyasət sistemidir, daktiloskopiya – kriminologiyada geniş tətbiq edilən elmdir, kritisizm (tənqidi fəlsəfə) – antoqonizmin növ müxtəlifliyidir, dövlət – dünya ruhunun təzahürüdür və buna bənzər təriflər aydınsızlığı, konkretsizliyi və dəqiqsizliyi ifadə edir. Bu onu göstərir ki, hər cür tərif konkret olmalıdır. Konkret ona görə konkretidir ki, müxtəlifin vəhdətindən irəli gəlir, bir çox tərifləri özündə ehtiva edir. Konkret, təfəkkürdə birləşmə prosesi, yekun kimi ehtiva edir. K.Marksın iqrar etdiyi kimi, birinci halda təsəvvür abstrakt tərif dərəcəsinə qədər yüksəlir, ikinci halda isə abstrakt təriflər konkretin təfəkkür yolu ilə bərpasına doğru aparır.

3. tərif iqrarı olmalıdır, inkari ola bilməz, çünki məfhuma tərif verərkən, onun əlamətlərini göstərmək əvəzinə, predmetə aid olmayan xassələrin sadalanması tərifin inkarlığına aparıb çıxarır, məfhumun məzmunu açılmaz. Məfhumun növü fərqlini göstərərkən, predmetə aid olan əlamətlər götürülməlidir ki, bu vaxt iqrarı yolla məfhumun məzmununu açmaq mümkündür, inkari tərifin idrak prosesində rolu yoxdur, çünki bizə predmet və hadisələr haqqında dəqiq, dolğun informasiya vermir. Məsələn, kitab çanlı deyil, bina dəniz deyil, insan quş deyil, mühərrik deyil, maşın deyil və b. kimi çoxlu əlamətlər saymaq olar, lakin bunların heç biri həmin məfhumun məzmununu ifadə etmir. Lakin tərifin bu qaydasında istisnalıq da vardır. Elə təriflər vardır ki, onun növü fərqlini inkari əlamətlər xarakterizə

edir, başqa cür deyilsə, inkari məfhumlara inkari yolla tərif vermək mümkündür. Məsələn, allahsız o adamdır ki, onun varlığını qəbul etmir, sahibsiz əmlak – sahibi olmayan, yaxud da sahibi bəlli olmayan əmlakdır, başsız arvad odur ki, kişisi yoxdur, nankor o adamdır ki, yaxşılıqları qiymətləndirə bilmir, abırsız adam – sadə əxlaq normalarını gözləməyən adamdır və b. kimi hökmlər inkari tərifini ifadə edir. İnkari təriflərdən riyaziyyatda çox istifadə olunur, bu o deməkdir ki, bu qaydanı hər bir məfhumun tərifində ciddi məntiqi qayda kimi qəbul etmək olmaz, çünki tərifdə inkari əlamətlər də ola bilər, lakin onunla kifayətlənmək olmaz. Məsələn, «qarət – güc tətbiq etmədən başqasının əmlakını açıq surətdə mənimsəməkdir» tərifində inkari əlamət («güc tətbiq etmədən») vardır, lakin bunun özündə müsbət əlamətin olması («başqasının əmlakını açıq surətdə mənimsəmək») ehtiva olunur. Belə tərif də doğrudur, lakin bu qaydanın pozulması «ancaq inkari yolla verilən tərif» adlandırılan məntiqi səhvi bildirir.

4. Tərif dövrəyə daxil olmamalıdır, başqa cür desək, «tərif verilən məfhumu onun özü vasitəsilə izah etmək olmaz. Bu o deməkdir ki, tərif verilən məfhum tərif verəndə nə bilavasitə, nə də dolayı yolla təkrar olunmamalıdır. Bu qaydanın pozulması tərifdə əbəs dairə, yaxud boş dairə (circulus vitiosus) adlandırılan məntiqi səhvə aparıb çıxarır ki, bunun da iki növ müxtəlifliyini göstərmək olar:

1. tərifdə taftalogiya;
2. tərifdə dairə.

Tərifdə taftalogiyaya (lat. tauto – eynilə, logos – söz) o vaxt yol verilir ki, tərif verilən və tərif verən eyni həcmə, məzmunu malik olur və oxşar sözlərlə ifadə olunur. Məntiqdə bu səhvə latınca idet reet idem də deyilir, yəni bir məfhumu özü vasitəsilə tərif vermək deməkdir. Məsələn, idealist – idealist əqidəsində olan adamdır, metafizik – metafizikdir, dialektik təfəkkür – dialektik təfəkkürdür və s. P.Struve təsərrüfata belə tərif verirdi ki, təsərrüfat rəşadət iqtisadi

fəaliyyətin və təsərrüfatçılığın subyektiv teoloji vəhdətidir. Bu o deməkdir ki, təsərrüfat təsərrüfatçılıqla müəyyən edilir. Bunlar hamısı boş söz oyunudur və taftaloji səhvlərdir. Başqa bir nümunə gətirək. Vəkillər kollegiyasının bu gün fəaliyyətdə olan qanunvericilikdə bu məfhuma belə tərif verilir ki, vəkillər kollegiyası vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin birliyidir. Onda belə alınır: yağ içində yağ. Bəzən bu cür səhvlərdən qaçmaq üçün yeni qanunvericilik aktlarında belə tərifə də rast gəlirik ki, vəkillər kollegiyası fiziki və hüquqi şəxslərə ixtisaslı hüquqi kömək göstərmək məqsədilə könüllü surətdə birləşmiş peşəkar hüquqşünasların təşkilatıdır. Bu tərifdə də məntiqi səhvə yol verilmişdi, əslində bu geniş tərifdir, çünki bu tərif nəinki vəkillər kollegiyasını, hüquqi müəssisələri, hüquqi kooperativləri, həmçinin hüquqşünasların digər birliklərini də əhatə edir. Burada ixtisaslı, təcrübəli əlaməti də artıqdır, ona görə ki, ixtisasız, təcrübəsiz hüquqşünas yoxdur və o, hüquqşünas deyil.

2. Tərifdə dairə. Bu elə pərdələnmiş məntiqi səhvdir ki, tərif verən məfhumun məzmunu tərif verilənin vasitəsilə açılır ki, bu zaman tərifdə dairə, dövredicilik yaranır. Məsələn, məntiq – düzgün təfəkkür haqqında elmdir, düzgün təfəkkür isə odur ki, onu məntiq öyrənir; materiya – hiss üzvlərimizdə əks olunan obyektiv reallıqdır; obyektiv reallıq isə həmin məfhuma uyğun gələn reallıqdır. Hüquqi ədəbiyyatda uzun dövrdür ki, hüquq məfhumuna verilən tərif müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Tərifə diqqət yetirək: hüquq – mövcud olan hüquqi qaydaları qorumaq və onu təsdiq etmək məsələləri haqqında normalar sistemidir. Bu tərifdə hüquqi qaydaların özü nə deməkdir? sualı izah olunmur və ona hüquqi məfhumu vasitəsilə tərif verilir. Bu qəbildən olan təriflərin hamısında dairə, dövredicilik alınır.

5. Naməlumla naməlum vasitəsilə tərif vermək olmaz. Doğrudur, bu həm tərifin qaydalarındandır, həm də tərifdə naməlum vasitəsilə tərif adlanan məntiqi səhvdir. Gündəlik

mətbuatda bu cür təriflərə tez-tez rast gəlirik. Məsələn, vauçer – kağız buraxan dövlət idarəsilə dövlət mülkiyyətinin paylanmasının əvəzi ödənilmədən bir hissəsini alan şəxslər arasında müəyyən əlaqəni təsdiqləyən sertifikatdır (vəsiqədir). Bu tərifdə sual ola bilər ki, sertifikat nədir? Kağız pullar nədir? Halbuki, bu məfhumların özünə tərif vermək tələb olunur. Bunun özü məntiqli səhvdir.

Tərifin qaydalarını bilmək vacibdir, lakin gerçəkliyə uyğun gələn ciddi elmi təriflərin hazırlanmasında bunlar kafi şərt deyildir. Bu qaydalar hazır, artıq mövcud olan təriflərin təhlili əsasında formalaşmışdır. Lakin elmlərin tarixi sübut edir ki, tərif ancaq idrak fəaliyyətinin nəticəsi deyil, bununla belə, mürəkkəb, çox vaxt aparıcı uzun bir prosesin yekunudur, çünki predmet və hadisənin mahiyyəti onun səthində olmur, saysız-hesabsız hadisələr daxilində gizli qalır. Bu baxımdan gerçək, dolğun təriflərə nail olmaq məqsədilə onların yaranmasında müxtəlif spesifik metodların, o cümlədən ən universal dialektik metoda qədər bir sıra ümumelmi metodların hazırlanmasına ehtiyac duyulur.

6. Tərif daim dəyişmə, inkişaf prosesində götürmək lazımdır. Gerçəklikdəki predmet və hadisələr daim hərəkət və inkişafda olduğundan, onların təfəkkürdə inkişafı olan məfhumlarda dəyişilir, təkmilləşir, elmin inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlməyən məfhumlar yenisi ilə əvəz olunur. Əgər biz predmetlərlə məfhumlar arasındakı əlaqəni donuq, dəyişməz hesab etsək, onda metafizik mövqedə qalmış olarıq. Burjuva iqtisadçıları kapitalı yanlış olaraq pul, istehsal vasitələri kimi nəzərdən keçirirdilər. Ona görə də onlar kapitalist istehsalının inkişaf və ziddiyyətlərini aşkara çıxara bilmirdilər. K.Marksın təbircə, kapital müəyyən ictimai münasibətlərin ifadəsidir, digər tərəfdən ziddiyyətli ictimai münasibətləri özündə təcəssüm etdirir. Kapital bir tərəfdən işçi qüvvəsinin alınmasına, digər tərəfdən istehsalı inkişaf etdirmək məqsədilə istehsal alət və vasitələrinin alınmasına sərf olunur.

Formal məntiq gerçəklikdəki predmet və hadisələrin öz aralarında qarşılıqlı təsir prosesində olmasından uzaqlaşır. Bu isə o deməkdir ki, predmet və hadisələr müxtəlif münasibətlərdə fərqli, bəzən də əks xassə və əlamətlərdə meydana çıxır, çünki onların dərk olunmamış yeni cizgiləri, tərəfləri aşkar olunur. Buna görə də həmişəlik verilmiş, dəyişməz, donuq tərif də yoxdur. Eyni əşya haqqında müxtəlif təriflərin olması mümkündür və zəruridir. Predmet, hadisə nə qədər mürəkkəb və zəngin olarsa, onun çoxlu tərfi də olacaqdır. Bu cəhətdən predmet və hadisələrin qarşılıqlı təsiri bu və ya başqa dərəcədə onların dəyişmə və inkişafına məruz qalır, səbəb olur. Buna görə də bir vaxt verilən təriflər doğru və əlverişli olsa da, digər vaxtda, digər şəraitdə yalan və dəyərsiz ola bilər. Bu fikri sosial hadisələrə də aid etmək olar. Dünya sosialist sisteminin mövcudluğu dövründə sosializmə keçidin qanunauyğunluqları doğru idisə, bu gün artıq yalandır, əlverişli hesab olunmur. Predmet və hadisələr haqqında biliklərimiz dəyişdiyinə və dərinləşdiyinə görə, tərif də bəzi şəraitdə doğru görünsə də, digər şəraitdə yalan ola bilər. Bu fikir xüsusilə tərifin formasına aiddir, çünki forma da birdəfəlik və həmişəlik verilmiş qəlib deyil. Forma az və ya çox dərəcədə inkişaf edir. Məsələn, aşağıdakı mülahizələr başlanğıc halda olan təriflərin formasına əyani nümunədir. Günəş günəşdir, torpaq torpaqdır, müharibə müharibədir, qanun qanundur, əxlaq əxlaqdır və s. Hegelin güman etdiyi kimi, bu növdən olan hökmlər heç də boş taftalogiya deyildir. Təsadüfi deyildir ki, bu cür təriflər təfəkkür praktikasında geniş yayılmışdır və bunlarda predmetin keyfiyyət müəyyənliyi «bükülmüş» formada göstərilir ki, bu da onun bütün təzahür formalarında saxlanılır, bu isə tərifin məğzidir. Günəş səhər, günorta, yay, qış olmasından asılı olmayaraq, Günəş kimi qalır. Bununla hesablaşmaq lazımdır. Burada qədim yunanların bir aforizmini yada salaq: «Bura lex, Sed lex» - «Qanun çox sərt olsa da, qanundur». Buradan çıxan

nəticə odur ki, əgər qanun qanundursa, o nə qədər sərt olsa da, ona tabe olmaq lazımdır.

Buradaca bir məsələyə də diqqət yönəltmək istərdik. Bir qrup məntiqçilər hesab edirlər ki, tərif məfhumun məzmununu tam əhatə etməlidir. Bunun üçün belə bir fikir də gətirirlər ki, tərifdə əsas məqsəd məfhumun məzmununu açmaqdır, əgər predmetə xas olan bütün xassələr tərifə daxil olursa, onda tərif məqsədinə çatmır. İ.Çupaxinin fikrincə, tərif verilən məfhumlarda predmetin bütün əlamətləri göstərilərsə, onda bundan imtina etmək lazımdır, ona görə ki, tərifin məqsədi məfhumun məzmununu açmaqdır.

Bəzən belə bir alternativ də irəli sürürlər ki, ya etiraf etmək lazımdır ki, tərif bütövlükdə məfhumun məzmununu ifadə edir, ya da bundan imtina etmək lazımdır. Belə alternativini heç bir adam qəbul edə bilməz, çünki hər bir şey hərəkət və inkişaf etdiyinə görə, tərif də dəyişməkdə, inkişafda götürülür, digər tərəfdən, bütün təriflər nisbi və təqribi səciyyə daşıyır, elə tərifin qaydalarından biri də bunu tələb edir. Bu baxımdan İ.Çupaxinin fikri də əsassız və məntiqsizdir, şərt deyil ki, məfhumda hər cür xassə, əlamət əks olunmalıdır. Biz predmetin ümumi, mühüm əlamətlərini fikirdə əks etdirməklə, onun məzmununu açıq və onu digər qrup predmetlərdən təcrid edirik, məsələnin mahiyyəti də bundadır. Lakin ola bilər ki, tərif normal olsun və yaxud da predmetin ümumi, mühüm və zəruri əlamətlərinin vasitəsilə onun keyfiyyət müəyyənliliyini az və ya çox inkişaf etmiş formada aşkara çıxarsın. Belə tərif öz növbəsində ola bilər ki, mürəkkəbliyin fərqli dərəcəsini ifadə etsin. Bu əməliyyatı bəzən sadə geniş cümləyə keçidə bənzədirlər. Tərifin buna oxşar aspektlərinin təhlili formal məntiqin həddlərindən kənara çıxır, bu məsələ dialektik məntiqin səlahiyyətinə daxildir.

Belə bir faktı da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, biz tərifdə məfhumların ümumi və zəruri əlamətlərini ifadə etməklə, onu digər məfhumlardan fərqləndiririk və tərifdə bütün əlamətləri

ifadə etməyə ehtiyac qalmır. Çox vaxt V.İ.Leninin belə bir fikrinə də istinad olunur ki, formal məntiq adətən formal tərifləri, ən çox cisim və hadisələrin gözə görünən tərəflərini götürür və bununla da kifayətlənir. Dialektik məntiq isə tələb edir ki, cismi həqiqətən bilmək üçün onun bütün cəhətlərini, bütün əlaqələrini və vasitəliliyini əhatə etmək, öyrənmək lazımdır. Doğrudur, bu fikir formal məntiqin tərifə yanaşmaq üsulunu açmaqla, ona dialektcəsinə yanaşmaq tələbini də inkar etmir. Predmet və hadisə haqqında bu cür bilik, onun bütün vasitəliliyini, öz hərəkətini, dəyişmə və inkişafını əhatə etməlidir. Bu baxımdan predmet və hadisələri hərtərəfli əlaqələrdə, meydana gəlmə, inkişaf və yüksək formaya çevrilməkdə əks etdirən dialektik məfhumlar da geniş tərifdə predmetin adekvat inikasını verə bilməz, çünki hər cür tərif hadisələrin inkişafında çoxcəhətli, çoxşaxəli əlaqələrin hamısını əhatə etmir, təriflərin şərti və nisbi əhəmiyyətini də unutmaq olmaz. P.Kopninin belə bir fikri ilə də razılaşmaq olmaz ki, formal məntiqin müəyyən etdiyi tərifin növləri hər şeyi əhatə edir, yaxud iqrar edirdi ki, dialektik məntiq tərifin məzmununa aid bir sıra tələblər irəli sürür, ona metod verir, bununla da predmetin mahiyyəti açılır. Burada müəyyən məntiqsizliyə yol verilmişdir. Əgər formal məntiqin müəyyən etdiyi tərifin növləri hər şeyi əhatə edərsə, onda dialektik məntiq tərifin məzmununa aid hansı tələbləri irəli sürməlidir, digər tərəfdən P.Kopnin fikrin məzmununu formadan təcrid edir, bunlar dialektik vəhdətdədir. Əgər fikrin məzmunu köklü xassələrlə zənginləşirsə, onda forma da dəyişir, məzmunu uyğun bitkin şəkil alır. Bu fikri tərifə də aid etmək olar.

V.İ.Maltsev «Dialektik məntiqə dair oçerk» əsərində əlamətlərdə ziddiyyətlərin ifadəsi, həcmcə geniş məfhumların və «materianın mövcudluq forması, üsulu» məfhumu vasitəsilə verilən tərfi dialektik tərifin növləri adlandırır. Aydın ki, hər bir elmin özünün məfhumlar sistemi vardır və onların məzmunununun açılmasında tərifdən istifadə olunur. Bir

halda ki, tərif məfhumların məzmununu aşkara çıxarır, onlar insanların elmi-nəzəri və praktik fəaliyyətinin məhsuludur, gerçəklikdəki predmet və hadisələrin müxtəlif əlaqə və münasibətlərinin təfəkkürümüzdə inikasıdır, onda formal məntiqdə öyrəndiyimiz tərifin bütün növlərini məqbul hesab etmək olar, tərif və bölgü formal məntiqin səlahiyyətinə daxildir, dialektik məntiq təfəkkür formalarını dəyişmə və inkişafda götürsə də, onların biri digərinə keçməsi qanunauyğunluqlarını tədqiq etsə də, zənnimizcə, tərifin növləri, qaydaları onun tədqiqat obyektidir deyildir. Buna görə də, «dialektik tərifin növləri» məfhumunu elmi və məntiqi cəhətdən yanlış hesab edirik. Digər tərəfdən, tərifin qaydalarının birində iqrar edilir ki, predmet və hadisələr dəyişmə və inkişafda götürüldüyündən tərif də daim dəyişir, dolğunlaşır. V.Maltsev də tərifin bu qaydasını nəzərə almadığından, dialektik tərifin növlərindən söhbət açır. Bununla belə, formal məntiqin özü predmet və hadisədə ziddiyyətlərin, müxtəlif xassə və əlamətlərin varlığını inkar etmir. Nəhayət, məntiqi əsərlərin heç birində fəlsəfi kateqoriyalara verilən tərfi heç bir müəllif dialektik tərifin növü kimi səciyyələndirmir. Formal məntiq də tərif verməyin bütün üsul və yolları, başqa cür desək, tərifin bütün növ müxtəliflikləri (morfoloji, bioloji, genetik, struktur, mahiyyət, funksional və s.) geniş tədqiq olunduğundan, dialektik məntiqdə onların öyrənilməsinə ehtiyac qalmır. Formal məntiqin özündə kompleks və qarışıq təriflər də tədqiq olunur.

Sual 7. Tərfi əvəz edən məntiqi üsullar

Tərif prosesində elə hallara rast gəlirik ki, hər cür məfhumun məzmununu tərif vasitəsilə aşkara çıxarmaq olmur. Belə hallarda tərfi əvəz edən məntiqi üsullardan istifadə olunur ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. təsvir;

2. göstərmə;
3. xarakteristika;
4. müqayisə;
5. fərqləndirmə.

Təsvirdə predmet və hadisələrin zahiri əlamətləri tam və dəqiq şəkildə göstərilir. Təsvirdə fərdi predmet və hadisələrin xarici əlamətləri ona oxşar olanlardan fərqləndirilir. Təsvir həmişə hissi idrakın materiallarına əsaslanır, onun köməyi ilə predmetin hissi-əyani obrazını beynimizdə yarada bilirik. Təsvirdən bədii ədəbiyyatda, tarix elmində və digər sahələrdə geniş istifadə olunur. F.Kərimzadənin «Xudafərin körpüsü» əsərində XVI əsrdə Səfəvi dövlət başçılarından apardıqları döyüşlərin təsviri, Uzun Həsən, Sara Xatının, Şah İsmayılın fəaliyyətinin təsviri, 1514-cü il Çaldıran döyüşünün, yaxud Türkiyənin realist yazıçılarından Orxan Kamalın «Yad qızı» romanında gənc qadın Nazanın başına gələn əhvalatların, qaynar İstanbul həyatının təsviri və s. Təsvirin istintaq praktikasında da mühüm rolu vardır. Konkret bir məşin qəzasını götürmək olar. Əvvəlcə YPI-nin işçiləri həmin yeri ölçür, protokol tərtib edir, sükan arxasında olan adamın sərxoş olub-olmadığını yoxlayır, ölüm halı varsa, müstəntiq qəzanın baş verməsinin bütün cizgilərini müfəssəl təsvir edir, sonra isə ekspertiza həmin hadisənin doğruluğunu əsaslandırır.

Göstərmə elə məntiqi üsuldur ki, burada insanı əhatə edən, bilavasitə hiss üzvlərimizə təsir edən predmet və hadisələrlə tanışlıqdır. Göy-gölün tablosuna, dünyada ən qədim insan məkanlarından olan Azıx mağarasının şəklinə, yaxud tarixi hadisələri təsvir edən döyüş səhnələri tablosuna baxmaqla, bunlar haqqında müəyyən biliklərə yiyələnirik. Göstərmədə çox vaxt öyrəndiyimiz predmetin yaxın elementləri sadalanır. Məsələn, elementar hissəciklər - elektron, proton, neytron, antiproton və s., yaxud yaxın qohumlar – valideynlər, uşaqlar, nəvələr, nəticələr, bacı-qardaşlar, babalar, nənələr və qeyriləridir. Göstərmənin növ

müxtəlifliklərindən biri də ostensiv (latınca göstərirəm deməkdir) tərifdir. Bu tərifdə predmetlərin adları nümayiş etdirilir. Məsələn, bu mebeldir, bu telefonaltıdır, bu kitab şkafıdır, bu məntiq kitabıdır və s.

Xarakteristikada fərdi predmetin (şəxsin, hadisənin) fərqləndirici, səciyyəvi əlamətləri göstərilir. Məhkəmə nitqlərində, yaxud elm, incəsənət, ədəbiyyat və digər sahələrdə çalışan adamlar haqqında informasiya verildikdə, xarakteristikadan geniş istifadə olunur. Xarakteristikada bu və digər münasibətdə ancaq bir səciyyəvi əlamət də göstərilə bilər. Məsələn, Aristotelin yaradıcılığı antik fəlsəfənin zirvəsidir, İ.Seçenov rus fiziologiyasının atasıdır, Y.Onegin əsəri rus həyatının ensiklopediyasıdır, Ə.Şıxlinski rus artilleriyasının allahıdır, M.Ə.Sabir Azərbaycan satirik şeirinin zirvəsidir, Ü.Hacıbəyov Azərbaycan milli musiqisinin atasıdır və s. Xarakteristikada göstərilən əlamətlərin məcmusu predmetin əyani obrazını yaratmır, onun mahiyyətini açır, bu və digər məqsəd üçün onun faydalılığı haqqında məlumat verir. Əgər təsvirdə məqsəd predmet və hadisənin əyani obrazını yaratmaqdırsa, xarakteristikada hər hansı bir münasibətdə onun müəyyən əlamətlərinin vacibliyini önə çəkməkdir. Maraqlıdır ki, bioloji tərifdən fərqli olaraq, təsvir və xarakteristikada növü fərq göstərilir, ona ehtiyac yoxdur. Təsvir və xarakteristikanın bu cür spesifikliyi fərdi predmetlərə tərifi verməyə imkan verir. Təsvir və xarakteristikanın fərqi belə bir misaldan da görmək olar. Məhz biz Minsk traktor zavodunun istehsal etdiyi yeni tipli traktor haqqında təsəvvür əldə etmək istəyiriksə, o dəqiqə onun kuzasının, işıq faralarının formasını, qapıların quruluşunu, salonun daxili görünüşünü və digər əlamətləri təsəvvürümüzə gətiririk. Həmin traktorun xarakteristikasını verdikdə, bu əlamətləri sadalamağa ehtiyac yoxdur, çünki biz daha vacib əlamətləri göstərməyə çalışırıq.

Tərifi əvəz edən məntiqi üsullardan biri də müqayisədir. Müqayisə gerçəklikdəki predmet və hadisələrin oxşar və fərqli

cəhətlərini müəyyənləşdirməkdir, yaxud bu xassələrin tutuşdurulmasıdır. Bu üsuldan ən çox predmetin obrazlı xarakteristikasında istifadə olunur. Hər bir predmetin dərk olunması müqayisədən başlayır. Hər bir predmetin dərk olunması müqayisədən başlayır. Müqayisə elmi idrakın universal metodlarındanıdır. Müqayisə elmi idrakın universal metodlarındanıdır. Müqayisəsiz idrak yoxdur, hər şey müqayisədə dərk olunur, müqayisə idrakın anasıdır və b. kimi aforizmlər müqayisənin idrakdakı rolunu ifadə edir. Bu üsul predmetin bu və ya digər əlamətinin mənalılığını ifadə edir, bir predmeti digəri ilə əlaqələndirmək məqsədilə gətirdiyimiz oxşar əlamət müqayisədə daha səciyyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, inqilablar - xalqın lokomotividir, din – xalqın tiryəkidir, Leninqrad – inqilabın beşiyidir, Daşkəsən – Azərbaycanın Uralıdır, Bakı – qara qızıl diyarıdır, insan – yer üzünün əşrəfidir, Vətənin müstəqilliyi arzularımızın beşiyidir və s.

Hər cür predmet, məfhum arasında müqayisə aparmazlar. Toyuq və hökm, kitab və fil, sosial ədalət və rəşional ədədlər və b. kimi məfhumlar arasında müqayisə aparmağın heç bir mənası yoxdur və aparmaq da mümkün deyildir. Buna bənzər müqayisələrin məqsədsizliyi çoxdan xalqa məlum idi və zərb-məsələ çevrilmişdi ki, pudu arşınla müqayisə etməzlər. Müqayisəni ancaq oxşar və fərqli əlamətləri olan predmet və hadisələr arasında aparmaq mümkündür. Cəmiyyətdə baş verən siyasi hadisələr dolaşır və mürəkkəb səciyyə daşıyır. Müqayisə apardıqda, bu hadisələr zəncirində əsas halqadan yapışmaq və onu üzə çıxarmaq lazımdır. Müqayisə prosesində düzgün, həqiqi bilik, nəticə almaq məqsədilə, onun iki şərtini nəzərə almaq zəruridir:

1. elə məfhumları müqayisə etmək lazımdır ki, gerçəklikdə bir-birilə əlaqəli olan predmet və hadisələri əks etdirdirsin. Bəzən bir-birilə əlaqəsi olmayan hadisələr arasında

müqayisə aparırlar ki, bunun da heç bir faydası olmur, onda bu cür müqayisələrə müqayisə olunmayan müqayisə deyilir.

2. Predmet və hadisələr arasındakı vacib, mühüm əhəmiyyət kəsb edən xassə və əlamətlərə görə müqayisə aparmaq daha əhəmiyyətlidir. Əgər təsadüfi, ikinci dərəcəli əlamətlərə görə müqayisə aparılsa, onda səhv nəticələrə gətirib çıxara bilər. Məsələn, burjua iqtisadçılarının çoxu əkinçiliyin üstünlüyünü bu və digər təsərrüfatda torpaq sahələrinin çoxluğunda görürdülər. Halbuki, torpaq sahələrinin genişliyi yox, onun yararlılığı və münbitliyi əkinçilikdə yüksək məhsuldarlığın əsası və başlıca amilidir. Sosial elmlərdə də ictimai quruluşun inkişafını coğrafi mühit, iqlim, əhali sıxlığı və b. kimi amillərdə axtarmaq cəhdi praktikada özünü doğrultmur.

Dillərin müqayisəsini götürək. Bir çox dilçilər dilin inkişafında müxtəlif sözlərin zahiri oxşarlığına isnad etməklə, yer kürəsindəki dillərin müəyyən elementlərdən əmələ gəldiyini iqrar edirdilər. Akademik N.Marrın müqayisəli metodu da praktikada özünü doğrultmadı. O, hesab edirdi ki, yer kürəsində yaşayan xalqların dillərindəki sözlər dörd elementdən (sal, ber, yon, roş) əmələ gilməmişdir və indi hər bir dildə həmin elementlərdən birini tapmaq mümkündür, əgər tapılmazsa, müqayisə aparmaq mənasızdır. Bu fikrin yanlışlığı və məntiqsizliyi o dəqiqə nəzərə çarpır, çünki burada müqayisə sözlərin strukturuna, onun qrammatik quruluşuna, başqa dillərdən götürülmüş sözlərin təhlilinə yönəldilmirdi. N.Marrın dörd elementi meqrel sözü «duxa» (torpaq), gürcü sözü (duqs) və rus sözü olan «dux» (ruh, can) ilə müqayisə edilirdi. Təbiidir ki, belə müqayisənin heç bir elmi-praktik əhəmiyyəti yox idi və bu müqayisə quru formalizmə aparıb çıxarırdı.

Fərqləndirmə. Bəzən tərif verilən məfhumun xarakterik cəhəti predmet və hadisədə hər hansı bir əlamətin olmamasıdır. İdrak prosesində bu cəhəti göstərməklə, tərif verilən predmeti ona oxşar olanlardan fərqləndiririk. Deməli, fərqləndirmə

öyrəndiyimiz predmet və hadisələri başqalarından təcrid etmək və onlar arasındakı fərqləndirici əlamətləri öyrənmək yolu ilə qazanılmış bilikdir. Məsələn, təsirsiz qazlar digər elementlərlə reaksiyaya girməyən kimyəvi elementdir, sahibsiz əmlak – sahibi olmayan, yaxud sahibi bəlli olmayan əmlakdır. Bu üsuldən hüquqi praktikada da geniş istifadə olunur. Oğurlanmış əmlakın axtarılmasında əl izlərinin, saat və bucaq üzərində olan monoqramm, yaxud naxış izləri kimi xüsusi nişanələrin böyük əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıyev Z. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2012.
2. İmanov H.R., Yusifova G.Y., Hüseynli O.H. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2010.
3. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
4. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
5. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
6. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998.
7. Nəsirov V., Məmmədov Ə. Elmi idrakın metod və formaları. Bakı, 1980.
8. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

MÖVZU № 3. «MƏFHUMUN BÖLGÜSÜ»

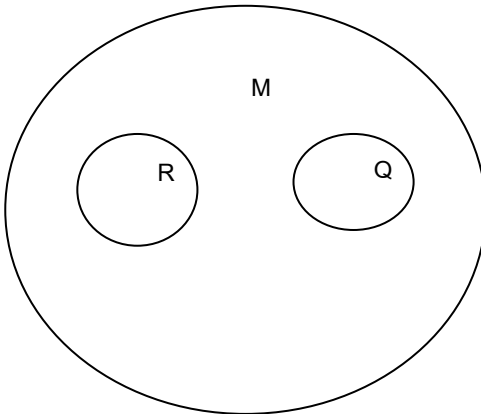
PLAN:

- 1. Məfhumların bölgüsü**
- 2. Bölgünün qaydaları**
- 3. Məntiqi əməliyyatlar**

Sual 1. Məfhumların bölgüsü

Məfhumlar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlardan biri də bölgüdür. Onun tərifdən əsas fərqi ondadır ki, tərifdə predmetin məzmunu açılırsa, bölgüdə əşyaların həcmi açılır. Məntiqi əməliyyat kimi, bölgünün mənşəyi də insanların praktiki fəaliyyəti ilə üzvi əlaqədədir, çünki insanlar əmək prosesində əvvəlcə predmetləri hissələrə bölmüş, bu hissələri cinsin üzvləri, ona aid olan növləri kimi müəyyənləşdirmişlər. Bu cür praktik əməliyyatların milyard dəfələrlə təkrarlanması nəticəsində bu və digər predmetləri qruplara və yarımqruplara fikrən bölmək qabiliyyəti onların şüurunda formalaşmış və möhkəmlənmişdir. Bu praktik fəaliyyətin analogiyasında meydana gəlmişdir. Maraqlıdır ki, latınca *divisio* sözü praktiki ayrılma, bölünmə, paylanma, təsnifatmə, fikirdə hissələrə bölmə, məntiqi bölgü mənalarını ifadə edir. Məntiqi bölgünün mənşəyini bilməklə, onun mahiyyətini anlamaq olar. Bu baxımdan predmet və hadisələrin məzmununu açmaqla yanaşı, onların həcmi də bilmək lazımdır, çünki predmet və hadisələr dairəsini müəyyənləşdirməyin idraki və praktiki əhəmiyyəti çoxdur. Əgər biz «optik şüşə» məfhumunun ümumi, mühüm əlamətlərini biliriksə, bu o demək deyildir ki, onların bütün

növləri (qabarıq, iki tərəfi qabarıq şüşə, çökük, iki tərəfi çökük şüşə) haqqında tam təsəvvürə maliklik. Məfhumun həcmi açmaqla, onun növlərini aşkara çıxarıyıq, başqa cür desək, məfhumlarda əks olunan predmetlərin növlərini müəyyənləşdiririk. Deməli, bölgü elə intellektual məntiqi əməliyyatdır ki, onun vasitəsilə məfhumların həcmi açılır. «Konstitusiya» məfhumunu nəzərdən keçirək. Bu məfhum «unitar dövlət Konstitusiyası» və «Federativ dövlət konstitusiyası» kimi müştərək növ məfhumlarına münasibətdə cinsi bildirir, hər ikisini özündə ehtiva edir. Bunları dairələrlə göstərək:

burada M – cinsi (ümumini), R və Q isə növü ifadə edir.

Bütün elmlərdə məfhumların bölgüsündən istifadə olunur. Şagirdlər inşa yazarkən, riyaziyyat müəllimi triqonometrik funksiyalar hansılardır? sualını verdikdə, şagirdlər o dəqiqə onun növlərini (sinis, kosinus, tangens, kotangens və s.) qeyd edirlər.

Məfhumların bölgüsü çox vaxt predmetlərin fikrən formalarına, hissələrinə bölünməsinə xatırladır, ona oxşardır, lakin məsələnin mahiyyəti başqa cürdür, zahiri oxşarlıq problemin həlli deyil. Ona görə də məfhumların bölgüsünü

cismin fikrən tərkib hissələrinə ayrılması əməliyyatından fərqləndirmək lazımdır.

1. Məfhumun bölgüsü cinsin növlərə ayrılmasıdır. Bu bölgü cins-növ əlaqələrini ifadə edir, cins haqqında söylənilən fikri növə də aid etmək mümkündür. Belə ki, unitar dövlət konstitusiyası ümumiyyətlə konstitusiyanın bütün əlamətləri ilə səciyyələnir. Lakin bütöv və hissə haqqında bu fikri söyləmək olmaz.

2. Bölünmə bütövün tərkib hissələrə ayrılmasıdır. Məsələn, konstitusiyanı bölmələrə, fəsillərə, məqalələrə, maddələrə və s. bölmək olar. Bütöv və hissə arasındakı əlaqə belə xarakterizə olunur ki, bütöv haqqında deyilən fikri hissə haqqında demək olmur. Biz heç vaxt deyə bilmərik ki, ayrıca məqalə, fəsil, bölmə – konstitusiyadır;

3. Bölgü fərdi predmetlərdə artmır (onlar bölünməzdir), lakin tərkib hissələrə ayırma prosesində artır. Məsələn, ağacı kök, gövdə, budaq hissələrinə bölmək və bunların hər birini də ayrı-ayrı hissələrə ayırmaq mümkündür. Lakin hər iki əməliyyatı bir-birinə qarşı qoymaq olmaz, çünki məntiqi əlaqədə bunların oxşar cəhətləri çoxdur. Məsələn, Rusiya Federasiyasının yeni konstitusiyasında deyilir ki, «Rusiya Federasiyası federal əhəmiyyəti olan respublikalardan, məmləkətlərdən, əyalətlərdən, şəhərlərdən ibarət olan Rusiya Federasiyasının bərabərhüquqlu subyektləridir». Bu bütövün hissələrə bölünməsinə aid nümunədir. Biz desək ki, «Rusiya Federasiyasının bərabərhüquqlu subyektləri respublikalar, əyalətlər, ölkələr və s-dir, onda bu elementlər «Rusiya Federasiyasının bərabərhüquqlu subyektləri» cinsi məfhumunun növləridir». Əgər desək ki, federal şura iki palatadan:

a) Federasiya Şurası;

b) Dövlət Dumasından ibarətdir, bu, tamın hissələrə ayrılmasıdır. «Federal Şuranın Palataları – Federasiya Şurası və Dövlət Dumasıdır» dedikdə, bu əməliyyat bölgüdür.

Beləliklə, bölgü və predmetin tərkib hissələrinə ayrılması arasındakı sərhəd nisbidir. Müasir məntiqdə eyni hadisələrin müxtəlif formalar kəsb etməsi məsələsinə təbii hal kimi baxılır. Məntiqi əməliyyat kimi, bölgünün obyektivliyi belə bir cəhətə əsaslanır ki, gerçəklikdəki predmetlərin eyni keyfiyyət müəyyənliyi öz təzahüründə müxtəlif formalar ala bilər. Bu, hər şeydən əvvəl, predmetin digər predmetlərlə qarşılıqlı əlaqəsindən, onun dəyişmə və inkişaf dərəcəsiindən asılıdır. Belə təzahür formalarının olması bölgünün obyektiv əsasını təşkil edir. Tərif «Bu predmet nədir?» sualına cavab verirsə, bölgü «Bu predmetin formaları hansılardır?» sualına cavab verir.

Bölgüyə o vaxt zərurət yaranır ki, predmetin keyfiyyət müəyyənliyinin təzaşüründə mövcud olan və meydana gələn fərqlər olur, bunun da insanlar üçün bu və digər münasibətdə praktik, nəzəri mənası vardır. Məsələn, nə vaxt ki, vahid SSRİ mövcud idi, bütün ölkələr, təbii olaraq bizim ölkə və xarici ölkələrə bölünürdü. Sonrakı dövrlərdə ölkələr sosialist, kapitalist və «üçüncü dünya» ölkələrinə bölünür («üçüncü dünya» ölkələrinə iqtisadi, siyasi, elmi-texniki və mədəni münasibətdə eyni səviyyədə olmayan ölkələr daxildir). SSRİ dağıldıqdan sonra, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə (Azərbaycan, Moldova, Ukrayna və s.) bunlardan hər biri digərləri üçün xarici ölkə kateqoriyalarına aid edilir. Lakin bunlar əvvəlki xarici ölkələrdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. İndi isə yeni bölgüyə həqiqi zərurət yaranmışdır, yeni bölgüdə xarici ölkələr – yaxın xarici və uzaq xarici ölkələrə bölünür. Başqa bir nümunə də gətirmək olar. Ölkələrimizin iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin yaranması ilə kütləvi informasiya vasitələrində pullu reklamların geniş yayılması ilə əvvəllər dövrü mətbuata məlum olmayan yeni bölgü yaranır.

Tərifdə olduğu kimi, məfhumların bölgüsünə də ciddi zərurət vardır.

1. İdrak prosesində predmetin məzmununu açmaqla yanaşı, onun təzahür formaları və inkişafını da bilmək tələb olunur. Məsələn, hüquqşünas alim ictimai hadisə kimi «hüquq» məfhumunun məzmununu açmaqla bəhm, onun tarixi növlərini (quldarlıq, feodal, burjua və s.), həmçinin müasir formalarını və yaxud sahələrini (əmək, dövlət, vətəndaş, cinayət və s.) ayırır, izah edir, bunsuz predmet haqqında dəqiq biliklərə yiyələnmək qeyri-mümkündür və yaxud tarixçi «müharibə» məfhumunun şərhində onun növlərini də mütləq izah etməlidir.

2. Əgər dinləyici və ya oxucuya bu və digər məfhumun tətbiq sahəsi məlum deyilsə, o vaxt onun həcmi açmağa ehtiyac duyulur. Məsələn, «vətəndaşlıq hüququ» məfhumunu nəzərdən keçirək. Bu məfhumun həcmi açarkən, o dəqiqə onun əhatə etdiyi növ məfhumlarını (xüsusi mülkiyyətçilik hüququ, varislik hüququ və müəlliflik hüququ) aşkara çıxarıyıq.

3. Əgər bu və ya digər söz çoxmənalılığı bildirirsə, o zaman bölgüyə ehtiyac yaranır. Məsələn, «müavinət» sözü iki mənada:

a) tədris müavinəti;

b) maddi müavinət (işləməyənlər üçün) işlənilir. Bu mənaların göstərilməsinin özü mahiyyətə bölgüdür.

Məfhumların tərif və bölgüsü kimi intellektual məntiqi əməliyyatların insanların idraki və praktiki fəaliyyətində böyük əhəmiyyəti vardır. Həqiqətən, biz predmet və hadisənin mənasını, onların keyfiyyət müəyyənliliyini bilməklə yanaşı, onların təzahür formalarını, növlərini və növ müxtəlifliklərini də dərinədən öyrənməliyik. Hər bir predmetin, hadisənin dərk olunmasında çoxlu suallar meydana çıxır. Məsələn, cəmiyyətin siyasi sistemi nədir? Onun növləri hansılardır? Ümumiyyətlə, dövlət nədir və onun tarixi tipləri, idarəetmə və dövlət quruluşu formaları necədir? Demokratiya nədir və onun həyata keçirilməsinin formaları nə cürdür? və s.

Bölgünün hüquqi sferada xüsusi əhəmiyyəti vardır, çünki bundan qanunvericilik sahəsində geniş istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında deyilir ki, «Azərbaycanda dövlət hakimiyyəti qanunvericilik, icraedicilik və məhkəmə hakimiyyətinə bölünməsi əsasında həyata keçirilir». Belə bölgünün mühüm siyasi və hüquqi nəticələri vardır.

Məlum mənada bölgü tərifin məhdudluğunu aradan qaldırsa da, bölgü əməliyyatının özü məhdud xarakter daşıyır, çünki bölgü predmetin mahiyyətinin təzahür formalarını, onun keyfiyyət müəyyənliyini aşkara çıxarsa da, onların hər birinin spesifikliyi, qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri, inkişafı haqqında bilik vermir və burada da predmetin, hadisənin dəyişməsi və inkişafı haqqında hərtərəfli təhlil tələb olunur ki, bu da şübhəsiz ki, dialektik məntiqin səlahiyyətlərinə daxildir.

Hər bir bölgünün öz strukturu vardır, bu isə bölgünün öz mahiyyətindən və onun idrakda rolundan asılıdır. Məfhumların bölgüsünün strukturunda üç element, ünsür vardır:

1. bölünən məfhum;
2. bölgünün üzvləri (növlər məfhumları);
3. bölgünün əsası (bünövrəsi).

Bölünən məfhum – həcmi açdığımız cins məfhumudur, onun həcmi cinsə daxil olan növlər məfhumlarının vasitəsilə açılır.

Bölgünün üzvləri – bölgü nəticəsində alınan cins məfhumunun növləridir, bunlar yeni məfhumlardır.

Bölgünün əsası – onun hansı əlamətə, yaxud əlamətlərə görə aparılmasıdır. Yuxarıda gətirdiyimiz nümunədə unitar dövlət konstitusiyası və federativ dövlət konstitusiyası növlər məfhumlarını, dövlət quruluşunun xarakterik əlaməti onun bünövrəsini təşkil edir. Bölgü prosesində cins məfhumu – totum dividendum bölgü üzvləri membra divisionis, bölgünün əsası isə risirium divisionis adlanır. Unutmamalıyıq ki, cins məfhumunun növlərə bölgüsünü sərbəst, istənilən kimi

aparmaq olmaz, bölgü predmetlərin obyektiv surətdə mövcud olan düzülüşünə görə aparılmalıdır. Əgər cins və növ məfhumlarının əks etdirdiyi əşyalar arasında bağlılıq, uyğunluq yoxdursa, onda bu bölgünün əhəmiyyəti yoxdur, buna mənasız bölgü də demək olar. Bölgüdə hər cür əlaməti yox, bu və ya digər münasibətdə mühüm əlamətlər götürülməlidir ki, insan istədiyi məqsədə nail olsun. Bölgüdə elmi və praktik məqsədlər nəzərdə tutulmalıdır. Tələbələri mahiyyətinə görə (azəri türkü, türk, rus, gürcü və s.), cinsinə görə (qadın, kişi), irqinə görə (ağ, qara, sarı və s.) və digər əlamətlər üzrə qruplara bölmək olar, lakin bu cür bölgünün praktik əhəmiyyəti yoxdur.

Bölgünün əsasında duran əlamətin xarakterindən asılı olaraq, onun müxtəlif növləri vardır və bunlar bir-birindən fərqlənir.

1. Əlamətin varlığına və yaxud yoxluğuna görə bölgü. Buna dixotomik (yunanca *dicha* – iki hissəyə və *tome* – ayrılma) bölgü də deyilir. Bu sadə bölgü olsa da, adi təfəkkürdə və elmlərdə geniş yayılmışdır. Bir neçə nümunə gətirək. Təbiət canlı və cansız, kimyəvi elementlər metallara və qeyri-metallara, cəmiyyətlər sinifli və sinifsizə, müharibələr ədalətli və ədalətsizə, hadisələr maddi və ideal hadisələrə və s. bölünür. Bu bölgüdən hüquqşünaslıq elmində geniş istifadə olunur. Normativ aktlar konstitusion və qeyri-konstitusion, vətəndaşlar səlahiyyətli və səlahiyyətsizlərə bölünür. Əmək qanunvericiliyində insanlar əmək qabiliyyəti olanlara və əmək qabiliyyəti olmayanlara ayrılır. Vətəndaş qanunvericiliyində insanlar arasındakı münasibət əmlaklılara və əmlaksızlara bölünür. Cinayət qanunvericiliyində ölüm işi – qəsdən və qəsdə olmadan baş vermiş cinayət işlərinə aid edilir, cinayətlər – mütəşəkkil və qeyri-mütəşəkkil olanlara bölünür. Dixotomik bölgünün nəticələrini zidd məfhumlarla belə göstərmək olar: M və qeyri-M. Dixotomik bölgüdə bölünən məfhum iki əks (kontrar) anlayışa da bölünə bilər. Əgər M – bölünəndirsə, onda dixotomik bölgünün üzvləri Q-nin növ məfhumları

olacaqdır, ona zidd olan məfhum qeyri-Q olmalıdır. Müasir dövlətləri sivil (M) və qeyri-sivil (qeyri-M) dövlətlərə bölmək olar. İki üzvlü bölgünün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, nöqsanları da vardır. Müsbət tərəfi ondadır ki, cins məfhumun həcmi tamamilə əhatə olunur, nöqsanı odur ki, qeyri-M-in sahəsi (həcmi) naməlum qalır, ola bilsin ki, onda keyfiyyətə fərqli predmetlər olsun.

2. Əlamətin dəyişməsinə görə bölgü. Bu bölgüdən də insanların praktik fəaliyyətində və elmlərdə tez-tez istifadə olunur. Məsələn, xarici aləm təbiətə və cəmiyyətə, cəmiyyət isə ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm və digər tiplərə bölünür. İnsnarlar irqinə, sosial mənşəyinə, ixtisasına, cinsinə və s. əlamətlərinə görə qruplara ayrılır. Hər bir müsbət məfhumun ona uyğun gələn əks tərəfi, əksin isə müsbət tərəfi vardır. Bu məsələnin tədqiqi dialektik məntiqinə aiddir. Hər bir cins məfhumunun növ əmələ gətirən əlaməti ola bilər, bu əlamətin dəyişməsi ilə yaranan bölgünün mahiyyətindən irəli gəlir. Biz «canlı» məfhumunu növ əmələ gətirənlərə («məməlilər»), onun özünü isə yeni növə («süd vəzilərinin olması») bölə bilərik. Ola bilər ki, məfhumun məzmununda (məsələn, «qeyri-məməlilər») yeni növ yaradan əlamət olmasın.

Bölgünün bu növündən də hüquqi praktikada geniş istifadə olunur. Dövlət quruluşunun xarakterinə görə, konstitusiyanın növlərə bölünməsi, qanunların cəmiyyətdə vaciblik dərəcəsi və roluna görə konstitusion və adi qanunlara, adinin isə öz növbəsində, qüvvədə olan və cari qanunlara, əmək mübahisələrinin fərdi və kollektivə, cinayət cəzalarının əsas və əlavə cəzalara, işçilərin daimi və müvəqqəti işçilərə bölünməsi kimi bir çox nümunələr gətirmək olar.

Əlamətin dəyişilməsi yolu ilə aparılan bölgünün də üstünlüyü və qüsurları vardır. Bu bölgünün dixotomik bölgü ilə müqayisədə üstünlüyü ondadır ki, bölgünün hissələri (növlər) az və çox dərəcədə müəyyəndir. Nöqsan ondadır

ki, bölünən cins məfhumu ola bilər ki, növlərdə əhatə olunmasın.

3. Qarışıq bölgü. Bölgünün hər iki növündən eyni vaxtda istifadə etdikdə, qarışıq bölgü alınır. Məsələn, çox vaxt siyasi institutlar dövlət və qeyri-dövlət institutlarına, qeyri-dövlət institutları isə partiyalı və qeyri-partiyalı (bunların hər ikisi dixotomik bölgüdür), qeyri-partiyalıları isə qadınlar, gənclər, ixtisas və digər institutlara bölürlər ki, bu da qarışıq bölgüdür, çünki əvvəlcə iki üzvlü bölgü, sonra isə əlamətin dəyişməsinə görə aparılır. Başqa bir nümunə gətirək. Əgər biz BDU-nun tələbələrini müvəffəq oxuyan və müvəffəq oxumayanlara, partiyaçılara və qeyri-partiyaçılara, qeyri-partiyaçıları isə ruslara, ləzgilərə, talışlara və digər xalqlara, etnik qruplara bölsək, onda qarışıq bölgü alınır.

Bir məsələyə də diqqəti yönəltmək olar. Dixotomik bölgünü bir aktla məhdudlaşdırmaq olmaz, çünki bölgü prosesində göstərdiyimiz növ məfhumunun (inkari məfhum) özü də ikinci qəbildən olan növ məfhumlarına da bölünə bilər. «Müasir dövlətlər» məfhumunu sivil və qeyri-sivil dövlətlərə bölmək olar. Bu bölgünü davam etdirib deyə bilərik ki, qeyri-sivil dövlətlər bazar iqtisadiyyatı və qeyri-bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən dövlətlərə bölünür. Hər bir predmet, hadisə əks (kontrar) məfhumlar vasitəsilə fikirləşilir. Buna görə də bölgüdə müəyyən şərtlər göstərilməlidir.

1. Bölgüdə çarpazlaşan məfhumlar götürülməməlidir;

2. Bölünən məfhum tabe edən, bölgü üzvləri müştərək tabeli növ məfhumları olmalıdır.

Hər bir bölgü trixotomik (yunanca tricha – üç hissəyə, tome – kəsmək, bölmək) və polixotomik (çoxüzvlü) hissəyə də bölünür. Trixotomik bölgüdə cinsə müştərək tabeli üç növ məfhum aid edilir. Məsələn, hissi idrakın formaları – duyğu, qavrayış, təsəvvürdür. Qrammatikada sözlər – kişi, qadın, yaxud orta cinsə aid edilir. Fəlsəfədə dialektikanın inkişaf səviyyələri bunlardır:

- a) əlaqələr və münasibətlər dialektikası;
- b) hərəkət dialektikası;
- c) inkişaf dialektikası.

Predmet və hadisələrin kəmiyyətindən asılı olaraq, çox üzvlü bölgülərə də təsadüf edirik. Burada bölgü üzvlərinin sayı üçdən çox götürülür, eyni cins müştərək tabeli bir neçə növ məfhumlarını özündə ehtiva etdirir. Məsələn, məfhumlar – fərdi, ümumi, müsbət, mənfi, konkret, mücərrəd və s. növlərə ayrılır. Materiyanın əsas struktur səviyyələrindən:

- a) submikroelementar;
- b) mikroelementar;
- c) nüvə;
- ç) atom;
- e) makroskopik;
- d) kosmik və b. səviyyələrini göstərmək olar.

Sual 2. Bölgünün qaydaları

Məfhumların həcmnin açılmasında real prosesləri düzgün əks etdirmək məqsədilə bölgünün bir sıra qaydalarından istifadə olunur. Bu qaydaları bilməyin elmi və praktik əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, insan predmet və hadisələr arasındakı həqiqi əlaqələri dərinlən anlamaqla, fikirdə məntiqi səhvlərə yol vermir. Bu qaydaları bilmək, ona düzgün riayət etmək bölgünün ardıcıl və dəqiq olmasının əsas amillərindəndir. Tərifdə olduğu kimi, bölgü də bir çox xüsusi qaydalara tabedir.

1. Bölgü mütənasib olmalıdır. Bu qayda onu ifadə edir ki, bölünən məfhumun həcmi tamamilə bölgünün hissələrində ehtiva olunsun, yəni hər ikisinin həcmi bərabər olsun. Desək ki, idrakın pillələri:

- a) hissi;

b) məntiqi idrakdır, mütənasib bölgüdür, çünki həcmi bərabərdir, yerlərini dəyişdikdə həcm, məna dəyişmir.

Bölgü prosesində bu qayda pozularsa, bölünən məfhumla bölgü üzvlərinin həcmi bərabər olmasa, tərifdə olduğu kimi, burada da iki cür məntiqi səhv alınır:

1. həddindən geniş (artıq) bölgü;
2. həddindən məhdud (natamam, yarımçıq) bölgü.

Həddindən geniş bölgüdə bölgü üzvlərinin sayı artıq olur, onlar cinsin növünə daxil olmur. Əgər biz hakimiyyətin üç qoluna dördüncüsünü də – kütləvi informasiya vasitələrini də əlavə etsək, onda geniş bölgü alınır. Kütləvi informasiya vasitələrinin siyasətə güclü təsiri olsa da, hakimiyyət səlahiyyətinə malik deyil.

Dialektikanın inkişaf formaları:

1. kortəbii;
2. idealist;
3. materialist;
4. Azərbaycan alimlərinin dialektikası dedikdə, şübhəsiz ki, artıq bölgüdür.

2. Həddindən məhdud (natamam) bölgüdə bölgü üzvlərinin həcmi az götürülür, bunlardan biri və yaxud bir neçəsi buraxılır. Əgər cinayət işləri məfhumunda adam öldürməyi, oğurluğu, quldurluğu deməsək, onda yarımçıq bölgü alınır. İnikasın formaları:

- a) mexaniki;
- b) fiziki;
- c) bioloji.

Bu da yarımçıq bölgüdür. Əgər bölünən məfhumun həcmi M hərfi ilə işarə etsək, onda a, n, z və... r hərfləri bölgü üzvlərini ifadə edəcəkdir. Onda mütənasib bölgünü belə formada ifadə etmək olar. $M = a + n + z + \dots + r$.

Həddindən geniş bölgü $M > a, n, z, r, d$.

Məhdud bölgü $M < a, n, z$.

2. Bölgü bir əsasa görə aparılmalıdır. Bölgü prosesində seçdiyimiz əlamət dəyişməməlidir, eyni qalmalıdır, əgər əlamət dəyişərsə, bölgünün strukturu da dəyişəcəkdir. Bu qayda bölgünün müəyyənliyini təmin edir. Bölgünün quruluşu dəyişəndə bölgü üzvləri bir-birilə çarpazlaşır, buna da çarpazlaşan, yaxud qarışıq bölgü deyilir. Əgər biz azəri türklərini mənşəyinə görə fəhlə, kəndli, ziyalı, kişi, qadın, qoca və uşaq, YAP-çılara, müsavətçilərə, cəbhəçilərə və s. bölsək, onda bölgü üzvləri çarpazlaşır və bu bölgü natamamdır, çünki ziyalıların bir qismi YAP-çı, digəri YAP-çı olmaya da bilər və s.

3. Bölgü üzvləri bir-birini istisna etməlidir. Bu qayda əvvəlkilərdən çıxarılır. Burada bölgünün üzvləri uyuşmayan, müştərək tabeli məfhumlar da ola bilər. Əgər biz tələbələrə əlaçılara, müvəffəq və qeyri-müvəffəq oxuyanlara bölsək, düzgün deyil, çünki əlaçılar müvəffəq oxuyandır. Cümlələr sadə və mürəkkəbə bölünür dedikdə, bölgü üzvləri biri digərini istisna edir. Başqa bir nümunə gətirək. Çox axt kinofilmləri maraqlı, faydalı, kədərli, cəlbedici və s. növlərə bölürlər. Bu düzgün bölgü deyil, çünki bir-birini istisna etmir. Maraqlı filmlər eyni vaxtda faydalı və cəlbedici, cəlbedicilər isə həm maraqlı, həm də faydalı ola bilər. Əgər desək ki, kinofilmlər bədii, elmi-texniki, sənədli və xroniki filmlərə bölünür – bu düzgün bölgüdür.

4. Bölgü ardıcıl və fasiləsiz aparılmalıdır. Bu qayda onu ifadə edir ki, əvvəlcə cinsdən yaxın növlərə, bundan sonra yarım növlərə keçmək lazımdır. Əgər bu qayda pozularsa, onda bölgüdə sıçrayış adlanan məntiqi səhv meydana gəlir. Desək ki, Bakı kondisioner zavodunun işçiləri ibtidai, orta, ali təhsillilərə, azəri türklərinə, ruslara, stajlı fəhlələrə, təcrübəsi az olan gənclərə və digər ixtisas sahiblərinə bölünür, bu bölgü ardıcıl aparılmır, qayda pozulur, çünki gah təhsilin formasına görə, gah da milli əlamətlərə və digər xassələrə görə aparılır. Əgər «hüquq» məfhumunu əvvəlcə sahələrə görə – əmək,

cinayət, ailə, vətəndaşlıq, bundan sonra vətəndaşlıq hüququnu – mülkiyyətçilik, varislik və müəlliflik hüququna bəlsək, bu bölgü düzgün və ardıcıldır. Bəzən qrammatikada cümlələri sadə, mürəkkəb və mürəkkəb tabeliyə bölürlər ki, bu da yanlış bölgüdür. Əgər bölgü belə aparılısaydı ki, cümlələr sadə, mürəkkəbə bölünür, mürəkkəb cümlə isə öz növbəsində, mürəkkəb tabeli və mürəkkəb tabelisiz cümlələrə bölünür, onda bu ardıcıl bölgüdür.

Bölgünün nəzərdən keçirilən qaydaları zəruri olsa da, onun ciddi elmiliyini təmin etmir, çünki burada başqa bir tələbi də unutmaq olmaz ki, cins məfhumlarının seçilmiş növləri gerçəklikdəki predmet və hadisələrə uyğun gəlməlidir. Bu tələbə isə ayrılıqda hər bir elmin özündə olan bütün elmi vasitələrin ehtiyatının tətbiq olunması lazımdır. Bu qaydaların məhdudluğu inkişaf nəzəriyyəsi işığında daha aşkar formada özünü göstərir. Bir çox hallarda bir keyfiyyətdən digərinə keçid aralıq, yaxud keçid mərhələlərində tədricən, hiss edilmədən baş verir. Biz istədiyimiz qədər insanları yaşa görə uşaqlara, yeniyetmələrə, gənclərə və digər qruplara bölə bilərik. Bu bölgü keyfiyyətə müəyyən, konkret olsa da, lakin bütün hallarda insanı ya yeniyetməyə, ya da gəncə aid etmək olmur, çünki insan da hər an dəyişir, inkişaf edir. Bundan başqa, predmet və hadisələrin inkişafı ilə onların yeni növləri, növ müxtəliflikləri yaranır. Bu cəhətdən bir vaxtda natamam və yalan ola bilər. Digər tərəfdən, bölgünün özünə də daim dəyişmə və inkişafda baxılmalıdır. İnkişaf baxımından aşağıdakı ifadələri bölgünün başlanğıc forması hesab etmək olar: «Günəş var və Günəş», «Bitki var və bitki», «İnqilab var və inqilab», «Qanun var və qanun» və s. Bu kimi ifadələrdə predmetin eyni keyfiyyət müəyyənliliyinin təzahürlərinin müxtəlif formalarının gizli qısaldılmış formada göstərilməsi ehtiva olunur ki, bunun özü də bölgüdür. Bölgü konkret predmetlərin birbaşa növlərini göstərməklə, normal, bitkin, genişlənmiş forma da ala bilər. Onda belə bölgülər ola bilər ki,

ya sadə iki üzvlü, ya da üç üzvlü bölgülərdir (məsələn, fəaliyyətdə olan və fəaliyyətdə olmayan qanunlar, ciddi və zəif qanunlar, ədalətli və ədalətsiz müharibələr, müxalifət, iqtidar tərəflərləri, müxalifət, iqtidar tərəfdarları olmayan insanlar və s.) ola bilər ki, mürəkkəb, geniş, qarışıq, ağacın budaqlarını xatırladan bölgülər olsun.

Canlı təfəkkür praktikasında bu məntiqi əməliyyatlar vəhdət təşkil edir, bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir prosesindədir. Bu isə tərif və bölgünün köməyi ilə nəzərdən keçirilən məzmun və həcmə vəhdəti ilə şərtlənir. Bu məntiqi əməliyyatların vəhdəti və qarşılıqlı təsiri iki cür təzahür edir:

1. tərif predmetin mahiyyətini, onun keyfiyyət müəyyənliliyini açmaqla, bölgünün düzgün aparılmasının, onun təzahür formalarının və həcmənin açılmasına güclü təsir edir, onun əsasıdır. Hər hansı bir predmetin növlərini, yaxud formalarını ayırmaq üçün hər şeydən əvvəl, onun mahiyyətindən çıxış etmək lazımdır.

2. bölgünün özü tərifin yarımçıq olduğunu müəyyənləşdirir, onu tamamlamağa xidmət edir. Əgər biz tərifdə predmetin mahiyyətini onun təzahür formalarından asılı olmayaraq açmağa çalışsaq, onda məqsədimizə çatmayacaq, əsas mətləbdən uzaqlaşaraq, bölgüdə ağırlıq mərkəzini məhz bu formaların açılmasına yönəltmiş olacağıq. Bunun üçün də hərtərəfli təhlil tələb olunur, işin əsas mahiyyətindən uzaqlaşmış olarıq. Tərif və bölgünün vəhdətinə xüsusilə tədris prosesində tez-tez rast gəlirik. Tədrisdə adətən əvvəlcədən öyrənilən predmet və hadisənin tərfi verilir, sonra isə onun növləri üzə çıxarılır. Bundan əlavə, bölgü predmetin tərfində onu struktur materialla təmin edir. Belə bir tərfi nəzərdən keçirək: «İddiaçı – özünün pozulmuş, yaxud təmin olunmamış, o cümlədən mənafeyinə qanunla qorunması, hüququnun müdafiəsində məhkəməyə, arbitraj məhkəməsinə, yaxud münisflər məhkəməsinə müraciət edən şəxsdir». Bu tərif məhkəmələrin (məhkəmə, arbitraj və münisflər məhkəməsi) və

onlarda müdafiənin (hüququn müdafiəsi, mənafenin müdafiəsi, pozulmuş hüququn müdafiəsi, təmin olunmamış hüququn müdafiəsi) növlərinin qeydə alınmasına əsaslanır. Bu tərifdə göstərilən məhkəmənin və müdafiənin növ məfhumları – bölgünün nəticəsidir. Bu nümunə tərifdə bölgünün dialektik vəhdətini əyani şəkildə sübut edir. Başqa bir nümunə gətirək: müqavilə (vətəndaş hüququnda) iki və yaxud daha çox tərəflərin vətəndaş hüquqları və öhdəliklərinin müəyyən olunmasına, dəyişməsinə və yaxud pozulmasına yönəldilmiş razılığıdır. Burada da iki, yaxud daha çox təriflər, vətəndaş hüquqları və öhdəlikləri və s. bölgünün üzvləridir. Gətirilmiş nümunələr idrak prosesinin dərin dialektikasını sübut edir ki, bunu da ancaq dialektik məntiqin köməyi ilə açmaq mümkündür.

Sual 3. Məntiqi əməliyyatlar

Təfəkkür gerçəklikdəki cisim və hadisələrin ümumi, mühüm əlamət və xassələrinin, onlar arasındakı əlaqə və münasibətlərin beynimizdə inikasıdır. Lakin bu əlaqə və münasibətlər cisim və hadisələrin səthi, xarici tərəflərini əks etdirmir, əksinə, proses və hadisələrin təbiətini, daxili mahiyyətini ifadə edir. Ümumi və mühüm əlamətləri üzə çıxarmaq, öyrənmək üçün, hər şeydən əvvəl, maddi aləmdəki ayrı-ayrı cisim və hadisələrin fərdi xüsusiyyətlərini, xüsusi faktları öyrənmək, tədqiq etmək lazımdır, çünki ümumi fərdidə, xüsusidə mövcuddur.

Duyğu və qavrayış fərdini, konkret və xüsusi əks etdirsə də, şeylərin mahiyyəti, təbiət və cəmiyyətin qanunauyğunluqları, hissi idrakın verdiyi məlumatlar əsasında mürəkkəb fikir fəaliyyəti nəticəsində dərk olunur.

İnsan t f kk r  hissi obrazları müqayisə edir, hissələrə b l r, birləşdirir və bir sıra məntiqi  maliyyatların köməyi ilə cisim və hadisələrdəki ümumini, m h m  anlamağa nail olur.

Məfhumların yaranması müxtəlif üsul və metodları özündə birləşdirən mürəkkəb prosesdir. Bu prosesdə bařlıca, m  yyenedici amil insanın praktiki fəaliyyətidir. İnsan praktiki fəaliyyətində maddi ger ekliyin cisim və hadis lerini öyrənməklə, ondan  z məqsədi  c n istifadə edir. Buna görə də məfhumların yaranmasında mühüm rol oynayan məntiqi  maliyyatlardan:

1. təhlili;
2. tərkibi;
3. müqayisəni;
4. m c rr dl şm ni;
5.  mumil şdirm ni göstərmək olar.

Təhlil (analiz) cism v  hadisələri fikrən  z tərkib hissələrinə, tərəflərinə v  əlamətlərinə par alamaqdır.

İnsanlar çoxdan bilirlər ki, hər bir cism ayrı-ayrı hissələrdən ibarətdir və bunlar biri digərindən  z x susiy tl rin  görə fərqlənir. Məsələn, palıd ađacını götürək. Palıd kök, gövdə, budaq v  digər hissələrdən ibarətdir, onun gövdəsindən yaxřı d ř m , parket d ř n c yi olur, möhkəmliyinə görə digər ađaclardan seçilir. Bu ađacd n istifadə etmək məqsədilə onun xassəsini fikrən budaq v  kökdən ayırmaq lazımdır. İnsanlar ictimai inkiřafın  n ařađı pilləsində olanda da, bu sadə xassələri bilirdilər, milyard dəfələrlə m řahid  nəticəsində onlar ayrı-ayrı cism v  hadisələri fikrən  z tərkib hissələrinə bölürdülər. Beynin bu qabiliyyəti, yəni cism v  hadisələri tərkib hissələrinə bölmək insan təcrübəsində daha da t kmill şmiřdir. Bu proses təbii olaraq cismlərin dərindən dərk olunmasını və ondan istifadə etmək prosesini s r tl ndirmiřdir.

Lakin cismi, əşyanı tərkib hissələrinə bölməklə, hələlik cism haqqında tam, hərtərəfli bilik əldə edə bilmirik, bu bilik

birtərəfli, səthi olur, cism və hadisənin mahiyyəti açılmır. Akademik M.P.Pavlov göstərirdi ki, həqiqi biliklərə yiyələnmək təhlildən başlayır. Bizi əhatə edən xarici aləmin mürəkkəb hadisələrini ayrı-ayrı hissələrə bölmək əsəb sisteminin ikinci funksiyasıdır.

Təhlil sadədən başlayıb mürəkkəbə doğru gedir.

K.Marks «Kapital» əsərində əvvəlcə sadənin, adinin təhlilindən başlayır, yəni burjua cəmiyyətində milyard dəfələrlə rast gəlinən burjua münasibətlərindən, əmtəənin mübadiləsinin təhlilindən başlayır, çünki əmtəə istehsalı kapitalizmin daxili ziddiyyətlərini açmağın başlanğıcıdır.

Təhlil cismi, hadisəni öyrənməyin ilkin mərhələsidir. Məsələn, hər hansı bir minik maşınını idarə etmək üçün əvvəlcə onun ayrı-ayrı hissələrini öyrənirik, təhlil edirik. Lakin bu bilik maşının idarə olunmasında kifayət deyildir, maşının hissələri arasındakı əlaqə və bağlılığı vəhdətdə götürmək tərkiblə bağlıdır.

Cismın hissələri haqqındakı bilik hələlik bütövü əks etdirmir, bu səthi, yarımçıq bilikdir. Cismə ayrı-ayrı hissələrin sadəcə məcmusu kimi baxmaq olmaz. Maşının hissələri haqqında əldə etdiyimiz bilik, hələlik bu hissələr arasındakı qarşılıqlı əlaqəni ifadə etmir. Biz cismın ayrı-ayrı hissələri haqqında biliyə yiyələnməliyik, bununla yanaşı, hissələr arasındakı üzvi əlaqəni də dərinədən dərk etməliyik. Buna görə də burada digər təfəkkür prosesi olan tərkibdən istifadə olunur.

Tərkib (sintez) təhlil zamanı ayırdığımız hissələrin, tərəflərin fikrən birləşdirilməsidir. Tərkibdə hiss orqanlarının köməyi ilə əldə edilə bilmədiyimiz tərəflər, əlamətlər dərinədən öyrənilir və təfəkkürdə cismın, hadisənin bütöv obrazı yaradılır. Əslində tərkib cism və hadisələri bütün xassələri ilə birlikdə bütöv cism, hadisə kimi qavramaqdır.

Təhlil prosesində cism fikrən öz tərkib hissələrinə bölünür, tərkibində isə cismın ünsürləri, tərəfləri fikrən birləşdirilir, sintez edilir. Lakin, sintez cismın hissələrin sadəcə

məcmusu kimi baxmaq fikri yanlışdır. Sintezdə cismin hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyəti bütövün hissələri kimi dərk edirik.

Analiz və sintez varlığın daha çox ümumi qanunauyğunluqlarının beynimizdə inikasıdır.

Bütün elmlərdə təhlil və tərkibdən istifadə olunur, təhlilsiz tərkib, tərkibsiz təhlil yoxdur, bunlarsız həqiqi biliklərə nail olmaq çətinidir. Analiz və sintez gerçəkliyin dərk olunmasında mühüm idrak metodlarıdır. Bu metodların birini digərindən təcrid etsək, yanlış nəticələrə aparıb çıxara bilər, çünki bunlar idrak prosesinin hissələridir, momentləridir və bir-birilə dialektik vəhdətdədir, biri digərini tamamlayır.

Analiz və sintez vahid fikir prosesinin qarşılıqlı surətdə bir-birilə bağlı olan iki tərəfidir. Analizsiz sintez, sintezsiz analiz cism və hadisə haqqında ətraflı bilik vermir.

Cism və hadisələrin mühüm əlamətlərini üzə çıxarmaqla, onları müqayisə etməklə, ümumi əlamətlərini, tərəflərini, xassələrini tapmaqla, onların birini digərindən fərqləndiririk. Müxtəlif cismləri müqayisə edərək, onların ümumi əlamətlərini tapırıq, bu isə cismlərin qruplara bölünməsinin və onları digər qruplardan fərqləndirməyin başlıca cəhətidir. Məsələn, kitab, dəftər, qələm, lövhə və bu kimi cismləri müqayisə edərkən, bunların fərqli cəhətlərini qeyd edirik və bu cismlərin hər biri üçün ümumi bir əlamət tapırıq ki, bunlar hamısı insan tələbatını ödəyir. Bəs onda müqayisə nədir?

Müqayisə – gerçəklikdəki cism və hadisələrin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Müqayisə cismi dərk etmək – onu digərlərindən fərqləndirmək və ona yaxın olan cismlərlə oxşarlığını aşkar etməkdir. Hər bir cismin dərk olunması müəyinədən başlayır. Müqayisə elmi idrakın universal metodlarından biridir. Müqayisəsiz idrak yoxdur, hər şey müqayisədə dərk olunur, müqayisə idrakın anasıdır və bu kimi aforizmlər müqayisənin idrak prosesində oynadığı rolu ifadə edir.

Əslində gerçəklikdəki hər cür cism və hadisə arasında müqayisə aparmaq mənasızdır. Məsələn, toyuq və hökm, mürəkkəb və mamont, ədalət və əksər ədədlər və s. məfhumlar arasında müqayisə aparmağın əhəmiyyəti yoxdur. Buna bənzər müqayisələrin məqsədsizliyi hələ çoxdan xalqa məlum idi və zərb-məsələ çevrilmişdi ki, «pudu arşınla müqayisə etməzlər», çünki pul çəki vahididir, arşın isə ölçü vahidi.

İki cism və hadisə arasında müqayisə apararkən, oxşar və fərqli cəhətlərə diqqət yetirmək lazımdır. Lakin müqayisə nəticəsində düzgün bilik, həqiqi nəticə almaq məqsədilə, məntiqi müqayisənin iki mühüm şərtini nəzərdən qaçıрмаq olmaz:

1. elə məfhumları müqayisə etmək lazımdır ki, obyektiv gerçəklikdə bir-biri ilə əlaqə və münasibətdə olan cism və hadisələri əks etdirsin.

Marksizm-leninizm klassikləri bu qaydanın mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini dəfələrlə qeyd etmişlər. K.Marks və F.Engels Bauerin, Ştirnerin və başqalarının fikirlərindəki məntiqsizliyi aşkara çıxararaq, yanlış mühakimənin belə əlamətini müqayisə olunmayan müqayisə adlandırırdılar.

2. Cism və hadisələr arasındakı vacib, mühüm əhəmiyyəti olan əlamət və xassələrə görə müqayisə aparmaq olar.

Əgər təsadüfi, ikinci dərəcəli əlamətlərə görə müqayisə aparılarsa, onda fikir səhv nəticələrlə tamamlanır.

Burjua tarixçiləri bir ictimai quruluşu başqa bir ictimai quruluşla müqayisə edərkən, hər şeydən əvvəl, iqlim, coğrafi mühit, əhali sıxlığı və digər əlamətlərə istinad edirlər ki, bu müqayisə də kobud səhvlərə aparıb çıxarır.

Dillərin müqayisəsini götürək. Dillərin müqayisəsi ilə dilçilər hələ XVIII əsrdən məşğul olmağa başlamışdılar, lakin müxtəlif dillərin müqayisəsi elmi xarakter daşımırdı, çünki dilçilər müqayisə prosesində qeyri-mühüm əlamətlərə istinad edirdilər.

Professor A.S.Çikabona dillərin buna bənzər müqayisəsinin əsassızlığının səbəbini üzə çıxararaq göstərir ki, dilçilər ancaq müxtəlif sözləri müqayisə edirdilər, dilin təhlilinə, onun qrammatik fonduna, başqa dillərdən götürülmüş sözlərə fikir vermirdilər, dilin qrammatik quruluşu müqayisədən kənar qalırdı; digər tərəfdən müqayisə təsadüfi xarakter daşıyırdı, çünki müqayisə edən tərəflər müqayisə edilən sözlərin strukturuna deyil, xarici oxşarlığına istinad edirdilər.

Məşhur rus dilçilərindən akademik N.Y.Marrın müqayisəli metodunun özündə dillər təsadüfi, qeyri-mühüm əlamətlərə görə müqayisə edilirdi. N.Marr belə bir müddədən çıxış edirdi ki, Yer kürəsində yaşayan bütün xalqların dillərindəki sözlər dörd elementdən, ünsürdən (sal, ber, yon, roş) əmələ gəlmişdir. Hər bir dildə indi həmin ünsürlərdən birini tapmaq olar, əgər bu elementlər tapılmazsa, onda müqayisə aparmaq olmaz.

Heç vaxt və heç kim tərəfindən sübut olunmamışdır ki, yer kürəsindəki bütün dillərdəki sözlər bu dörd elementdən əmələ gəlmişdir.

Sözlərin qeyri-mühüm, təsadüfi əlamətlər üzrə müqayisəsi mənasız nəticələrə aparıb çıxarır. N.Marr dörd elementi mənzəl sözü dixa (torpaq), gürcü sözü «duqs» («qızıışmaq, qaynamaq») və rus sözü «dux» (ruh, can) ilə müqayisə edirdi. Təbiidir ki, belə müqayisənin heç bir elmi-praktiki əhəmiyyəti yox idi və bu müqayisə quru formalizmə aparıb çıxarırdı.

Məfhumların yaranmasında iştirak edən təfəkkür proseslərindən biri də mücərrədləşdirmədir.

İnsan idrak prosesində cism və hadisələrdəki ümumi, mühüm əlamətləri ayırır, qeyri-mühüm, ikinci dərəcəli əlamətlərdən isə uzaqlaşır, çünki hadisələrin bütün əlamətlərini, xassələrini öyrənməyə, təhlil etməyə ehtiyac qalmır.

Müçərrədləşdirmə elə təfəkkür prosesidir ki, onun vasitəsilə cism və hadisələrdəki mühüm və zəruri əlamətləri, tərəfləri qeyri-mühüm, ikinci dərəcəli əlamətlərdən, xassələrdən ayırırıq. Ayırdığımız ümumi xassələr isə cismin, hadisənin təbiətini, onun keyfiyyət müəyyənliyini təşkil edir.

İnsanlar bir çox yüzilliklər ərzində müşahidə prosesində ayrı-ayrı canlılara xas olan elə mühüm, ümumi əlamətlər seçmişdir ki, bu əlamət və xassələr canlı orqanizmləri bizi əhatə edən cansız təbiətdən fərqləndirir. Məsələn, böyümə, inkişaf, maddələr mübadiləsi, qıcıqlanma qabiliyyəti, qidalanma və s. xassə və əlamətlər bütün canlılar üçün ümumi və mühümdür. Lakin, hər bir ayrıca canlıda rast gəldiyimiz əlamətlər isə qeyri-mühüm, ikinci dərəcəli əlamətlərdir. Buna görə də insan təfəkkür prosesində təsadüfi, mühüm olmayan əlamətləri sərfnəzər etməklə, zərurinin, mühümün dərk olunmasına doğru gedir, bu isə bütün bilik sahələrində vacib və zəruri cəhətlərdir.

Cisimdən, hadisədən əlamətlərin təcrid olunması və bu xassə və əlamətlərin fikir obyektini kimi götürülməsi abstraksiyadır.

K.Marks «əmtəə» məfhumunu aydınlaşdırarkən, təhlil obyektini ilə ümumi əlaqə və bağlılığı sərfnəzər edərək, əmtəəyə əmək prosesində onun tarixi formalarından asılı olmayaraq, insan və təbiət arasında olan proses kimi baxırdı.

K.Marks «Kapital»ın birinci cildinə müqəddimədə birbaşa qeyd edirdi ki, iqtisadi formaların təhlilində nə mikroskopdan, nə də kimyəvi reaktivlərdən istifadə etmək olmaz, bunların hər ikisini abstraksiya əvəz etməlidir.

Məfhumların yaranmasında iştirak edən məntiqi əməliyyatlardan biri də ümumiləşdirmədir.

Müçərrədləşdirmə prosesində cism və hadisələrdəki ümumi və mühüm əlamətlərin seçilib ayrılması biliyimizi konkretləşdirir və dərinləşdirir.

Lakin, cismi, hadisəni onu əhatə edən əlaqə və münasibətlərdən kənarında öyrənmək çətindir. Hər bir cism, əşya təbiətin hissəsidir, hər hansı bir ümumini bildirən cismin, növün, dəstənin, ailənin hissəsidir.

Maddi gerçəklikdə hökm sürən əlaqə və münasibətlərin müxtəlif formaları içərisində daha bir ümumi əlaqə forması vardır ki, bu forma bütün cism və hadisələri bir-birilə əlaqələndirir. Bu – fərdi, xüsusi və ümuminin əlaqəsidir.

Bu fikri belə bir misalda izah edək.

Palıb və fısdıq ağacları – ağacın müxtəlif növləridir, bunların yarpaqlarında, hündürlüyündə ümumi cəhətlər çoxdur, hər ikisi eyni cinsə daxildir.

Böyürtkən və moruq – kol bitkilərinin müxtəlif növləridir. Hər ikisinin ümumi cəhətləri çoxdur, hər ikisinin şirəli meyvələri vardır. Ona görə də eyni sinfə mənsubdur.

Ümumiləşdirmə elə bir fikir əməliyyatıdır ki, müəyyən cismlər sinfinə aid olan ümumi fərqləndirici xassələrin, əlamətlərin fikrən ayrılmasıdır və formalaşdırdığımız nəticənin bu sinfə daxil olan hər bir ayrıca sinfə tətbiq olunmasıdır.

Cismi, əşyanı hər cür əlamətinə görə ümumiləşdirmək olar, lakin mühüm və zəruri əlamətlərə əsaslanan ümumiləşdirmənin elmi və praktiki əhəmiyyəti böyükdür. F.Engelsin dediyi kimi, biz məməlilərlə çəkmə təmizləyicisini də bir sinfə daxil edə bilərik, lakin bunun heç bir praktiki əhəmiyyəti yoxdur, çünki mənasız və boş ümumiləşdirmədir. Biz çəkmə təmizləyicisini məməlilərlə vahid bir kateqoriyaya salsaq da, bu təmizləyicidə süd vəziləri əmələ gəlməyəcəkdir.

F.Engels sözünə davam edərək, oradaca qeyd edirdi ki, təfəkkür, əgər yanılırsa, yalnız o halda şüur ünsürlərini bir vəhdət şəklində birləşdirə bilər ki, həmin vəhdət bu ünsürlərdə və ya onların real ilk nümunələrində hələ bundan əvvəl mövcud olsun.

İnsan birliklərinin inkişaf tarixi göstərir ki, hətta ən sadə fikirlərin meydana gəlməsi də böyük hazırlıq dövrü ilə

səciyyələnin. Bəzən min illərlə vaxt tələb olunmuşdur ki, insan elementar ümumiləşdirmə apara bilsin. F.Engels istiliyin mahiyyəti haqqında bəşər fikrinin inkişaf təcrübəsinə əsaslanaraq, aşağıdakı hökmləri ümumiləşdirməyə aid edirdi.

İnsanlar od əldə etdikləri və bədənin soyumuş hissələrini ovuşdurmaqla, belə bir faktı müşahidə etmişlər ki, hərəkət, sürtünmə istiliyin mənbəyidir, lakin aradan xeyli vaxt keçdikdən sonra, insan beyni belə bir mühakimə irəli sürdü ki, sürtünmə istiliyin mənbəyidir. İnsan bu biliklə kifayətlənə bilməzdi, daha irəli getməli idi.

Beləliklə, bir neçə min illər keçdikdən sonra, 1842-ci ildə insan beyni daha dərin bir ümumiləşdirmə aparır: «hər bir mexaniki hərəkət sürtünmə vasitəsilə istiliyə çevrilməyə qadirdir».

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıyev Z. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2012.
2. İmanov H.R., Yusifova G.Y., Hüseynli O.H. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2010.
3. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
4. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
5. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
6. İsrəfilov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998.
7. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

MÖVZU № 4 «HÖKM»

PLAN:

1. Hökmün ümumi səciyyəsi
2. Sadə, qəti hökmlər
3. Modal hökmlər, onların növləri

Sual 1. Hökmün ümumi səciyyəsi

Məfhumlarla müqayisədə təfəkkürün mürəkkəb formalarından biri də hökmdür. Hökm məfhumlar üzərində yaranır, özündə məfhumları ehtiva etsə də, ona müncər olunmur, təfəkkür prosesində başqa funksiyaları yerinə yetirdiyindən, keyfiyyətə təfəkkürün xüsusi formasıdır.

Bu formanın müfəssəl məntiqi təhlilini vermək məqsədilə əvvəlcə, ümumiyyətlə hökm nədir, onun təzahür formaları hansılardır? hökmlərin təsnifatına tələbat haradan irəli gəlir? hökmlər arasındakı əlaqələr hansılardır? və nəhayət, hökmlər üzərində aparılan məntiqi əməliyyatların mahiyyətini necə aşkara çıxartmaq lazımdır? bu kimi suallara cavab vermək tələb olunur.

Hökmlərin təhlilinin zəruriliyi onunla şərtlənir ki, bizim fikirlərimiz ayrıca təcrid olunmuş məfhumlardan deyil, anlamlı hökmlərdən (ən sadə, adi, gündəlik hökmlərdən tutmuş mürəkkəb, elmi və fəlsəfi hökmlərə qədər) ibarət olur. İnsan özünün maddi və mənəvi tələbatları, fəaliyyətinin maraqları, motivləri, ümumiyyətlə həyatda hər şey haqqında müxtəlif mühakimələr, mülahizə və təklifləri irəli sürür, onları qiymətləndirməyə çalışır. Bu baxımdan insanın bütün nitqi mahiyyətə ya hökmlərdə ifadə olunur, ya da onlara əsaslanır.

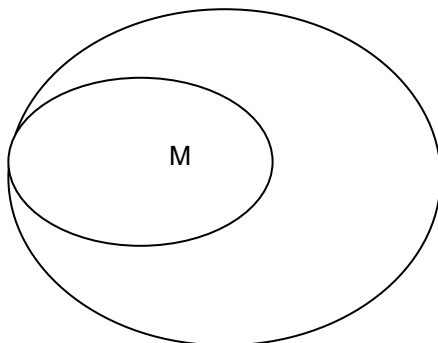

Hökmün təfəkkür forması kimi t dqininin mühümlüyü v  əhəmiyyəti də buradan irəli gəlir.

Məfhum kimi, hökm də ger eklikl  dil arasında yerləşir. Bu problemin t dqinqin  iki mühüm aspekt dən yanaşmaq olar:

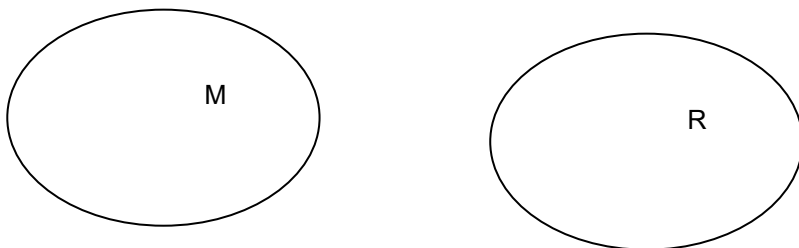
1. inikas forması kimi h km n ger ekliyə münasibəti;
2. h km n ifadə vasitəsi olan dilə, nitqə münasibəti.

İnsan təfəkkürünün inkişafının məhsulu olan h km n də mənşəyini, genezisini təşkil edən ger eklikd ki müxtəlif predmet v  hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətlərdir. Fikir predmetləri arasındakı əlaqə və münasibət müxtəlifdir, yəni iki ayrıca predmet, yaxud predmetlər v  çoxlu predmetlər qrupu arasında ola bilər. Belə əlaqə və münasibətlərin müxtəlifliyi  z inikasını hökmlərin m xt lifliyində tapır. H km n məzmununun düzgün anlaşılmaması məqsədilə ger ekliyin  n fundamental x susiy tl rindən biri onun  z n  məxsus olan «dağın ıqlıqdır», müxtəlif predmet v  hadisələr bolluğudur; bu predmetlər mövcud, yaxud mövcud olmaya da bilər; bu və digər xassələr kəsb edə bilər, etməyə də, digər predmetlərlə bu və digər əlaqələrdə v  münasibətlər də olub-olmaya da bilər. Bu fikir onu ifadə edir ki, hökmlərdə hər hansı əlamətin, xassənin varlığı, yaxud yoxluğu  şkara çıxarılır. Məsələn, alim mühakimə yürüdən v  ger eklikd  baş verən hadisələri qiymətləndirən canlı varlıqdır, dedikdə, artıq bu fikir hökm forması alır, burada predmetlər onun xassələri arasındakı əlaqə iqrar olunur. Biz bu əlaqəni qrafik üsulla belə təsəvvür edə bilərik:

Burada M – alim, R – mühakimə yürüdən və qiymətləndirmə xassələrinə malik predmetlər sinfini bildirir.

Belə də ola bilər ki, predmetin həmin xassə ilə əlaqəsi yoxdur. Belə bir hökm gətirək: «Heyvanın mühakimə yürütmək bacarığı yoxdur». Bunu dairələrlə göstərək.

Burada M – heyvan, R – mühakimə yürütmək bacarığı olan canlıları göstərir.

Başqa bir nümunə gətirək: «Azərbaycan unitar dövlətdir», yaxud «Azərbaycan federativ dövlət deyildir».

Biz hökmün məzmununun, onun növ müxtəlifliyinin təhlilinə keçməmişdən qabaq, əvvəlcə mübahisəli bir məsələyə (məfhum, yoxsa hökm əvvəl yaranmışdır?) münasibətlərimizi bildirmək istərdik. Təfəkkürün bu formaları əyanilikdən məhrum olsa da, nitqlə, dillə üzvi əlaqədədir. Bu formalar bir-birindən öz strukturuna və funksiyalarına görə fərqlənir. Bu isə təfəkkürün özünün müxtəlif struktur səviyyələri ilə əlaqəlidir. Məfhum nisbi müstəqil fikir forması kimi hökmün, hökm əqli nəticənin, əqli nəticə sübutun tərkib hissəsinə daxildir. Maraqlıdır ki, bu formalar inkişaf prosesinin qanunauyğun pillələridir. Bu formaların özü varlığın struktur səviyyələrinə (elementar hissəciklərə, atomlara, molekullara, cismə) oxşardır, lakin bu fikir onu ifadə etmir ki, təfəkkür prosesində əvvəlcə məfhum, sonra hökm, daha sonra isə əqli nəticə və sübut gəlir. Bu formaların hansının əvvəl yaranmasını iqrar etmək paradoksal fikirdir, çünki bunların hamısı zənnimizcə, təfəkkür prosesində eyni vaxtda yaranır. Lakin bu problemin həllində

yekdil fikir yoxdur. Burada geniş yayılmış iki nöqteyi-nəzəri təhlil etmək olar:

1. bir çox məntiqçilərə görə məfhum hökmlərin köməkliyi ilə yarandığından ilkin təfəkkür forması hökmdür;

2. bir qrup məntiqçilərin fikrincə, bütün hökmlər məfhumlardan təşkil olunduğundan, onun strukturunu ifadə etdiyindən, ilkin təfəkkür forması məfhumlardır. Bunların nisbəti bir çox filosofları dərinlən düşündürsə də, antinomiya səciyyəsi daşıyır. Burada məşhur toyuq və yumurta problemi ilə analogiya yada düşür. Əgər bunlar hazır halda nəzərdən keçirilsə, məlumdur ki, həllolunmaz məsələdir. Əgər bu məsələyə inkişaf nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən yanaşılsa, aşkar olur ki, hər ikisi eyni vaxtda meydana gəlir, çünki üzvi aləmin tədrici təkamül prosesində toyuq yumurta qoymaqla toyuq olur. Eynilə, məfhum, yoxsa hökm əvvəldir? sualı da bu cürdür, burada da qəti və birmənalı cavab vermək çətindir. Əslində, bunların bu və ya digəri ayrılıqda deyil, təfəkkürün təşəkkülü prosesində birgə meydana gəlir. Sadə məfhumların yaranması hökmlərin təşəkkülünə, hökmlərin yaranması mürəkkəb elmi-nəzəri məfhumların formalaşmasına gətirib çıxarır. Məsələn, bu kitabxanadır, kitabxana kiçikdir, kitabxana kərpicdən tikilmişdir, kitabxanada texniki və elmi əsərlər toplanmışdır və s. Misallardan aydın olur ki, gerçəklik necədirsə, məfhum, hökm də onu düzgün əks etdirməlidir. Demək olmaz ki, əvvəlcə predmetlər, onların xassələri, yaxud aralarındakı müxtəlif əlaqə və münasibətlər birincidir. Bunların xassə və tərəfləri, aralarındakı müxtəlif əlaqə və münasibətlər onların dərki prosesində eyni vaxtda meydana çıxır. Məfhum və hökmün qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən, bəzi filosoflar ağlabatan belə bir fikir irəli sürürlər ki, sadə empirik məfhumlardan söhbət getdikdə, məfhumu, mürəkkəb elmi-nəzəri məfhumlardan danışdıqda, hökmü ilkin təfəkkür forması adlandırmaq olar, çünki elmi-nəzəri məfhumların mahiyyətinin açılmasında bir sıra hökmlərdən istifadə olunur. Bir çox

məntiqçi filosoflar isə hökmü ilkin təfəkkür forması hesab edir və əsas da gətirirlər ki, insanın bütün bilikləri hökm formasında ifadə olunur. İ.Kant, X.Ziqvart, V.Vvedenski və başqaları bu mövqedən çıxış edirdi. İ.Kant məfhumu müxtəlif hökmlərin və əqli nəticələrin yekunu kimi nəzərdən keçirdiyindən bunların hesabına hökmün rolunu birtərəfli şifirdirdi, lakin nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, bu formaların hər birinin elmi-nəzəri təfəkkürdə öz yeri və əhəmiyyəti vardır. Bu məsələnin şərhində İ.Kant və X.Ziqvartın fikri üst-üstə düşür. X.Ziqvartın fikrincə, bütün biliklərimiz hökmlərdə cəmləşir, bunlar isə hər cür təfəkkür prosesinin ilkin və yekun mərhələsini ifadə etməklə, təfəkkürün mahiyyətini təşkil edir, təfəkkür isə (istər daxili, istərsə də zahir formada olsun) cümlələrlə başa çatır. Məqsəd və vasitələr haqqında hər bir praktiki mühakimələrimiz hökmlərdə tamamlanır, hər cür idrak, hər cür əqidə hökmlərlə qurtarır. Digər funksiyaların hamısı hökmdə şərt və hazırlıq kimi əhəmiyyətə malikdir.

A.Vetrovun «Hökm haqqında dialektik materialist təlim» adlı məqaləsində də maraqlı mülahizələrə rast gəlirik. Onun fikrincə, məfhumu tərif verilərkən, onların sintezi, əlaqəsi iqrar olunur ki, bununla da hökm formula olunur. İnsan, hər hansı bir tədqiqatçı hökmsüz predmet, hadisə haqqında məfhum yarada bilməz. Hökm öz tərkibində subyekt və predmet məfhumlarını birləşdirir və bunlar hökmdən əvvəl verilir. Əgər bunlar hökmdə olmasaydı, onda bu təfəkkür aktından, formasından söhbət gedə bilməzdi. Bu baxımdan məfhumu təfəkkürün ilkin forması hesab edirlər. Biz bu mülahizələrdə olan həqiqi məqamları inkar etmək fikrində deyilik. A.Vetrov «Hökm-məfhum» antitomiyasından çıxmaq yollarını axtarır və psixologiyanın materiallarına isnad olunmasını tövsiyə edir və bundan çıxış yolu kimi təsəvvürü bura daxil edir. Beləliklə, onun fikrincə, təsəvvür məfhumun yaranma momentidir. Onda belə bir ardıcılıq yaranır: təsəvvür, məfhum, hökm. Bu fikirləri həqiqət kimi qəbul etmək çətindir, hökmün tərkib hissələrini

təsəvvürlər yox, konkret məfhumlar təşkil edir. Digər tərəfdən, təsəvvür hissi idraka daxildir, hökmdə isə predmet və hadisələrin iqrar və inkarlığı ifadə olunur, məfhum öz-özlüyündə bilavasitə hissi idrakdan yarana bilməz. İ.Kantın özü də ilkin hökmlərin təsəvvür əsasında yarandığını qeyd edirdi. Burada müsbət məqamları da unutmaq olmaz, çünki elə hallar vardır ki, hökm hissi idrakdan da meydana gələ bilər. Biz öz şüurumuzda təsəvvürü hökmdə əlaqələndiririk, lakin bu təmiz hiss deyil, fikir aktıdır, çünki təsəvvürün özünün əlaqəsi ancaq təfəkkür prosesində həyata keçirilə bilər. Elə hallar olur ki, hökmün tərkibinə formalaşmış, mükəmməl məfhumlar deyil, təsəvvür də daxil olur. Sadə-empirik hökmlərin çoxu (elmi-nəzəri hökmlər nəzərdə tutulmur) təsəvvür vasitəsilə yaranır. Bu mənada bu ehtimallar doğrudur, lakin buradan o nəticə çıxılır ki, hökm təfəkkürün başlıca və müəyyənədicisi formasıdır.

Predmetlərin dərkində təsəvvürün mənə və rolunu inkar etmək olmaz, hissi obrazlar amilindən uzaqlaşsaq, fikir formalarının yaranmasında hadisələrin mənasının həqiqi rolunu anlama bilmərik.

A.Leontyevin yazdığı kimi, «insanda hissi obrazlar yeni keyfiyyət alır. Baxmayaraq ki, mənanın daşıyıcısı dildir, lakin dil mənanın demiurqu (yaradıcısı) deyildir. Dil mənaları arxasında fəaliyyətin ümumi təkmilləşmiş üsulları (əməliyyatları) gizlənilir». Əgər təsəvvür dilin məntiqi sabitliyini ifadə edən var, deyil, bəzi, əgər və b. kimi sözlərlə birləşərsə, hökm formula olunur. Adətən, elmi ədəbiyyatlarda təsəvvürün iki növünü fərqləndirirlər:

1. obrazların;
2. sxemlərin.

Sxemin təsəvvür hissi obrazdan təfəkkürün məntiqi formasına keçiddir. Bu keçid prosesində təsəvvür bir tərəfdən obrazın əlamətlərini (əyaniliyini), digər tərəfdən məfhumu (obrazın xassələri olan fərdi və təsadüfi əlamətlərin olmadığını)

özündə birləşdirir. Sxemlərin yaranması artıq hökmü nəzərdə tutur. Professor F.Kumpf və Z.Orucovun yazdığı kimi, hökm bir təsəvvürü digəri ilə, dəqiq desək, təsəvvürü bildirən bir işarənin (simvolun) üçüncünün vasitəsilə əlaqələndirilməsi nəticəsində yaranır. Buna görə də adi bilik səviyyəsində hökm təfəkkürün birinci formasıdır. Bu fikirlə biz də razıyıq, çünki təsəvvür vasitəsilə yaranan hökmlər çoxdur. Desək ki, «Siyəzən rayonunun Dəhnə kəndindən yuxarıda çayın sahilində çıxan isti su öz tərkibinə görə Qalaaltı suyuna bənzərdir» - bu hökm hissi idrakın materiallarına söykənir.

Bir qrup müəlliflər (Hegel, Z.Kassirer, İ.Herbert və b.) isə hesab edirlər ki, hökm yox, məfhumlar təfəkkürdə öz mənşəyinə və əhəmiyyətinə görə mühüm rol oynadığından və təfəkkürün bütün formalarını özündə ehtiva etdiyindən, fikrin ilkin və əsas formasıdır. Hegelin fikri ilə, kateqoriyalar, yaxud təmiz məfhumlar digər təfəkkür formalarından tarixən əvvəl yaranmışdır. Qısaca desək, bəşər praktikasısı sübut etmişdir ki, tədricən empirik, bundan sonra elmi-nəzəri məfhumların formalaşması prosesi baş vermişdir.

Təfəkkürün forması olan hökm məfhumlarla dialektik əlaqədədir. Bu əlaqə onunla səciyyələnir ki, əvvəla, hər bir hökmün tərkibi məfhumlardan ibarətdir (S və P terminləri). Məsələn, heç bir heyvanın nitqi yoxdur, hökmü o vaxt mənasız olardı ki, bu məfhumlar arasında fərq olmasın. İkincisi, heç bir məfhumu hökmlərin köməkliyi olmadan formula etmək olmur, çünki predmetdə mühüm, zəruri xassələrin olub-olmadığını hökmün köməkliyi ilə fikirdə ifadə edirik. Üçüncüsü, məfhumun məzmununu da hökmlərin vasitəsilə açıyıq. Təfəkkür formalarının qarşılıqlı asılılığı o qədər əhəmiyyətlidir ki, hətta fəlsəfədə məfhumu hökmlə eyniləşdirmək cəhdlərinə də təsadüf edirik. Bəzi müəlliflər məfhumu hökmün xüsusi növü kimi, yaxud predmetin mühüm əlamətlərini göstərən hökm kimi şərh edirdilər. Burada predmet və hadisələr arasında sadəcə əlaqəni yox, bir-birinə daim dialektik keçidləri nəzərə

almaq çox vactb məsələdir. Bu cəhətdən görkəmli rus alimi K.Uşinski məfhum və hökmün üzvi əlaqəsini gözəl ifadə etmişdir: «Hökm də məfhumdur, lakin hələ özünün yaranma prosesində olan məfhumdur. Tamamlanmış hökm məfhuma çevrilir. Məfhumdan və xüsusi təsəvvürdən, yaxud iki və daha çox məfhumdan yenə də hökm çıxarmaq olar, lakin tamamlanmış hökm yenə də məfhuma çevrilir və bir sözlə ifadə olunur. Məsələn, bir heyvanın haça dırnağı, alnında buynuzu vardır, o çeynəməni geri qaytarır və s. Bütün bu hökmlər birə qovuşaraq, «iki dırnaqlı və gövşəyən heyvan» məfhumunu yaradır. Biz hər bir məfhumu onu təşkil edən hökmlərə, hər bir hökmü də yenə də məfhumlara, məfhumları yenə də hökmlərə və s. yerlərə bölə bilərik.

Sadə bir nümunə gətirmək olar. Kvadrat məfhumunu yaradaq. Bu məqsədlə onu digər həndəsi fiqurlarla tutuşduraraq, bir sıra hökmü ifadə edirik: kvadrat fiqurdur, kvadrat düzbucaqlı fiqurdur, kvadrat dördtərəflidir, kvadratın bütün bucaqları bərabərdir və i.a. Bu hökmlərdə kvadratın mühüm əlamətləri ayrı-ayrılıqda göstərilir, bunların tam məcmusu isə onun tərifində ifadə olunur: kvadrat – düzbucaqlı və bərabərtərəfli dördbucaqlı fiqurdur. Bu tərif hökmü ifadə edir. Hegel bu mənada çox sərrast ifadə etmişdir ki, məfhum «bükülmüş», genişlənmiş formada olan hökmdür, lakin tərif məfhumun formalaşması vasitəsi olsa da, onun özü deyil. Məfhum və hökm arasındakı qarşılıqlı əlaqə ziddiyyətli səciyyə daşıyır. Spesifik xüsusiyyətləri olan məfhum və hökm öz nisbi müstəqilliyini saxlamaqla, dialektik vəhdətdədir, biri digərinə çevrilir. Bu dialektikanı nəzərə almadan elmi-nəzəri biliyin real mənzərəsini təsəvvürə gətirmək olmaz.

Hökm insanın praktiki fəaliyyətinin nəticəsidir. İnsanlar soxəsrlük maddi-istehsal fəaliyyətində təbiətə təsir etməklə, bu və ya digər predmetləri başqalarından ayırmış, onların qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmiş, bunun nəticəsində təbiətə daha səmərəli təsir göstərə bilmişlər. Hökmə tələbat, onun mahiyyətinin

açılmasına zərurət də buradan irəli gəlir. Hökm elə təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə predmetlər arasındakı hər hansı bir əlaqənin, münasibətin olmasının, yaxud yoxluğunun təfəkkürümüzdə iqrar və inkar olunmasıdır ki, bu da həqiqi və ya yalan ola bilər. Buradan aşkar olur ki, hökmün səciyyəvi cəhətlərindən biri nəsə bir şey haqqında iqrar, yaxud inkar etməkdir, digəri isə iqrar və inkarlığın özünün doğru və yalanlığıdır. Məfhumlarda mahiyyətə heç nə iqrar, inkar olunmur, burada sadəcə fikrin predmeti ayrılır. Məsələn, dəmir, insan, dərc olunmuş qanun, Azərbaycan, unitar dövlət və bu kimi məfhumlar ayrı-ayrılıqda hökmü ifadə etmir. Hökmdə isə hər hansı fikir cisimləri arasındakı əlaqə diqqəti cəlb edir. Həmin məfhumları hökmdə ifadə edək: dəmir metaldır, insan canlıdır, dərc olunmuş qanun qüvvəyə mindi, Azərbaycan unitar dövlətdir və s.

Gerçəkliyin inikası olan hökmlər eyni zamanda nisbi müstəqilliyə malikdir, bunlar öz məzmununa görə həqiqi, yaxud yalan ola bilər. O, hökmlər həqiqidir ki, gerçəkliyə uyğundur, hadisə və prosesləri doğru əks etdirir. Azərbaycan unitar dövlətdir, metallar elektrik keçirəndir, Bakıda neft müqavilələri haqqında 1994-cü ildə Əsrin müqaviləsi bağlanmışdır, SSRİ 1991-ci ildən dağılmağa başladı və s. O hökmlər yalandır ki, gerçəkliyə uyğun gəlmir, onu təhrif edir. Məsələn, Azərbaycan federativ dövlətdir, bu gün Azərbaycan dünyanın ən inkişaf etmiş sivil dövlətləri səviyyəsinə çatmışdır, Azərbaycanda təhsilin səviyyəsi dünya standartlarına uyğundur, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olunmuşdur və s.

Həqiqilik və yalanlıq hökmün vacib xarakteristikası olmaqla, onu məfhumlardan fərqləndirir. Məfhumlarda iqrar və inkarlıq olmadığına görə, özlüyündə nə həqiqi, nə də yalan ola bilməz. Əbədi mühərrik məfhumunu yada salaq, bu nə həqiqi, nə də yalandır, boşdur. Əbədi mühərrik yoxdur – həqiqi hökmdür. Əbədi mühərrik vardır – bu isə yalan hökmdür.

Hökmərin həqiqiliyi və yalanlığı bizim onlara münasibətlərimizdən asılı deyil, gerçək hadisə və proseslərin özlərinə münasibətlə müəyyən olunur və bu obyektiv xarakter daşıyır. Eyni zamanda, həqiqi və yalan hökmərin fərqləndirilməsi nisbi səciyyə daşıyır, bu şəraitdən asılı olaraq dəyişə bilər. Hava günəşlidir hökmü o vaxt həqiqi olur ki, hər yerdə günəş şüaları parlayır və o vaxt yalan olur ki, bu anda yağış yağmağa başlayır. Sadə hadisələrdə hökmərin həqiqi və yalanlığını müəyyən etmək o qədər də çətinlik yaratmır. Hava buludludur, aylı gecədir, yağışlı havadır və buna bənzər hökmərin həqiqi və yalanlığını müşahidə etməklə bilmək olur. Elmi-nəzəri idrakda isə hökmərin həqiqiliyi və yalanlığı uzun sürən tədqiqatın nəticəsində müəyyən olunur. Məsələn, minillər ərzində kainat stansionardır (dayanıqlıdır) hökmünü həqiqi hesab edirdilər, lakin XX əsrin əvvəlində bu hökmün yalanlığı aşkara çıxır və kainat qeyri-stansionardır həqiqi hökmü müəyyən olunur. Bu o deməkdir ki, həyatda hər şey təkamülə məruz qalır, ilkin başlanğıc halından başqasına doğru inkişaf edir (qalaktikaların dağılışması)

Hüquqi praktikada hər hansı mürəkkəb bir cinayət işinin həqiqiliyinin, yaxud yalanlığının açılması bəzən uzun davam edən və əzəmətli bir prosesə çevrilir. Özbəkistanda Qıdıyanın işini, QKÇ-nin fəaliyyətini buna misal gətirmək olar. QKÇP-nin fəaliyyətinin tədqiqində onun üzvlərindən kimin günahkar olub-olmaması kimi bu dolaşmış işin açılmasına nə qədər vaxt sərf olursa da, qaranlıq məqamlar tam aşkar olunmadı və onlara 1993-cü ildə amnistiya verildi, birdən-birə düyün nöqtəsi parçalandı. Lakin bu işin öz spesifikliyi vardır. Əvvəla, iş üzrə obyektiv həqiqətin hüquqi izahında cinayət, yaxud vətəndaş hüququ normalarının dəqiq gözlənilməsinin mütləq şəraiti təklif olunur. İkincisi, həqiqət və yalan məfhumları və onlar üçün doğruluq və yalanlıq hamı üçün əhəmiyyətli, bərabərmənali məfhumlar kimi götürülür, xüsusilə məlum yalan və vicdanlı yanılma kimi spesifik hüquqi məfhum seçilir.

Bu məlum yalan şahidlərin yalan ifadəsindən, yaxud tələsiklikdən, ekspertin yalan nəticəsindən və digər hallardan irəli gələ bilər.

Sual 2. Sadə, qəti hökmlər

Hökmdə iki məfhum arasındakı əlaqə və bağlılıq beynimizdə əks olunursa, sadə hökmlər adlanır. Sadə hökmlər bir subyekt və predikatdan əmələ gəlir. Məsələn, mübtədə cümlənin baş üzvüdür, «Dövlət və inqilab» əsəri 1917-ci ildə yazılmışdır, fəlsəfə elmdir və s.

Sadə hökmlər üç növə ayrılır:

1. Atributiv hökmlər;
2. nisbət (münasibət) hökmləri;
3. mövcudluq (ekstensial) hökmləri;

1. Atributiv (lat. atributio - əlamət, xassə deməkdir). Hökmlərdə əlamətin, xassənin cismə, hadisəyə aid olması və yaxud cismin sinfə aidiyyəti beynimizdə əks olunur. Atributiv hökmlər cismin əlamətlərinin, əlaqələrinin iqrar və inkar olunmasını ifadə edir. Məsələn, Bakı şəhəri «qara qızıl» diyarıdır, insan şüurludur, Kuba sosialist dövlətidir, hüquqi və əxlaq normalarını pozmayan heç bir adam günahkar deyil və s.

Atributiv hökmlərin formulu belədir: S – P-dir.

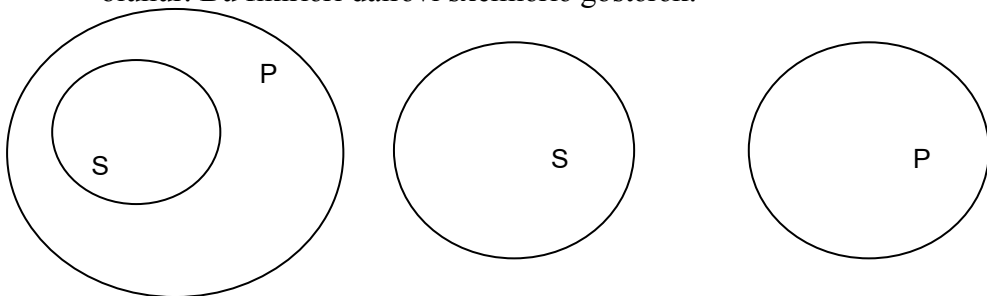
S hökmün subyektini, yəni hökmün predmeti haqqındakı məfhumu, P – isə hökmün predikatını, yəni hökmün predmetinin əlaməti haqqındakı məfhumu ifadə edir.

Subyekt və predikat hökmün terminləri adlanır. Bunların hər birinin idrak prosesində mühüm rolu vardır. Hökmün subyektə hökmün predmeti haqqındakı bilikdir, bu bilik çıxış (başlangıç) biliyini özündə ehtiva edir. Hökmün predikatında isə cismin, hadisənin əlaməti, xassəsi əks olunur. Bu xassə, əlamət hökm haqqında yeni bilikdir.

Subyekt və predikat məfhumları bağlayıcının vasitəsilə hökmü yaradır. Bağlayıcı əlamətin cismə, prosesə aidiyyətini və yaxud aid olmadığını müəyyən edərək, hökmün terminlərini sistem halında birləşdirir.

Azərbaycan dilçiliyinə dair yazılan bəzi dərslik və kitablarda hökm və cümlənin qarşılıqlı əlaqəsindən danışılarkən, hökmün iki ünsürdən (subyekt və predikat) ibarət olduğunu qeyd edirlər, bağlayıcının idrak prosesində rolu məsələsinə səthi toxunulur. Buna bənzər fikirləri həqiqət hesab etmək olmaz. Çünki, bağlayıcısız hökm yoxdur, bağlayıcı hökmün vacib və zəruri elementidir.

Atributiv hökmlərdə həcmnin təfsiri də verilə bilər. Belə halda həmin hökmlərdə, cismə onun əlamətləri arasındakı əlaqə nəzərdən keçirilmir, fərdi məfhumun növ və yaxud cinsi məfhumu daxil olması, yaxud növ və cinsdən istisna olunması beynimizdə əks olunur. Məsələn, hökm (S) təfəkkür formasıdır (P), qarğa (S) qanadlıdır (P). Bu hökmlərdə fərdi məfhum daha ümumi məfhumu, təfəkkür formalarına daxil edilir və yaxud qarğa təkcəni, fərdini, qanadlı məfhumu isə ümumini, cinsi ifadə edir. Cümlə (S) məntiqi kateqoriya deyil (P) hökmündə isə fərdinin ümumiyyə (cinsə) daxil olmadığı beynimizdə əks olunur. Bu fikirləri dairəvi sxemlərlə göstərək:

Nisbət hökmləri. Nisbət hökmlərində obyektiv gerçəklikdəki cisim və hadisələr arasındakı müxtəlif əlaqə və münasibətlər əks olunur. Bu münasibətlər ola bilər ki,

bərabərlik, qohumluq, məkan-zaman, səbəb-nəticə, böyüklük, kiçiklik, sahə və s. əlaqələri əks etdirsin. Məsələn, Faiq Müşfiqin qardaşıdır, Hegel Aristoteldən sonrakı dövrlərdə yaşamışdır, Bakı Xəzər sahilində yerləşir, 8 2-dən böyükdür, sənədlərin saxtalaşdırılması vəzifə cinayətidir, evdə ocaq yaxşı yanarsa, ev isti olar və s.

Nisbət hökmlərini simvolik işarələrlə belə ifadə etmək olar: ARB. Bu formulada A və B nisbət üzvlərini, yəni cisim və hadisələr haqqındakı məfhumu, R isə məfhumlar arasındakı əlaqəni ifadə edir (R – latın sözü olan relavitus – nisbi sözüdüdüdür ki, bunun baş hərfi götürülür). Bu formulu belə oxumaq olar: AR-in B-yə münasibətindədir. İnkari nisbət hökmü isə belə ifadə olunur: ARB (AR-in B-yə münasibətini ifadə etmir).

Nisbət hökmlərinin strukturu atributiv hökmlərin strukturundan fərqlənir, bəzən də bu hökmlərin strukturu bir-birindən seçilmir. Məsələn, Ü.Hacıbəyov (S) Azərbaycan professional musiqisinin atasıdır (P) hökmündə professional musiqinin atası Ü.Hacıbəyovun əlamətidir.

3. Mövcudluq (ekstensial) hökmləri. Bu hökmlərdə hökmün predmetinin varlığı və yaxud yoxluğu faktı beynimizdə əks olunur. Mövcudluq hökmlərinin iki növü vardır:

- iqrari;
- inkari.

Materiya sonsuz və tükənməzdir, sözsüz məfhum ola bilməz, əbədi mühərrik yoxdur və s. Bu hökmlərin predikatları cismin olub-olmamasıdır, bağlayıcı isə dildə ifadə olunmur, özlüyündə düşünülür.

İndiyə qədər nəzərdən keçirilən hökmlərdə subyekt bir cismi, yaxud cisimlər sinfini əks etdirirdi. Lakin bəzən mühakimələrdə iki və daha çox cisimlərin, yaxud cisimlər sinfinin əlamətlərinin ümumiliyi təfəkkürümüzdə inikas olunur. Belə hökmlərdə predikat bir yox, bir neçə subyektə aid edilir.

Bu cür hökmlərə məntiqdə mürəkkəb hökmlər deyilir. Məsələn, təfəkkürün eyniyyət, ziddiyyət və kafi əsas qanunu təfəkkür aktlarında fəaliyyət göstərir. Bu hökm ayrı-ayrılıqda üç hökmün birləşməsindən yaranmışdır. Bu hökmü qısaca olaraq belə ifadə etmək olar: $S - P$ -dir, $S_2 - P$ -dir, $S_3 - P$ -dir.

Bəzən də belə olur ki, hökmlərdə cismə bir neçə əlamətin aid olub-olmadığı əks olunur. Məsələn, ümumxalq sosialist dövləti (S) demokratiyanın tərəqqisinə və zəhmətkeşlərin hərtərəfli, ahəngdar inkişafına böyük imkanlar yaradır (P). Bu hökm də iki sadə hökmün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb hökmdür. Ümumxalq sosialist dövləti (S) demokratiyanın tərəqqisinə imkan yaradır (P) və ümumxalq sosialist dövləti (S) zəhmətkeşlərin hərtərəfli, ahəngdar inkişafına böyük imkan yaradır (P). Bu hökmü düsturla göstərək:

$S - P_1$ və P_2 -dir.

Hökmlərin növlərindən biri də qəti hökmlərdir. Qəti hökmlər əlamətin, xassənin cinsə, hadisəyə, prosesə aid olub-olmadığını qeyd-şərtsiz olaraq təfəkkürümüzdə iqrar və yaxud inkar olunmasını ifadə edir. Məsələn, sərxoş vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətindən azad olunmur və s.

Qəti hökmlər kəmiyyət və keyfiyyət hökmlərinə bölünür.

Hökmlərin kəmiyyətə (həcmə) görə bölgüsü. Hökmdə bu və digər müəyyən cismlər dairəsinin əks olunmasına hökmün kəmiyyəti deyilir.

Hökmdə subyektin maddi gerçəklikdəki olan bir cismi, hadisəni, bəzi cism və hadisələri və yaxud bəzi sinfə aid olan bütün cismləri əks etdirməsindən asılı olaraq, hökmlər kəmiyyətə görə üç yerə:

- a) fərdi;
- b) xüsusi;
- c) ümumiyyətlə bölünür.

Bəzi məntiq kitablarında hökmlərin kəmiyyətə görə bölgüsündən bəhs edilərkən, qeyd olunur ki, hökmlərin

kəmiyyət üzrə bölgüsünün əsasında subyektin bölünmə xüsusiyyəti dayanır.

Əvvəla, subyektin bölünmə xüsusiyyəti məfhumu dolaşmaq və qeyri-müəyyən fikirdir. İkincisi, subyekt hər hansı müəyyən məfhumu ifadə edir, bu məfhumun bölgüsü ola bilər ki, hökmü ifadə etməsin. Üçüncüsü, iqrar və inkarlıq olmalıdır, bu iqrar və inkarlığın köməkliyi ilə cisim və hadisələr zümərəsinə beynimizdə əks etdiririk.

1. fərdi (sinqulyar) hökmlərdə hər hansı bir xassənin, əlamətin bir cismə, hadisəyə, prosesə aid olub-olmadığı şüurumuzda iqrar və yaxud inkar olunur. Məsələn, Aristotel məntiq elminin banisidir, F.Əmirov Azərbaycan bəstəkarıdır, «Gülüstani-İrəm» A.Bakıxanovun tarixi səpkidə yazılmış ən gözəl əsərlərindən biridir, Çaldıran döyüşü 1510-cu ildə olmuşdur və s. Fərdi hökmlərin simvolik yazılışı belədir: S – P-dir, S – P deyil.

2. Xüsusi (partikulyar) hökmlərdə xassə və əlamətin müəyyən sinfə daxil olan cisim və hadisələrin bir qisminə aid olması iqrar və yaxud inkar olunur. Xüsusi hökmlərdə bəzi, bir çox, bir qədər, əksəriyyət, azlıq, hissə, yarı və bu kimi sözlərdən istifadə olunur. Məsələn, bəzi təhsil alanlar azərbaycanlılardır, bir qrup filosoflar aqnostisizm mövqeyində dururlar, Azərbaycan MEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda fəaliyyət göstərən filosofların əksəriyyəti BDU-nu bitirmişlər, universitet müəllimlərinin bir qismi obyektivdir və s. Xüsusi hökmlərin formulu belədir: bəzi S-lər P-dir və bəzi S-lər P deyil.

Xüsusi hökmlərin özü də iki qrupa bölünür:

1. müəyyən xüsusi hökmlər;
2. qeyri-müəyyən xüsusi hökmlər.

Bu bölgünün əsasını «bəzi» sözünün iki mənada işlənməsi təşkil edir.

Adətən, «bəzi» sözü ilə bu və ya digər cismlər sinfinin az bir hissəsi, ancaq bəzisi başa düşülür. Məsələn, əgər bizə

məlum olsa ki, ADU-nun aspirantlarından bəzisi fəlsəfədən referat təqdim edib, bəzisinin isə işi hələ hazır deyildir, onda müəyyən xüsusi hökm aspirantların hər iki hissəsi haqqında bizə məlumat verir ki, bu məlumatı mürəkkəb hökm formasında ifadə edə bilərik: bəzi aspirantlar fəlsəfədən referat təqdim edib, bəziləri isə hələlik referat təqdim etməyiblər. Müəyyən xüsusi hökmlərin simvolik yazılışı belədir: ancaq bəzi S-lər P-dir və ancaq bəzi S-lər P deyil.

Müəyyən xüsusi hökmlərin əks etdirdiyi cism və hadisələrin kəmiyyətini müəyyən etmək olar. Məsələn, ancaq bəzi dövlətlər kapitalist dövlətləridir və s.

Deməli, xüsusi hökmlərdə hər hansı bir sinfə aid olan cism və hadisələrin ancaq bəzi qismi, müəyyən hissələri şüurumuzda iqrar və ya inkar edilirsə, buna müəyyən xüsusi hökmlər deyilir.

Xüsusi hökmlər bir neçə cismin xassələri arasındakı əlaqəni aşkara çıxarır, lakin xüsusi hökmlərin özündə qeyri-müəyyənlik vardır. Əgər müəyyən xassənin cismlər sinfinin hamısına aid olub-olmaması məsələsini həll etmək tələb olunursa, onda cismlər sinfinin hansı hissəsinin həmin xassəyə malik olması məlum olmur. Qeyri-müəyyən hökmlərdə bəzi sözünün cismlər sinfinin hansı hissəsinə aid olması müəyyən olmur, bəzən də bu xassə, əlamət ola bilsin ki, bütün cismlərə aiddir. Məsələn, bəzi tələbələr əlaçdır, bəzi təhsil alanlar partiya üzvləridir.

Xüsusi hökmlərdə müəyyən sinfə daxil olan cismlər qrupunun bir hissəsi haqqında nə isə iqrar, inkar edilirsə, digər hissəsi haqqında heç bir şey iqrar və yaxud inkar olunmursa, belə hökmlər qeyri-müəyyən hökmlər adlanır.

Qeyri-müəyyən hökmlərin formulu belədir: bəzən S-lər P-dir, ola bilər ki, bütün S-lər P-dir.

3. Ümumi (universal) hökmlər. Ümumi hökmlərdə xassə və əlamət bəzi sinfə daxil olan cismlərin hamısı haqqında iqrar və ya inkar olunur.

Aşağıdakı hökmləri nəzərdən keçirək:

- bütün təhsil alanlar şüurludur;
- heç bir məfhum söz və söz birləşmələrindən kənarında yaranmır və s.

Buna bənzər bütün hökmlərin strukturu eyni cürdür və aşağıdakı formula ilə göstərilir:

- bütün S-lər P-dir;
- heç bir S – P deyil.

Çox vaxt universal hökmlərdə «bütün» sözü deyilmir, ancaq fikirdə tutulur. Məsələn, insan şüurludur, tələbələr canlıdır.

Ümumi hökmlərin özlərini də iki qrupa bölmək olar:

- a) qeydə alınan;
- b) qeydə alınmayan ümumi hökmlər.

Əgər sinif haqqında iqrar və inkar edilən hər hansı bir xassə, əlamət həmin sinfə daxil olan cismlərin müəyyən, məhdud sayını əks etdirirsə, buna qeydə alınan ümumi hökmlər deyilir. Məsələn, bütün kapitalist ölkələrində istehsal və alət vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətdir; günəş sisteminə daxil olan bütün planetlər günəş ətrafında fırlanır və s.

Əgər sinif haqqında iqrar və yaxud inkar olunan əlamət, xassə həmin sinfə aid olan sonsuz və qeyri-müəyyən cismlər çoxluğunu əks etdirərsə, buna qeydə alınmayan ümumi hökmlər deyilir. Məsələn, heç bir canlı susuz və havasız yaşaya bilməz, bütün canlılar tənəffüs edəndir, bütün ulduzlar səma cisimləridir və s.

Hökmün strukturunun təhlili göstərir ki, hökmlərdə cismlər və onların hissələri arasındakı obyektiv əlaqə və münasibətlər əks olunur. İnsan obyektiv gerçəkliyi beynində əks etdirərkən, təfəkkür prosesində sadə hökmlərdən mürəkkəb hökmlərə keçir və gerçəkliyi dərinədən dərk edir. F.Engels bu mənada hökmü təfəkkürün hərəkətinin forması adlandırmışdır.

Nəzərdən keçirdiyimiz hökmlərin hər birinin idrak prosesində və elmi biliklərin inkişafında müəyyən rolu vardır.

Fərdi hökm formasında ayrı-ayrı cismlər, hadisələr haqqında bilik ifadə olunur. Belə biliklərin tarixi hadisələrin şəxsiyyətlərin təsvirində, cinayət işlərinin açılmasında mühüm əhəmiyyəti vardır. Cismi onun ayrı-ayrı xassələrini, tərəflərini öyrənmədən dərk etmək olmaz. Hər bir fərdi hökm gerçəkliyi doğru əks etdirirsə, onda cismin, hadisənin mahiyyətinin dərk olunmasına yaxınlaşdırır. Məsələn, «bu polk qvardiya polkudur» hökmü fərdi hökmdür, bu hökm həmin hərbi hissə haqqında biliyimizi artırır, lakin fərdi hökmlər fərdi cism və hadisələr çərçivəsindən uzağa getmir. Buna görə də hökmün digər növlərindən istifadə olunur.

Xüsusi hökmlərdə, fərdidən fərqli olaraq, ümumiləşmiş biliklər əks olunur. Lakin bu biliklər qeyri-müəyyən olur, sifə daxil olan cismlərin hansı hissəsinə aidiyyəti və yaxud aid olmadığı qaranlıq qalır.

Ümumi hökmlərin fikir fəaliyyətində əhəmiyyəti çoxdur, çünki təbiət və cəmiyyət qanunları ancaq ümumi hökm formasında ifadə olunur. Ümumi hökmlərdə ifadə olunan bilik müəyyən ümumiliklə xarakterizə olunur.

Elm ümumi hökmləri ifadə edərək, ayrı-ayrı əşyaların, hadisələrin, proseslərin böyük çoxluğunu təsdiq edir, oxşar cəhətlərini üzə çıxarır və ümumiləşdirir. Elmi idrak ayrı-ayrı cism və hadisələrin dərk olunmasından müəyyən çoxluğun bir qismi haqqındakı biliyə keçir, sonra isə, bu çoxluğun bütün cismləri haqqında bilik əldə edilir. Ümumi hökmlər fərdi və xüsusi hökmlər əsasında yaranır.

Buradan belə nəticə də çıxartmaq olmaz ki, fərdi hökmlərin minimum, xüsusi hökmlərin isə böyük əhəmiyyəti vardır və təfəkkürdə əsas rol isə ümumi hökmlər oynayır. Hökmün ayrı-ayrı növlərinin bu cür qiymətləndirilməsi kobud səhvdir. Bu hökmlərin hər birinin müəyyən şəraitdə, müəyyən yerdə və müəyyən vaxtda öz funksiyası vardır. Bu hökmlər gerçəklikdəki fərdi, xüsusi və ən ümumi cism və hadisələrin inkişaf dialektikasının beynimizdə inikasıdır.

Kəmiyyətə görə hökmün növlərindən danışarkən, qısaca olaraq bir məsələyə toxunaq.

Doğrudur, klassik məntiqdə hökmlər kəmiyyətə görə üç yerə bölünür. F.Engels də «Təbiətin dialektikası» əsərində hökmləri fərdi, xüsusi və ümumiyyə ayırır. F.Engels tərəfindən aparılan təsnifat formaca formal məntiqdəki bölgünü xatırladır. Lakin, bu iki bölgünü eyniləşdirmək doğru deyildir, çünki formal məntiqdə bölgü subyetin əks etdirdiyi cism və hadisələrin kəmiyyətinə əsaslanır, onların çoxluğuna istinad edir. F.Engelsin təsnifatında isə hökmlərin fərdi, xüsusi və ən ümumiyyə bölgüsünün əsasını cism və hadisələrin kəmiyyəti deyil, onların məzmunu təşkil edir.

Bundan başqa, F.Engelsin bölgüsü insan biliklərinin tarixi inkişafını və mükəmməlləşməsini ifadə edir, bu və ya digər hadisənin dərk edilməsində idrakın inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Lakin, bu o demək deyildir ki, bu bölgülər biri digərini istisna edir, aradan qaldırır. Bunların hər birinin təfəkkür prosesində müəyyən rolu və əhəmiyyəti vardır.

F.Engels insan biliklərinin sadədən mürəkkəbə, ibtidaidən aliyyə getməsini, bu biliklərin onlara uyğun gələn hökmlər vasitəsilə möhkəmləndirilməsini göstərməklə, hökmlərin aşağıdakı təsnifatını vermişdir:

1. fərdi hökm (təklilik mühakiməsi), məsələn, sürtünmə istiliyin mənbəyidir;

2. xüsusi hökm (xüsusilik mühakiməsi), məsələn, hər bir mexaniki hərəkət sürtünmə vasitəsilə istiliyyə çevrilir;

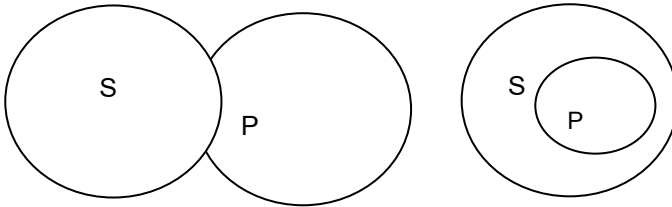
3. ən ümumi hökm (ümumilik mühakiməsi), məsələn, hərəkətin hər bir forması başqa hərəkət formasına çevrilməyə qadirdir.

Hökmlərin təsnifatında ayırıcı və istinadedici hökmlər də xüsusi yer tutur və bunların fikir prosesində mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu, onunla izah olunur ki, hökmlərin kəmiyyət xarakteristikası suyektin həcmi qaydaya salır, predikatın həcmi isə qeyri-müəyyən qalır.

Ayrıcı hökmlər bu qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırır və belə bir faktı əks etdirir ki, predikatda əks olunan əlamət həmin cismə aiddir və yaxud aid deyil.

Əlamətin, xassənin müəyyən cismə aidiyyətini əks etdirən hökmlərə ayrıcı hökmlər deyilir. «Azərbaycanın bəzi şəhərləri sənaye şəhərləridir», «bəzi qanunlar təfəkkür qanunlarıdır» və s. kimi hökmlər ayrıcı xüsusi hökmlərdir. Ayrıcı xüsusi hökmlərin formulu belədir: ancaq bəzi S-lər P-dir.

Xüsusi ayrıcı hökmləri müəyyən xüsusi hökmlərlə qarışdırmaq olmaz. Müəyyən xüsusi hökmlərdə ancaq subyektin həcmi, xüsusi ayrıcı hökmlərdə isə subyekt və predikatın həcmi dəqiqləşdirilir. «Ancaq bəzi şahidlər ifadə verdilər» hökmündə predikatın subyektə münasibəti qeyri-müəyyən qalır, ona görə ki, ifadəni ancaq şahidlər yox, mühakimə olunan, zərər çəkən şəxslər də verir. Xüsusi ayrıcı hökmlərdə isə subyektin predikata, predikatın isə subyektə münasibəti müəyyən olunur. Bu hökmləri dairələrlə əyani şəkildə belə göstərmək olar:

Ayrıcı hökmlər ümumi də olur. Ayrıcı ümumi hökmlərdə subyekt və predikatın həcmi tamamilə bir-birinə uyğun gəlir: ancaq bütün insanlar mücərrəd təfəkkürə sahibdir və s.

Hökmlərin növlərindən biri də istinadedici hökmlərdir.

İstinadedici hökmlərdə əlamətin, xassənin cislər zümrəsinin bəzi hissəsi istisna olmaqla, bütün cismlərə aidiyyəti və yaxud aid olmadığı beyində əks olunur. Məsələn,

«Qurban istisna olmaqla, bizim kafedranın bütün üzvləri səmimi adamlardır», «Abdullanı nəzərə almasaq, bu günkü müzakirədə kafedramızın bütün üzvləri öz fikirlərini bildirdilər» və s.

Ayrııcı və istinadedici hökmlər mahiyyətcə iki hökmdən ibarətdir. «Ancaq məhkəmənin bəzi hökmləri ittihamedicidir» hökmü iki fikri özündə birləşdirir: «Məhkəmənin bəzi hökmləri ittihamedicidir» və yaxud «Bizim kafedranın bütün üzvləri səmimi adamlardır, lakin Qurban səmimi adam deyil».

Ayrııcı və istinadedici hökmlərin əhəmiyyəti ondadır ki, bunlarda əks olunan fikirlərdə çoxmənalılığa, dolaşıqlığa yol verilmir. Buna görə də bir çox elmi müddəalar, dövlət qanunları, Cinayət məəcəllələri, Cinayət-Prosessual və digər məəcəllələr ayrııcı və yaxud istinadedici hökmlər formasında ifadə olunur.

Sual 3. Modal hökmlər, onların növləri

Modal hökmlərdə (lat. modus – növ, üsul, ölçü, qrammatikada fel forması deməkdir) əlamətin, xassənin müəyyən fikir cisminə aid olmasının mühümlüyü beynimizdə əks olunur. Başqa cür desək, hökmlərdə əks olunan cism və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətin xarakteri müəyyən olunur. Bu əlaqə və münasibətlərin ehtimali, gerçək və zəruri xarakter daşımından asılı olaraq, modal hökmlər üç növə ayrılır:

1. ehtimal (problematik) hökmləri;
2. gerçəklik (assertorik) hökmləri;
3. zərurət (apodiktik) hökmləri.

Hələ XIII əsrin ortalarında U.Şervud modal məntiqin bir sıra problemləri ilə məşğul olaraq, modal hökmləri altı növə (həqiqi, yalan, ehtimal, qeyri-ehtimal, təsadüfi, zəruri) ayırırdı.

Klassik məntiqdə hökmlər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi üç yerə bölünür. Müasir dövrdə də həmin bölgüdən elmin bir çox sahələrində istifadə olunur.

Təfəkkürün məntiqi forması olan hökmün əsas informativ funksiyası cism və hadisələr, onların əlamətləri, tərəfləri arasındakı əlaqə və münasibətlərin təfəkkürümüzdə iqrar və inkar formasında inikasıdır. Hökmlərdə əks olunan əlaqə və münasibətlərin xarakteri və tipi haqqında da əlavə informasiya alınır. Bəzən bu informasiya hökmün digər hökmdən asılılığını xarakterizə edir, qismən də hökmdə əks olunan biliyin əsaslandırılma dərəcəsi göstərilir. Az hallarda hökmlərdə hadisələr arasındakı zaman, məkan və yaxud digər asılıq əks olunur. İnsan müxtəlif hökmlərin vasitəsilə aldığı informasiyadan hökmlər arasındakı əlaqə və münasibətlərin qiymətləndirilməsində istifadə edir, əlaqə və münasibətləri qaydaya salır. Əlavə informasiyanın belə cinsi və bu informasiyaya daxil olan hökmlər modal hökmlər adlanır.

Hökmlərin modallığı – cisimlər və onların əlamətləri, xassələri arasındakı obyektiv münasibətləri əks etdirən hökmlərin, yaxud subyekt-predikat arasındakı asılılıq tipinin əsaslandırılmasının xarakteri haqqında hökmdə əks olunan aşkar və ya aşkar olmayan formada əlavə informasiya verməkdir.

Modallığı ümumi formada modal operatorun (m-in) köməkliyi ilə belə ifadə etmək olar: M və yaxud M (P-dir).

Məntiqdə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir kimi qrup məfhumlarının köməyi ilə hökmlərin əlavə xarakteristikasının öyrənilməsinə modal kateqoriyalar deyilir. Ayrı-ayrı modallıqların sisteməlik təhlili məntiq elminin müstəqil sahələrini və ya bölmələrini təşkil edir. Çox vaxt bu sahələri şərti olaraq, normalar məntiqi, mülahizələr məntiqi, vaxt məntiqi, rəylər məntiqi və s. məfhumlarla adlandırırırlar.

Modallığa görə hökmlərin üç növü vardır. Bunların üzərində qısaca dayanmaq olar.

1. problematik hökmlərdə müəyyən hadisənin ehtimallığı əks olunur, başqa sözlə desək, bu hökmlərdə cismdə, hadisədə əlamətin olması və ya yoxluğu ehtimal formasında beynimizdə əks olunur.

Ehtimal hökmləri pozitiv və neqativ formada da ola bilər. Bu vaxt ehtimal operatoru (əməliyyatı) müəyyən əlaqələrin təsdiqinə aid olur. Məsələn, ehtimal ki, sabah elmi konfransda çıxış edəcəyəm.

2. gerçəklik hökmlərində müəyyən hadisədə faktın varlığı, yaxud yoxluğu üzə çıxır. Bu hökmlərdə hadisənin reallıqda baş verməsi olduğu kimi təfəkkürümüzdə əks olunur. Belə hökmlər biliklərimizin kəmiyyətə artmasına kömək edir.

Gerçəklik hökmlərində çox vaxt bu və digər əlamətin, xassənin cismə, hadisəyə aid olub-olmadığı qeyd olunur. Bəzən gerçəklik hökmlərinə epistematik hökmlər də deyilir. Yunanca epistema sözü həqiqi, şübhəsiz biliklərin yüksək tipini ifadə edir. Müasir məntiqdə epistematik modallıq dedikdə, hökmlərdə əks olunan biliyin əsaslandırılmasının xarakter və dərəcəsi nəzərdə tutulur.

Əsaslandırmaq dərəcəsinə görə hökmlərin bir-biri ilə çarpazlaşmayan iki sinfini (həqiqi və problematik) fərqləndirmək olar.

Həqiqi hökmlərə kifayət qədər əsaslandırılmış hökmlər aiddir. Bu hökmlərin həqiqiliyi praktikada yoxlanılmışdır.

Problematik hökmlərdə isə fikrin doğruluğunu əsaslandırmaq mümkün deyildir, çünki bu hökmlərdəki biliyin həqiqiliyi və yalanlığı müəyyən olmadığına görə, onu ehtimal formasında ifadə edirik. Bu hökmlərin həqiqiliyi dəqiq müəyyən olunmadığına görə, ona çox vaxt həqiqətəbənzər hökmlər də deyilir.

Məhkəmə prosesində nəzərdən keçirilən cinayət işinin vəziyyəti haqqında problematik hökmlərin köməyi ilə müxtəlif fərziyyələr qurulur.

3. Zərurət hökmlərində cism və hadisələr arasındakı mühüm, zəruri, qanunauyğun əlaqə və münasibətlər əks olunur, başqa cür desək, zərurət hökmlərində cismə, prosesə bütün hallarda aid olan əlamət, xassə inikas olunur. Zərurət hökmlərinin formulu belədir: zəruri ki, S – P-dir.

Məntiq kitablarında hökmlərin deontik modallığına görə bölgüsünə də rast gəlirik. «Deontik» termini yunanca borc, vəzifə məfhumunu ifadə edir. Deontik modallıq, hökmdə əks olunan əmr, sərəncam, göstəriş və bu qəbildən olan tədbirlər haqqında əlavə informasiyanı ifadə edir.

Borc, vəzifə, qadağan etmə, icazə və digər sözlər deontik məfhumları bildirir. Hüquq qaydaları, əxlaq qaydaları, zavod və fabriklərdə təhlükəsizlik qaydaları deontik hökmlərlə ifadə olunur.

Hüquqi mətnlərdə qaydaya görə əmr, sərəncam modallıqlarını göstərmək məqsədilə xüsusi sözlərdən istifadə olunur. Lakin elə normativ aktlar vardır ki, bunlarda müstəqim dil göstəriciləri yoxdur. Belə hallarda kontekstin məzmunlu, məntiqi təhlilini ifadə etmək üçün məcburedici, qadağanedici, təmsiledici hüquq normalarından istifadə olunur. Bu normaları ifadə etmək məqsədilə «vəzifəsidir», «etiraf edir», «haqqı yoxdur», «hüququ vardır», «qəbul etmək olar», «ixtiyarı var», «haqlıdır» və bu kimi sözlər işlənir.

Modallıq – hökmlərin ən vacib xassələrindən biridir. Modal hökmlərdə müəyyən cism, proses və yaxud hadisə üçün bu və ya digər əlamətin mühümlük dərəcəsi ifadə olunur. Lakin, modallığa görə hökmlərin fərqi insanın subyektiv arzusu ilə yox, obyektiv gerçəkliyin özü ilə müəyyən olunur. Buna görə də hökmdə «zəruri» sözünün olması hələ həmin hökmün apodiktik xarakter daşdığını ifadə etmir. Apodiktik hökmlər bəşər praktikası ilə sübut olunmaıdır.

Hökmlərdə ifadə olunan ehtimallıq dərəcəsi, ehtimallığın müəyyən olunması və hesablanması əsaslı və realist üsulların düzgün hazırlanmasından asılıdır. Buna görə də hökmlər

arasındakı fərq, bizim ona yanaşmağımızla, münasibətimizlə müəyyən olunmur, bu fərq hər şeydən əvvəl, hökmlərin daxili xarakteri, əks etdirdiyi cism və hadisələrin mahiyyəti ilə bağlıdır.

Bu və digər hadisənin, yaxud əşyanın yaranması ehtimalı bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq, obyektiv əlaqə və münasibətləri əks etdirməsindən asılı olaraq son nəticədə iki cür ola bilər. Birincisi, ehtimal sözünün köməkliyi ilə bəzi təsadüfi hadisələr əks oluna bilər.

Təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün qanunlarını, yaxud faktlarını əks etdirən hökmlərin şərtlilik tipindən asılı olaraq, modallığı fiziki, məntiqi və proqramlaşmış növlərə də ayırırlar.

Əgər hökmdə ifadə olunan modallıq təbii biliklərdə müəyyən olunmuş qanunlar və yaxud faktlarla şərtlənərsə, buna fiziki modallıq deyilir. Məntiqi modallığın əsasını maddi obyektlərin ideal obrazları və məntiqi qanunlar təşkil edir. Əgər hökmün modallığı insan tərəfindən yaradılmış qaydalara, sərəncamlara, proqramlara əsaslanarsa, buna proqramlaşmış modallıq deyilir.

Fiziki modallıq proqramlaşmış modallıqdan fərqli olaraq, insanın arzusu, iradəsi ilə dəyişdirilə bilməz. İdrak prosesində modal hökmlərin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti böyükdür, çünki bu hökmlərin bəziləri idrakın ilkin mərhələsində fəaliyyət göstərir və çox vaxt ehtimal hökmlərinin köməkliyi ilə təbiət və cəmiyyət qanunları kəşf edilir. İdrak prosesində və praktikada modallığın bir sıra növlərindən istifadə edilir ki, bunlardan aletik, epistemik və deontik hökmləri göstərmək olar.

Ədəbiyyat:

1. HacıyevZ. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2012.

2. İmanov H.R., Yusifova G.Y., Hüseyinli O.H. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2010.
3. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
4. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
5. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
6. İsrəfilov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998.
7. Nəsirov V., Məmmədov Ə. Elmi idrakin metod və formaları. Bakı, 1980.
8. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

MÖVZU № 5. «ƏQLİ NƏTİCƏ»

Plan:

- 1. Əqli nəticənin ümumi xarakteristikası**
- 2. Əqli nəticənin növləri. Deduktiv əqli nəticə**
- 3. Bilavasitə əqli nəticə**

Sual 1. Əqli nəticənin ümumi xarakteristikası

Təfəkkür formalarının birinin digərinə keçid pillələrindən biri də əqli nəticədir. Bu forma anlayış və hökmə nisbətən daha mürəkkəb struktura malikdir, çünki əqli nəticə bir sıra hökmlərin sintetik əlaqəsini əks etdirir, digər təfəkkür formalarına müncər olunmur, onların (əqli nəticənin müxtəlif

növlərinin) müəyyən əlaqəsini nəzərdə tutur, təfəkkürdə özünün spesifik funksiyaları ilə yanaşı, keyfiyyətə xüsusi formanı təşkil edir. Bu formaların məntiqi təhlili bir sıra əsas sualların izahı ilə bağlıdır. Bunlardan bir neçəsini qeyd etmək olar:

- əqli nəticənin strukturu və rolu;
- onların əsas növləri;
- onların mahiyyəti və idrak prosesində əhəmiyyəti;
- onların qarşılıqlı əlaqələri və üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar.

Əqli nəticənin müxtəlif növlərinin hərtərəfli təhlili, onun əhəmiyyəti onunla müəyyən olunur ki, əqli nəticələrdə (və onlara əsasən sübutlarda) nitqin vadaredici «sirləri» gizlənmişdir ki, bunlar da hələ qədimlərdə insanları heyretə salmış və bunların dərk olunması məqsədilə məntiq bir elm kimi insanları maraqlandırmış və formalaşmağa başlamışdır. Kainatda və sosial gerçəklikdə baş verən hadisə və prosesləri anlamaq və ümumiləşdirmələr aparmaqda əqli nəticənin rolu və əhəmiyyəti əvəzsizdir. Ona görə də indiki dövrdə hər şeyə məntiqin gücü ilə yanaşırıq. «Bu prosesin məntiqi yekunu belədir» ifadəsini tez-tez işlədirik. Çox zaman məntiqi yekun biliyi haqqında elm də adlandırırlar. Bu da həqiqi biliklərə nail olmağın mühüm amillərindən biridir. Əqli nəticə nəzəriyyəsi məntiq elminin daha çox mükəmməl və dərinlən işlənmiş hissəsidir. Bir çox filosoflar haqlı olaraq iqrar edirlər ki, Aristotel sillogizm (əqli nəticə) nəzəriyyəsini elə dərinlən və hərtərəfli işləmişdir ki, artıq ona heç bir şey əlavə etmək mümkün deyildir. Əqli nəticə çox praktik nəzəriyyədir, idrak və ünsiyyət prosesində insanın əlində qüdrətli silahdır.

Bizə məlum olan prinsipləri əldə rəhbər tutaraq, əqli nəticələrə də iki münasibətdən yanaşmaq olar:

1. gerçəkliyi əks etdirməyin forması;
2. dildə bu və digər dərəcədə ifadə olunan təfəkkür forması.

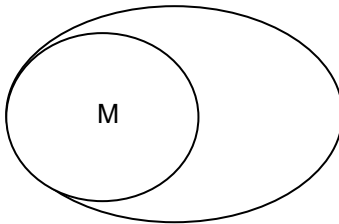
Əqli nəticənin formalarının müxtəlifliyini nəzərdə tutaraq, onların ciddi şərh məqsədilə tipologiyasını vermək və hər birini ayrılıqda təhlil etmək vacib məsələdir. Əqli nəticələrin mənşəyini və mahiyyətini izah etmək üçün ilk növbədə insanların həyat fəaliyyəti prosesində malik olduqları və istifadə etdikləri biliklərin iki cinsini (növlünü):

1. bilavasitə və 2. bilavasitə (vasitəli) kimi müqayisə etmək olar.

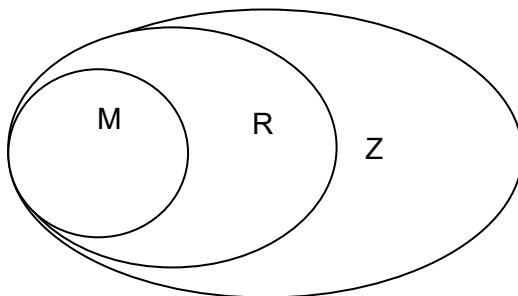
Bilavasitə bilik – birbaşa hiss orqanlarının köməkliyi ilə (görmə, eşitmə, iyilmə və s.) alınan biliklərdir. Məsələn, hökmlərlə ifadə olunan aşağıdakı bilikləri buna nümunə gətirmək olar: qızılgül ətirlidir; ot gömgöydür, qənd ağdır; bülbül oxuyur, şam meşəsi qətran iyi verir və i.a. Belə biliklər insanın nail olduğu biliklərin çox hissəsini təşkil edir və vasitəli biliklərin əsasını təşkil edir. Biliklərin böyük bir qismi isə mühakimə yolu ilə mücərrəd təfəkkür məhələsində qazanılır. Bunlar əvvəlki biliklərdən məntiqi üsulla çıxarılır ki, buna da vasitəli, yaxud yekun biliyi deyilir. Həyatda biz hər şey haqqında birbaşa mühakimə yürüdə bilmirik. Məsələn, heç kim və heç vaxt Moskva rayonu və onun ətrafında dənizin coşmasını müşahidə etməyibdir. Lakin, bu barədə digər biliklərdən çıxarılan bilik vardır. İş ondadır ki, Moskva ətrafında ağ daşlardan ibarət böyük mədən yatağı aşkara çıxarılmışdır. Bu mədən saysız-hesabsız xırda dəniz orqanizmlərinin skeletindən yaranmışdır. Bu fakta istinad edilərək, nəticə çıxarılır ki, 250-300 mln. il bundan əvvəl Moskva əyalətinin yerləşdiyi rus düzənliyində dəniz körfəzi var idi. Birbaşa yox, bilavasitə digərlərindən alınan buna oxşar biliklər vasitəli, yaxud yekun biliyi adlanır. Bu cür biliklərin alınmasının məntiqi forması əqli nəticədir. «Əqli əticə» anlayışı altında məlum biliklərin vasitəsilə yeni biliyin çıxarılmasının təfəkkür forması nəzərdə tutulur.

İnsan təfəkküründə anlayış və hökm kimi bu cür formaların varlığı obyektiv gerçəkliyin özü ilə şərtlənir, ondan

irəli gəlir. Əgər anlayışların əsasda gerçəkliyin predmetli xarakter daşması, hökmün əsasında fikir predmetlərinin əlaqəsi (münasibəti) durursa, əqli nəticənin obyektiv əsasını isə predmetlərin daha mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsi və münasibətləri təşkil edir. Əgər bir predmetlər sinfi (M) bütövlükdə digərinə (R) daxil olursa, onun həcmi tükəndirmirsə, onda bu onu ifadə edir ki, burada zəruri əlaqə vardır: daha geniş predmetlər sinfi (M) öz hissəsi kimi ona müncər olunmayan az həcmli predmetləri (R) özünə daxil edir. Bunu aşağıdakı sxemdən də görmək olar:

Məsələn, «Bütün musiqişünaslar – həssas adamlardır». Bu onu bildirir ki, «Bəzi həssas adamlar musiqişünasdır». Fikir predmetlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin daha mürəkkəb halını nəzərdən keçirək: əgər bir predmetlər sinfi (M) digərinə (R) daxildirsə, bu isə öz növbəsində üçüncüyə (Z) daxildirsə, buradan nəticə çıxır ki, birinci (m) üçüncüyə (Z) daxildir. Məsələn, «bütün musiqişünaslar həssas adamlardır», «Kəmalə musiqişünasdır». Deməli, «Kəmalə həssas adamdır». Bu əqli nəticəni sxemlərlə göstərək:

Əqli nəticə elə fikir prosesidir ki, bir-birilə əlaqəli olan həqiqi hökmlərdən obyektiv gerçəkliyin predmet və hadisələri haqqında yeni fikir çıxarılır, bu isə nəticə biliyidir, yeni biliyi özündə birləşdirir.

Təfəkkürün digər formaları kimi, əqli nəticə də dialektik səciyyə daşıyır. Bu onunla müəyyən olunur ki, anlayışlar və hökmlər əqli nəticənin tərkibini təşkil edir, bu formaların özü də dialektik xarakter daşıyır. Hökmlərdə anlayışlar arasındakı, əqli nəticədə isə hökmlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə əksliklərin vəhdətini ifadə edir. Əqli nəticədə təkcənin, xüsusinin, ümuminin, oxşarlıq və fərqi, konkret və abstraktın və bu kimi əksliklərin vəhdəti əks olunur. Fərdi, xüsusi və ümuminin dialektikasını nəzərdən keçirək. Bu anlayışlar mahiyyətcə əkslik təşkil etsə də, hər bir əqli nəticədə dialektik vəhdət təşkil edir, bu isə gerçək hadisələrin obyektiv dialektikasının fikirdə subyektiv inikasıdır. Məsələn, «çobanyastığı otdur» - «Ot bitkidir». Deməli, «Çobanyastığı bitkidir». Bu əqli nəticənin tərkibində «çobanyastığı», «ot», «bitki» anlayışları vardır, bunlar bir-birilə əlaqədardır. «Çobanyastığı» təkcəni, «ot» xüsusini, «bitki» isə ən ümumini bildirir. Bu anlayışlar bir-birilə vəhdət təşkil etsə də, əqli nəticənin müxtəlif qütblərini əks etdirən əksliklərdir. Bu nümunə fərdidən xüsusiyyə, oradan da ən ümumiyyə gedən idrak prosesinin dialektikasını aşkara çıxarır. Əqli nəticədəki birinci müqəddimə («Çobanyastığı otdur») onu göstərir ki, fərdi xüsusiyyə daxildir, ikinci müqəddimə («ot bitkidir»), xüsusi ən ümumiyyə daxildir. Nəticədə isə təfəkkür prosesi fərdidən xüsusinin vasitəsilə ən ümumi ilə əlaqələndirilir, onunla dialekticəsinə eyniləşdirilir. Lakin bu dialektik əlaqə prosesi birbaşa deyil, bilavasitə, yəni xüsusinin vasitəsilə həyata keçirilir.

Əqli nəticənin obyektiv şəraiti bu cürdür, gətirilən nümunə ideal formada, fikrin strukturları formasında onun

gerçəkliyin özü ilə struktur modelidir. Bu formaların anlayış, hökm kimi obyektiv zəruriliyi bəşəriyyətin bütün praktikasına ilə bağlılığındadır. İnsanların bir qism tələbatlarının təmin olunması və bunun əsasında digərlərinin meydana gəlməsi ictimai istehsalın tərəqqisini tələb edir, bu isə biliklərin inkişafı olmadan ağılaşmaz bir işdir. Bu tərəqqinin həyata keçirilməsində zəruri əlaqələndirici halqa kimi məlum biliklərdən yeni biliyə keçid forması kimi əqli nəticə mühüm rol oynayır. Geniş yayılmış təfəkkür forması olan əqli nəticədən elmi-nəzəri və gündəlik təfəkkürdə çox istifadə olunur. Bu isə idrakda və insanların ünsiyyət praktikasında əqli nəticənin rolunu və əhəmiyyətini aşkara çıxarır. Əqli nəticə nəinki biliklərimizi mürəkkəb fikir quruluşları ilə əlaqələndirir, bununla yanaşı, bu bilikləri zənginləşdirir, dəqiqləşdirir və gücləndirir.

Anlayış və hökmlərlə birlikdə əqli nəticə də hissi idrakın məhdudluğunu aradan qaldırır. Hər hansı predmetin, yaxud hadisənin meydana gəlməsi səbəbləri və şərtlərinin, onun mahiyyət və mövcudluq formalarının, inkişaf qanunauyğunluqlarının dərkində hiss orqanlarının gücü çatmadığı yerdə bu təfəkkür formalarının rolu əvəzsizdir. Əqli nəticədən anlayış və hökmlərin yaranmasında da istifadə olunur, biliklərin yekunu kimi əqli nəticə çox vaxt idrakın gələcəkdə daha da inkişaf vasitəsinə çevrilir. Əqli nəticədən keçmiş dərək etmək üsulu kimi də istifadə olunur, çünki keçmiş hadisələri bilavasitə müşahidə etmək qeyri-mümkündür. Məsələn, əqli nəticənin köməkliyi ilə 10-20 milyard il bundan əvvəl kainatda baş vermiş «böyük partlayış»: Kainatın irimiqyaslı strukturlarının təşəkkülü (qalaktikalar və onların toplaşması); Günəş sisteminin meydana gəlməsi və Yer yaranması; insan cəmiyyətinin meydana gəlməsi və onun inkişaf mərhələləri haqqında fundamental biliklər alınmışdır. Tarixçilər ayrı-ayrı fraqmentlərə istinad edərək, keçmiş nəsillərin həyat tərzini müəyyənləşdirir, nəzəriyyəçilər ictimai

həyatın saysız-hesabsız təzahür formalarına əsaslanaraq, onun iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi inkişaf qanunauyğunluqlarını dərindən dərk edir. Əqli nəticə gələcəkdə baş verə biləcək hadisələr haqqında düzgün mühakimə yürütməkdə insanın əlində qüdrətli silahdır, çünki qabaqcadan baş verəcək hadisələri bilavasitə müşahidə etmək çox çətinidir. İctimai həyatda gələcəyi görmək, proqnozlar aparmaq, insan fəaliyyətinin məqsədləri haqqında müəyyən mühakimələr yürütmədən nəticələr çıxarmaq mümkün deyildir. Gündəlik həyatda da biz hər an əqli nəticələrdən istifadə edirik. Məsələn, səhər tezdən pəncərədə, evin üstündə nəmişlik müşahidə etdikdə, o dəqiqə nəticə çıxarıyıq ki, gecə ya yağış yağıb, ya da şəh düşmüşdür. Havanı günəşli gördükdə, belə qənaətə gəlirik ki, indi şam meşəsi qətran iyi verir. Əgər müəyyən meydançada əllərində bayraq, şəkil, plakat olan çoxlu adamların toplaşdığını müşahidə ediriksə, o dəqiqə nəticə çıxarıyıq ki, mitinq gedir və bu kimi çoxlu nümunələr gətirmək olar.

Hüquqi praktikada da əqli nəticənin mühüm rolu vardır. A.Konan Doyle Şerlok Holms haqqında məşhur qeydlərində xəfiyyə işçisinin klassik surətini vermişdir ki, o, əqli nəticə sənətinə mükəmməl yiyələnmişdir və onun əslində ən çətin və ehtimal olunmayan kriminal tarixini açmışdır. Müasir hüquqi ədəbiyyatda və praktikada əqli nəticənin rolu əvəzsizdir. Məsələn: Bütün təhlükəli cinayətkarlar cəmiyyətdən təcrid olunmalıdır.

Bu insan cəmiyyətdən təcrid olunmalıdır.

Deməli, o, təhlükəli cinayətkardır.

Növbəti məsələ. Əgər N. quldurluq törədib, o, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır.

N. vətəndaş M-ə qarşı quldurluq basqını törədib.

Deməli, N. cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır.

Məntiqi cəhətdən hər bir cinayət işinin ilkin istintaqı zamanı baş vermiş cinayət haqqında mümkün olan bütün

ehtimallar saf-çürük edilir, müəyyən nəticələr çıxarılır, yəni cinayət işinin izlərinin yaranması mexanizmi, onun baş verməsinə vadar edən səbəblər və cəmiyyət üçün nə kimi nəticələr verəcəyi haqqında əvvəlcədən müəyyən nəticələr çıxarılır. Adi məhkəmələri nəzərdən keçirək. Məhkəmə cinayəti sübut etmək üçün müəyyən nəticənin alınması məqsədilə faktları təhlil edir və bundan sonra qərar çıxara bilər. Məhkəmənin çıxardığı ittihamedicini qərar (nəticə) əqli nəticənin ancaq formalarından biridir.

Əqli nəticə – bütöv fikir törəməsidir. Su müəyyən quruluşa (əşyanın keyfiyyətə müəyyən aqreqat halı – N₂O-ya bərabər) olduğu kimi, əqli nəticənin də sabit quruluşu vardır. Bunu izah etməmişdən qabaq, «əqli nəticə» anlayışına konkret tərif vermək olar: **əqli nəticə elə təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə bir və ya bir neçə hökmdən yeni bilik (yekun hökmü) alınır.** Hər bir əqli nəticənin öz strukturu vardır. Bu struktur təfəkkürün formalarının təbiəti, onun idrakda və ünsiyyətdə rolu ilə şərtlənir. Hər bir əqli nəticə iki elementdən:

1. müqəddimələrdən (bir, yaxud bir neçə);
2. nəticədən ibarətdir.

Bununla yanaşı, müqəddimələrlə nəticə arasında müəyyən əlaqə vardır.

Müqəddimələr – məlum olan çıxış hökmləridir, bilikləridir ki, bunlar əqli nəticənin əsası hesab olunur.

Nəticə (yaxud yekun) – müqəddimələrdən alınan törəmə, bununla belə yeni bilikdir, yeni hökmdür.

Müqəddimələr və əqli nəticə arasındakı əlaqə zəruri əlaqələrdir, çünki hökmlərdən digərinə keçid prosesini qaydaya salır. Buna çox vaxt məntiqi nəticə əlaqəsi də deyilir. Bu hər cür əqli nəticənin əsas qanunu hesab edilir, çünki bu qanun əqli nəticənin özünün dərin və gizli «sirlərini», başqa sözlə desək, yekun biliyinin zəruriliyini aşkara çıxarmağa imkan verir.

Artıq əqli nəticənin anlayış və hökmlərin yaranmasındakı rolu barədə azca da olsa məlumatımız var. Bəs anlayış və

hökmün əqli nəticədə rolunu necə müəyyənləşdirmək olar? Məlumdur ki, əqli nəticənin strukturunu təşkil edən anlayışlar və hökmlərdir, bunlarsız əqli nəticə yoxdur. Ona görə də bunların məntiqi funksiyasını müəyyən etmək vacib şərtidir. Başa düşmək çətin deyildir ki, hökmlər ya müqəddimələrin, ya da nəticənin funksiyalarını yerinə yetirir. Anlayışlar isə əqli nəticənin terminlərinin funksiyalarını yerinə yetirir. Əgər biz idrak prosesini biliyin bir pilləsindən digərinə, daha yüksəkə keçid prosesi kimi dialektikəsinə nəzərdən keçirsək, onda hökmlərin müqəddimələrə və nəticəyə bölgüsünün nisbiliyini izah etmək o qədər də çətin iş deyildir. Eyni hökm bir idraki aktın nəticəsi (yekunu), digərinin isə çıxış müqəddimələri ola bilər. Bu prosesi tikinti binasına bənzətmək olar.

Anlayışlarla aparılan iş də əqli nəticənin terminləri də buna analoqdur (oxşardır), yəni eyni anlayış müqəddimələrin və yaxud nəticənin ya subyekt, ya predikatı, yaxud da onlar arasında əlaqələndirici halqa rolunu yerinə yetirir. İdrakın sonsuz prosesi bu cür həyata keçirilir.

Hökmdə olduğu kimi, əqli nəticədə də yekun biliyi ola bilər ki, ya həqiqi, ya da yalan olsun. Lakin burada alınan nəticə onun gerçəklikdəki predmet və hadisələrə münasibəti ilə deyil, hər şeydən əvvəl, müqəddimələr və onların əlaqələri ilə müəyyən olunur. Alınan nəticənin həqiqiliyi iki zəruri şərtədən asılır:

1. müqəddimələr məzmunca həqiqi olmalıdır;
2. əqli nəticə formaca (quruluşca) doğru olmalıdır.

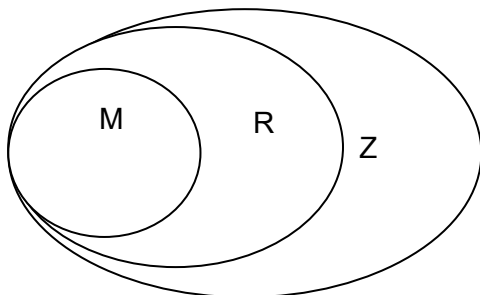
F.Engelsin «Anti-Dürinq» əsərində deyildiyi kimi, əgər bizim ilkin müqəddimələrimiz həqiqidirsə və onlara təfəkkür qanunları düzgün tətbiq edilsə, onda alınan nəticələr də doğru olacaqdır. Bu fikrə biz Hegelin «Məntiq» əsərində də rast gəlirik. Əqli nəticənin həqiqiliyinə aid bir nümunə gətirək.

Bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir.

M.Abdullayev rəssamdır.

Deməli, M.Abdullayev təbiəti həssaslıqla dərk edir.

Burada hər iki müqəddimə doğrudur, əqli nəticə düzgün qurulduğundan həqiqi nəticə alınır. Bunu aşağıdakı sxemdən də görmək olar:

burada M – M.Abdullayevi, R – rəssamı, Z – təbiəti həssaslıqla dərk edən adamları bildirir.

Nəticə o vaxt yanlış alınır ki:

1. müqəddimələrdən biri yalan olsun;
2. əqli nəticənin quruluşu düzgün olmasın. Məsələn, Bütün şahidlər doğru ifadə verir.

Fərid şahiddir.

Deməli, Fərid doğru ifadə verir. Alınan nəticə yalandır, belə nəticə çıxartmaq olmaz, çünki müqəddimələrdən biri doğru deyildir.

Bəzən yanlış müqəddimələrdən, quruluşca yanlış əqli nəticədən təsadüfən həqiqi nəticə çıxartmaq mümkündür. Məsələn,

Rezin elektrik keçirir.

Dəmir rezin deyil.

Deməli, dəmir elektrik keçirəndir. Buna görə də müqəddimələrlə nəticə arasındakı əlaqə təsadüfi yox, zəruri, eyni mənalı və əsaslandırılmış olmalıdır, hökmlər biri digərini izləməlidir, biri digərindən çıxarılmalıdır. Əgər müqəddimələrin əlaqəsi nəticəyə münasibətdə təsadüfidirsə, yaxud çoxmənalıdırsa, evin dəyişdirilməsində olduğu kimi,

«çoxlu variantlar» ola bilər, onda belə nəticə çıxartmaq qeyri-mümkündür. Məntiqdə bu cür labüd səhv «non seguitir» («nəticə çıxmır») adlanır.

Buradaca bir kiçik məsələyə münasibət bildirmək olar. Təfəkkürün bütün formaları dillə ifadə olunur, dildə həyata keçirilir. Əgər anlayışlar söz və söz birləşmələri ilə, hökmlər ayrıca cümlə, cümlə birləşmələri ilə ifadə olunursa, əqli nəticə bir neçə cümlənin (iki və daha çox) əlaqəsidir. Lakin unutmamaq olmaz ki, hər cür iki və daha çox cümlənin birləşməsi hökmən əqli nəticəni ifadə etmir. Əgər mürəkkəb cümlələrdə informasiya verilmirsə, məna, müəyyən ideya yoxdursa, o, əqli nəticə deyil. Əqli nəticədə alınan yekun biliyi, məntiqi əlaqə «deməli», «beləliklə», «belə ki», «ona görə ki» və s. sözlərlə ifadə olunur. Bu və digər dil vasitələrinin tətbiqi özbaşına, sərbəst yox, müqəddimələrin və nəticənin düzülüşünün qaydaları ilə müəyyən olunur. Əqli nəticədə bir qayda olaraq, əvvəlcə müqəddimələr gəlir, sonra nəticə çıxarılır. Bu qayda məcburi deyil, çünki canlı nitqin özündə məntiq dərslərlərindən fərqli olaraq, bu qayda nisbidir, nəticə əvvəldə də, ortada da gələ bilər. Fikrimizi əsaslandırmaq məqsədilə aşağıdakı məntiqi və dil quruluşunu nəzərdən keçirək:

1. bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir;

M.Abdullayev rəssamdır.

2. M.Abdullayev təbiəti həssaslıqla dərk edir, ona görə ki, o, rəssamdır və bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir;

3. Bütün rəssamlar təbiəti həssaslıqla dərk edir, deməli, M.Abdullayev də təbiəti həssaslıqla dərk edir, ona görə ki, o, rəssamdır. Burada nəticə kiçik müqəddimənin (ortada) yerində verilmişdir.

Əqli nəticə hüquq elmlərində və hüquqi praktikada da geniş istifadə olunur. Hüquqşünaslar çox vaxt cinayətin statistikasından istifadə etməklə, onun baş verməsinin səbəblərini, müəyyən asılılığını, meyllərini aşkara çıxarmaqla, onun qarşısını almaq məqsədilə münasib praktik ölçülər,

tədbirlər hazırlayırlar. Əqli nəticədən ayrıca cinayət işinin açılmasında da istifadə olunur. Əgər hər şansı bir cinayət işi və cinayətin iştirakçılarının hamısı haqqında kifayət qədər material toplanıbsa, onda o, iş başa çatmış hesab olunur. Əks halda hər hansı bir iş yenidən baxılmaq üçün ayrıca bir cinayət işi kimi ayrılı bilər.

Sual 2. Əqli nəticənin növləri. Deduktiv əqli nəticə

Anlayış və hökmlərlə müqayisədə keyfiyyətə daha mürəkkəb təfəkkür forması olan əqli nəticə öz təzahür formalarına görə daha zəngindir. Bunun özündə də müəyyən qanunauyğunluqlar vardır. Bir çox məntiqçilər əqli nəticələri strukturuna görə iki böyük qrupa bölürlər:

1. bilavasitə;
2. bilvasitə.

Bilavasitə əqli nəticədə bir hökmdən istifadə olunur, hökmün kəmiyyəti, yaxud keyfiyyəti dəyişilir. Bilvasitə əqli nəticədə isə iki və daha çox hökmdən istifadə olunur, nəticə çıxarılır.

Təfəkkür praktikasının müşahidəsi nəticəsində əqli nəticənin cürbəcür növlərinin və növ müxtəlifliyinin böyük çoxluğuna təsadüf edirik və bunlar bir-birindən müqəddimələrin sayına (kəmiyyətinə) görə fərqlənir. Hökmlərin növlərinə görə sadə, yaxud mürəkkəb, ehtimallıq dərəcəsinə görə həqiqi, yaxud ehtimali və s. əqli nəticələr vardır. Həqiqi (zəruri) əqli nəticələrdə yekun biliyi müqəddimələrin özündən çıxarılır və burada tətbiq edilən məntiqi qaydalar qanun qüvvəsinə malikdir. Ehtimali (həqiqətəbənzər) əqli nəticələrdə alınan yekun biliyi bu cür məntiqi təfəkkür qaydalarına əsaslanmadığından çox vaxt ehtimali səciyyə daşıyır.

Məntiqi nəticənin alınmasına, başqa sözlə desək, müqəddimələrdə və nəticədə müxtəlif ümumilik dərəcəsinə

bildirən biliklər arasındakı əlaqələrin xarakterinə görə əqli nəticəni bir-birindən fərqləndirirlər. Əgər biz ağılla təfəkkürün bu formalarının mahiyyətindən çıxış etsək, ümumiyyətlə, hər cür əqli nəticə onun formalarından asılı olmayaraq, özündə bəzi biliklərin digərindən məntiqi nəticə kimi çıxarılmasını ifadə edir və bu nəticənin xarakterindən, əqli nəticədə fikrin gedişinin istiqamətindən asılı olaraq onun üç fundamental növünü bir-birindən fərqləndirmək olar. Bunlar deduksiya, induksiya və traduksiya.

Deduksiya (lat. deductio – izah etmək, nəticə çıxarmaq) elə əqli nəticədir ki, burada təfəkkür prosesi daha ümumi biliklərdən az ümumi biliklərə (ümumidən təkcəyə, xüsusiyyə) doğru gedir. Məsələn,

Bütün vəkillər hüquqşünasdır.

Rüstəmli vəkildir.

Deməli, Rüstəli hüquqşünasdır.

İnduksiya (lat. inductio – yönəltmə, qurma, düzəltmə) elə əqli nəticədir ki, burada fikrin gedişi az ümumidən (təkcələrdən) çox ümumiyyə doğru gedir. İnsanlar Günəş sisteminə daxil olan planetlərin hər birinin Qərbdən Şərqə hərəkətini müşahidə etdikdən sonra belə bir ümumiləşdirmə aparır: «Bütün planetlər Qərbdən Şərqə hərəkət edir».

Traduksiya (lat. trabuctio – köçürmə, yerdəyişmə) elə əqli nəticədir ki, burada idrakın gedişi təkcədən təkcəyə, xüsusidən xüsusiyyə gedir, müqəddimələr və nəticə eyni ümumilik dərəcəsinə malikdir. Məsələn, «Yerdə atmosfer vardır, gecə və gündüz bir-birini əvəz edir, fəsilər dəyişir və Yerdə şüurlu həyat vardır. Marsda da buna oxşar əlamətlər mövcuddur və buradan da nəticə çıxarılır ki, Marsda da həyat vardır». Lakin, bu nəticə hələlik praktikada sübut olunmamışdır.

Deduktiv əqli nəticə. Obyektiv gerçəkliyin dərk olunmasında və insanın baş vermiş hadisələr haqqında həqiqi biliklərə yiyələnməsində deduksiyanın mühüm rolu vardır.

Bunsuz təfəkkür prosesinin gedişini, onun bütün təfərrüatını izləmək olmaz. Bilavasitə əqli nəticənin geniş yayılmış növlərindən olan deduksiya düzgün təfəkkürün ümumbəşəri formalarındandır. Hər hansı bir ümumi müddəanın, hökmün, fikrin əsaslandırılmasında insan deduksiyadan, onun qaydalarından geniş istifadə edir. Deduksiyada müəyyən hökmlərdən istifadə etməklə, gerçəklikdəki predmet və hadisələr haqqında yeni bilik əldə edirik. Fikrin bu cür ardıcılığı yekun (nəticə) biliyi adlanır. Yekun biliyin hər bir komponenti ya aksiom, ya hipotez, yaxud da əvvəlcədən sübut olunmuş fikir olur. **Deduksiya elə bir əqli nəticədir ki, tədqiq etdiyimiz predmet və hadisələr haqqındakı biliklərə əsaslanmaqla, digər predmet və predmetlər qrupu haqqında da yeni-yeni biliklərə yiyələnirik.** Deduksiyada götürülən ümumi müddəalara bir sıra məntiqi qaydaları tətbiq etməklə, zəruri nəticələr çıxarılır. Məsələn, «Bütün musiqçilərin incə duyma qabiliyyəti vardır», «Kəmalə musiqçi həkimdir». Deməli, «Kəmalənin incə duyma qabiliyyəti vardır». Burada fikir ümumidən təkcəyə, konkretə doğru gedir. Buna görə də deduksiyada obyektiv gerçəklikdəki təkcə, xüsusi və ən ümumi olan predmet və hadisələrin əlaqəsi, münasibəti əks olunur. Deduksiya reallığı anlamağın səmərəli tədqiqat metodudur. Bu baxımdan təbiət və cəmiyyət hadisələrinə yanaşmaq, onları dərindən dərk etmək məqsədilə deduksiyanın xüsusi qaydalarından istifadə olunur. Deduksiyada alınan məntiqi nəticə və tətbiq olunan qaydalar obyektiv gerçəklikdəki predmet və hadisələr arasında daha çox yayılmış əlaqə və münasibətlərin təfəkkürdə inikasıdır. Bu əlaqə və münasibətlər predmetin, növün, ayrıcanın, başqa sözlə desək, fərdinin, xüsusunin və ən ümuminin beynimizdə əksidir. Bu əlaqə və münasibətlərin mahiyyəti ondadır ki, müəyyən cinsə aid olan növlər və bu növə daxil olan ayrıcılar da bir başqa növün vasitəsilə o cinsə daxildir. «İnsan canlıdır», «Türklər insandır», «Selcan türk qızıdır», «Selcan canlıdır».

Burada «canlı» anlayışı cinsi, «türk» növü, «Selcan» növü fərqi ifadə edir, fərdi xüsusiyyə, xüsusi isə ən ümumiyyə daxildir. İnsan obyektiv gerçəklikdəki növ, cins və təkcə arasındakı əlaqələri praktiki fəaliyyətində milyard dəfələrlə müşahidə edərək, ona uyğun məntiqi fiqurlar yaratmışdır, sonralar bu fiqurlar deduktiv əqli nəticənin qaydaları formasını almışdır.

Deduksiya mühakimələrimizin düzgün qurulmasını, doğruluğunu yoxlamağın bütün hallarında vacib bir idrak metodu kimi meydana çıxır. Deduksiyanın mahiyyəti onunla müəyyən olunur ki, onun vasitəsilə predmet, hadisə və eyni cinsdən olan predmetlər qrupu haqqında dolğun bilik alınır. Bu biliklərin dəqiqləşdirilməsində əvvəla, predmetlərin daxil olduğu yaxın cinsi tapmaq lazımdır, ikincisi, həmin predmetlər sinfinə daxil olan və ona uyğun gələn qanunu o sinfə daxil olan bütün predmetlərə aid etmək lazımdır. Deduktiv metodun riyaziyyatda, həndəsədə mühüm əhəmiyyəti vardır. Aydın ki, sübut olunmuş bütün müddəalar, başqa sözlə desək, formullar, teoremlər deduksiyanın köməkliliyi ilə müəyyən sistem daxilində sübut olunmamış aksiomlardan, müddəalardan məntiqi yolla çıxarılır.

İki və daha çox müqəddimələrdən əmələ gələn bilavasitə əqli nəticənin özünün müxtəlif növləri vardır. Buraya sadə və mürəkkəb hökmlərdən əmələ gələn əqli nəticələri aid etmək olar. Deduktiv əqli nəticənin ən geniş yayılmış tipik növlərindən biri sadə hökmlərdən əmələ gələn sadə-qəti sillogizmdir.

Sual 3. Bilavasitə əqli nəticə

Yeni biliyi özündə ehtiva edən hökm çox vaxt bəzi hökmlərin dəyişdirilməsi yolu ilə yaranır. Dəyişdirilən hökm müqəddimə, yeni hökm isə nəticə kimi nəzərdən keçirilir. Əgər bir hökmdən istifadə edilirsə, nəticə çıxarılsa, bilavasitə (vasitəsiz) əqli nəticə adlanır. Bilavasitə əqli nəticədə əslində

hökmün kəmiyyəti dəyişdirilir. Bilavasitə əqli nəticənin əsas formaları aşağıdakılardır:

1. dəyişmə;
2. çevrilmə;
3. qarşılaşdırma.

1. Hökmün predikatının həcmi, onun subyektə olan münasibətini dəqiqləşdirmək məqsədilə dəyişmədən istifadə olunur. Təfəkkür prosesində hökmləri dəyişdikdə, çıxış hökmünün subyekt predikatın, predikat isə subyektin yerinə keçirilir. Subyekt və predikat terminlərinin yerini dəyişdikdə, yeni hökmün predmeti subyektə əks olunan cism, hadisə yox, müqəddimənin predikatında söylənilən fikir, mülahizə olur.

Hökmlərin dəyişdirilməsi elə təfəkkür prosesidir ki, nəticədə çıxış hökmünün subyekt predikat, predikat isə nəticənin subyekt olur.

Subyekt və predikatın yerini hər dəqiqə, istənilən vaxt dəyişmək mümkün deyildir. Bu baxımdan dəyişilmə hökmlərdə terminlərin ehtiva olunması qaydalarına tabedir. Hökmü araşdırarkən gördük ki, ümumi hökmlərdə subyekt ehtiva olunur, xüsusi hökmlərdə ehtiva olunmur, inkari hökmlərdə predikat ehtiva olunur, iqrari hökmlərdə isə ehtiva olunmur. Hökmlərdə S və R-in ehtivalılığına uyğun olaraq iki cür dəyişməni bir-birindən fərqləndirmək lazımdır:

1. Sadə (və yaxud saf, təmiz) dəyişmədir. Sadə dəyişmədə hökmün kəmiyyətinə toxunulmur. Hökmlər o vaxt sadə yolla dəyişir ki, subyekt və predikatın həcmi bərabər olur, başqa sözlə desək, hər iki termin ya ehtiva olunur, ya da ehtiva olunmur. Əgər çıxış hökmünün predikatı ehtiva olunmazsa, onda nəticə də ehtiva olunmayacaqdır. Bu vaxt hökmün predikatının həcmi məhdudlaşdırılır (azaldılır). Buna isə məhdudlaşdırmaqla dəyişmə deyilir. Predikatın həcmi subyektin həcmindən geniş götürüldükdə, həmişə məhdudlaşdırılmaya yol verilir.

Xüsusi iqrari (Y) və ümumi inkari (E) hökmlər sadə yolla dəyişilir. «Bəzi azərbaycanlılar (S) alimdir» (R), «Bəzi alimlər (R) azərbaycanlıdır» (S).

Y hökmünün dəyişməsinin sxemi belədir:

«Bəzən S-lər R-dir».

«Bəzən R-lər S-dir».

E hökmü də sadə yolla dəyişilir. Məsələn, «heç bir təbiət qanunu (S) hüquqi qanun deyil» (R), «heç bir hüquqi qanun (R) təbiət qanunu deyil (S), «heç bir metal (S) üzvi birləşmələrə daxil deyil» (R), «heç bir üzvi birləşmə (R) metal deyil» (S).

Ümumi inkari hökmün sxemi:

Heç bir S-R deyil.

Heç bir R-S deyil.

Ümumi iqrari hökmlərdə (A) subyekt ehtiva olunur, predikat isə ehtiva olunmur, buna görə də A hökmü Y hökmünə çevrilir, yəni predikatın həcmi azaldılır, məhdudlaşdırılmaya yol verilir. Məsələn, «bütün insanlar (S) canlıdır (R)», «Deməli, bəzi canlılar (R) insandır (S)», «Bütün oğrular (S) cəzalanmalıdır (R)». «Deməli, bəzi cəzalanırlar (R) oğrudur (S)».

A hökmündə predikat ehtiva olunmadığına görə məhdudlaşdırılmaqla dəyişdirilir. A hökmünün dəyişməsində belə bir qaydanı yaddan çıxarmaq olmaz ki, müqəddimələrdə ehtiva olmayan termin nəticədə də ehtiva olunmayacaqdır.

A hökmünün dəyişməsinin sxemi belədir:

Bütün S-lər R-dir.

Bəzi R-lər S-dir.

Əgər A hökmündə S və R-in həcmi bərabər olarsa, onda bəzi hallarda A hökmü sadə yolla dəyişilə bilər. Məsələn, «İnsan (S) şüurludur (R)», «Bütün şüurlular (R) insandır (S)», «Bütün canlılar (S) tənəffüs edəndir (R)», «Bütün tənəffüs edənlər (R) canlıdır (S)».

Ümumi iqrari ayrıcı hökmlər də məhdudlaşdırılmadan dəyişdirilə bilər. Bunun formulu belədir:

Bütün S-lər və ancaq S-lər R-dir.

Bütün R-lər S-dir.

Xüsusi iqrari ayrıcı hökmlərdə isə hökmün predikatı tamamilə subyektin həcminə daxil olur, yəni, predikat ehtiva olunur. Ona görə də xüsusi iqrari ayrıcı hökm ümumi iqrariyə keçir. Məsələn, «Bəzi ictimai təhlükəli işlər, ancaq ictimai təhlükəli işlər təsərrüfat cinayətidir. Deməli, bütün təsərrüfat cinayətləri ictimai təhlükəli işdir».

Bu hökmləri belə dəyişdirmək olar:

Bəzi S-lər və ancaq S-lər R-dir.

Bütün R-lər S-dir.

Xüsusi inkari hökmlər (O) isə dəyişmir.

Bu hökmlərdə predikat ehtiva olunur, lakin yekun hökmünün predikatı qeyri-müəyyən qalır, süni məntiqi quraşdırmaya yol verilir.

O hökmündə predikat qeyri-müəyyən olduğuna görə, onun idraki əhəmiyyəti yoxdur və adətən, mühakimələrdə az işlədilir, digər tərəfdən O hökmü dəyişdikdə, nəticə mənfiyə, mənasızlığa doğru gedir. Bunun heç bir elmi-praktiki əhəmiyyəti yoxdur, çünki burada hökmün keyfiyyəti dəyişilmir. Məsələn, «Bəzi müəllimlər savadlı deyil», «Bəzi adamlar təşkilatçı deyil», «Bəzi sözlər cümlə üzvü deyil» və s. hökmləri dəyişmək olmur.

Ata və babaların: «Hər parıldayan qızıl deyil» zərb-məsəlini də unutmaq olmaz. Onu da qeyd etmək olar ki, dəyişmə vasitəsilə əmələ gələn əqli nəticənin mühakimə prosesində rolu böyükdür. İnsan hökmün köməkliyi ilə biliyini dəqiqləşdirir və ümumiləşdirir. Əgər hökmün məhdudlaşdırılmasının qaydasına riayət olunsaydı, mühakimədə səhvlərə yol verilməz. Məsələn, ümumi iqrari hökmlərdə predikat ehtiva olunmur, ona görə də bu hökmü məhdudlaşdırmadan dəyişmək olmaz.

«Bəzi fəhlələr (S) çilingərdir (R)» xüsusi hökmündə isə predikat ehtiva olunmuşdur, çünki burada növ, cins münasibətlərindən söhbət gedir, predikatın həcmi subyektin həcminə daxildir. Bu hökmü məhdudlaşdırmaqla yox, ancaq belə dəyişmək olar ki, «Bütün çilingərlər (R) fəhlədir (S)».

Çevrilmə. Hökmlərin çevrilməsində subyektin çıxış hökmünün predikatına zidd olan məfhuma münasibəti müəyyən edilir. Çevrilmə elə bilavasitə əqli nəticədir ki, fikir prosesində ilkin hökmün məzmunu dəyişməməlidir. Hökmün məzmununun dəyişməməsi üçün predikatın əvvəlinə çox vaxt «qeyri» sözü əlavə olunur.

Bütün hökmlər biri digərinə çevrilir.

1. Ümumi iqrari hökmlər (A) ümumi inkariyə çevrilir (E). Məsələn, «Bütün şəhər adları (S) böyük hərflərlə yazılır (R). «Deməli, heç bir şəhər adı (S) kiçik hərflərlə yazılmaz (R)». «Bütün məfhumlar (S) söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur (R)». «Deməli, heç bir məfhum (S) söz və söz birləşmələrindən kənarında yaranmır (R).

A hökmünün çevrilməsinin sxemi belədir:

Bütün S-lər R-dir.

Heç bir S qeyri-R-deyil.

Ümumi inkari hökmlər (E) ümumi iqrariyə çevrilir. Məsələn, «heç bir fəhlə (S) milyoner deyil (R)». «Deməli, bütün fəhlələr (S) qeyri-milyonerdir (R)». «Heç bir fel (S) təfəkkür forması deyil (R)». «Deməli, bütün fellər (S) qeyri-təfəkkür formasıdır (R)».

Ümumi inkari hökmlərin sxemi aşağıdakı kimidir:

Heç bir S-R deyil.

Bütün S-lər qeyri R-dir.

Xüsusi iqrari hökmlər (Y) xüsusi inkariyə çevrilir (O). Məsələn, «Bəzi filosoflar (S) aqnostikdir (R)», «Bəzi filosoflar (S) qeyri-aqnostik deyil (R)», «Bəzi sözlər (S) cümlənin baş üzvüdür (R)», «Bəzi sözlər (S) cümlənin qeyri-baş üzvü deyil (R)».

Xüsusi iqrari hökmlərin sxemi:

Bəzi S-lər R-dir.

Bəzi S-lər qeyri-R deyil.

Xüsusi inkari hökmlər (O) xüsusi iqrariyə çevrilir. Məsələn, «Bəzi hüquqşünaslar (S) müstəntiq deyil (R)», «Bəzi hüquqşünaslar (S) qeyri-müstəntiqdir (R)», «Bəzi cinayətlər (S) vəzifə cinayəti deyil (R)», «Bəzi cinayətlər (S) qeyri-vəzifə cinayətidir (R)».

O hökmünün çevrilməsi sxemi:

Bəzi S-lər R deyil.

Bəzi S-lər qeyri R-dir.

Beləliklə, çevrilmə vasitəsi ilə yaranan hökm kəmiyyəti saxlasa da, çıxış hökmünün keyfiyyəti dəyişilir, bu hökmün subyektı isə dəyişmir.

Hökmlərin çevrilməsi biliklərimizi dəqiqləşdirir, subyekt və predikat arasındakı münasibəti qaydaya salaraq, bizə imkan verir ki, hökmə yeni tərəfdən yanaşaq. Çevrilmənin mahiyyəti ondadır ki, bu məntiqi əməliyyatın vasitəsilə cism və hadisələr haqqında yeni bilik əldə edirik.

Hökmlərin qarşılaşdırılması. Hökmlərin qarşılaşdırılması elə bilavasitə əqli nəticədir ki, burada hökm iki dəfə dəyişikliyə uğrayır, yəni hökm həm çevrilir, həm də dəyişilir. Hökmlərin çevrilməsi və dəyişdirilməsi hökmlərin iki cür qarşılaşdırılması deməkdir.

1. Subyektə görə;

2. Predikata görə.

1. Subyektə görə qarşılaşdırmada hökm əvvəlcə dəyişdirilir, sonra isə çevrilir. Məsələn, bütün tələbələr (S) təhsil alandır (R).

Bəzi təhsil alanlar (R) tələbədir (S).

Bəzi təhsil alanlar (R) qeyri-tələbə deyil.

Bütün metallar (S) elektrik keçirəndir (R).

Bəzi elektrik keçirən şeylər (r) metaldır (S).

Bəzi elektrik keçirən şeylər (R) qeyri-metal deyil (S).

Subyektə görə qarşılaşdırmanın formulu belədir:

Bütün S-lər R-dir.

Bəzi R-lər S-dir.

Bəzi R-lər qeyri S deyil.

2. Predikata görə qarşılaşdırmada isə hökm əvvəlcə çevrilir, sonra dəyişilir. Məsələn, bütün timsahlar onurğalıdır.

Heç bir timsah onurğasız deyil.

Heç bir onurğasız timsah deyil.

Predikata görə olan bu qarşılaşdırmanı bu formul ilə göstərək:

Bütün S-lər R-dir.

Heç bir S qeyri R deyil.

Heç bir R qeyri S deyil.

Bəzən qarşılaşdırmanı bu cür də aparmaq olar. «Bütün tələbələr (S) təhsil alandır (R)» ümumi hökmünü qarşılaşdıraraq. Bu hökmün predikatına zidd olan məfhum «qeyri-tələbələr» məfhumudur.

Predikata görə qarşılaşdırmada çıxış hökmündən belə nəticə alınır:

«Heç bir qeyri təhsil alan tələbə deyil».

Bu əqli nəticəni sxemlə belə təsəvvür etmək olar:

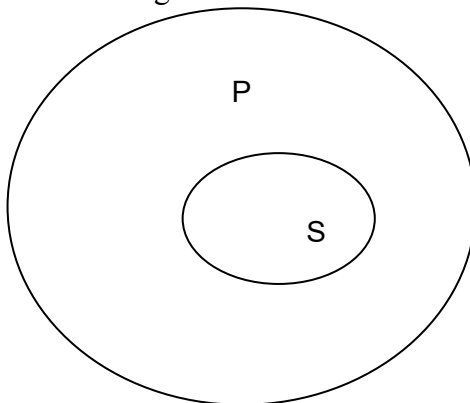
S - R-dir.

Qeyri S - R deyil.

Bütün tələbələr təhsil alandır.

Heç bir qeyri-təhsil alan tələbə deyil.

Bu qarşılaşdırmanı dairələrlə göstərək.

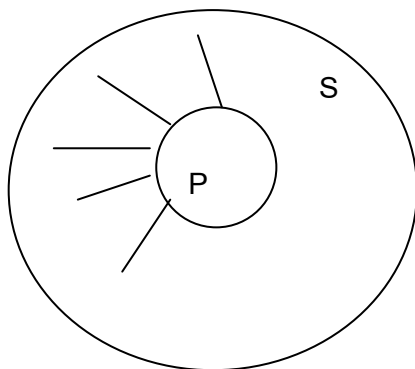
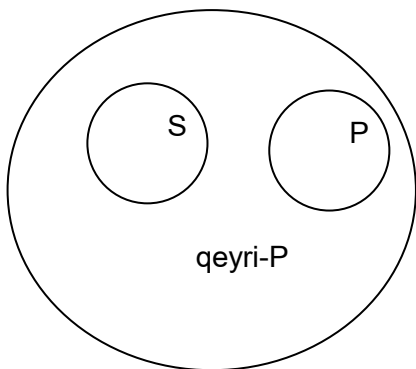
Bu şəkildəki dairədə «tələbələr» (S) məfhumunun həcmi «qeyri-təhsil alanlar» məfhumunun həcminə uyğun gəlmir. Predikata görə qarşılaşdırma yolu ilə əldə edilən nəticənin mənası da bundadır.

Ümumi inkari hökmü nəzərdən keçirək.

«Heç bir sosialist dövləti (S) tərksilah əleyhinə çıxış etmir (R)» hökmünü çevirək: «Tərksilah əleyhinə çıxış etməyən (qeyri R) bəzi dövlətlər sosialist dövlətləridir (S)».

Bu hökmləri dairələrlə əyani formada belə göstərmək olar:

Xüsusi inkari hökmləri belə qarşılaşdırmaq olar: bəzi S-lər R deyil, bəzi qeyri R-lər S-dir. Məsələn, «bəzi cinayətlər (S) qəsdən olan deyil (R)» hökmü «bəzi cinayətlər qəsdən olmayan (qeyri R) cinayətlərdir (S)». Bu qarşılaşdırmanı dairələrlə belə göstərmək olar:

Bəzi ədəbiyyatlarda bilavasitə əqli nəticənin artıq qeyd etdiyimiz növləri çox dolaşmaq və səhv şərh olunur. Buna görə də vasitəsiz əqli nəticənin həmin formalarının məzmununa xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Xüsusi iqrari hökmlər (Y) predikata görə praktikada qarşılaşdırılmır, lakin hökmün subyektinə görə qarşılaşdırmaq mümkündür.

Məsələn,

Bəzi partiya üzvləri (S) fəhlədir (R).

Bəzi fəhlələr (R) partiya üzvüdürlər (S).

Bəzi fəhlələr (R) qeyri-partiya üzvü deyildir.

Bu hökmləri formul ilə göstərək:

Bəzi S-lər R-dir.

Bəzi R-lər S-dir.

Bəzi R-lər qeyri S deyil.

Məlumdur ki, bilavasitə əqli nəticə hökmlərin dəyişdirilməsi yolu ilə yaradılır, yəni hökmlərin keyfiyyəti, onun elementlərinin münasibəti dəyişilir və beləliklə, ilkin hökmün şəklinin dəyişdirilməsi ilə yeni hökm alınır. Bir çox məntiqçi alimlər bu fikrə əsaslanaraq qeyd edirlər ki, bu prosesdə ümumiyyətlə əqli nəticə yoxdur, sadəcə olaraq hökmün dəyişdirilməsi, onun üzərində məntiqi əməliyyat mövcuddur. Onlar ancaq bilavasitə, son nəticədə iki müqəddimədən çıxarılan əqli nəticəni həqiqi hesab edirlər. Bu baxışlara görə «bilavasitə əqli nəticədə» həqiqi bilikləri xarakterizə edən keyfiyyət müəyyənliyi yoxdur və yeni məlumatlar alınmır.

Bir qrup məntiqçilərin fikrincə, bilavasitə əqli nəticə ilkin hökmün ancaq quraşdırılması, başqa şəkllə salınmasıdır. Belə baxışlarla heç cürə razılaşımaq olmaz, çünki onlar bilavasitə əqli nəticədə hökmlərin keyfiyyətinin dəyişməsinə nəzərə almırlar. İnkər etmək olmaz ki, bilavasitə əqli nəticədə aldığımız bilik müqəddimələrdə əks olunan cismlərə aiddir, bilavasitə əqli nəticə həqiqətən hökmlərin dəyişdirilməsi yolu ilə baş verir. Lakin bunlar əqli nəticənin yekun biliyinin xarakterini azaltmır, əksinə, burada alınan bilik müqəddimədəki biliklərdən keyfiyyətə fərqlənir.

Biliklərin artması və mükəmməlləşməsi fikirlərin əlaqələndirilməsi yolu ilə deyil, bir fikirdən digər fikrin nəticə kimi çıxarılması yolu ilə də baş verir ki, bu da bilavasitə əqli nəticədir. Bilavasitə əqli nəticənin bu xassəsi gündəlik təfəkkürdə də əks olunur.

Gətirilən nümunələrdən aşkar olur ki, bilavasitə əqli nəticə həqiqi əqli nəticədir, onun məhdud idraki əhəmiyyətinə baxmayaraq, deduktiv əqli nəticəyə aiddir.

Bilavasitə əqli nəticənin təfəkkür prosesində işlədilən ancaq bəzi növlərini nəzərdən keçirdik.

Lakin obyektiv gerçəkliyin dərk olunması prosesində həqiqi biliklərə yiyələnməkdə bilavasitə əqli nəticə əsas rol oynayır ki, onsuz təfəkkür prosesinin gedişini, onun bütün təfərrüatını izləmək olmaz.

Hüquq-mühafizə orqanları fərziyyələrin qurulması prosesində əqli nəticədən onun formalarından, metodlarından, üsullarından geniş istifadə olunur.

Fərziyyələrin qurulmasında elmi və əməli idrak prosesinin digər sahələrində qurulan hipotezlərdə olduğu kimi, təfəkkürün məntiqi üsulları tətbiq olunur. Bu kimi məntiqi üsulların analiz, sintez, induksiya, deduksiya və analogiyayı xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Analiz – tədqiqatın məntiqi üsulu olub, cinayət işi üçün əhəmiyyəti olan halların müstəntiqin təfəkküründə hissələrə ayrılması və onların hər birinin məntiqi abstraksiya yolu ilə təhlil edilməsi deməkdir.

Sintez – işə dair halların bütövlükdə, həm də onları təşkil edən hissələrin qarşılıqlı əlaqəsi şəklində öyrənilməsidir. Analiz və sintez məntiqi təfəkkürün qarşılıqlı əlaqədə olan və biri digərini şərtləndirən üsullardır. Çünki faktı dərk etmək üçün əvvəlcə onun konkret halları ayrılıqda təhlil edilməli, sonra isə həmin hissələri cəm halında sintez edilərək, bütövlük əmələ gətirməlidir. Müstəntiq cinayət hadisəsinin ayrı-ayrı hallarına dair onun sərəncamında olan faktların müxtəlif

cəhətlərini analiz edir və sintez vasitəsilə onları birləşdirərək tədqiq etdiyi hadisənin mümkün olan izahı barədə əqli nəticəyə gəlir.

- induksiya üsulu – təkcədən ümumiliyə, deduksiya isə ümumidən təkcəyə doğru getmək deməkdir;

- analogiya – faktların ayrı-ayrı oxşar əlamətlərə görə müqayisəsi üzrə induktiv əqli mühakimədir.

İstintaq fərziyyələrinin qurulmasında fərziyyələr çoxluğu prinsipinə istinad edərək, onun əsaslandırmaq lazımdır. Belə ki, eyni faktın izahı üçün bir neçə fərziyyənin qurulması vacibdir.

Cinayət işi üzrə bütün ehtimallar fərziyyələr çoxluğu prinsipi üzrə irəli sürülməli və yoxlanılmalıdır.

Fərziyyələrin yoxlanılması prinsiplərindən biri də odur ki, öz təsdiqini tapan vahid fərziyyə qalanlarını rədd etməlidir.

Aşağıdakı hallarda fərziyyələr özlüyündə rədd olunmuş hesab edilə bilər.

Nəticədə onu da qeyd etmək vacibdir ki, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində istifadə olunan məntiqi metodlar çoxdur. Lakin, digər məntiqi elmi-tədqiqat metodları ilə müqayisədə deduktiv metod mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi praktikada dəqiq biliklərə, qanunların aliliyinə, ciddiliyinə, hüquqi prosesin qanuniləşdirilməsinə o vaxt nail olmaq mümkündür ki, məntiqi təfəkkürün gücündən, əqli nəticənin metod və formalarından geniş istifadə olunsun.

ƏDƏBİYYAT:

1. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
2. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
3. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
4. İsrəfilov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998.
5. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

MÖVZU № 6 «SİLLOGİZMLƏR»

PLAN:

1. Sadə-qəti sillogizm
2. Terminlərin qaydaları
3. İxtisarı və mürəkkəb ixtisari sillogizmlər

Sual 1. Sadə-qəti sillogizm

Əvvəlki mövzularda qeyd edilmişdir ki, bir hökmdən də nəticə çıxarılır və bu cür məntiqi əməliyyata bilavasitə əqli nəticə deyilir.

Əgər iki və daha çox hökmdən nəticə çıxarılsa, belə məntiqi əməliyyat bilavasitə əqli nəticə adlanır.

Bilavasitə əqli nəticənin geniş yayılmış növlərindən biri də sadə-qəti sillogizmdir.

Sillogizmin üç adı vardır:

1. sadə-qəti sillogizm;
2. klassik və yaxud Aristotel sillogizmi;
3. orta termin vasitəsilə əmələ gələn sillogizm.

Sillogizm (yun. Sillogismos – nəticə çıxarmaq, yekun, xülasə əldə etmək) elə əqli nəticədir ki, orta terminin vasitəsilə verilmiş iki hökmdən (əlaqəli hökmlər) üçüncü bir hökmün yekun kimi çıxarılmasıdır. Müqəddimələr sadə-qəti hökmlərdən əmələ gəldiyinə görə, buna çox zaman sadə-qəti sillogizm deyilir. Məsələn, hər cür cinayət (M) qanun pozuntusudur (R).

Oğurluq işi (S) cinayətdir (M).

Deməli, oğurluq işi (S) qanun pozuntusudur (R).

Hər bir sillogizmin müəyyən strukturu var, buraya verilmiş müqəddimələr, nəticə, bir-biri ilə müəyyən tərzdə əlaqəli olan terminlər daxildir. Adətən, sillogizmin təhlilinə nəticə hökmündən başlayırlar, hər bir sillogizmin hökmündə S və R yeri vardır. Nəticə hökmündə subyekt yerində duran termin kiçik termin adlanır və «S» hərfilə göstərilir, nəticənin predikatı böyük termin adlanır və «p» hərfilə ifadə olunur. Hər iki müqəddiməyə daxil olan, nəticəyə çıxmayan və hökmlər arasında məntiqi əlaqəni təmin edən, nəticənin alınmasında vasitəçi halqa rolunu oynayan termin orta termin adlanır və «M» hərfilə göstərilir (lat. medius – orta deməkdir).

Hökmün terminlərindən fərqli olaraq sillogizmin tərkibinə daxil olan anlayışlar sillogizmin terminləri adlanır. Sillogizmdə S və p kənar terminlər kimi verilir, çünki müqəddimələrdə kənar mövqedə yerləşir və bir dəfə işlədilir. Buna görə müqəddimələri də çox vaxt terminlərlə müəyyən edirlər. Böyük terminin daxil olduğu hökm böyük müqəddimə (lat. mayor), kiçik terminin daxil olduğu hökm kiçik müqəddimə (lat. minor), alınan yekun biliyi nəticə hökmü (lat. conculisio) adlanır. Sillogizmdə orta terminin iştirakı olmadan düzgün nəticə çıxartmaq mümkünsüzdür. Orta termin böyük müqəddimədə ümumini, kiçikdə fərdini, xüsusiini əks etdirir. Bir çox alimlər bu terminin idrak prosesində roluna yüksək qiymət vermişdir. Bəzən də bunu düzgün olaraq «vasitəçi», «əlaqələndirici» termin adlandırırlar. Bu termin üçün xarakterik qaydalar da vardır:

1. orta termin heç vaxt nəticəyə gətirib çıxarmamalıdır;
2. bu termin hər iki müqəddimədə eyni mənanı bildirməlidir və ancaq bir dəfə işlədilməlidir;
3. vasitəçi termin böyük müqəddimədə ümumini, kiçikdə fərdini, xüsusiini əks etdirməlidir.

Beləliklə, sadə-qəti sillogizm – iki kənar terminin əlaqəsi əsasında onların orta terminə münasibətini müəyyən edən əqli

nəticədir. Sillogizmdə düzgün nəticə çıxartmaq məqsədilə onun aksiomlarından istifadə olunur.

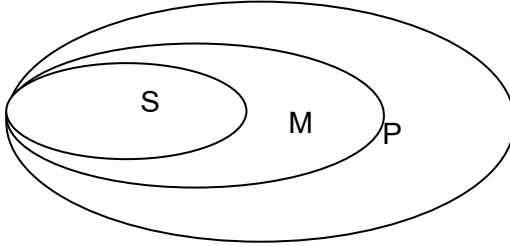
Sillogizmin aksiomu. İki həqiqi hökmü bir-birilə düzgün əlaqələndirdikdə, mühakimə prosesində gerçək nəticə almaq mümkündür və hər bir nəticə təcrübəyə əsaslanır. Sillogizmdə predmet və hadisələr arasındakı ən adi əlaqələr, münasibətlər əks olunur. İnsan maddi aləmdə dəfələrlə növ və cinsin, fərdi və ümuminin, konkret və mücərrədin əlaqəsini müşahidə etmişdir və ictimai istehsal fəaliyyətində yəqin etmişlər ki, cins üçün səciyyəvi olan xassə növ üçün də xarakterikdir, ümumiyyə aid olan xassə fərdiyə də xasdır. Məsələn, canlılar sinfinə aid hissetmə qabiliyyəti ayrı-ayrılıqda hər bir canlıya da aiddir, yaxud materiyaya aid inikas xassəsi onun konkret növləri, formaları üçün də xarakterikdir. Cins və növ təkcə ilə ümumi arasında olan bu obyektiv əlaqə və bağlılıqlar əsrlərlə cilalanmış, təkmilləşmiş, son nəticədə təfəkkürdə sillogizmin fiqur və modusları şəklində əks olunaraq aksiom səciyyəsi almışdır. İnsanın çoxəsrlik təfəkkür praktikasının inikası kimi bu və digər fikir quraşdırmalarının milyard dəfələrlə təkrarı sillogizmin aksiom xarakteri daşmasına gətirib çıxarmışdır. Ümumiyyətlə, aksiom hər bir nəzəriyyənin çıxış müddəasıdır, başqa sözlə deyilsə, insan təcrübəsində milyard dəfələrlə yoxlanılmış və nəzəriyyələrin digər müddəalarını əsaslandırın və sübuta ehtiyacı olmayan hadisələrdir, fikirlərdir. Sillogizmin aksiomu dedikdə, onun nəticələrinin doğruluğunu əsaslandırın müddəalar, yəni müqəddimələrdən nəticəyə məntiqi keçid prosesi başa düşülür. Əqli nəticənin müqəddimələrinin məzmun və həcmi baxımından nəzərdən keçirilməsindən asılı olaraq, onun aksiomunun iki cür ifadə olunmasına rast gəlirik:

- həcm;
- məzmun (atributiv – xassə, əlamət).

Həcm aksiomunda qeyd olunur ki, predmetlər sinfi haqqında iqrar, inkar etdiyimiz hər hansı bir xassə, əlamət həmin sinfin hər bir ünsürü haqqında da iqrar, yaxud

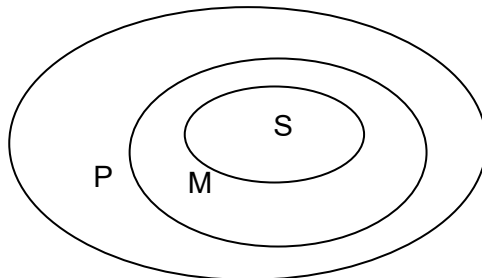
inkar oluna bilər. Burada söhbət terminlərin kəmiyyət (həcm) təsvirindən gedir. Buna dair nümunə.

«Bütün metallar qızdırıldıqda həcmi genişlənir», «Qalay metaldır». Nəticə: «Qalay qızdırıldıqda həcmi genişlənir». Bunu dairələrlə göstərək:

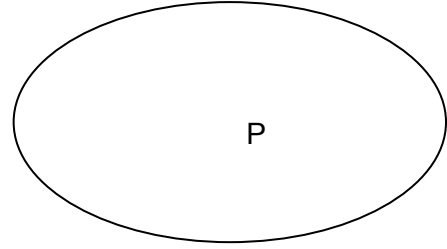
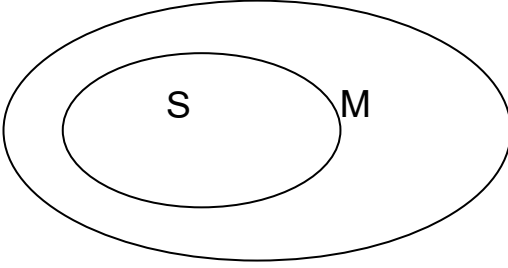

Bəzi məntiq kitablarında sillogizmin aksiomlarına verilən tərif, gətirilən misalları həqiqət kimi qəbul etmək olmaz, çünki oradakı fikirlər real gerçəkliyi və fikrin məzmununu dəqiq əks etdirmir. Sillogizmin həcm aksiomunu qısaca belə də ifadə etmək olar: **hər şey haqqında deyilmiş sözü o biri haqqında da demək olar** (dictum de omni et de nullo).

2. **Sillogizmin atributiv aksiomudur.** Bu özü predmetlərlə onların xassələri arasındakı əlaqəni ifadə edir. Atributiv aksiomunda iqrar edilir ki, **bəzi predmetlərin, əşyaların əlamətinin əlaməti onların öz əlamətidir, predmet və əşyaların əlamətinə zidd olan bir şey onların özünə də ziddir.** Bunu qısaca belə də ifadə etmək olar: nota notae est nota rei əlamətin əlaməti əşyaların öz əlamətidir. İnkari forması: əlamətin əlamətinə zidd olan bir xassə əşyaların özünə də ziddir. Məsələn, insan (M) yüksək təşəkkülü materiyanın məhsuludur (R). Təfəkkür də (S) insan beyninin məhsuludur (M). Deməli, təfəkkür də (S) yüksək təşəkküllü materiyanın xassəsidir, məhsuludur (R). Bunların hər ikisini dairələrlə göstərək:

1-ci şəkil

2-ci şəkil

İnkari aksioma belə bir nümunə gətirək. Heç bir təcavüzkar müharibə (M) ədalətli deyil. Ermənistanın (S) Qarabağda apardığı müharibə (R), təcavüzkar səciyyə daşıyır (M).

Deməli, Ermənistanın (S) apardığı döyüşlər ədalətli deyildir (r).

Hər bir sillogizmdə aksiomu hər iki variantda (həcm və məzmun) tətbiqini tapmaq olar. Burjua məntiqçilərinin çoxu öz əsərlərində sillogizmin həcm aksiomunu inkar etməklə əsas diqqəti atributiv aksioma yönəldirlər ki, bu da elmi-məntiqi baxımdan yanlış fikirdir. Müasir məntiqi ədəbiyyatda aksiomun hər iki variantı kəskin tənqid olunur, hətta atributiv aksiomu elementar səhv hesab edirlər. Predmet və hadisələrin mahiyyətinə, onların təfəkkür strukturlarında inikasını dərindən təhlil etdikdə aydın olur ki, bütövlükdə aksiomun özü idrakda məlum rəşional mənasını saxlayır, başqa sözlə desək, bütün sillogizm nəzəriyyəsinin nəhəng və mükəmməl binasının tikilib quraşdırılmasında onun çıxış məntiqi əsasını təşkil edir, mürəkkəb hadisələr labirintindən (dolaşılıqlıqından) sillogizmin köməyi olmadan çıxmaq çox çətindir.

Sillogizmin qurulması bir sıra ümumi qaydalara tabedir, bunlar ümumbəşəri təfəkkür qaydalarıdır və məntiqdə qeyri-əsas qanunlar sırasına daxildir. Bu qaydalara riayət etmədən hətta həqiqi hökmlərdən də məntiqi zərurətlə həqiqi nəticə almaq olmur. Əvvəla, bu qaydaların öyrənilməsinin idrak prosesində mühüm rolu vardır, ikincisi, bu qaydaları bilməklə bir fiqurdan digərinin təhlilinə keçmək olur, üçüncüsü, bu qaydalara əməl etdikdə həqiqi biliklər alınır, insan hadisə və proseslərin dərkində yol verilən bir sıra ciddi məntiqi səhvlərdən yaxa qurtara bilir. Belə qaydalar cəmi yeddidir, bunlardan üçü terminlərin, dördü isə hökmlərin qaydaları adlanır. Bunların konkret şərhinə keçək.

Terminlərin qaydaları

1. Hər bir sillogizmdə ancaq üç termin (S, r, m) olmalıdır, az və çox olarsa, nəticə almaq mümkün deyildir. Əgər bir müxtəlif məzmunlu və orta terminlə əlaqələndirilməyən hökmlər götürsək, bunlardan heç bir nəticə çıxarmaq olmaz. Məsələn, «hər bir cinayət işi qanun pozuntusudur», «bütün metallar elektrik keçirəndir». Buradan heç bir nəticə çıxmır, çünki burada dörd müxtəlif termin (iki subyekt, iki predikat) vardır, orta termin hər iki hökmü əlaqələndirməmişdir. Bu qayda o vaxt pozulur ki, orta termin müxtəlif mənalı ifadə edir. Bu cür səhvə məntiqdə «terminlərin dördləşməsi» (guaternio terminorum) deyilir. Terminlərin dördləşməsi adlanan məntiqi səhv çox vaxt üstüörtülü xarakter daşıyır. Bu, hər şeydən əvvəl, mühakimə prosesində omonimlərin işlədilməsilə bağlıdır (eyni sözün müxtəlif mənalarda götürülməsidir).

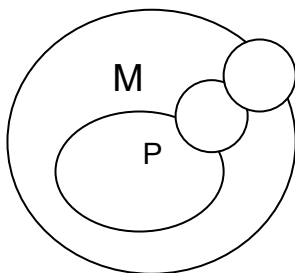
Məsələn, bütün qanunlar obyektivdir, insandan asılı deyil. Azərbaycan Konstitusiyası – qanundur.

Deməli, Azərbaycan Konstitusiyası insandan asılı deyil.

Alınan nəticə mənasıdır, buradan nəticə çıxmır, bu özü «terminlərin dördləşməsidir», çünki qanun sözü 1-ci hökmdə

predmetlər arasındakı əlaqəni, 2-ci də hüquqi sübutedilməni ifadə edir.

2. Orta termin heç olmasa müqəddimələrdən birində ehtiva olunmalıdır, belə olmasa, düzgün nəticə alınmır. Bu qayda pozularsa, kiçik və böyük termin arasındakı əlaqə qeyri-müəyyən olacaqdır, müqəddimələrdən məntiqi zərurətlə yekun biliyi çıxmayacaqdır. Bir neçə nümunə gətirək. Bir çox filosoflar məntiqçidir. «Həmid filosofdur». Deməli, Həmid məntiqçidir, yaxud «Bəzi cinayət işləri oğurluqdur». «Bu hadisə cinayət işidir». Deməli, bu hadisə oğurluqdur. Alınan nəticə doğru deyil, reallığı əks etdirmir, qeyri-müəyyəndir, belə ki, Həmid məntiqçi, bu hadisə oğurluq olmaya da bilər. Qeyri-müəyyənliliyin səbəbi odur ki, orta termin hər iki əqli nəticədə ehtiva olunmamışdır. Belə bir nümunə də gətirmək olar: «Bütün şairlərdə (r) emosiyalar güclü olur (M)». «Zülüdə (S) emosiyalar güclüdür (M)». Deməli, «Zülü şairdir». Bu nəticə də qeyri-müəyyəndir, belə ki, Zülü şair olmaya da bilər, burada orta termin nə böyük, nə də kiçik müqəddimədə ehtiva olunmamışdır, qaydaya görə iqrari hökmlərdə predikat ehtiva olunmur. Terminlərin əlaqəsini dairəvi sxemlərlə göstərək.

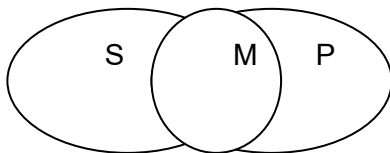
3. Əgər böyük və kiçik termin müqəddimələrdə ehtiva olunmursa, onda nəticədə də ehtiva olunmur. Məsələn:

Bütün məntiq dərsləkləri (M) faydalıdır (r).

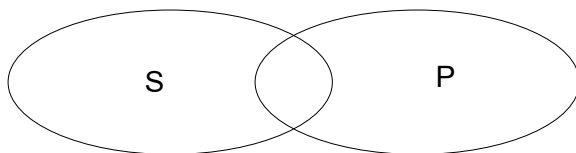
Bütün məntiq dərsləkləri (M) kitabdır (S).

Deməli, bəzi kitablar (S) faydalıdır (r). Buradan «bütün kitablar faydalıdır» nəticəsini çıxarmaq olmaz, çünki nəticənin subyektii («kitablar») kiçik müqəddimədə predikat yerində durur, iqrari hökmlərdə də qaydaya görə bilir ki, predikat ehtiva olunmur, ona görə də subyekt nəticədə bütöv həcmdə götürülə bilməz. Dairəvi sxemini nəzərdən keçirək:

Başqa bir nümunə də gətirmək olar:

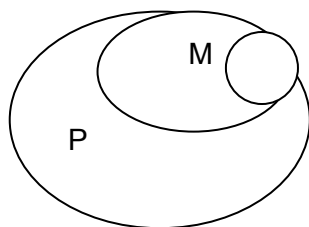
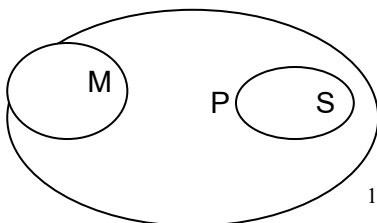

Bütün alimlərin (M) diplomu var (R).

Bu şəxs (S) alim (M) deyil.

Bu şəxsin (S) diplomu yoxdur (r).

Nəticə yanlışdır, çünki haqqında söhbət gedən şəxs alim olmasa da, diplomu ola bilər, digər tərəfdən, «diplomu olmaq» termini ehtiva olunmamışdır, lakin kiçik müqəddimədə «alim» anlayışı ehtiva oluna bilər, çünki onun diplomlu adamların həcmindən kənara çıxarıyıq. Burada iki variant ola bilər, onu dairələrlə göstərək:

1-ci

2-ci

Üçüncü qaydada bir cəhətə də diqqət yetirmək olar, bəzən müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin nəticədə tam həcmdə götürülür, buna məntiqdə **kiçik, yaxud böyük terminin qeyri-qanuni olaraq genişlənməsi adlanan məntiqi səhv deyilir**. Misal: «Dövlət əbədi mövcud olmayacaqdır (R+), dövlət (M) – üstqurum elementidir (S-). Burada xüsusi nəticə çıxır ki, «üstqurum (S-) bəzi elementləri mövcud olmayacaqdır (r+)».

Müqəddimələrin qaydaları

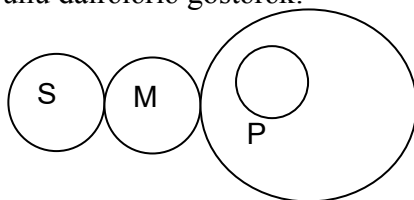
1. İki inkari hökmdən müəyyən nəticə almaq olmaz, heç olmasa, bunlardan biri iqrari olmalıdır. Məsələn:

Dini təlim (M) faktlara əsaslanmır (P).

Elm dini (S) təlim deyil (M).

Deməli, elm (S) faktlara əsaslanmır (P).

Nəticə yalandır, ona görə ki, orta termin S və p-i əlaqələndirmir. Əgər biz «elm» anlayışının yerinə Mendeleeyevin dövrü sistemi təlimini qoysaq, onda nəticə doğru görünərdi. Bunu dairələrlə göstərək:

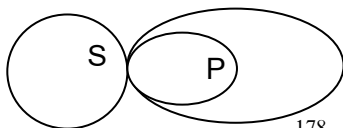
2. Əgər müqəddimələrdən biri inkari olarsa, onda nəticə də inkari olacaqdır. Məsələn:

Hər cür cinayət işi (P) hüquq pozuntusudur (M).

Elmi səhv (S) hüquq pozuntusu deyil (M).

Elmi səhv (S) cinayət işi deyil (P).

Sxemlərlə əsaslandırmaq:

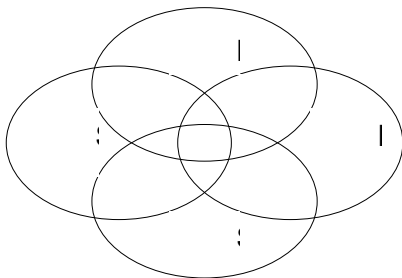

3. İki xüsusi hökmdən nəticə çıxmır, heç olmasa, bunlardan biri ümumi olmalıdır. Lakin nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, ayrıca xüsusi hökmlərdən nəticə alınır, ola bilər ki, bu barədə münasib yerdə izahat veriləcəkdir. Xüsusi hökmlərə nümunə:

Bəzi deputatlar (M) hüquqşünasdır (R).

Bəzi artistlər (S) deputatdır (M).

Deməli, bəzi artistlər (S) – hüquqşünasdır (R). Nəticə düz deyil, bu hökmlərdən həqiqi yekun biliyi almaq qeyri-mümkündür. Sxemə baxaq:

4. Müqəddimələrdən biri xüsusi olarsa, nəticə də xüsusi olacaqdır. Məsələn:

Bəzi tələbələr (P) hüquqşünasdır (M).

Bütün hüquqşünaslar (M) şüurludur (S).

Bəzi şüurlular (S) tələbədir.

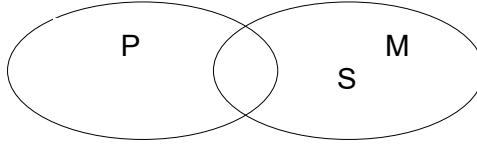
Başqa bir nümunə:

Bəzi pensiyaçlar (P) işləyir (M).

Bütün işləyənlər (M) əmək haqqı alır (S).

Bəzi əmək haqqı alanlar (S) pensiyaçıdır (P).

Sxemlərlə göstərək:

Sual 2. Terminlərin qaydaları

Sillogizmin qurulması bir sıra ümumi qaydalara tabedir. Bu qaydalara riayət etmədən hətta həqiqi hökmlərdən də həqiqi nəticə almaq mümkün olmur. Buna görə də biz hökmlərin tərtibatı zamanı terminlərin qaydalarından düzgün istifadə etməyi bacarmalıyıq.

1. Hər bir sillogizmdə ancaq üç hökm, üç də termin olmalıdır. Əgər üçdən çox termin varsa, onda düzgün nəticə alınmır. Məsələn,

Təfəkkürün bütün formaları (M) gerçəkliyi əks etdirir (R). Hökm (S) təfəkkür formasıdır (M).

Deməli, hökm (S) gerçəkliyi əks etdirir (R).

Bu sillogizmdə üç hökm və üç termin götürülmüşdür, ona görə də yuxarıdakı qaydaya əməl olunur və düzgün nəticə çıxarılır.

Bəzən sillogizmdə üç termin yox, dördü götürülür, yəni sillogizmdə omonim (müxtəlif mənalı) sözlərdən istifadə edilir ki, bu vaxt təfəkkürün eyniyyət qanunu pozulur, terminlərin dörtləşməsi deyilən məntiqi səhvə gətirib çıxarır. Məsələn,

Qoşqar (M) Kiçik Qafqazın şimal-şərqinin 3368 metr hündürlüyündə dağ adıdır (R).

Qoşqar (M) xalqımızın tanınmış riyaziyyatçısıdır (S).
Deməli, xalqımızın tanınmış riyaziyyatçısı Kiçik Qafqazın şimal-şərqində 3368 metr hündürlüyündə dağ adıdır.

Bu əqli nəticədə məntiqi səhvə yol verilmişdir. «Qoşqar» məfhumu hər iki müqəddimədə müxtəlif mənanı ifadə edir. Böyük müqəddimədə dağ, kiçik müqəddimədə isə insan adını bildirir. İki müxtəlif mənanı bildirən termin faktiki olaraq iki müstəqil anlayışı ifadə edir. Buna görə də orta termin hər iki müqəddimədə eyni mənanı ifadə etməli idi.

Gətirilən misalda orta termin hər iki müqəddimə üçün eyni, ümumi anlayış deyildir, deməli, orta termin yoxdur, müqəddimələri əlaqələndirmir.

2. Orta termin heç olmazsa, müqəddimələrin birində ehtiva olunmalıdır, əgər ehtiva olunmazsa, düzgün nəticə çıxarmaq olmaz. Məsələn,

Qırmızı rəng (M) inqilab rəngidir (R).

Bəzi balıqlar (S) qırmızı rəngdədir (M).

Deməli...

Bəzi sifətlər (M) rəngi ifadə edir (R).

«Humanist» sözü (S) sifətdir (m).

Deməli...

Yuxarıdakı terminlərdən həqiqi nəticə çıxmır, çünki orta termin müqəddimələrin heç birində ehtiva olunmamışdır.

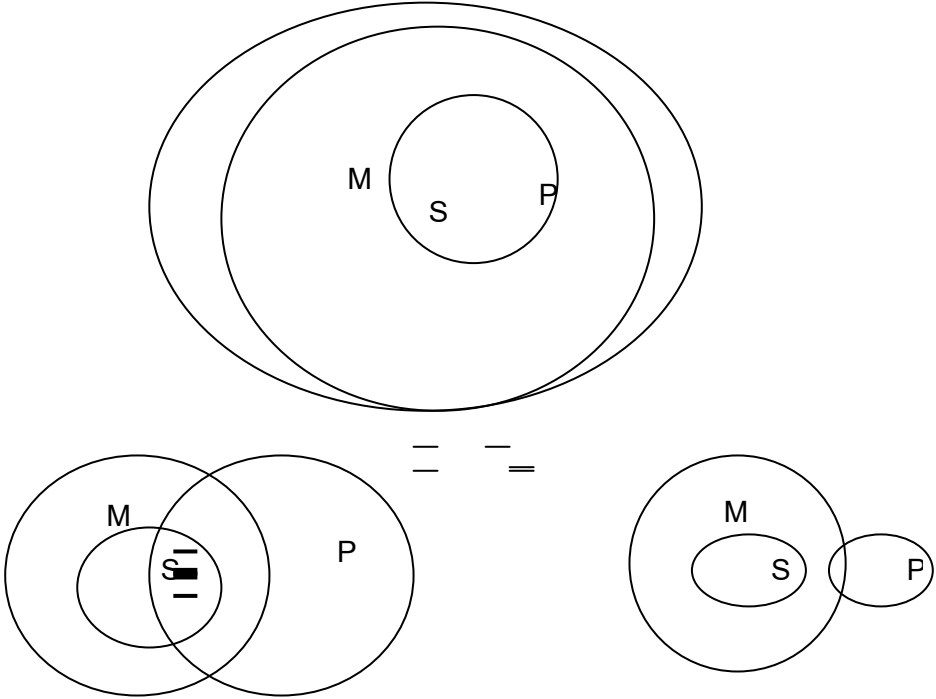
Əgər orta termin müqəddimələrin heç birində ehtiva olunmazsa, onda kənar terminlər arasındakı əlaqə qeyri-müəyyən qalır. Məsələn, «Bəzi şairlər (M) – Yazıçılar İttifaqının üzvüdürlər (R)».

«Bizim nəşriyyatın bütün işçiləri (S) şairdir (M)» - hökmlərində orta termin (m) nə böyük, nə də kiçik müqəddimədə ehtiva olunmamışdır. Belə hallarda kənar terminlər arasındakı (S və R) zəruri əlaqəni müəyyən etmək mümkün olmur. Burada üç hal ola bilər:

1. «Bizim nəşriyyatın bütün işçiləri – Yazıçılar İttifaqının üzvüdürlər».

2. «Bizim nəşriyyatın bəzi işçiləri Yazıçılar İttifaqının üzvüdür».

3. «Bizim nəşriyyatın heç bir işçisi Yazıçılar İttifaqının üzvü deyil». Bu əqli nəticələri dairələrlə belə göstərmək olar:

3. Müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin nəticədə də ehtiva olunmur. Bu fikir o deməkdir ki, kənar terminlər müqəddimələrdə olduğu kimi, nəticədə də eyni həcmdə götürülməlidir.

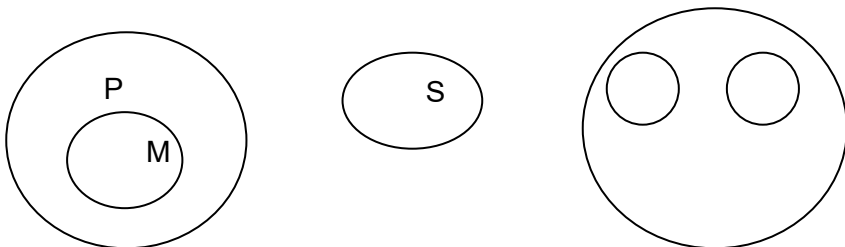
Aşağıdakı hökmləri nəzərdən keçirək:

Bütün müəllimlərin (M) diplomu vardır (R).

Bu şəxs (S) müəllim deyil (M).

Bu şəxsin (S) diplomu yoxdur (R).

Alınan nəticə yanlışdır, çünki haqqında söhbət gedən şəxs müəllim olmasa da, diplomu ola bilər, digər tərəfdən «diplomu olmaq» termini müqəddimədə tam həcmdə götürülməmişdir. Aldığımız nəticədə (bu şəxs müəllim deyil), «müəllim» məfhumu ehtiva oluna da bilər, çünki bu şəxsi diplomu olan adamların həcmindən istisna edirik. Bu hökmlər arasında da bir neçə hal ola bilər, bunu əyani şəkildə dairələrlə göstərək:

Sadə-qəti sillogizmin üçüncü qaydasında qeyd olunur ki, müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin nəticədə də ehtiva olmur, lakin bəzən bu qayda pozulur, müqəddimədə tam həcmdə götürülməyən termin nəticədə ehtiva olunur ki, bu məntiqdə böyük və yaxud kiçik terminin qeyri-qanuni olaraq genişlənməsi adlanan məntiqi səhvdir. Buna dair belə bir nümunə gətirmək olar:

«Millət (M) əbədi olaraq mövcud olmayacaqdır (R).

Millət (M) tarixi inkişafın məhsuludur (S).

Deməli, tarixi inkişafın bəzi məhsulları (S) əbədi mövcud olmayacaqdır (R)».

Müqəddimələrin qaydaları

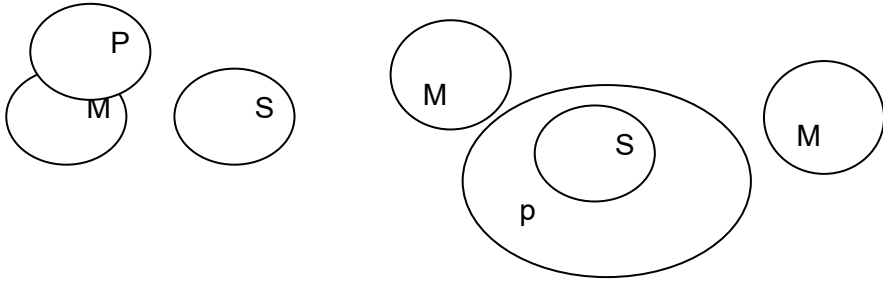
1. İki inkari hökmdən nəticə çıxmır. Nəticə almaq üçün müqəddimələrdən heç olmazsa, biri iqrari hökm olmalıdır.

Məsələn:

İsim (M) təfəkkür forması deyil (R).

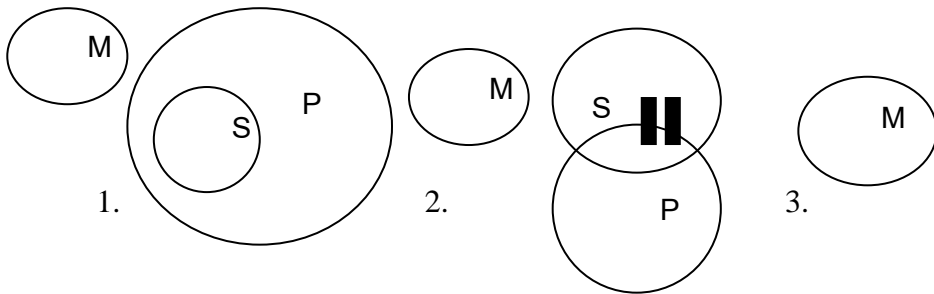
Məzmununu araşdırdığımız bu fikir (S) isim deyil (M). Bu mühakimədə «isim» termini kənar terminlərdən heç birinə uyğun gəlmir, buna görə də S və R arasındakı münasibəti

müəyyən etmək olmur. Əgər dairələrin köməyi ilə bu iki müqəddiminin birləşməsini təsvir etsək, onda aşağıdakı müxtəlif mənzərəni almaq olar:

Başqa bir misal da gətirmək olar: «Bizim institutun aspirantları (M) siyasi iqtisad keçmir (R)», «ETİ-nin əməkdaşları (S) bizim institutun aspirantları deyil (M)».

Bu hökmlərdən də nəticə çıxarmır, çünki kənar terminlər (S və R) orta terminin həcmindən kənar edilir. Orta terminin vəzifəsi kənar terminlər arasındakı münasibəti qaydaya salmaqdır. Nəticədə orta termin böyük terminin (R) həcminə ya qismən, ya da tamamilə daxil olur və yaxud onun həcmindən tamamilə çıxarılır. Belə halda üç imkanı qeyd etmək olar. Bu imkanları əyani şəkildə dairlələrlə göstərək:

2. Əgər müqəddimələrdən biri inkari hökm olarsa, onda nəticə də inkari olacaqdır. Məsələn:

Heç bir materialist (M) aqnostik deyil (R).

P.Koçnin (S) materialistdir (m).

P.Koçnin (S) aqnostik deyil (r).

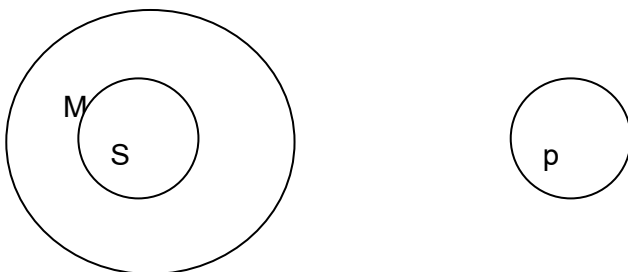
Başqa bir nümunə də gətirmək olar.

Heç bir imperialist müharibəsi (M) milli azadlıq hərəkatı deyil (R).

1914-1918-ci illər müharibəsi (S) imperialist müharibəsidir (m).

1914-1918-ci illər müharibəsi (S) milli azadlıq hərəkatı deyil (R).

Bu əqli nəticələrin əsaslandırılmasını dairələrlə belə göstərmək olar:

Bu əqli nəticələrdə orta (M) və kiçik (S) termin böyük terminin həcmindən istisna olunur və özlüyündə orta terminin (M) tərkibinə daxil olur.

3. Əgər müqəddimələrdən biri xüsusi olarsa, onda nəticə də xüsusi olacaqdır.

Əgər müqəddimələrdən biri ümumi iqrari, digəri isə xüsusi iqraridirsə (AY), onda bu hökmlərdə ancaq ümumi iqrari hökmün subyektə ehtiva olunur. Bu qaydada iki hal ola bilər:

a) alınan nəticə xüsusi iqrari ola bilər;

b) xüsusi inkari ola bilər.

Bir neçə nümunə gətirək.

Bütün cinayətkarlar (M) cəzalanmalıdır (R).

Bəzi adamlar (S) cinayətkardır (M).

Bəzi adamlar (S) cəzalanmalıdır (R) və yaxud bəzi ədəbi əsərlər (R) lirik əsər deyil (M).

Bütün lirik əsərlər (M) insan əməyinin məhsuludur (S). İnsan əməyinin bəzi məhsulları (S) ədəbi əsər deyil (R).

4. İki xüsusi hökmdən nəticə alınmır. Nəticə çıxarmaq üçün heç olmazsa, hökmlərdən biri ümumi olmalıdır.

Əgər hər iki müqəddimə xüsusi iqraridirsə (YY), onda terminlər haqqındakı ikinci qaydaya əsasən nəticə çıxmır, çünki bu hökmlərin heç birində terminlər ehtiva olunmur.

Əgər müqəddimələrin ikisi də inkari (oo) olarsa, hökmlərin birinci qaydasına əsasən nəticə alınmır.

Əgər müqəddimələrdən biri xüsusi inkari (OY), digəri isə xüsusi iqrari (YO) olarsa, onda belə sillogizmdə xüsusi inkari hökmün ancaq predikati tam həcmdə götürülür, əgər burada orta termin ehtiva olunsaydı, yenə də hökmlərin 4-cü qaydasına əsasən nəticə çıxarmaq mümkün deyildir. Bəzən iki inkari hökmdən nəticə almaq olmur, lakin belə hallar da nəticədə predikat ehtiva olunur ki, bu da terminlər haqqındakı qaydanın üçüncüsü ilə ziddiyyət təşkil edir. Bildiyimiz kimi, üçüncü qaydada qeyd edilmişdir ki, müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin bəzən nəticədə tam həcmdə götürülür. Əgər bu hökmlərdə kənar terminlər ehtiva olunsaydı, yenə də terminlərin ikinci qaydasına əsasən nəticə çıxmazdı.

Xüsusi hökmlərə aid bir neçə nümunə gətirmək olar.

Bəzi tələbələr (M) Heydər Əliyev təqəüddüsüdür.

Bəzi tələbələr (M) kafi qiymətlərlə oxuyur (S), deməli...

Bəzi əsərlər (M) elmi nailiyyətləri əks etdirir (R).

Bəzi əsərlər (M) povestdir (S).

Deməli...

Sual 3. İxtisarı və mürəkkəb ixtisari sillogizmlər

İndiyə qədər sillogizmə tam, bütöv halda rast gəlirdik. Lakin, çox vaxt elmi müddəaların şərhində, nitq prosesində və praktikada olan bütöv halda təsadüf etmirik, orada müqəddimələrdən biri, bir neçəsi, yaxud da nəticəsi buraxılır ki, buraxılan hissə öz-özlüyündə düşünülür. İxtisari forma alan belə sillogizmlərə entimema (yun. «əqdlə tutmaq» deməkdir) deyilir. Entimemanın üç növ müxtəlifliyini göstərmək olar:

1. Böyük müqəddiməsi buraxılan entimemalar vardır. Məsələn, «Rüstəmbəyli vəkildir». Deməli, o, «hüquqşünasdır». Burada böyük müqəddimənin buraxılması açıqca düşünülür. Bərpa etsək, belə olacaqdır.

Bütün vəkillər hüquqşünasdır.

Rüstəmbəyli vəkildir.

Deməli, Rüstəmbəyli hüquqşünasdır.

2. Kiçik müqəddiməsi buraxılan entimemaya nümunə gətirək:

«Bütün vəkillər – hüquqşünasdır». Deməli, «Rüstəmbəyli hüquqşünasdır». Burada «Rüstəmbəyli – vəkildir» hökmü verilməmişdir.

3. Nəticəsi buraxılan entimemalar da vardır. Məsələn, «Bütün cinayət işləri – təhlükəli hadisədir». «Adam öldürmək – cinayət işidir». Nəticə deyilmir, düşünülür ki, «Adam öldürmək də – təhlükəli hadisədir».

Entimemanın əhəmiyyəti ondadır ki, əvvəla onların köməkliyi ilə nitqin qısa və yığcamlığına nail olunur. İkincisi, entimemalar dinləyicini, yaxud oxucunu düşünməyə, fikirləşməyə məcbur edir. Buna görə də entimemalardan şifahi və yazılı nitqdə geniş istifadə olunur. Aforizmlərin əksəriyyəti

entimema formasını ifadə edir. Yunanların belə bir aforizmi var: «Yupiter, sən əsəbləşirsən, deməli, sən haqlı deyilsən» - bunun özü entimemadır. Burada böyük müqəddimə buraxılmışdır. Bərpa etsək, belə olacaqdır: «Əsəbiləşən hər bir adam haqsızdır». «Yupiter əsəbləşir». Deməli, «Yupiter haqsızdır». Cənabi Əlinin belə bir kəlamı da var: «Özünü tanıyan, allahını da tanıyar». Bu da entimemadır. Yuxarıdakı entimemaya bənzər A.Puşkinin E.Baratınski haqqında belə bir qısa və güclü mülahizəsi vardır: «Orijinal adamdır, zira fikirləşir». Burada böyük müqəddimə buraxılmışdır. Tam sillogizmi bərpa edək:

Kim fikirləşirsə, o, orijinal adamdır.

Baratınski fikirləşir. Deməli, Baratınski orijinal adamdır. İxtisari sillogizmlər ancaq qəti hökmlərdən deyil, şərti və təqsimi hökmlərdən də əmələ gələ bilər. Məsələn, «Dəmir parçası qızmışdır, çünki o, sürtünməyə məruz qalmışdır». Bunu tam sillogizm formasında bərpa edək: əgər dəmir parçası sürtünməyə məruz qalarsa, o, qızar:

Dəmir parçası sürtünməyə məruz qalmışdır.

Deməli, dəmir parçası qızmışdır.

Böyük müqəddiməsi buraxılmış təqsimi sillogizmə nümunə gətirək: «Bu cinayət işi haqqında bəraətləndirici qərar çıxarmaq olmaz, çünki o, ittihamedicidir». Burada böyük müqəddimə verilməmişdir, bərpa edək:

Cinayət işi ya bəraətləndirici, yaxud da ittihamedicidir formada olur.

Bu iş haqqında bəraətləndirici qərar çıxarmaq olmaz.

Deməli, bu cinayət işi ittihamedicidir.

İxtisari sillogizmlərin mürəkkəb formalarından biri də epixeyremadır. Epixeyremanın hər iki müqəddiməsi entimemalardan əmələ gəlir. Onun formulası belədir:

M-R-dir, çünki O N-dir.

S-M-dir, çünki O Q-dir.

S-P-dir.

Bu ixtisari formulada müəyyən hissələr buraxılmışdır. Onları bərpa edək:

1-cisi	2-cisi
M-P-dir	Q-M-dir
<u>M-W-dir</u>	<u>S-Q-dir</u>
M-P-dir	

Epixeyremaya belə bir nümunə gətirmək olar: «Qaçaq mal alveri ilə məşğul olan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır, çünki onlar malları qanunsuz olaraq ölkəmizin sərhədlərindən kənara çıxarırlar.

Deməli, bu şəxs də cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır. Bu epixeyremanı bərpa etməyin üsullarıdır.

Mürəkkəb sillogizmlərdən biri də polisillogizmlərdir (çoxlu sillogizmlər deməkdir). Bunlar bir neçə sadə-qəti sillogizmin müəyyən üsulla birləşməsindən əmələ gəlir. Onun iki növünü qeyd etmək olar:

1. proqressiv (yüksələn) sillogizmlər;
2. reqressiv (enən) sillogizmlər.

Birincidə, idrak prosesi çox ümumidən aza, cinsdən növə, ikincidə isə təkcədən ümumiyyə, növdən cinsə doğru gedir. Digər fərq ondadır ki, proqressiv polisillogizmlərdə əvvəl gələnin nəticəsi sonrakılar üçün böyük müqəddimə, enəndə isə kiçik müqəddimə kimi götürülür. Nümunə:

- Hüquq pozuntusu cinayət işidir.
Adam öldürmək hüquq pozuntusudur.
Balta ilə boynu vurmaq da adam öldürməkdir.
Məcid balta ilə boyun vurmuşdur.

Deməli, Məcidin hərəkəti cinayət işidir. Bunun özü üç sadə-qəti sillogizmin birləşməsini ifadə edir, əvvəl gələnlər polisillogizmdir, sonrakılar episillogizmlər adlanır. Formulası belədir:

1. A-V-dir
2. S-V-dir
3. D-V-dir

S-A-dır	D-S-dir
E-D-dir	
S-V-dir	D-V-dir
E-V-dir.	

Regressiv polisillogizmə nümunə:
 Bilal oğrudur.
 Oğru cinayətkardır.
 Cinayət hüquq pozuntusudur.
 Hüquq pozuntusu cəmiyyət üçün təhlükəli hadisədir.
 Deməli, Bilalın oğurluğu cəmiyyət üçün təhlükəli haldır.
 Bu da bir neçə sillogizmin birləşməsinə bildirir.

Formulası:

1. A-V	2. S-D	3.
D-E		
V-S	A-S	
A-D		
A-S	A-D	
A-E		

Polisillogizmlərin praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, fikrimizi mühakimələrdə ifadə edirik, ayrı-ayrı mülahizələri əlaqələndirməklə, bunlardan yeni nəticələr çıxarıyıq və bunları yeni hökmlərdə ifadə etməklə, fikrin daha da inkişaf etdirilməsinə nail oluruq. Burada yeni müqəddimələr əsasında qurduğumuz əqli nəticə yeni fikir əməliyyatıdır, bu isə əvvəlkilərin birbaşa davamı deyildir. Adi təfəkkürün özündə də tez-tez belə hallarla üzləşirik ki, burada alınan nəticə özündən sonra gələnlər üçün böyük müqəddimə kimi götürülür və bunun strukturu əvvəlki biliklərə əsaslanır. Belə düşünmək də səhv olardı ki, polisillogizmlərdə ancaq fikirləşilən predmet və hadisələr təsdiq olunur. İlk nəzərdə belə görünsə də, həqiqətən də, elmi təfəkkürdə buna bənzər müfəssəl, açıq, yaxud gizli formada mürəkkəb sillogizmlərə rast gəlik ki, bunlar öz əsasını sillogistik nəticələrdən deyil, bir çox əvvəlki fikirlərdən götürür. Elmi təfəkkür mürəkkəb əqli nəticələrdən istifadə

etməsaydı, bir sıra çətin və mürəkkəb məsələləri, problemləri həll edə bilməzdi.

Bütün elmi nəzəriyyələr özündən əvvəlkilərə (natamam, yarımçıq, səthi olsa da) istinad edir, onun üzərində yaranır. Lütfizadənin qeyri-səlis çoxluqlar, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi də əvvəlkilərin tənqidi əsasında meydana gəlmişdir. Bu baxımdan polisilloqizmlər də elmi təfəkkürün zəruri və faydalı formalarındandır. Polisilloqizmin xüsusi növlərindən biri də soritlərdir. Polisilloqizmlərdə aralıq nəticələri buraxıldıqda, bütöv əqli nəticə alınır ki, buna da soritlər (lat. sorit – topa, qalaq sillogizmlər) deyilir. Burada bəzi müqəddimələr vasitəsilə yekun biliyi alınır, qalan aralıq nəticələri deyilmir, ancaq fikirdə düşünülür. Elmdə soritin iki növünü (1. Aristotel; 2. Qoklen) qeyd etmək olar. Bunların bir-birindən fərqi ondadır ki,

a) Aristotel soritində təfəkkür prosesi fərdidən ən ümumiyyə (növdən cinsə), Qokləndə isə ən ümumidən təkçəyə (cinsdən növə) doğru gedir;

b) Aristotel soritində kiçik, Qokləndə böyük müqəddimə ixtisar olunur;

c) Aristotel soritində əvvəlki hökmün subyekti, sonuncunun predikatı, Qokləndə isə axırıncı hökmün subyekti birincinin predikatı nəticə yerində durur.

Aristotel və Qoklen soritinin formulası belədir:

1. M-R	2. M-R
R-Q	Q-M
Q-Z	Z-Q
Z-F	F-Z
M-F	F-R

Aristotel soritinə iki nümunə gətirəcəyik. Lakin buraxılan aralıq hökmlərinin bərpasını oxucuların ixtiyarına veririk.

1. F.Kərimzadənin «Xudafərin körpüsü» tarixi romandır. Tarixi romanlar bədii əsərdir.

Bədii əsərlər təfəkkürün məhsuludur.

Təfəkkürün məhsulları mənəvi dəyərlər xəzinəsinə daxildir.

Deməli, F.Kərimzadənin «Xudafərin körpüsü» mənəvi dəyərlər xəzinəsinə daxildir.

2. Musanın kitab oğurluğu oğurluq işidir.

Oğurluq işi cinayətdir.

Cinayət hüquqi qanun pozuntusudur.

Hüquqi qanun pozuntusu cəmiyyət üçün təhlükəli haldır.

Deməli, Musanın kitab oğurluğu cəmiyyət üçün təhlükəli haldır.

Soritin növlərindən biri də Marbruq universitetinin professoru R.Qoklenin (1517-1628) adı ilə bağlıdır. O, ömrünün çox hissəsini fəlsəfə və məntiq problemlərinə həsr etmişdir və mürəkkəb sillogizmlərin xüsusi növ müxtəliflərindən birini kəşf etmişdir ki, bu da onun adı ilə Qoklen soriti adlanır. Bir neçə sillogizmin birləşməsi nəticəsində yeni bilik alınır ki, bunun da hadisə və proseslərin dərkində mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu soritə aid iki nümunə gətirəcəyik:

1. tənəffüz edənlər canlı varlıqdır.

İnsan tənəffüs edəndir.

Elmi biliklərə yiyələnənlər insanlardır.

Fərid elmi biliklərə yiyələnəndir.

Deməli, Fərid canlı varlıqdır.

2. Çevik təfəkkürə malik olanlar inkişaf etmiş adamlardır.

Elmi çətinlikləri asan üsullarla aradan qaldıranlar çevik təfəkkürlüdür.

Elmi sualların çətinliklərinə diqqət yetirən hər bir adam xüsusi qabiliyyətə malikdir.

Diqqətini cəmləşdirməyi bacaran şəxslər elmi sualların çətinliklərini asan qavrayır.

Turqay diqqətini cəmləşdirməyi bacaran şəxsdir.

Deməli, Turqay inkişaf etmiş adamdır.

Beləliklə, deduktiv əqli nəticənin növ müxtəlifliklərinin zənginliyi ilə yanaşı, hadisə və proseslərin dərkində induksiya da geniş istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT:

1. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
2. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
3. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
4. İsrəfilov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998.
5. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

MÖVZU № 7. «İNDUKTİV ƏQLİ NƏTİCƏNƏ»

PLAN:

1. **İnduktiv əqli nəticənin ümumi xarakteristikası**
2. **Tam induksiya. Natamam induksiya**
3. **Elmi induksiya**

Sual 1. İnduktiv əqli nəticənin ümumi xarakteristikası

Deduksiyadan başqa, əqli nəticənin ən ümumi növlərindən biri də induksiya. İnduksiyanın özünəməxsusluğu onunla müəyyən olunur ki, o, müşahidə və təcrübə ilə bağlıdır və deduksiya ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Real təfəkkür praktikasında induksiyanın mahiyyəti onun müxtəlif növlərində aşkara çıxır. İnduksiya insanların təfəkküründə ən qədim və geniş yayılmış əqli nəticədir. Real gerçəklikdəki fərdi predmet və hadisələrin müşahidəsi və ümumiləşdirilməsinin nəticəsi kimi meydana gələn ümumi qaydalar, sadə əlaqə və qanunauyğunluqlar qədimdən insanların əqlində geniş həkk olunmuşdur. İnsanlar dəfələrlə müxtəlif hadisələri müşahidə etdikdən sonra, ümumiləşdirmələr aparmağa öyrəşmişlər. Ayırı-ayrı konkret hadisələrin müşahidəsi nəticəsində əvvəlki təcrübələrə əsaslanaraq, insanlar «hər cür hərəkət (sürtünmə) istilik doğurur» ümumi müddəasını formulə etmişlər. Onlar təbiət və cəmiyyət hadisələrini müşahidə edərək, ayırı-ayrı faktların, hadisələrin ümumi qayda-qanunlara tabe olduqlarını dərk etmişlər, bunların təfəkkürdə əksi əqli nəticələr vasitəsilə başa çatmışdır və bununla da fərdi hökmlərdən ümumiyyə keçmişlər, ümumidə isə fərdidən fərqli olaraq gerçəkliyə aid olan daha zəruri qanunauyğunluqlar əks olunur. Bu onu ifadə edir ki, insanların nail olduğu bütün biliklərin, elmi müddəaların əsasını müşahidə və təcrübə təşkil edir. Heç bir aprior bilik, həqiqət yoxdur, ola da bilməz. Təcrübə, müşahidə idrakın çıxış nöqtəsidir. Ümuminin dərk insanın təbiətə, ictimai inkişafın gedişinə fəal təsiri nəticəsində əldə etdikləri biliklərin məqsədəuyğun formasıdır.

Ümumini dərk etməyin vasitələrindən biri də induksiya. İnduksiya elə əqli nəticədir ki, burada təfəkkür prosesi azdan çox, növdən cinsə, təkcə və xüsusidən daha çox ümumiyyə doğru gedir.

Ümumiyyə ayrılıqda rast gəlmək olmur, o, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə xas olan obyektiv keyfiyyətdir. Əgər predmet və hadisələrdə ümumi xassələr, tərəflər olmasaydı, onların ümumiləşdirilməsindən söhbət gedə bilməzdi. Əqli nəticənin digər formaları kimi, induksiya da elmi qanunların kəşf olunması prosesində, sübutda, elmi hipotezlərin yaranmasında geniş istifadə olunur, çünki induksiya bəşər təfəkküründə geniş yayılmışdır.

İnduksiyanı öyrənməyin əhəmiyyəti ondadır ki, o, praktika, canlı həyatla ayrılmaz əlaqədədir və empirik, təcrübi biliklərə yiyələnməyin mühüm vasitəsidir. Buna görə də təcrübəyə, konkret sosial tədqiqatlara (hüquqi proseslər də buraya daxildir) əsaslanan elmlərdə, təbiətşünaslıqda induksiya geniş istifadə olunur.

Hər bir əqli nəticənin zəruri ilkin şərti təbiət və cəmiyyətin inkişafının obyektiv qanunauyğunluqlarının dərk olunmasıdır. Obyektiv gerçəkliyin predmet və hadisələrinin qanunauyğunluqlarının dərk edilməsi induktiv əqli nəticənin elmi əsasını təşkil edir. İnduksiya insanların praktiki fəaliyyəti nəticəsində ümumiləşdirmələrə həqiqi tələbatın, başqa cür deyilsə, bizi əhatə edən aləmin predmet və hadisələrinin ümumi xassələri və onların arasındakı əlaqələr və münasibətlər haqqında alınan biliklərə ehtiyacdən irəli gəlir. Fərdidən, konkretdən, təsadüfidən, zəruridən keyfiyyətə fikir vasitəsi kimi təcrid olunmuş bu ümumi biliklər təbiətə güclü təsir etməklə, ictimai həyatın təşkilinə və onun idarə olunmasına imkan yaradır. Əqli nəticənin xüsusi növü kimi induksiyanın meydana gəlməsinin və mövcud olmasının obyektiv əsasını gerçəkliyin özündə ümumi və ayırıcının dialektikası təşkil edir. Ayrıca ümumidən, ümumi isə təkə və ayırıcılardan, xüsusidən kənarında mövcud deyildir. Ayrıca ümumi ilə əlaqəlidir, ümumi isə təkə və ayırıcılar vasitəsilə təzahür edir. Bu vəziyyət ayırıcının, konkret fərdi predmetlərin dərk edilməsində ümuminin dərk edilməsinə imkan yaradır.

Predmet və hadisələr arasındakı obyektiv əlaqə və münasibətlərin inikası olan induksiya hər şeydən əvvəl, səbəb-nəticə əlaqələrini ifadə edir. Ayrı-ayrı predmet və hadisələrin müqayisə və tutuşdurulması onlarda ümumi əlaqə və münasibətlərin aşkara çıxarılmasına, bunlardan birinin səbəb, digərinin nəticə kimi (və əksinə) meydana gəlməsini müəyyən etmək mümkündür. Bu baxımdan idrak prosesində ayrı-ayrı faktlardan, hadisələrdən ümumiyyə məntiqi keçid əməliyyatı induksiya vasitəsilə həyata keçirilir. Sözü geniş mənasında induksiya (lat. inductil – ümumiləşdirmək, yönəltmək) elə əqli nəticədir ki, müəyyən məntiqi sinfə daxil olan hər bir ayrıca predmet və hadisə haqqında əldə edilmiş bilik əsasında çıxarılan ümumi nəticə həmin məntiqi sinfə daxil olan ünsürlərin hər birinə aid edilir.

İnduksiya deduksiyadan köklü surətdə fərqlənir, bu da onun dərin təbiəti ilə bağlıdır. Əgər deduktiv əqli nəticədə təfəkkür prosesi daha çox ümumidən az ümumiyyə doğru gedirsə, induksiyada əksinə, azdan, təkədən ümumiyyə doğru gedir. Deduksiyada ümumi bilik «hazır» halda verilir, induksiyada isə bu biliklərin meydana gəlməsi mexanizmi aşkara çıxarılır. Deduksiyada ümumi biliklər əqli nəticənin çıxış hökmləri kimi götürülürsə, induksiyada bunlar nəticə kimi çıxarılır.

İnduksiya problematik (ehtimali) xarakter daşıyan əqli nəticədir. Onun problematikliyi onunla bağlıdır ki, deduksiyada olduğu kimi, burada konkret qayda və qanunlardan istifadə olunmur. Deduksiyada düzgün nəticə çıxarmaqda onun ümumi və fiqurların xüsusi qaydalarından istifadə olunur. Burada iki hökmdən zəruri məntiqi nəticə çıxarılır. İnduksiya isə öyrənilən faktların kəmiyyətindən asılı olaraq, müqəddimələrin sayı az və ya çox ola bilər. Bəzən induksiyada cinsə daxil olan, lakin hələlik öyrənilməmiş, bəlli olmayan faktlar haqqında da nəticə çıxarılır. İnduksiya alınan ehtimali bilik doğru, yaxud yalan da ola bilər. Burada idrak prosesi məlum faktların

təhlilindən namələmə doğru gedir, nəticə ona görə ehtimalı olur ki, məlum olmayan, öyrənilməmiş faktlara da rast gəlinir.

Başqa bir cəhətə də diqqət yetirmək olar. Deduksiyada alınan yekun biliyinin həcmi müqəddimələrin həcmindən geniş olmur, induksiya əksinə, nəticə hökmünün həcmi müqəddimələrin həcmindən geniş götürülür. Deduksiyada növün əlamətləri haqqındakı nəticəni cinsin əlamətləri əsasında çıxarırıqsa, induksiya idrak prosesi əks istiqamətdə gedir, yəni növün əlamətlərindən istifadə etməklə, cinsin əlamətləri haqqında nəticə çıxarırıq. İnduksiya müqəddimələrin sayı çox olduğundan, bunlar həqiqi olsa da, nəticə ehtimalı alınabilir. İnduktiv əqli nəticə mahiyyətə problematiktir.

İnduksiya həmişə təcrübəyə, eksperimentə, fərdi predmet və hadisələrin öyrənilməsinə isnad olunduğundan, idrak prosesi bütövlükdə başa çatmır, tamamlanmır. Bu baxımdan ən sadə yolla - induktiv yolla əldə edilən təcrübə həmişə natamamdır, çünki təcrübə həmişə yarımçıqdır.

Belə bir məqamı da unutmamaq olmaz ki, təbiət və cəmiyyət hadisələrində, onların əlaqə və münasibətində məlum daimilik və nisbi müstəqillik halları vardır. Bunlar obyektiv gerçəklikdəki predmet və hadisələrin inkişafındakı qanunauyğunluqların mövcudluğunu ifadə edir, tədqiqatçıya imkan verir ki, müxtəlif hadisələr haqqındakı biliklərə əsaslanaraq, yeni nəticələr çıxartmaq mümkündür, bu nəticələri həmin predmetlər sinfinin digər hadisələrinə də aid etmək olur. İnduktiv əqli nəticə maddi istehsalda insanların ilkin əmək vərdişləri ilə birlikdə meydana gəlmişdir. K.Uşinskinin qeyd etdiyi kimi, bəşəriyyət dünyaya gəldiyi ilk günlərdən induktiv metoddan istifadə etməyə başlamışdır.

Elmin və praktikanın hər bir sahəsinin dərk olunması empirik idrakdan başlayır. Empirik idrakın, ayrı-ayrı predmet və hadisələrin kəmiyyət və xassələrinin təhlili əsasında hadisələrin daxili təbiətini, onların əlaqə və qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarırıq. Tədqiqatçı eyni tipli

təbii və sosial hadisələrin müşahidəsi prosesində müəyyən xassələrin, cəhətlərin ümumiliyinə, təkrar olunmasına diqqətini yönəltməklə, bu xassə və tərəfləri müəyyən sinfin bütün hadisələrinə tətbiq edir və bununla da ümumi biliklər alınır. Alınan biliklər formaca eyni olsa da, məzmunca bir-birindən fərqlənir, çünki bunlar gerçəkliyin müxtəlif sahə və tərəflərini əks etdirir.

İnduksiyanın ümumi idraki əhəmiyyəti ondadır ki, empirik müşahidələrin, eksperimentlərin nəticəsində ayrı-ayrı faktların ümumiləşdirilməsi şəklində yeni biliklər alınır. İnduksiya ümumiləşdirmələrin diapazonu daha geniş olur. İnsanların gündəlik praktiki fəaliyyəti prosesində aparılan sadə, təmiz empirik ümumiləşdirmələrdən elmi və fəlsəfi xarakter daşıyan daha geniş, dərin ümumiləşdirmələrə doğru gedilir. Məsələn: RPŞ-ə məlumat çatıb ki, gecə saat 3 radələrində bazanın pəncərə şüşələri sındırılmış, divar sökülmüşdür. Şüşələrin sındırılması və divarın sökülməsi ehtimal yaradır ki, bazada oğurluq baş verib.

Deduktiv əqli nəticələrdə həqiqi müqəddimələrdən və fikrin düzgün məntiqi quruluşundan həqiqi nəticələr alınır, induksiya isə nəticə həqiqi də ola bilər, ehtimali də (həqiqətəbənzər də adlanır).

Deduksiya olduğu kimi, induksiya da çıxış hökmləri, nəticə və onların arasında zəruri məntiqi əlaqə vardır ki, bu da induksiyanın strukturunu təşkil edir. Fərq ondadır ki, deduksiya ümumi (xüsusi) hökmlər çıxış nöqtəsi kimi götürülürsə, induksiya üçün ayrı-ayrı predmetlər (onların ayrıca qrupları) haqqındakı biliyi ifadə edən fərdi hökmlər xarakterikdir. Burada çıxış hökmlərindən məntiqi yolla alınan bilik yekun hökmü adlanır. Bunun mühüm fərqi ondadır ki, deduksiya nəticə xüsusi, fərdi alınarsa, burada öz xarakterinə görə həmişə ümumi olur (xüsusi də ola bilər, hər hansı sinfin predmetlərinin bəzi qismində).

Sual 2. Tam induksiya. Natamam induksiya

Tam induksiya müəyyən məntiqi sinfə aid olan predmet və hadisələrin hər biri haqqında ayrılıqda mühakimə yürüdüldür, sonra isə ümumiləşdirmə aparılaraq, alınan nəticə sinfin bütün ünsürlərinə aid edilir. Tərifdən aydın olur ki, tam induksiyada alınan nəticə həqiqi olur. Lakin nəticənin doğruluğunda müəyyən şərtlərə əməl olunmalıdır. Əvvəla, predmetlər sinfinin bütün elementləri tədqiq olunmalıdır, ikincisi, məntiqi sinfə aid olunan (aid olunmayan) ümumi əlamət, xəssə arı-ayrılıqda sinfin bütün elementlərinə münqər olunmalıdır, üçüncüsü, məntiqi sinfə aid olan elementlərin sayı az və dəqiq olmalıdır.

Tam induksiyaya aid misal gətirək. Fərdi hökmlər fikir fəaliyyətində tətbiq olunur; xüsusi hökmlər də fikir fəaliyyətində tətbiq olunur; ümumi hökmlər də fikirdə tətbiq olunur. Fərdi, xüsusi və ümumi hökmlər hökmün kəmiyyətə görə əsas təsnifatıdır. Deməli, hökmün kəmiyyətə görə bütün növləri fikir fəaliyyətində tətbiq olunur.

Günəş sisteminə daxil olan hər bir planetin bilavasitə astronomik müşahidələrlə hərəkətini izlədikdən sonra insanlar belə bir induktiv ümumiləşdirmə aparmışdır ki, Günəş sisteminin bütün planetləri Qərbdən Şərqə hərəkət edir. İnsan təfəkküründə bu cür ümumiləşdirmələr çoxdur və bunlar induksiyanın bəhrəsidir. Tam induksiyanı belə formulə etmək olar:

müqəddimələr: $M - R$

$Q - R$

$Z - R$

$F - R$

M, Q, Z, F w məntiqi sinfinə

daxildir.

Nəticə: bütün $w - R$ -dir.

Elmi təfəkkürdə tam induksiyaadan adətən, sübutun tərkibində istifadə olunur. Tam, riyazi və elmi induksiyanın nəticələri həqiqi olur. Tam induksiyada verilmiş müqəddimələrdən asılı olaraq, nəticə ümumi iqrari, yaxud ümumi inkari alına bilər. Burada alınan nəticə biliyi müqəddimələrdə ehtiva olunan faktlara əsaslanır və bunların arasında oxşarlıq, eyniyyət olmasaydı, düzgün nəticə almaq olmazdı, bunun özü isə tam induksiyada alınan məntiqi nəticənin əsaslandırılmasında əsas şərtədir. Tam induksiyada nəticənin həqiqiliyi onun ən mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Tam induksiyada alınan yekun biliyin idraki əhəmiyyətini çox vaxt düzgün qiymətləndirmirlər. İlk baxışda müqəddimələrlə müqayisədə adama elə gəlir ki, induksiya heç bir yeni bilik vermir, yaxud onun əhəmiyyəti heç nədir. Təəssüf ki, elm tarixində bu cür mülahizələrə təsadüf edirik. Bu barədə məntiqçilər arasında iki nöqtəyi-nəzər vardır. Bir çox məntiqçilər tam induksiyanı əqli nəticəyə daxil etmir, alınan nəticə guya yeni biliyi ifadə etmir. Digər qrup məntiqçilər isə tam induksiyanı deduktiv əqli nəticəyə daxil edirdilər və onu Aristotelin induktiv sillogizmi adlandırırdılar.

Əvvəla, hər bir vasitəli əqli nəticə müqəddimələrdəki biliklərdən fərqli olaraq yeni bilik verir, bunun özü müqəddimələrdə nəzərdən keçirilən ayrı-ayrı biliklərin sintezidir. İkincisi, tam induksiyanı dəqiq bilik verdiyinə görə deduksiyaaya daxil etmək yanlış fikirdir, çünki burada idrak prosesi xüsusidən, təkcələrdən ümumiyyə doğru gedir. Üçüncü, tam induksiyanın yeni bilik verməməsi fikri predmetlər sinfi haqqındakı ümumi hökmlə ayrı-ayrı predmetlər barəsində söylənilən hökmlərin sadə məcmusu arasındakı keyfiyyət fərqi anlamamaqla bağlıdır. Ayrı-ayrı predmet və hadisələrin əlamətini bütövlükdə məntiqi sinfə köçürmək, sadəcə müqəddimələrin məcmusunu deyil, fərdi hökmlərə münasibətdə ümumiləşmiş biliyi özündə ifadə edən sinif haqqında yeni bilikdir. Məsələn, astronomiyada ilk dəfə

Yupiter, Saturn və Yer planetlərinin ellips boyunca hərəkət etməsi müəyyən olunduqdan sonra, bu qanunauyğunluğun Merkuri, Pluton və digər planetlərə tətbiqi ilə bu fakt təsdiq olunur. Bunun özü yeni bilikdir. Burada əvvəla, ümumiləşdirilən nəticə Günəş sisteminin planetləri məfhumunun inkişafına təsir göstərir, onun məzmununa yeni əlamət daxil olur, digər tərəfdən, tapılmış ümumi əlamət, hadisələr sinfinin mühüm xarakteristikasının aşkara çıxması üçün əsas olur. Yuxarıdakı mülahizələr bizə əsas verir ki, deyək – həqiqətən tam induksiya yeni bilik verir. Əgər tam induksiyanın müqəddimələrində hər hansı predmetlər sinfinin ancaq ayrı-ayrı elementləri haqqında bilik ehtiva olunursa, yekunda bütövlükdə bu sinif haqqında söhbət gedir. Nəticədə alınan bilik müəyyən mahiyyəti, qanunauyğunluğu aşkara çıxarır. Təbii ki, ümumi, mahiyyət, qanunauyğunluq eyni qəbildən olan məfhumlardır. Belə ki, Günəş sisteminin bütün planetləri Qərbdən Şərqlə hərəkət edir kimi ümumi nəticə bizə planetlərin yaranmasının səbəb və mahiyyətinin, bütün Günəş sisteminin inkişaf qanunauyğunluqlarının dərinədən dərkini üçün imkan açır.

Tam induksiyanın da həmişə gerçək nəticələr verməsini demək olmaz, burada yalan yekun biliyi də alına bilər. Yuxarıda iqrar etdiyimiz kimi, o vaxt həqiqi nəticə alınır ki, bütün müqəddimələr məzmunca doğru olsun və müqəddimələrlə nəticə arasındakı məntiqi əlaqə pozulmasın. Göstərilən şərtlərdən biri gözlənilməzsə, onla yanlış nəticə alınır.

Tam induksiyanın vasitəsilə az və ya çox ümumi xarakter daşıyan mühüm elmi biliklər alınmışdır ki, buna aid bir neçə nümunə gətirək: Günəş sisteminə daxil olan bütün planetlər öz oxu ətrafında fırlanır; bütün planetlər Qərbdən Şərqlə hərəkət edir; bütün planetlər inikas olunan işıqla işıqlanır. Hər hansı bir sinfin bütün elementləri verilmiş ümumi xassəyə malik deyilsə, onda ümumiləşdirmə xüsusi hökm forması alır. Məsələn, bəzi

metallar sudan bərkdir; bəzi normativ aktlar qanundur; bəzi cinayət işləri oğurluqdur və s. ümumiləşdirmə inkari hökm forması da ala bilər. Nümunə: bəzi planetlərdə şüurlu həyat yoxdur; bəzi metallar maye deyil; bəzi normativ aktlar qanun deyil; bəzi cinayət işləri dələduzluq deyil və s.

Adama elə gəlir ki, tam induksiyanın tətbiq sahəsi son dərəcə məhduddur, bu da onunla əlaqələndirilir ki, sinfin elementlərinin sayını hesablamaq bəzən çətin olur. Halbuki, belə deyildir, çünki çox vaxt tədqiq olunan halların kəmiyyəti son dərəcə çox olsa da, müxtəlif elmlərdə tam induksiya geniş istifadə olunur. Məsələn, ölkədə əhalinin sayının dinamikası, onun tərkibində kişi və qadınların nisbəti, müxtəlif yaş qruplarının sayının xüsusiyyətləri, əhalinin başdan-başa siyahıya alınması və s. məsələlər əsasında aparılmış ümumiləşdirmələrin böyük idraki və praktik əhəmiyyəti vardır. Dövlət statistika orqanları tərəfindən iqtisadiyyatın inkişafı haqqında gündəlik verilən məlumatların ümumiləşdirilməsini, son illərdə ölkədə baş vermiş cinayət işlərinin artması dinamikasını, doğum faizinin aşağı düşməsi haqqında statistik yolla əldə olunan ümumiləşdirmələri də buna aid etmək olar. Kifayət qədər statistik məlumatların alınmasının özü müəyyən qanunauyğunluqların təzahürünə gətirib çıxarır. Bu münasibətlə böyük ədədlər qanunu haqqındakı əlaqəni yada salaq. Məsələn, hər bir ailədə oğlan və qızların doğulması təsadüfidir. Əgər ən iri regionlar miqyasında hər il doğulan uşaqlar haqqında tam statistik təhlil aparılsa, onda maraqlı ümumi bir qanunauyğunluq aşkara çıxır: oğlanların sayı müəyyən miqdarda qızlardan çox olur. Məsələn, ildə 100 qıza qarşı 106 oğlan uşağı doğulur.

Tam induksiya hüquq elmlərində və hüquqi praktikada da geniş istifadə olunur. Hüquqşünaslar çox vaxt cinayətin statistikasından istifadə etməklə, onun baş verməsinin səbəblərini, müəyyən asılılığını, meyllərini aşkara çıxarmaqla, onun qarşısını almaq məqsədilə münasib praktik ölçülər,

tədbirlər hazırlayırlar. Tam induksiyaadan ayrıca cinayət işinin açılmasında da istifadə olunur. Əgər hər şansı bir cinayət işi və cinayətin iştirakçılarının hamısı haqqında kifayət qədər material toplanıbsa, onda o, iş başa çatmış hesab olunur. Əks halda hər hansı bir iş yenidən baxılmaq üçün ayrıca bir cinayət işi kimi ayrılı bilər.

Bununla belə, bütövlükdə tam induksiyaadan hər hansı sinfin elementlərinin sayını hesablamaq mümkün olan hallarda istifadə olunsada, onun ünsürlərinin çox olduğu, yaxud naməlum olduğu yerdə tam induksiyanın tətbiqi mümkün olmur. Sinfin bütün ünsürlərini əhatə etməyə imkan olmadıqda, empirik ümumiləşdirmələr natamam induksiya formasında aparılır.

Natamam induksiyaada müəyyən məntiqi sinfə daxil olan predmet və hadisələrin bir qismi haqqında fikir yürüdüldür, sonra ümumiləşdirmə aparılır, alınan nəticə sinfin bütün ünsürlərinə aid edilir. Burada predmetlər arasındakı oxşarlıq, əlamət əsas götürülür. Şübhəsiz ki, alınan yekun biliyi çox vaxt ehtimali olur. Bəşəriyyətin çoxəsrlik təcrübəsi müşahidə edilən hallardan doğru nəticə çıxarmağa imkan verir. Natamam induksiyaada zidd faktlara, hallara təsadüf olunmasada, nəticə ehtimali xarakter daşıyır. Bu onunla bağlıdır ki, müqəddimələrin hamısı ehtiva olunmur, fikir məlumdan naməlumada gedərkən, sıçrayışa yol verilir. Digər tərəfdən, sinfin elementlərinin bəzi xassələrindən söhbət gedir, digər xassələr haqqında mühakimə yürüdülmür. Natamam induksiyanın vasitəsilə tam induksiyanın nöqsanları da aradan qaldırılır. Bunu o mənada başa düşmək lazımdır ki, tədqiq olunan sinfin elementlərinin sayı qeyri-müəyyən, yaxud sonsuz olur, elementlərin sayının məhdud olmadığı hüdudlarda tam induksiyanı tətbiq etmək mümkünsüzdür. Metalların elektrik keçirməsi onların sayının məlum olmasına baxmayaraq, bəziləri haqqında alınan biliyə əsasən ümumi nəticə çıxarılmışdır. Natamam induksiyaada alınan nəticənin xassələri

məntiqi sinfin əksər hissəsinə aid edilir. Natamam induksiyanın formulası belədir:

$M - R$

$Q - R$

$Z - R$

$F_n - R$

$M, Q, Z, F_n \dots w$ – sinfinin hissəsini təşkil edir.

Deməli, bütün $w - R$.

Nümunə gətirək: polad – bərk cismdir; dəmir – bərk cismdir; tunc – bərk cismdir; polad, dəmir, tunc və s. metaldır. Deməli, bütün metallar bərk cismlərdir.

Alınmış nəticə yanlışdır, çünki metallar sinfinin bütün üsürləri əhatə olunmamışdır. Praktikadan da bilirik ki, maye halda olan kimyəvi metallar da vardır. Digər tərəfdən, formuladan görüldüyü kimi, metallar məntiqi sinfinin M -dən F_n -ə qədər olan elementlər hissəsi öyrənilir. Burada sinfin bəzi elementlərindən, onun bütün elementlərinə məntiqi keçid heç də sərbəst, özbaşına aparılan proses deyildir. Bu keçid prosesi əvvəla, empirik ümumiləşdirmələrdən irəli gəlir, ikincisi, nəticənin çıxarılması çoxəsrlik bəşər praktikasına əsaslanır, üçüncüsü, sinfə daxil olan predmetlər arasındakı xassələrin ümumi xarakteri onların təkrar olunması ilə səciyyələnir.

Təbiət və cəmiyyət hadisələrində fəaliyyət göstərən əlaqə və qanunauyğunluqlar predmet və hadisələr arasındakı zəruri əlaqə və münasibətləri ifadə edir. Bunların özü inkişaf prosesinin obyektiv gedişi ilə tənzimlənir, bu isə ümumilik xassəsinə malikdir. Məsələn, sosial həyatda insanlar arasındakı istehsal münasibətləri həmişə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi və xarakteri ilə müəyyən olunur, yaxud orqanizmlə xarici mühitin qarşılıqlı təsiri dəyişkənlik və irsiyyətin bioloji qanunlarına tabedir. Predmet və hadisələrdəki ümumi, mühüm və zəruri əlaqə və münasibətlər ən ümumi xarakter daşısa da, bunun özü təkcələrdən, xüsusilərdən və ayrıcılardan irəli gəlir. İnsanlar praktikada müşahidə etmişlər ki, müəyyən torpaq

sahəsinə su, kübrə verdikdə, məhsuldarlıq həmişə yüksək olur. Bundan sonra alınan bu ümumi nəticə bütün torpaq sahələrinə tətbiq olunur.

Qeyd edək ki, deduksiyadan fərqli olaraq, induksiya bəzi predmet və hadisələrdəki xassələrin təkrar olunmasına əsasən sinif haqqında ən ümumi nəticə çıxarmağa məntiqli zərurət duyulmur, çünki ola bilər ki, əlamətlərin təkrarlığı sadəcə təsadüfün nəticəsidir. Buna görə də, məntiqli nəticənin ehtimallığı natamam induksiyanın ayrılmaz xüsusiyyətidir. İnduksiya müqəddimələr həqiqi olsa da, çox vaxt doğru nəticə almaq mümkün olmur, problematik biliklər alınır, buna görə də onu həqiqətəbənzər əqli nəticəyə aid edirlər, bunun özü empirik tədqiqatların yarımçılığı ilə əlaqədardır, lakin belə vəziyyətdə tədqiq olunan hadisələrin sayını ekstensiv metodla artırmaq işin mahiyyətini dəyişmir, həqiqi nəticə çıxarmağa əsas vermir.

Tam induksiya ilə müqayisədə natamam induksiyanın idraki əhəmiyyəti məlum mənada daha vacib və çoxdur, çünki birincidə alınan nəticə digər predmetlərə şamil edilmir, ikincidə isə alınan yekun biliyi məntiqli sinfin tədqiq olunan hissəsindən onun yerdə qalan bütün hissəsinə aid edilir. Bunu da natamam induksiyanın nöqsanı hesab etmək olar, çünki tam induksiya fərqli olaraq, burada alınan bilik prinsipcə ehtimali bilikdir və bunun özü isə praktikada həqiqi biliklərə çevrilə bilər. Belə bir cəhət də yaddan çıxarılmamalıdır ki, elmdə ehtimali biliklərin çoxu inkişaf prosesində həqiqətə çevrilir. Natamam induksiya ehtiva olunan ümumiləşdirmə o halda həqiqi bilik verə bilər ki, o, xüsusi hökm forması kəsb etsin. Bu vaxt tam induksiya ilə müqayisədə kvantor sözü burada başqa – bəziləri ola bilər ki, hamısı – mənasında işlədilir. Belə ümumiləşdirmələrin özü qeyri-müəyyən xüsusi hökm xarakteri daşıyır.

Seçmə üsuluna görə natamam induksiyanın iki növ müxtəlifliyini:

1. sadalama yolu ilə (enuisrativ);

2. istisna yolu ilə (eliminativ) əmələ gələn induksiya göstərmək olar. Birinciyə çox vaxt populyar (kütləvi), ikinciyə isə elmi induksiya deyilir. Burada bir məsələyə münasibətimizi bildirmək istərdik. Məntiqə aid tədqiqatlarda və bir çox dərslıklərdə elmi induksiyanı natamam induksiyanın növü kimi verirlər. Zənnimizcə, bu fikir məntiqi və elmi cəhətdən yanlış baxışdır, ona görə ki, elmi induksiyada həqiqi nəticələr alınır. Digər tərəfdən, burada nəticə predmet və hadisələr arasındakı səbəbiyyət asılılığına (əlaqələrinə) görə çıxarılır, onun özünəməxsus metodları vardır. Elmi induksiyanı induksiyanın xüsusi növlərindən biri kimi şərh etmək daha məqsədəuyğundur.

Populyar (sadə sadalama vasitəsilə əmələ gələn) induksiyada həmcins predmetlərin bütöv sinfi haqqında nəticə çıxarılır, burada zidd hallara təsadüf olunmur, predmet və hadisələrdə eyni xassəyə rast gəldikdə, ümumiləşdirmə aparılır və yekun biliyi çıxarılır. Lakin alınan nəticələr yalan da ola bilər, bu barədə induktiv əqli nəticədə yol verilən məntiqi səhvlərdən danışarkən, nümunələr gətirəcəyik. İnsanların gündəlik həyatından populyar induksiyaya çoxlu nümunələr gətirmək olar, bundan məişətdə geniş istifadə olunur. Sadə müşahidələr əsasında müəyyən olunmuşdur ki, qaranquş yer səthinə yaxın uçursa, yağış gözlənilir, zəli suda vurnuxursa, güclü külək, tufan qopacaqdır, qarışqa bir yerə toplaşarsa, yağış, su olacaqdır, ilanlar yaşadığı yeri tərk edirsə, zəlzələ gözlənilir və s. Bu cür müşahidələrə əsaslanaraq nəticə çıxarırdılar ki, yağışdan əvvəl qaranquşlar həmişə yer səthinə yaxın uçurlar. Bilavasitə müşahidələr əsasında xalqın müdrikliliyi ilə müəyyən olunan çoxlu nümunələr gətirmək olar, buna xalq nümunələri də deyilir, induksiya isə çox vaxt xalq induksiyası adlanır. Lakin alınan nəticələr ehtimali bilik xarakteri daşıyır. Praktikada elə zidd hallara rast gəlinir ki, nəticə yanlış olur. Qu quşlarının klassik tarixini xatırlatmaq

olar. Çoxdan Cənubi Afrikada insanlar saysız-hesabsız ağ rəngli qu quşuna rast gəldikdən sonra, nəticə çıxarmışlar ki, bütün qu quşları ağ rəngdədir. Bu nəticə sonralar öz doğruluğunu itirir. Avstraliyada, Moskvada və digər yerlərdə qara rəngli qu quşları aşkara çıxarılır.

Populyar induksiya əsasında həqiqi nəticə çıxarmağın ehtimallıq dərəcəsi iki mühüm şərtədən

1. müşahidə olunan halların kəmiyyəti;
2. əlamətin keyfiyyəti, başqa sözlə desək, həmin predmetlər sinfi üçün əlamətin mühümlük dərəcəsi asılıdır. Lakin göstərilən şərtlər populyar induksiyanın məhdud cəhətlərini aradan qaldırmır, ona görə ki, bu şərtlərdən birində eyni əlamətin təkrar olunmasının sadəcə sadalanması verilir, burada tipik faktların və onların spesifik təhlilinin şüurlu seçilməsi nəzərdə tutulmur. Digər tərəfdən, burada ümumiləşdirmə sinfin predmetlərinin məcmusunun təsadüfi uyğunluğu, sadəcə müşahidəsi əsasında aparılır, hadisənin özünün səbəbi tədqiq olunmur. Buna görə də çoxlu xalq nümunələri ilə yanaşı, xürafata inanma, ovsuna əsaslanan «boş vedrələr», «qara pişik», gözdəymə, cadu etmək haqqında çoxlu yanlış ümumiləşdirmələr də meydana gəlmişdir.

Populyar induksiyanın obyektiv əsasını predmet və hadisələrdəki eyni əlamətin, xassənin olması təşkil edir. Burada müşahidə edilən halların artması ilə nəticənin ehtimallıq dərəcəsi də yüksəlir. Elmi biliklərin inkişaf tarixindən məlumdur ki, bəzi hipotezlər müşahidə edilən halların çoxluğuna əsaslanaraq, ilk dəfə populyar induksiyanın köməyi ilə formalaşmışdır. Lakin bir çox hallarda hadisələri müşahidə vasitəsilə əhatə etmək mümkün olmur, zidd faktlara rast gəlinir, bu baxımdan populyar induksiya o qədər dəqiq bilik verməsə də, idrak prosesinin ilkin mərhələsində ondan geniş istifadə olunur.

İnsanın maddi və mənəvi istehsaldakı fəaliyyətində müəyyən hadisələrin sabit təkrarlığına və ardıcılığına da rast

gəlinir, bu cəhətlər bəşəriyyətin gələcəyi haqqında qabaqcadan müəyyən fikirlərin, ümumiləşdirmələrin yaranmasına imkan yaradır ki, bu da onun praktiki əhəmiyyətini bildirir. Çox vaxt predmet və hadisələrdə əlamətin təkrarlığı onun ən ümumi xassələrini əks etdirir. Bunun əsasında aparılan ümumiləşdirmələr isə insanların praktik fəaliyyətində mühüm funksiyanı yerinə yetirir. İdrak prosesində belə sadə ümumiləşdirmələr aparmadan əmək fəaliyyətinin növlərindən də danışmaq olmazdı, istehsal alət və vasitələrini də təkmilləşdirə bilməzdik, əkinçiliyi, dənizçiliyi inkişaf etdirmək, kosmik uçuşlar nəzəriyyəsinə həyata keçirə və kainatı dərinlən öyrənə bilməzdik. Bu cəhətdən populyar induksiya elmi biliklərin inkişafında ilk addımları müəyyənləşdirir, çünki hər cür elm empirik tədqiqatdan (müşahidəyə uyğun gələn predmet və hadisələrin təsvir və təsnifatını vermək məqsədilə onların sabit əlaqə və qanunauyğunluqlarını, aralarındakı asılılıq və səbəbiyyət əlaqələrini aşkara çıxarmaq lazımdır) başlayır. Elmdə ilk empirik ümumiləşdirmələr induktiv yolla meydana gəlmişdir. Fizika, riyaziyyat, biologiya və s. kimi təbiət elmləri, o cümlədən humanitar elmlər empirik ümumiləşdirmələr yolu ilə inkişaf etmiş və etməkdə davam edir.

Populyar induksiyanın ehtimallığı onun idraki əhəmiyyətini azaltmır, əksinə, onun vasitəsilə aparılan ümumiləşdirmələr fərziyyələrin, ehtimali müddəaların, hipotik izahatların başlanğıcında evristik funksiyanı yerinə yetirir, sonrakı tədqiqatlarda alınan nəticələr yoxlanılır, dəqiqləşdirilir və həqiqi biliklərə çevrilir. İnduktiv ümumiləşdirmələrin zəruri amillərindən biri konkret müqəddimələrin olmasıdır. Lakin, burada zidd hal olarsa, ümumiləşdirməni həqiqi hesab etmək olmaz. Populyar induksiyada ümumiləşdirmələr zidd hallara isnad olmadan aparılır və doğru nəticə verir. Lakin, bu ümumiləşdirmələrin hamısının həqiqi olduğunu deməyə əlimizdə kifayət qədər əsas yoxdur. Populyar induksiyada

təxmini ümumiləşdirmələr bir neçə oxşar tipli hallardan sonra aparılır. Sonra isə hadisə haqqındakı fərziyyələr kəmiyyət və keyfiyyət momentlərinin qarşılıqlı təsiri ilə dərinləşdirilir və dəqiqləşdirilir. Bu momentlərdən biri təkrar olunan əlamətlər vasitəsilə predmetlərin müşahidəsinə və şəraitin öyrənilməsinə xidmət edir. Əgər müşahidələr dəqiqdirsə, onda doğru fərziyyələr yürütmək olar. İkincisi, kəmiyyət göstəricisi momentidir ki, burada oxşar tipli halların sayı nə qədər çox olsa, onda ümumiləşdirmənin ehtimallığı da çox olacaqdır. Populyar induksiya zidd hallar nəzərə alınmadıqda da yanlış nəticələr alınır. Bəzən də zidd faktlar tədqiqatçının görüş dairəsindən kənar qalır. Bu isə onun müşahidə mədəniyyətinin zəifliyindən, diqqətsizliyindən, müşahidə aparılan idrak vasitələrindən, cihazların yararsızlığından irəli gəlir.

Beləliklə, induktiv ümumiləşdirmələrin ehtimallığı əvvəla, müşahidə olunan halların seçilməsinin müxtəlifliyi, ikincisi, oxşar tipli halların kəmiyyəti ilə müəyyən olunur. Bu cür ümumiləşdirmələrin tələblərinə riayət etməyin idrak prosesində mühüm əhəmiyyəti vardır və bir çox faydalı fərziyyələrin, müddəaların formalaşmasında evristik funksiyaları yerinə yetirir.

Natamam induksiyanın növ müxtəlifliyindən biri də statistik induksiya ki, onun şərhinə bir çox məntiq kitablarında təsadüf olunmur. Bunu nəzərə alaraq, bu bərdə qısa və konkret izah verək.

Statistik induksiya müəyyən predmetlər sinfi üçün bir-birinə yaxın olan bəzi əlamət və xassələrin bölgüsü haqqında statistik informasiya verilir. Bu predmetlər sinfinə statistikada populyarlaşmış sinif deyilir. Bu sinfin hər cür yarımsinfi seçmə, nümunə, yaxud sınaq adlanır. Bu induksiya kütləvi hadisələrin təhlili ilə bağlıdır.

Statistik induksiya səbəbiyyət asılılığının aşkara çıxarılmasının çətinliklərini nəzərdən keçirərkən, burada

tədqiqatçını maraqlandıran əlamətlərin təsadüfi bölgüsünü də qaydaya salmaq olar. Belə hallarda statistik informasiyanın əhaliyə düzgün xidmətində, profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsində, cinayətkarlığa qarşı mübarizədə və digər sahələrdə mühüm praktik əhəmiyyəti vardır. Bu cür kütləvi hadisələrin təhlili ayrı-ayrı qrupların, nümunələrin tədqiqinin seçilməsi yolu ilə aparılır, alınan nəticə çoxluğun hamısına məntiqi yolla köçürülür, nəticə statistik ümumiləşdirməni ifadə edir. Statistik ümumiləşdirmələrin müqəddimələrində predmet və hadisələr qrupunun ümumi sayı haqqında informasiya toplanır, təsbit edilir, burada tədqiqatçını maraqlandıran əlamətlər əsas götürülür. Statistik ümumiləşdirmənin sxeminin qurulmasında aşağıdakı şərti işarələrdən istifadə olunur: tədqiq olunan nümunəni S-lə, tədqiqatçını maraqlandıran əlaməti r-lə, müşahidə olunan halları m-lə, hadisələrin kəmiyyətini n-lə işarə etsək, onda hadisə r ; $f(r)$ əlamətinə malik olacaqdır, r – burada əlamətlər, f – hadisələr çoxluğunu əks etdirir. Onda belə bir formula alınır: $F(r) = n:m$.

İnduktiv ümumiləşdirmələr iqrari, yaxud inkari də ola bilər. Nəticənin iqrar və inkarlığı fikrin gedişi və gətirilən müqəddimələrin keyfiyyəti ilə bağlıdır.

Statistik əqli nəticəni belə ifadə etmək olar:

$S - f$ xassəsinə malikdir.

$S < R$

$K > S$

$K = f(r)$ xassəsinə malikdir.

Natamam induksiyaaya aid olan bütün xüsusiyyətlər statistik ümumiləşdirmələrə də aiddir, burada alınan nəticələr çox vaxt problematik səciyyə daşıyır.

Natamam induksiyaadan fərqli olaraq induksiyanın elə növləri vardır ki, burada nəticə predmet və hadisələr arasındakı ümumi və mühüm xassələrə görə çıxarılır, tələsik və təsadüfi ümumiləşdirmələr nəzərə alınmır və bu cür induksiyanın obyektiv əsasını hadisələr arasındakı sabit əlaqə və

qanunauyğunluqlar təşkil edir ki, onun verdiyi nəticələr gerçək olur. Belə induksiyanın növlərindən biri də təbiətşünaslıq və qismən də humanitar elmlərdə geniş tətbiq olunan elmi induksiya və onun metodlarıdır ki, bu barədə konkret izahat verəcəyik.

Sual 3. Elmi induksiya

İnduksiyanın ən yüksək növlərindən biri də elmi induksiya ki, onunla bilavasitə induksiyanın məhdud cəhətləri aradan qaldırılır. Bunu bəzən məntiqçilər natamam elmi induksiya da adlandırırlar və qeyd edirlər ki, elmi induksiya ancaq tam ola bilər. Elmi induksiyanın köməkliliyi ilə sadəcə olaraq ayrı-ayrı hallar müşahidə olunmur, hadisənin özünün təbiəti tədqiq olunur və belə bir suala cavab verir: nə üçün belədir, başqa cür deyil? Populyar induksiyanın nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, metallar qızdırıldıqda genişlənir, lakin bilinirdi ki, metalların hamısı, yoxsa bir qismi bu xassəyə malikdir. Lakin molekulyar nəzəriyyə bu genişlənmənin mexanizmini aşkara çıxartdı və beləliklə də, ümumi nəticə alındı ki, genişlənmənin səbəbi molekulların həcmünün artmasıdır.

Elmi induksiya elə əqli nəticədir ki, məntiqi sinfə aid olan predmetlərin hissələrinin zəruri əlaqələrinin, yaxud zəruri əlamətlərinin əsasında bu sinfin bütün predmetləri haqqında ümumi nəticə çıxarılır. Zəruri əlamətlər müəyyən məntiqi sinfin bütün predmetlərinə aiddir. Əgər hər hansı bir şəkildə bu və digər zəruri əlamətin eyni cinsdən olan predmet və hadisələrin bir qisminə aidiyyətini sübut etmək mümkündürsə, onda həmin əlamətin o cinsdən olan predmetlərin hamısına mənsub olması haqqında həqiqi nəticə çıxarıyıq. Bir neçə bitki növlərinin inkişafının öyrənilməsində dəfələrlə müşahidə edilmişdir ki, su bitkilərin həyatının zəruri tərkib

hissələrindəndir. Buradan da zəruri məntiqi nəticə çıxarılır ki, su onların böyümə və inkişafının əsas səbəblərindən biridir, bitki ilə onun inkişafı arasında səbəbiyyət əlaqəsi vardır. Alimlər müşahidə etmişdir ki, damarlarda boşalma əmələ gəldikdə, oraya hava və maye dolur. Bunun səbəbi atmosfer təzyiqidir, buradan da nəticə çıxarılır ki, damarlar boşaldıqca, bu hadisə həmişə baş verir.

Əgər biz populyar induksiyada predmetlərdə təkrar olunan çoxlu eyni əlamətləri, hadisələrin say çoxluğunu müşahidə etsək də, elmi induksiyada bunun prinsipial əhəmiyyəti yoxdur. Əfsanə kimi səslənsə də, Nyutona ümumdünya cazibə qanununu kəşf etmək üçün bir halı – almanın düşməsini müşahidə etmək kifayət idi. Bu, əfsanə hesab olunsay da, faktdır. R.Mayer tərəfindən başqa bir fundamental qanunun - enerjinin saxlanması və çevrilməsi qanununun kəşfi üçün müxtəlif iqlim qurşaqlarında insanların qanlarının rəngi üzərindəki müşahidələr əsas rol oynadı. Təbiətşünaslıq və ictimai elmlərdə mahiyyətə bütün qanunların kəşfi induksiya ilə bağlıdır.

Elmi induksiyada alınan ümumi hökmlər adətən, elm qanunlarının formalaşmasını ifadə edir, bu hökmlər təbiət və cəmiyyətdə olan predmet və hadisələr haqqında ümumi həqiqətləri bildirir. Elmi induksiyada hadisələr çoxluğunun həlledici əhəmiyyəti olmadığından, burada nəticə nisbətən kiçik faktlar kəmiyyətinə əsaslanır. Təbiidir ki, natamam induksiya ayrı-ayrı elmlərdə müxtəlif cür təzahür edir. Belə ki, mikroaləmin dərkində statistik qanuna uyğunluqlar üstünlük təşkil etdiyindən, burada statistik induksiyadan geniş istifadə olunur. Sosioloji tədqiqatlarda da bunun geniş tətbiqinə rast gəlirik. Elmi induksiyanın hər cür növ müxtəlifliklərində isə, ümumi qanuna uyğunluqlar fəaliyyət göstərir. Kütləvi induksiyada isə ancaq empirik qanunlar formulə olunur və bunun ardıcıl sübut olunması tələb olunur. Elmi induksiya faktların təkrar olunması ilə kifayətlənmir, predmet və

hadisələrin zəruri əlaqələrinin, yaxud əlamətlərinin təhlili yolu ilə nəticə çıxarılmasını tələb edir. Nəhayət, elmi induksiya üçün hadisələrin kəmiyyəti əsasında bu və digər ümumiləşdirmənin həlledici əhəmiyyəti yoxdur. Bəzi hadisələr zəruri əlaqə və əlamətlərin öyrənilməsi üçün kifayətdir, buna görə də elmi induksiyada az qisim faktlar əsasında nəticələr çıxarılır. Alınan nəticələrin həqiqiliyini yoxlamaq məqsədilə induksiyada həmişə təcrübədən istifadə olunur. Elmi induksiyada bunun əsas rol oynayan vacib növləri müşahidə və eksperimentdir. Elmi idrakın metodları kimi müşahidə və eksperiment problemi dialektikanın əsas problemlərindəndir. Formal məntiqdə müşahidə və eksperiment məsələləri induksiyanın metodları ilə əlaqədə öyrənilir. Məntiqi, başqa sözlə desək, fikri, yaxud nəzəri tədqiqatdan fərqli olaraq, müşahidə və eksperiment təcrübi idrakın memtodlarıdır. Hər iki metod predmet və hadisələrin bilavasitə qavranılmasına əsaslanır və onlar haqqında bizə doğru hissi biliklər verir, lakin bunlar oxşar qavrayış deyildir, müşahidə eksperimentə nisbətən öz məqsəduyğunluğu ilə fərqlənir, başqa cür desək, müşahidə predmetin məqsədli surətdə qavranılmasıdır. İnsan onun hiss orqanlarına təsir edən hər şeyi qavrayır. O, elə şeyləri müşahidə edir və eksperimentləşdirir ki, onun praktik və elmi əhəmiyyəti olsun, bununla da, insan məntiqi nəticələr almaq məqsədilə zəruri empirik məlumatları ətraflı surətdə izləyir. Müəyyən hadisələr haqqında müxtəlif fərziyyələrin, ideyaların irəli sürülməsi də müşahidələrə əsaslanır. Müşahidə insanın hiss orqanları əsasında aparılan fəal iştirak prosesidir, bununla müşahidə prosesində insanın bilik və təcrübəsindən də geniş istifadə olunur.

Müşahidə hadisələrin təbii şəraitdə baş verməsini öyrənən prosesdir. Müşahidədə tədqiqatçı hadisələrin təbii gedişini öyrənir. Dünyanın müxtəlifliyinin dərkində adətən, hiss orqanlarının gücündən istifadə olunur, müşahidə prosesində isə müxtəlif cihazlardan istifadə olunur. Lakin bunlar öyrənilən

hadisəyə münasibətdə müşahidənin seyrçilik xüsusiyyətini aradan qaldırmır. Müşahidə təcrübi idrakın ən ümumi üsullarındandır. İnsanlar fəaliyyətin xarakterindən asılı olmayaraq, müşahidədən geniş istifadə edir. Müşahidə bütün elmlərin əsasında durur, müşahidəsiz idrak prosesi yoxdur. Elmi ədəbiyyatda müşahidənin çox vaxt iki növünü

1. elmi;
2. qeyri-elmi qeyd edirlər.

Gündəlik həyatda aparılan müxtəlif müşahidələr buna nümunə ola bilər. Elmi müşahidə qeyri-elmidən tamamilə fərqlənir, bunun özü hər hansı bir problemin, yaxud elmi məsələnin qoyuluşu ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, elmi müşahidə də müəyyən fərziyyənin təsdiq, yaxud təkzibi üçün faktik material verilir, nəzəri kəşflərə gətirib çıxara biləcək məlumatlar toplanır.

Empirik tədqiqatlarda müşahidənin üç əsas funksiyasını qeyd etmək olar:

1. yeni fərziyyə və problemlərin irəli sürülməsi, qoyuluşu və bunların yoxlanması üçün zəruri olan empirik məlumatların toplanması;

2. fərziyyə və nəzəriyyələrin eksperiment vasitəsilə həyata keçirilməsi, bu mümkün olmadıqda, yenə də müşahidədən istifadə olunur;

3. elmi-nəzəri tədqiqatlarda alınan nəticələrin tutuşdurulması və onların həqiqiliyinin gerçəkliyə uyğunluğunun yoxlanılması.

Müşahidə müəyyən bir məsələni həll etmək məqsədilə aydın və məqsədli surətdə aparılmalıdır. İkincisi, müşahidə müəyyən plan əsasında aparılmalıdır. Üçüncüsü, müşahidə müşahidəçinin diqqətini bir hadisəyə yönəltməklə, məqsədyönlü formada aparılmalıdır. Dördüncüsü, müşahidəçi özünün bilik və təcrübəsindən istifadə etməklə, predmetin tədqiqat üçün maraqlı olan mühüm xassə və tərəflərini ön plana

çəkməklə fəal aparılmalıdır. Beşincisi, müşahidə müntəzəm və fasiləsiz aparılmalıdır.

Empirik tədqiqatın geniş yayılmış metodlarından biri də eksperimentdir. Eksperiment hadisənin daha çox əlverişli şəraitdə öyrənilməsi məqsədilə onun süni formada dəyişilməsi, yaxud yenidən hasil olunmasıdır. Eksperimentdə tədqiqatçı hadisələrin gedişinə müdaxilə edir. Eksperimentatorun özü qarşısına qoyduğu məqsədə uyğun olaraq hadisələrin gedişinə bilavasitə təsir etməklə, real şəraiti dəyişir, burada dəqiq cihazlardan və digər idrak vasitələrindən istifadə olunur. İ.Pavlovun dediyi kimi, təcrübə hadisəni öz əllərinə götürür, gah bir, gah da digər gedişə buraxır və beləliklə, süni, sadələşdirilmiş kombinasiyalarda hadisələr arasındakı həqiqi əlaqəni müəyyən edir. O, daha sonra yazırdı ki, müşahidə təbiətin insana verdiklərini toplayır, təcrübə isə ondan istədiyini alır.

Müşahidə ilə müqayisədə eksperimentin bir sıra üstünlükləri vardır. Birinci, eksperiment şəraitin, hadisənin elə birləşməsini almağa imkan verir ki, təbii şəraitdə buna rast gəlinmir. Eksperiment vasitəsilə təbiət hadisələrinin elə xassə və qanunauyğunluqları dərk olunur ki, sadə müşahidə yolu ilə onları anlamaq mümkün deyildir. Biz eksperimentin köməyi ilə qazların sıxılmasını öyrənə bilirik və aşağı temperaturalarda onların xassələrini öyrənməklə, qeyri-üzvi birləşmələrdən bütöv bir sıra üzvi birləşmələr almağa nail oluruq. Dərk olunmuş qanunauyğunluqlara isnad edərək, eksperimentdə şəraitin süni yolla dəyişilməsi ilə təbiətdə bəzi prosesləri sürətləndirmək və bununla da yeni predmetlər və hadisələr almaq mümkündür. Elmi eksperimentlərin belə cinsinə İ.Miçurinin və onun ardıcıllarının apardıqları təcrübələr əyani misaldır. İkinci, eksperimentdə hadisənin şəraiti sadə müşahidəyə nisbətən daha yaxşı məlum olur. Eksperimentator hadisənin baş verməsi şəraitini bilmədən hadisəni nə yarada, nə də dəyişdirə bilməz. Şəraiti bilmək hadisənin öyrənilməsini,

onun digər hadisələrlə əlaqələrinin dərkinə əhəmiyyətli dərəcədə yüngülləşdirir. Üçüncüsü, eksperiment hadisənin bu və ya digər şəraitini qaydaya salmağa, yaxud deyildiyi kimi, ayırmağa, bu və digər şəraitin olmadığı yerdə hadisənin gedişini izləməyə imkan verir. Buna görə də eksperiment prosesin təmiz şəkildə gedişini təmin edən şəraitdə hadisəni müşahidə etməyə imkan verir.

Eksperimentdə hadisənin müxtəlif şəraitə ayrılmasının səbəbiyyət əlaqələrinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti vardır. Eksperiment predmet və hadisələrlə mühüm əlaqələrin qeyri-mühdən ayrılmasının təhlilini yüngülləşdirir, öyrənilən hadisənin şərtlərindən hər birinin təsirini izah etməyə imkan verir. Eksperimentdə şəraitin süni yolla dəyişilməsi hər vaxt və qısa müddətdə tədqiq olunan hadisənin bir və ya eyni şəkildə alınmasına və onu sadə müşahidəyə nisbətən dəqiq öyrənməyə imkan verir. Eksperiment hadisənin daha dəqiq, daha dolğun və daha sürətlə tədqiqini təmin edir. Buna görə də alimlər elmi eksperimentlərdən daha geniş istifadə etməyə üstünlük verirlər. Belə bir cəhət də məlumdur ki, eksperiment istehsalatla sıx bağlıdır, onun zəruri hissini təşkil edir. Elmi eksperimentin məsələləri istehsal prosesində yaranır, sonra isə laboratoriyalara, təcrübə sahələrinə, təcrübə stansiyalarına və digər sahələrə köçürülür. Bu məsələləri həll etməklə, elmi eksperiment istehsalın tələbatlarını təmin edir, onun tərəqqisinə səbəb olur. Bunun başqa bir məziyyəti də ondadır ki, predmetin xassə və əlamətlərini müxtəlif ekstremal şəraitlərdə, yəni yüksək temperatura və təzyiqlərdə yüksək intensivliyə malik elektrik və maqnit sahələrində tədqiq etməyə imkan verir. Eksperimentator lazım gəldikdə, eksperimentə yeni-yeni amillər daxil etməklə, hadisənin təbii halında aşkar oluna bilməyən yeni nəticələr alır.

Elmdə XIX əsrin axırlarınadək belə bir müddəa hökm sürürdü ki, işıq öz təbiətinə görə qeyri-maddidir, heç bir kütləyə malik deyildir. P. Lebedev mürəkkəb təcrübələrlə işığın

maddiliyini sübut etmiş, bununla da onun bərk cisimlərə və qazlara etdiyi təzyiqi ölçə bilmişdi. Alınan nəticə işığın hərəkətdə olan materiyanın bir forması olması fikrini sübut etmişdi.

Eksperimentin səciyyəvi cəhətlərindən biri də onun təkrarlanan olmasındadır. Bu o, deməkdir ki, onun gedişində müşahidə, müqayisə və ölçmə dəqiq məlumat alınanadək dəfələrlə təkrar olunur. Elmlərdə eksperimentin əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, əvvəla, həmişə tədqiqat obyektinə təsir etmək mümkün olur, ikincisi, eksperimentdə müşahidə şəraiti müşahidəçi tərəfindən yaradılır. Müşahidəsiz eksperimentin aparılması çətin və mümkün olmasa da, onun bir sıra digər üstünlükləri də o dəqiqə nəzərə çarpır. Eksperiment hadisənin cərəyan etdiyi şəraiti dəqiq təyin etməyə, onu dəyişdirməyə, müşahidəyə gəlməyən hadisələri öyrənməyə, təbii proseslərin analoquunu, modelini yaratmağa, bu proseslərin sürətini artırmaqla onları daha dəqiq öyrənmək və dərindən dərk etməklə, hadisələrin dairəsini genişləndirmək və onların daxili səbəblərini aşkara çıxarmağa, dəqiq və mötəbər nəticələr almağa imkan verir.

Eksperimentin məzmununu bir-birilə vəhdət təşkil edən obyektiv və subyektiv tərəflərin nisbəti təşkil edir. Obyektiv tərəfi dedikdə, bura eksperimentatorun tədqiq etdiyi obyektiv təbii şeylər, proseslər, hadisələr və eksperimental vasitələr, subyektiv tərəfinə isə onun şüurundan asılı olan elementlər daxildir, başqa sözlə, eksperimentin nəticələri alimin yaradıcılığından, onun fəallıq dərəcəsindən, idrak obyektinin və tədqiqat məqsədinin seçilməsindən asılıdır. Subyektiv amillərə eksperimentatorun nəzəri qabiliyyəti, elmi və mənəvi səviyyəsi, ixtisası, qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələri kimi digər amillər daxildir.

Eksperimentin sadə müşahidəyə nisbətən böyük üstünlükləri olsa da, bunun həmişə və hər yerdə tətbiqi mümkün olmur. Bu, hər şeydən əvvəl, öyrəndiyimiz hadisənin

xarakterindən, digər tərəfdən bu hadisələr haqqındakı biliklərdən asılıdır. Əgər hadisənin müşahidəsində onun özü, şəraiti, səbəbləri haqqında heç bir elmi məlumatların olmadığı halda, mühakimə yürüdə bilirsə, eksperimentin qoyuluşunda hadisənin özü, onun meydana gəlməsi şəraiti haqqında müəyyən biliyin olması zəruridir. Hadisələri doğuran səbəb olmadıqda, onları eksperimentləşdirmək mümkün deyildir. Bu o, deməkdir ki, bütün hadisələri eksperiment vasitəsilə öyrənmək olmur. Eksperimentin tətbiqi mümkün olmayan hadisələri müşahidə yolu ilə öyrənirlər. Bu o, demək deyil ki, bu hadisələri dəqiq öyrənmək olmaz. Astronomiya elmi müşahidəyə əsaslanır. Lakin bir çox astronomik hadisələr haqqında bu elmin verdiyi faktların dəqiqliyi eksperimental elmlərin məlumatlarının dəqiqliyini vermir.

Müşahidə və eksperiment hadisələrin diqqətlə öyrənilməsinə tələb edir. Bunların məlumatları tam və dəqiq olmalıdır, onlar uydurma yox, həqiqi faktlara əsaslanmalıdır. Ancaq belə faktlar sübut olunmuş hesab olunur. Bunlara əsaslanmaqla düzgün məntiqi nəticələr çıxarmaq mümkündür. Dəqiq olmayan və yanlış faktlardan labüd olaraq yanlış nəticələr alınır.

Qarşısına qoyduğu məqsədə görə bütün eksperimentləri üç əsas qrupa:

1. tədqiqat;
2. yoxlama;
3. nümayiş ayırırlar.

Hadisələrin səbəbiyyət əlaqələrinin müəyyən edilməsində xüsusi üsullardan istifadə olunur ki, bu da elmi induksiyanın metodlarıdır, əsas diqqət də bunların şərhinə yönəldilməlidir.

Elmi induksiyanın inkişafına təsir edən amillərdən biri induktiv əqli nəticədir. İnduktiv əqli nəticənin tətbiq sahələri genişdir. Bunlardan biri – xüsusi əhəmiyyət daşıyan və hüquq elmidir və hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətidir.

İnduktiv əqli nəticə hüquqi qanunların və nəzəriyyələrin yaradılması, onun praktikaya tətbiqi də məntiqi təfəkkürün genişliyi ilə bağlıdır. Hüquqi praktikada dəqiq biliklərə, qanunların yeknəsəkliyinə, ciddiliyinə, hüquqi proseslərin qanuniləşdirilməsinə o vaxt nail olmaq mümkündür ki, induktiv əqli nəticə təfəkkürün gücündən geniş istifadə olunsun. Rəşional induktiv əqli nəticəni üslub hüquqi qanunların və sərəncamların məzmununu düzgün qanuniləşdirir, onu daha da anlaşıqlı edir.

İnduktiv əqli nəticəni bilmək hüquqşünasa ona görə lazımdır ki, öz nitqini dənin və arqumentləşmiş formada qura bilsin, zərəçəkənin, şahidlərin, müşahidəçilərin ifadələrindəki uzlaşmamazlıqları görə bilsin. Əslində, induktiv əqli nəticə müxtəlif yazılı mənbələrdə rast gəlinən uyğunsuzluqları, opponətlərin yanlış dəlillərini inandırıcı surətdə təkzib etməyə, işin planını düzgün qurmağa, xidməti sənədləri tərrib etməyə, istintaq versiyalarının qurulmasına ciddi kömək edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıyev Z. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2012.
2. İmanov H.R., Yusifova G.Y., Hüseynli O.H. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2010.
3. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
4. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
5. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
6. Məmmədov Ə. Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Bakı, 1997.

7. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

MÖVZU № 8. «ANALOGİYA»

PLAN:

- 1. Analogi əqli nəticə anlayışı, onun strukturu və mahiyyəti**
- 2. Analogiyanın növləri**

Sual 1. Analogi əqli nəticə anlayışı, onun strukturu və mahiyyəti

Əqli nəticənin formalarının zənginliyi deduksiya və induksiyanın müxtəlif növləri ilə qurtarmır. Bunlarla yanaşı, əqli nəticənin əsas növləridən biri də özünün müxtəlif formaları (növləri) olan traduksiyadır. Bunun daha geniş yayılmış və vacib formalarından biri – analogi əqli nəticədir, qısaldılmış formada analogiya da adlanır. Analogiya ehtimali əqli nəticənin növ müxtəlifliklərinə aiddir. İlk dəfə qədim yunan riyaziyyatçıları ədədlər arasındakı nisbətə oxşarlığını, uyğunluğunu ifadə etmək məqsədilə «analogiya» terminindən istifadə etmişlər. Məsələn, iki ədədin sistemi, başqa iki ədədin sistemində oxşardır. Nümunə 16:4 olan nisbəti 8:2-ə olan nisbəti kimidir.

Elmlərin sonrakı inkişaf pilləsində «analogiya» anlayışı daha geniş mənada (predmet və hadisələrin oxşarlığı əsasında nəticə çıxarmaq) işlədilir. Məntiqə aid tədqiqat və dərslərin

çoxunda analogiya, analogi əqli nəticə anlayışları eyniləşdirilir, bunlar bir-birindən fərqləndirilmir. Unutmamalıyıq ki, faktiki biliklə ehtimali biliyi eyniləşdirmək mümkün olmadığı kimi, bu anlayışları da eyniləşdirmək olmaz. Hər şeydən əvvəl, analogiya anlayışı predmet və hadisələr arasındakı oxşarlığı, eyniyyəti ifadə edir. Anlayışlar, hökmlər, müxtəlif fikirlər və tarixi hadisələr arasında da oxşar cəhətlər ola bilər. Lakin, hər bir oxşarlıq, eyniyyət (predmet və hadisələrdəki) analogi əqli nəticəni ifadə etmir. Analogi əqli nəticə – predmet və hadisələrin arasındakı oxşar əlamətlərə görə çıxarılan yekun biliyidir. Burada fikrin gedişi təkcədən təkcəyə, yaxud xüsusidən xüsusiyyə doğru gedir. Müxtəlif elmlərdə və insanların praktiki fəaliyyətində bir-birinə oxşar fərdi predmet və hadisələrdəki oxşar, ümumi əlamətlər aşkara çıxarılır, müqayisə əsasında tapdığımız xassə, əlamət məntiqi köçürmə vasitəsilə digər obyektə köçürülür. Şübhəsiz ki, çıxarılan nəticələr ilkin vaxtlar çox vaxt ehtimali səciyyə daşıyır, sonrakı inkişaf prosesində bu biliklərin çoxu həqiqətə çevrilir.

Analogi əqli nəticələrin aktuallığı və vacibliyi gerçəkliyin dərk olunması prosesində, insanların əməli fəaliyyətində, xüsusilə hüquqi praktikada tutduğu yer və rolla müəyyən olunur. Analogiya hadisələr arasında aparılan qədim fikir əməliyyatlarındandır. Bu əməliyyat insan tərəfindən keyfiyyətə rəngarəng aləmin dərk olunması və onun haqqında mövcud olan biliklərə tələbat arasındakı obyektiv ziddiyyətlərdən meydana gəlir. Bu idrak metodunun məqsədi də bu ziddiyyətləri həll etməyin vasitələrindən biridir.

İbtidai insanlar onu əhatə edən predmet və hadisələr çoxluğunun həqiqi xassələrini, onların əlaqə və münasibətini bilmədiyindən artıq məlum olan, özlərinə asan gələn oxşarlığa görə predmetləri izah etməyə cəhd edirdilər. Antropomorfizmin (insan xassələrini təbiətin qüvvə və hadisələrinə aid etmək) və animizmin (ibtidai insanın hər yerdə ruh olmasına inanması) insana, onun ruhuna oxşadılması

hadisələri də bu cür meydana gəlmişdir. Bu cür bənzətmə halları mifologiya və dinin meydana gəlməsinin ilkin şərtlərindəndir.

İnsan təfəkküründə analogi əqli nəticənin mümkünlüyü onunla müəyyən edilir ki, gerçəklikdəki predmet və hadisələr keyfiyyət müəyyənliliyinə malikdir, bir-birindən fərqlidir, eyni zamanda öz aralarında obyektiv oxşarlıq xassələri vardır. Belə ki, kainatda hər şey qarşılıqlı əlaqədədir, bir münasibətdə oxşar olan əlamətlər ola bilər ki, zəruri halda digər münasibətdəki oxşarlıqla bağlı olsun. Bu oxşarlıqlar analogi əqli nəticənin obyektiv əsasını təşkil edir. Bu oxşar və fərqli cəhətlər insan təfəkküründə milyard dəfələrlə təkrar olunaraq, sabit məntiqi formalar xarakteri kəsb edərək, spesifik analogi əqli nəticə əməliyyatı adını almışdır. Çox vaxt insanların praktiki fəaliyyətində predmet və hadisələri başqaları ilə müqayisə etmədən, tutuşdurmadan dərk etmək mümkün olmur. Müqayisə, tutuşdurma, oxşatma predmetlər haqqında təbii, tez və asan yolla biliklər almağa imkan verir.

Ümumiyyətlə, hər cür analogiya onun təzahür formalarından asılı olmayaraq, özündə əqli nəticəni təmsil edir, predmetlərin bir qisim əlamətlərindəki oxşarlıqlardan onların digər əlamətlərindəki oxşarlıq haqqında nəticə çıxarılır. Məsələn, istilik və elektrik arasında onların yayılması üsulunda oxşarlıq vardır. Bu xassə istiliyə xas olan oxşarlığı elektrik sahəsinə keçirməyə imkan vermişdir. Başqa bir nümunə gətirək. Məlumdur ki, 1812-ci ildə Napoleonun qoşunlarının Rusiyaya zorla girməsi bir sıra faktlara görə məğlubiyyətə uğramalı idi və bu hadisə ilə faşist Almaniyasının apardığı işğalçılıq müharibəsi arasındakı bir çox oxşarlıqlara görə nəticə çıxarırdılar ki, Hitlerin məğlubiyyəti də labüddür. Tilsit sülh müqaviləsi ilə (1907) Brest sülh müqaviləsi (1918) arasında aparılan analogiyayı da xatırlatmaq olar. Bu iki tarixi hadisə arasındakı oxşar əlamətlər müqayisə olunur. Tilsit sülhündəki oxşar əlamət Brest sülh müqaviləsinə köçürülür. Bu iki

hadisənin müqayisəsindən alınan yekun biliyi sadəcə müşahidə yolu ilə deyil, vasitəli yolla, başqa sözlə desək, əlamətin bir hadisədən digərinə məntiqi köçürmə vasitəsilə alınır.

Analogiya geniş hadisələr çoxluğunu da ifadə edə bilər. Bu o, deməkdir ki, bir neçə predmetin oxşarlığı haqqında söylənilən zəif, qarışıq fərziyyələrdən mikro-makro və meqa əlamətlərin və buradan irəli gələn elmi-fəlsəfi nəticələrin qanunauyğunluqlarının oxşarlığını ifadə edən dolğun və ümumi fərziyyələrin (müddəaların) çoxu praktikada sübut olunur. Bu əqli nəticə belə bir prinsip üzrə aparılır ki, predmet və hadisələr bir neçə xassə və əlamətlərinə görə oxşar ola bilər. Alimlər Günəşdə helium elementini ilk dəfə aşkara çıxardıqda, yerdə onun olması elmə məlum deyildi. Günəş və Yer arasındakı bir çox oxşar əlamətlərə əsaslanaraq tədqiqatçılar heliumun Yerdə də olmasını ehtimal edirdilər. Elmlərin sonrakı inkişafı nəticəsində Yerdə də həmin element tapılır, bununla da analogi əqli nəticə praktikada sübut olundu.

Lakin bütün analogi əqli nəticələr sübut olunmur. Məsələn, Mars və Yer planetləri arasında çoxdan bir çox oxşarlıqlara görə (hər ikisinin öz oxu və Günəş ətrafında fırlanması, eyni planetlər sisteminə daxil olması, hər ikisində atmosfer təzyiqinin olması, fəsillərin dəyişməsi və s.) analogiya aparılır və nəticə çıxarılır ki, ehtimal ki, Marsda üzvi həyat vardır. Lakin, son tədqiqatlar bu nəticəni təsdiq etmir, bunu yanlış analogiya da adlandırmaq olar.

Belə düşünmək də yanlış fikirdir ki, analogi əqli nəticə guya süni səciyyə daşıyır və məntiqi zəkanın quraşdırmasıdır. Doğrudan da, analogiya sərbəst, özbaşına yaranan məntiqi mühakimə deyil, bu mühakimələrin əsasında real gerçəkliyin predmet və hadisələrinin obyektiv tərəflərinin və xassələrinin beynimizdə inikası durur. Hər bir predmet, yaxud hadisə çoxlu xassələrə və keyfiyyət müəyyənliliyinə malikdir, onlar əlamət və xassələrin təsadüfi kombinasiyasını deyil, onların konkret vəhdətini ifadə edir. Analogi əqli nəticədə çıxarılan yekun biliyi

predmetlərin real əlaqələrinə əsaslanan və təfəkkürün məntiqi strukturunda müəyyən nişanə və izlər kimi toplanmış biliklərdir.

Analogiyanın əsasında məntiqi əməliyyatlardan biri olan müqayisə durur. Müqayisə hər cür biliyin başlanğıcıdır, onsuz idrak prosesi yoxdur. Müqayisə bizə gerçəklik haqqında yeni-yeni biliklər verir, bununla da alınan biliklər mükəmməl və etibarlı olur. Lakin hər cür müqayisə gerçək bilik vermir, çünki müqayisə predmetlərin bütün xassə və tərəflərini əks etdirmir. Hər cür müqayisənin nöqsanlı olduğunu unutmaq olmaz. Analogiyadan həqiqi biliklər almaq mümkün olmadıqda istifadə olunur. Onun bu cəhətini nəzərdə tutan A.Gertsen qeyd edirdi ki, fikri səlist (aydın) və sadə yolla ifadə etmək mümkün olan hallarda heç kim analogiyaya meyl etmir.

Analogiya elmi tədqiqatın əlavə metodudur. Məntiqi qaydalar metodoloji prinsipləri yerinə yetirdikdə, tədqiqat predmetinin xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda, tarixi hadisələrin gedişinə təsir edən obyektiv və subyektiv amillərə diqqət yetirildikdə, analogiyanın idrakda rolu daha da artır və faydalı xarakter daşıyır. K.Marks İngiltərədə kapitalizmin inkişafını təhlil edərkən, cəmiyyətin inkişafının qanunauyğun xarakter kəsb etməsi faktından çıxış etməklə, analogiya əsasında əvvəlcədən qeyd edirdi ki, gələcək ölkələr və xalqlar da kapitalizmin inkişaf mərhələsini keçəcəkdir. Sənaye cəhətdən daha çox inkişaf etmiş ölkə az inkişaf etmiş ölkəyə onun yalnız öz gələcəyinin mənzərəsini göstərir.

Görkəmli fikir dahiləri müxtəlif ölkələrin və xalqların ictimai-siyasi sahələrinin analogiyasını apararkən, həmin ölkələrin konkret tarixi şəraitini, milli xüsusiyyətlərini də nəzərdə tuturdular, bir ölkənin inqilabi təcrübəsinin başqa ölkələrə zorla, bayağı formada, mexaniki yolla köçürülməsi fikrini də təkzib edirdilər. Xüsusilə, mürəkkəb sosial proseslərin təhlilində xalqların iqtisadi-siyasi və mədəni həyat səviyyəsinin göstəriciləri də nəzərdən qaçmamalıdır. Bu

tövsiyələr nəzərə alınmadığından, totalitar sovet imperiyası da iflasa uğradı.

Analogiyanın təbiət elmlərinin və texniki təcrübənin inkişafındakı mütərəqqi rolunu da inkar etmək olmaz. Bir çox elmi kəşflər analogi əqli nəticənin bəhrəsidir. Məsələn, işığın təbiəti dəniz dalğası ilə, səsin təbiəti ilə, elektrik təbiəti işıqla analogiyada öyrənilmişdir. Belə nümunələrdən çox gətirmək olar. Buradan aşkar olur ki, analogi əqli nəticələr təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında irəli sürülən bir çox fərziyyə və hipotezlərin yaranmasında (Günəş sistemi planetlərinin əmələ gəlməsi, onların yaşının müəyyən olunması, işığın korpuskulyar-dalğa təbiətinə malik olması, Yer üzərində həyatın meydana gəlməsi və s.) mühüm rol oynamışdır.

Analogi əqli nəticənin verdiyi bütün bilikləri sübut olunmuş hesab etmək mümkün deyildir, çünki bu biliklərdən zəruri, gerçək biliklərə keçmək tələb olunur, analogiyanın faktiki yoxlaşına ehtiyacı vardır, bu yoxlanış faktiki sübut vasitəsilə başa çatır. Lakin, burada ilkin ehtimallar analogiya metodu ilə qurulur. Darvin bitki və heyvan növlərinin təbii seçmə yolu ilə yaranması qanununu seleksiya yolu ilə analogiya aparmaq praktikasında süni seçmə və süni artırma nəticəsində kəşf etmişdir. Atomun quruluşu haqqında Rezerfordun planetar nəzəriyyəsi Günəş sistemi ilə analogiya nəticəsində yaranmışdır.

Analogi əqli nəticədən ictimai elmlərdə də geniş istifadə olunur. Keçmişə və gələcəyə aid olan hadisələri də bu metodun vasitəsilə öyrənmək mümkündür. Bu metodun tətbiqinin ən aydın nümunələrindən biri Şimali Amerika hindularının qohumluğu haqqında L.Morqanın tədqiqatını göstərmək olar. L.Morqan bu tayfaların qəbilə əlaqələrində qədim yunan, Roma və alman tarixinin ən mühüm sirlərinin açarını aşkara çıxarmışdır. Qədim tarixin öyrənilməsində bu metodun əhəmiyyəti əvəzsizdir. Bəşər tarixinin müxtəlif dövrlərinin qiymətləndirilməsində də bu metodun müəyyən əhəmiyyəti

vardır. Üzvi aləmin inkişaf qanununun kəşfi bəşər tarixinin inkişafı qanununun kəşfinə analoqdur. Onu da qeyd edək ki, analogiyadan sui-istifadə etmək yanlış nəticələrə gətirib çıxarır. Spenserin üzvi sosiologiyasını (cəmiyyətlə orqanizm arasında, dövlətlə canlı arasında analogiya aparılırdı), sosial darvinizm (üzvi təbiət qanunları ictimai həyata köçürülürdü) və s. kimi elməbənzər konsepsiyaların adını çəkmək olar. Müxtəlif cinsli hadisələrin mexaniki surətdə bir-birinə oxşadılması, elmi anlayışların yanlış işlədilməsi mənasız və boş ifadələrdən başqa bir şey deyildir.

Analoji əqli nəticə hər cür əqli nəticənin ümumi əlamətlərini özündə ehtiva edir. Lakin o, traduktiv əqli nəticənin xüsusi tipi olmaqla, deduksiya və induksiya ilə tamamilə fərqlənir. Bu fərq ondadır ki, burada idrak prosesi təkdən təkə, xüsusidən xüsusiyyə və ümumidən ümumiyyə doğru gedir, alınan yekun biliyi də ona uyğundur. Bununla belə, analoji əqli nəticə deduksiya və induksiya ilə əlaqədardır. Bir tərəfdən bu metod deduktiv və induktiv yolla alınan biliklərə əsaslanır, digər tərəfdən, onun özü yeni əqli nəticələr üçün material verir.

Analoji fikrin diapazonu (həcmi) daha böyükdür. Gerçəklikdə baş verən hadisə və proseslərə münasibətdə bu metodun evristik əhəmiyyətini heç cürə inkar etmək olmaz (Yerdə helium elementinin kəşfi buna əyani nümunədir). Lakin, analoji əqli nəticənin özünün spesifik məhdud cəhətləri də vardır. Əqli nəticənin digər növləri kimi, bu metod elmi biliklər verir, lakin bu biliklər həqiqi olmaqla yanaşı, çox vaxt ehtimalı olur. Lakin analogiyanın vacibliyi onunla sübut olunur ki, onun əsasında fəlsəfədə dərin elmi nəticələr çıxarılmışdır, xüsusi elmlərdə kəşflər edilmiş, texnikada bir çox ixtiralar olunmuşdur. Hətta, ən zəif fərziyyə elmin sonrakı inkişafına təkan vermişdir, bəşəriyyətə xidmət etmişdir. Məsələn, yunan alimi Heraklit bizi əhatə edən aləmi suya bənzətməklə, aləmin inkişaf edən proses olduğu haqqında fundamental bir müddəə

irəli sürmüşdür: hər şey axır, hər şey dəyişir, deməklə, kainatı axar suya bənzədirdi. Eyni suya iki dəfə girmək olmaz, çünki hər şey dəyişdiyindən, su da dəyişir. Başqa bir yunan filosofu və təbiətşünası Demokrit materiyanın kiçik hissəcikləri sayılan atomları Günəş şüalarındakı tozluqlara oxşatmaqla, cisimlərin daxili hərəkət və qarşılıqlı təsiri haqqında nəticə çıxarmışdır.

Fizikada işığın səs dalğalarının yayılması ilə analogiyası əsasında Hüygens işığın dalğa təbiətinə malik olması nəticəsini çıxarmışdır. Franklin analogi əqli nəticənin vasitəsilə ildırımın elektrik təbiətinə xas olması nəticəsinə gəlmişdir. Biologiyada Darvin biliklərin və canlıların süni seçməsi analogiyası əsasında ev təsərrüfatına süni seçmə anlayışını daxil etmiş və onun köməyi ilə bitki və canlılar aləminin təkamülü məsələsini izah etmişdir. Müasir astronomiyada təbiətdəki adi partlayışlarla analogiya əsasında kainatda baş vermiş böyük partlayış və onun sonrakı təkamülü haqqında təsəvvürün formalaşması üçün müəyyən əhəmiyyətinin olması nəticəsi çıxarılmışdır. Kibernetikada çox vaxt canlı orqanizmlərdə və texniki qurğulardakı idarəetmə funksiyaları arasında analogiya aparılır və buradan da insan fəaliyyətinin müəyyən funksiyalarının elektron-hesablama maşınlarını əvəz etməsi nəticəsi çıxarılır. Müasir bionika elmi canlı orqanizmlərin quruluşu prinsiplərini öyrənərkən, müxtəlif qurğuların quruluşu mexanizminə isnad etmişdir.

Analogiyanın evristik funksiyası öz ifadəsini bilavasitə modelləşdirmə əməliyyatında tapır. Modelləşdirmə – hər hansı bir obyektin sadələşdirilmiş modellərlə öyrənilməsi üsuludur. Bu üsuldan texnikada və elmdə geniş istifadə olunur (binaların tikintisinin, dəmir yollarının salınmasının, gəmiqayıma sənayesində gəmilərin, aerodinamikada təyyarələrin, su elektrik stansiyalarında bənd və qurğuların, kosmik gəmilərin, iqtisadi proseslərin, hətta təfəkkür prosesinin modelləşdirilməsini buna nümunə gətirmək olar). Kosmonavtikada insanın kosmosa uçması fikirləri canlı

heyvanların oraya göndərilməsindən sonra formalaşmağa başlamışdır. İctimai həyat hadisələrinin öyrənilməsində də analogiyadan geniş istifadə olunur. Məsələn, tarixdə epoxalar, tarixi hadisələr, tarixi şəxsiyyətlər arasında aparılan paralellər və buna uyğun çıxarılan nəticələri qeyd etmək olar.

Sosiologiyada və hüquq elmlərində aparılan analogiyaları da bura aid etmək olar.

Bu cür paralellər və modelləşdirmə abstraksiyanın bir növüdür. Burada predmet və hadisənin yalnız müəyyən tərəfləri götürülür, digər cəhətlərdən abstraksiya olunur. Öyrənilən obyektədən asılı olaraq, modellər də müxtəlifdir. Maddi və ideal, canlı və cansız modellərin adını çəkmək olar. Modelləşdirmədə onun xassələri haqqındakı bilik analoji yolla ya obyektlərin, ya da ona oxşar prototiplərin üzərinə köçürülür. Bu baxımdan modelləşdirmənin müxtəlif növləri (istər ciddi, istərsə də təqribi olsun) analogiya əsasında çıxarılan nəticələrin qurulmasının məntiqi cəhətdən əsaslandırılması ilə müəyyən olunur. Mühəndislər elektrik stansiyasını, yaxud tikiləcək böyük bir körpünü quraşdırarkən, qabaqcadan onun əsas bəndlərinin və görüləcək işin sadələşdirilmiş oxşar modelini yaradırlar. Sonralar iş prosesində həmin model sınaqlardan keçirilir, dəqiqləşdirilir, bəzən də onun nəzərdə tutulmayan yeni xassələri, tərəfləri meydana çıxır, beləliklə də, təcrübənin nəticələri orijinala (obyektin özünə) köçürülür. Modelləşdirmədə həmişə analogiyadan istifadə olunur, nəticədə gerçəklik haqqında yeni biliklər alınır. V.Şoffun qeyd etdiyi kimi, modelləşdirmənin vasitəsilə hər hansı bir prosesi öyrənməklə yanaşı, analogiyanın köməyi ilə də tədqiqi çətin olan başqa bir prosesin mahiyyəti və xarakterini də öyrənirik, onun haqqında yeni fikirlər söyləyirik.

Modelləşdirməni çox zaman traduksiya ilə eyniləşdirirlər, bəzən də analogiyanın xüsusi bir növü adlandırırlar. Tədqiqat obyektini ilə onun modeli arasında tam analogiya yaratmaq biliklərin də gerçək olduğunu söyləmək olmaz. Bu fikirlərdən

çıxarılan nəticə budur ki, təfəkkür aktında modelləşdirmə və analogi əqli nəticə arasında prinsipial fərq yoxdur. Bunların hər ikisində predmet və hadisələr arasındakı oxşarlığa əsasən alınan bilik məntiqi köçürmə vasitəsilə bir obyektə digər obyektə köçürülür. Bu da təsadüfi hal deyildir ki, analogiyanı modelləşdirmənin məntiqi əsası hesab edirlər. Nəticə çıxarmaq olar ki, elm və texnikada modelləşdirmənin səmərəliliyi müəyyən dərəcədə analogi metodun düzgün tətbiqindən asılıdır.

Kibernetika, bionika və digər idarəetmə sistemləri haqqınlakı elmlərin inkişafı ilə yanaşı, modelləşdirmədən elm və texnikanın müxtəlif sahələrində geniş istifadə olunur. Müasir dövrdə kosmik gəmilərin uçuş trayektoriyasının, öz-özünə hərəkət edən avtomatik aparatların idarə olunması, təfəkkürə xas olan müxtəlif məntiqi əməliyyatları əvəz edən və onu sürətləndirən spesifik qurğuların yaradılması ilə bağlı olan problemlər uğurla həll olunur. Kosmik peyklərin və təyyarələrin uçuşu və yerə qaytarılması məqsədilə Yerin süni peyklərini idarə edən müxtəlif qurğular, obyektlər yaradılır. Əgər bu cür qurğular olmazsa, insan qarşısına qoyduğu problemləri həll edə bilməz, buna onun psixofizioloji imkanları da qalmazdı.

Modelləşdirmənin faydalılığı təkcə onun praktiki məsələləri həll etməsi ilə ölçülmür, bu metod insanın idraki imkanlarını da artırır. Canlı və cansız sistemlər arasındakı müəyyən oxşarlığın nizamlanması, tənzimlənməsi və dəqiqləşdirilməsinin «fikirləşən maşınların» təsvirində, onların təkmilləşdirilməsində mühüm praktiki əhəmiyyəti vardır. Bu cür analogiyalardan insan beyninin iş fəaliyyətini, onun strukturunu və informasiyanın saxlanması, ötürülməsi və kodlaşdırılmasını (ixtisar maşını) yaxşı dərk etmək üçün istifadə olunur.

Traduksiyaya əsaslanan modelləşdirmə metodunun idrak prosesində iki qneseoloji funksiyasını da göstərmək olar:

1. modelləşdirmə yeni informasiya mənbəyidir;

2. bu metod alınan bilikləri təsbit edir.

Modelləşdirmədə analogiyanın rolu ondadır ki, obyekt və model arasındakı bir sıra oxşarlıqlara əsasən onun vasitəsilə nəticə çıxarılır, modeldə aşkara çıxarılan xassə, əlamət məntiqi köçürmə vasitəsilə obyektə ötürülür. Bu metodun təbiətşünaslıq elmlərində əhəmiyyətini və artan rolunu heç bir vəchlə inkar etmək olmaz. M.Born fiziki idrakda modelin rolundan danışarkən yazırdı: təcrübi fizikadakı böyük kəşflər modellərdən istifadə etmiş insanların intuisiyasına borcludur. Bu modellər insanın fantaziyası deyil, real əşyaların surətidir.

Hüquqi praktikada analoji metodun tətbiq sahələri daha genişdir. Hüquqi proseslərdə, istintaq işində, kriminalistik ekspertizaların aparılmasında və digər sahələrdə bu metoddan çox istifadə olunur. Qeyd etmək maraqlıdır ki, hüquqi münasibətlərdə analogiyaya tələbat hüquqi nizamlamanı tələb edən hazır ictimai münasibətlərlə ona bilavasitə uyğun gələn normaların olmaması arasındakı obyektiv ziddiyyətlərin özündən meydana gəlir. Hüquqda bu ziddiyyətin inikası boş bir anlayışdır, analogiya isə müəyyən mənada bu cür ziddiyyətlərin həlli vasitəsi kimi çıxış edir. Bu boşluğun (çatışmazlığın) xarakterindən asılı olaraq hüquqi analogiyanın iki spesifik formasını:

1. qanun analogiyası;
2. hüquq analogiyasını göstərmək olar.

Qanun analogiyası birbaşa qanunla nəzərdən keçirilməyən və yaxud yarımçıq nəzərdən keçirilən bu və ya digər ictimai münasibətlərin hüquqi qaydada tənzim olunmasına tələbat yarandıqda tətbiq olunur. Lakin, bu cür tələbat olmadıqda, çıxış münasibətlərini tənzimləyən hüquqi normalar mövcud olur.

Hüquq analogiyasından isə çıxış hüquqi normalar olmadığı hallarda istifadə olunur. Bu vaxt bütövlükdə ölkələrin hüquq, yaxud qanunvericilik sahələrinə uyğun gələn ümumi prinsiplərə və mənalara əsaslanmalıyıq.

Respublikamızda qanun və hüquq analogiyasının tətbiqi məhduddur və bunlar uyğun gələn qanunvericilik aktları ilə tənzimlənilir. Bunların hər ikisi respublikamızın vətəndaş prosesual məəcəlləsində ifadə olunur və orada bəzən deyilir ki, məhkəmə işi qanunlar əsasında həll etməyə borcludur. Mübahisəli münasibətləri nizamlayan qanunun olmadığı hallarda, məhkəmə çıxış münasibətlərini nizamlayan qanun qəbul edir, belə qanun olmadıqda isə, ümumi prinsiplərdən və qanunvericiliyin mənasından çıxış edir.

Hüquqi münasibətlərdə analogiyanın əhəmiyyəti onunla müəyyən olunur ki, bu metod mövcud olan hüquqi normaların tətbiq sahəsini genişləndirir, bununla da mövcud olan hüquqi qaydaların möhkəmlənməsinə xidmət edir. Beləliklə də, analogi metod hüquqi normaların daha da təkmilləşməsinə və yenidən işlənməsinə imkanlar açır. Lakin, bu metodun tətbiqi yeni hüquq normalarının yaranmasını bildirmir. Analogiya üzrə konkret məsələnin həlli fərdi səciyyə daşıyır və digər çıxış hallarına münasibətdə məcburi qüvvəsi yoxdur. Bununla yanaşı, konkret hadisə və proseslərin həllində uyğun gələn halların bu metodun tətbiqi vacibdir. Müəyyən proseslərin həllində əgər uyğun gələn hüquqi normalar yoxdursa, yaxud bu normalar yarımçıqdırsa, konkret sualın həllindən məhkəmə yayına bilməz.

Əmək və inzibati hüququn məlum hüdudlarında da analogi metod tətbiq etmək mümkündür. Lakin respublikamızda cinayət hüququnda bu metoddan geniş istifadə olunmur. Bəlkə də buna ehtiyac yoxdur. Lakin, digər ölkələrdə presedent (eyni tipli hərəkət və hadisələr üçün misal mənasında) varsa, cinayət qanunu analogiya üzrə qəbul olunur. ABŞ-da ölkə prezidentlərindən A.Linkolnun və C.Kennedinin öldürülməsi eyni tipli hadisələrdir. Belə hallarda bu metoddan istifadə etmək zəruridir.

Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, hüquqi sahədə analogiya tamamilə spesifik xarakter daşıyır və onun məhkəmə

praktikasında tətbiqi ancaq məntiqi yox, hüquqi, hətta siyasi aspektləri özündə birləşdirən mürəkkəb proseduradır (üsuldur).

Əqli nəticənin digər növləri kimi, analogiyanın da öz strukturu (quruluşu) vardır. Burada da, bir-birilə müəyyən məntiqi əlaqədə olan müqəddimələr və nəticə hökmü (yekun biliyi) mövcuddur. Lakin, bu əqli nəticə xüsusiyyətlərinə görə deduksiya və induksiya fərqlənir. Analogiyada müqəddimələr iki predmet, yaxud predmetlər qrupu haqqında eyni yox, ancaq oxşar olan əlamətləri ifadə edən hökmlərdir ki, bunlar oxşadılan, təmsil olunan müqəddimələr adlanır. Belə halda bu predmetlərdən biri model, digəri isə prototip, yaxud orijinal adlanır. Sonra məlum olur ki, modeldə bizə az bəlli olan orijinala xas olan, yaxud xas olmayan bir əlamət də vardır. Çıxarlan nəticə hökmündə bu əlamətin olması iqrar olunur. Bu isə köçürülən əlamət adlandırılır. Müqəddimələr arasındakı məntiqi əlaqələrin mövcud olması nəticənin məntiqi əsası kimi çıxış edir ki, bu da predmetlərin özlərinin obyektiv oxşarlığını əks etdirən məzmunca oxşar əlaqədir.

Analoji əqli nəticənin strukturunu sxematik formada aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

M – obyektində a, b, c, d, n əlaməti vardır.

Q-də a, b, c, d əlaməti vardır.

Nəticə: Q-də n əlaməti vardır.

Bu sxemdə M və Q analogiya aparılan predmetlərdir, a, b, c və d M və Q-nin ümumi əlamətləridir, n – köçürülən əlamətdir. Onda düsturu belə oxumaq olar: əgər M və Q obyektində a, b, c və d kimi bir sıra ümumi əlamətlərə malikdirsə, Q-dən fərqli olaraq M-də n əlaməti varsa, onda nəticə çıxarılır ki, Q-də ehtimal ki, n əlaməti olsun.

Sxemdən aşkar olur ki, analogiyanın sillogizmlə müəyyən oxşarlığı vardır. Sanki burada üç termin vardır, lakin demək olmaz ki, bunlardan biri böyük, digəri kiçik termdir, orta termin eyni mənalı deyil, oxşardır. Buna görə də burada nəticə həqiqi, yaxud ehtimali olur.

Həqiqi analogiya o vaxt alınır ki, predmetlərin bir çox əlamətlərindəki oxşarlıq digər əlamətlərdə də təkrar olunsun. Elmdə və texnikada həqiqi analogiyalar çoxdur (istilik və elektrikin yayılması, süni və təbii seçmə arasındakı analogiyaları qeyd etmək olar). Yanlış analogiya o vaxt meydana gəlir ki, predmetlərin oxşarlığı gerçəkliyə uyğun gəlmir (Yer və Mars, orqanizm və cəmiyyət, canlı qruplarla (arı, qarışqa ailələri ilə) bəşər cəmiyyəti arasında aparılan analogiyaları və s. göstərmək olar). Çox vaxt yanlış analogiyalar xürafata, münəccimliyə və digər hallara əsaslanır. Bu baxımdan analoji əqli nəticədə ehtimallıq dərəcəsi bir sıra şərtlərdən asılıdır ki, bunlardan əsasları aşağıdakılardır:

1. ümumi əlamətlərin keyfiyyəti (başqa sözlə, bunların ümumiliyi və mühümlüyü);

2. əlamətlərin kəmiyyəti (sayı);

3. oxşar və fərdi əlamətlərin nisbəti.

Analogiyanın özünün tətbiq olunma həddləri vardır, bu ölçü pozulduqda o, təsirsiz, yaxud zərərli olur. Əgər tədqiq olunan predmetdəki əlamət köçürülən əlaməti istisna edirsə, onda bu cür analogiya tətbiq olunmazdır.

Yer və Ay eyni Günəş sisteminin kosmik obyektləridir, bunlar bəzi münasibətlərdə oxşardır. Lakin buradan nəticə çıxarmaq olmaz ki, Ayda həyat vardır. Bu yanlış analogiya olardı, ona görə ki, kosmik tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, Ayda su və atmosfer yoxdur. Belə bir şəraitdə orada canlının yaşaması mümkünsüzdür. Analogiya aparılan predmetlər arasında fərqli cəhətlər çox olduqda da düzgün nəticə çıxarmaq olmaz. Xüsusilə ictimai həyat hadisələrinin təhlilində analogiyadan ehtiyatla istifadə etmək lazımdır. İctimai hadisələr heyranedicilik şəkildə bir-birinə bənzərdir, lakin müxtəlif tarixi dövrlərə aid olur. Ona görə də bu cür analogiyalar tamamilə müxtəlif nəticələrə gətirib çıxara bilər, hətta yanlış da ola bilər. Məsələn, maddəli əmək kapitalizm üçün xarakterikdir, lakin bu quldarlıq cəmiyyəti şəraitində də

mövcud olmuşdur. Lakin mızdlu əmək orada sporadik (hərdənbir) xarakter daşıyırdı, ictimai həyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməirdi, lakin kapitalizmdə bu əməyin yüksək, üstün sisteminə çevrilir və cəmiyyətin özünün simasını müəyyən edir. Buna görə də müasir fəhlələr və mızdlu işçilər, o cümlədən indiki sahibkarlar və günəməzd işçilər arasında analogiya aparmaq xatalıdır.

Sual 2. Analogiyanın növləri

Əqli nəticənin digər növləri kimi, analogiya da çoxşaxəli hadisədir. Analogiyada bölgünün əsasında duran, köçürülən əlamətin, yaxud oxşar obyektlərin xarakterindən asılı olaraq analogiyanın bir-birindən fərqlənən iki növünü qeyd etmək olar:

1. xassələr, yaxud predmetlər üzrə analogiya;
2. münasibətlər analogiyası.

Predmetlər analogiyasında bir-birinə oxşar iki fərdi predmet (predmetlər qrupu) götürülür. Əgə bunlar arasındakı oxşarlığa əsasən köçürülən əlamət xassələri ifadə edirsə, bu cür əqli nəticələr xassələr analogiyası adlanır. Predmetlərdəki oxşar xassələr əsasında nəticə çıxarılır ki, bunlar digər xassələrinə görə də oxşardır. İşığın səslə analogiyası nəticəsində aşkar olmuşdur ki, işıq əksəlmə, sınma, dispersiya, interfersiya, düzxətlə yayılma və s. xassələrə malikdir. Bununla belə, səs eyni zamanda dalğa prosesinə xasdır. Bu oxşar əlamətlər əsasında nəticə çıxarılır ki, işıq dalğa prosesidir. Yuxarıdakı səhifələrdə atomla, elektrikle, təbii seçmə ilə bağılı gətirilmiş nümunələr də xassələr analogiyasına aiddir.

Müxtəlif elmlərdə xassələr analogiyası daha geniş yayılmışdır. Bundan elmi-nəzəri təfəkkürdə və gündəlik həyatda çox istifadə olunur. Bəzən də xassələr analogiyasında

təsadüfi əlamətlərə, zahiri oxşarlığa üstünlük verilsə də, çox vaxt eksperimental tədqiqatlardan istifadə olunur, düzgün nəticə alınır. Heyvanların daxili xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunan və sınaqdan keçirilən dərmanlar müəyyən ehtiyatla insan orqanizminə köçürülür və insanın daxili xəstəliklərində ondan istifadə olunur. Bu təcrübə heyvanlar üzərində aparılmış çoxlu sınaqların ümumiləşdirilməsinin nəticəsidir.

Xassələr analogiyasının geniş yayılmasına baxmayaraq, ehtimal dərəcəsi yüksək olan münasibətlər analogiyasından da istifadə olunur. Predmetlər arasındakı münasibətlər analogiyası onunla fərqlənir ki, oxşadılan predmetlərin özləri ola bilər ki, oxşar əlamətlərə malik olmasın, tamamilə müxtəlif olsun, başqa cür desək, müqayisə olunmayan da ola bilər, lakin onlarda digər predmetlərlə oxşar münasibət ola bilər. Məsələn, atomun nüvəsi və onun ətrafında fırlanan elektronlarla Günəş və planetlər arasındakı münasibətin müqayisəsi Rezerforda atomun planet modelini qurmağa imkan vermişdir. Başqa bir nümunə də gətirmək olar. Riyaziyyat və məntiq arasında mühüm fərqlər çoxdur, hər birinin obyektı müxtəlifdir. Riyaziyyat real aləmdə fəza formalarını və kəmiyyət münasibətlərini, məntiq isə təfəkkürün forma və qanunlarını öyrənir. Lakin, ibtidai riyaziyyatla ali riyaziyyatın nisbətlərində çoxlu oxşarlıqlar olduğu kimi, formal və dialektik məntiq arasında da bu cür əlaqələr vardır, başqa cür desək, ibtidai riyaziyyatın nisbəti necədirsə, formal və dialektik məntiqin nisbəti də bu cürdür. Bunların bu və ya digəri daimi və dəyişkən, sabit və qeyri-sabit, durğun və hərəkət edən, hazır və inkişaf edən münasibətlərdir. Biz bu əsasda, bu dəlillərlə ibtidai riyaziyyatın ali riyaziyyata digər nisbətini xüsusiyyətlərini bilərək (bu elmlər bir-birini istisna etmir, biri digərini tamamlayır), formal və dialektik məntiqin qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətləri haqqında nəticə çıxarıyıq.

Münasibətlər analogiyasında ehtimallığın çox olması onunla izah olunur ki, burada predmetlər arasındakı oxşarlığın sistemli təhlilinə, dərinliyinə xüsusi fikir verilir və sistemin ayrı-ayrı elementləri arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrinin izahı əsas götürülür. Bu amil bir sistemdə tapdığımız qarşılıqlı əlaqənin ona oxşar olan digər təşkil olunmuş sistemə köçürülməsinə imkan verir. Bununla da predmet və hadisələr arasındakı qanunauyğun əlaqələri tədqiq edən analogiyayı abstraksiyanın yüksək mərhələsi də adlandırmaq olar.

Konkret desək, əgər köçürülən xassə, əlamət münasibəti ifadə edirsə, buna münasibətlər analogiyası deyilir.

Buna sadə bir nümunə gətirmək olar. Bir qrup rəqəmlər arasındakı nisbəti digər qrupa köçürmək olar, bununla da ədədlər arasında düzgün nisbət yaranır. Nümunə: 8:4, 4:2.

Predmet və hadisələr arasındakı uyğunluq, nisbət münasibətlər analogiyasının xüsusi halıdır. Fizikada məzmununa görə fərqli olan traduktiv əqli nəticələr çoxdur. Məsələn, elektrostatik və qravitasiya (cazibə) sahələrində zahiri oxşarlıqlarına görə aparılan analogiya bir-birilə ekvivalentlik münasibətindədir. Nyutonun ümumdünya cazibə qanunu ilə Kulon qanununun formülünü nəzərdən keçirmək olar:

$$F = R \frac{m_1 \cdot m_2}{r^2} \qquad E = R \frac{11 \cdot 12}{r^2}$$

Əgər ümumdünya cazibə qanununda cismin kütləsinin cazibə sahəsinə qarşılıqlı təsiri əks olunursa, Kulon qanununda elektrosatik sahəyə elektrik yüklərinin qarşılıqlı təsiri təsvir olunur. Bu qanunların zahiri oxşarlığındakı ekvivalentlik əsasında nəticə çıxarılır ki, cazibə sahəsi altında olan cisim, elektrostatik sahədə olan cisim kimi eyni trayektoriya üzrə hərəkət edir. Çox vaxt gətirilən analogiyalarda oxşar sistemlərin maddi daşıyıcıları müqayisə edilməyən obyektlər də ola bilər. Arktikada yaşayan pinqvinlərlə xizəkli-tırtıllı avtomobillər arasında elə bir ümumilik, oxşarlıq yoxdur. Lakin mühəndis A.Nikolayev orada qar yığınları şəraitində

pinqvinlərin hərəkət prinsipini analogiya əsasında öyrənməklə, saatda 50 km saat sürətlə hərəkət edən yük maşınları quraşdırmışdır.

Münasibətlər analogiyasında alınan yekun biliyi orada nəzərdən keçirilən bir neçə predmet arasındakı münasibəti ifadə edə bilər, köçürülən əlamətlər isə əlaqəli xarakter daşıyır. Fərz edək ki, bunlar z və Q -r münasibətindədir:

a) kimya sahəsində yeni kəşf edilən z -in atasıdır (n -nin münasibəti);

b) Q isə həmin kəşfi edilən r -in babasıdır (w_1 -in münasibəti);

c) bu kəşflərdən aşkar olur ki, w_1 və w_2 -in münasibətlərində olan müəyyən oxşarlığı nəzərdə tutaraq, nəticə çıxarmaq olar ki, bunların arasında qohumluq əlaqəsi vardır və bu əlaqə qeyd olunan xassəyə də aiddir. Bu əlaqələri analogiya ilə ifadə etsək, onda belə bir sxem almaq olar:

müqəddimələr: a) $y w_1 z$

b) w_2 -də $n_1, n_2, n_3 \dots$ əlaməti

vardır

nəticə: w_3 -də n_4 əlaməti vardır.

Münasibətlər analogiyasında alınan nəticələrin xüsusiyyəti ondadır ki, burada predmetlərin özü müqayisə olunmur, y və z , Q və r arasındakı münasibətin oxşarlığı onu ifadə etmir ki, $y-Q$ -lə, $z-r$ -lə oxşardır. Ola bilər ki, bu predmetlər müqayisə olunmazdır. Burada əsas cəhət odur ki, birinci qrup predmetlərin ($y w_1 z$) arasındakı münasibət ikinci qrupdan olan ($Q n_2 r$) predmetlər arasındakı əlaqəyə uyğundur.

İctimai həyat hadisələrinin təhlilində münasibətlər analogiyasının xüsusi əhəmiyyəti vardır, çünki analoji metod müxtəlif hadisələrin təhlili və qiymətləndirilməsində bizə düzgün istiqamət verir, siyasətdə ardıcıl taktiki xəttin həyata keçirilməsinə kömək edir. Burada alınan nəticələrin xüsusiyyətləri nəzərə alınmadıqda, məntiqi səhvlərə aparıb çıxarır. Alman fəhlə hərəkətinin görkəmli nümayəndəsi

R.Lüksemburq XVIII əsrdə Fransa burjua inqilabı dövründə yaranmış yakobinlərlə XX əsrdə Rusiyada meydana gəlmiş sosial-demokratlar kimi iki məslək arasındakı nisbəti, həmin məsləklərin özlərinin eyniləşdirilməsi ilə qarışdırırdı, bunlar arasında müəyyən cəhətlərə görə analogiya aparmaq olar, lakin bu, o demək deyildir ki, bunlar eyni şeydir. Münasibətlər analogiyasını predmetlər arasındakı analogiya ilə eyniləşdirmək hallarına insanların gündəlik praktikasında da rast gəlirik, lakin ikincidən fərqli olaraq, münasibətlər analogiyasının əsasında predmetlərin modelləşdirilməsi metodu durur.

Bununla yanaşı, predmetlərin oxşarlıq dərəcəsinə görə də analogiyanın müxtəlif növləri vardır. Predmetlərin xassələri, yaxud onların qarşılıqlı nisbəti arasındakı oxşarlığın müxtəlif dərəcələri ola bilər. Əlamətlər arasındakı əlaqənin xarakterindən asılı olaraq, traduksiyanın ciddi və qeyri-ciddi növlərinə də rast gəlirik.

Ciddi, yaxud güclü analogiyada nəticə həmişə həqiqi olur, qeyri-ciddidə problematik xarakter daşıyır. Ciddi analogiyanın fərqləndirici xüsusiyyəti ondadır ki, köçürülən əlamət zəruri surətdə digəri ilə oxşar əlamətlərlə əlaqəlidir, yəni müqayisə edilən predmetlərin əlamətləri elə biliklərə əsaslanır ki, bunların arasında müəyyən asılılıq vardır. Ciddi analogiyada fikrin gedişi iki predmetdə olan eyni əlamətin oxşarlığından onların digər əlamətlərinin oxşarlığına doğru gedir. Məsələn, Zülfəli tələsik ümumiləşdirmələr əsasında addımabaşı yeni nəticələr çıxarır. Buna görə də onun mühakiməsi çox vaxt yanlış olur. Başqa bir adam da (məsələn, Bilal) tələsik ümumiləşdirmələr aparır. Onda nəticə çıxarır ki, onların hər ikisinin yanlış nəticələrə gəlməsinin səbəbi tələsik ümumiləşdirmələrdədir. Burada fikir prosesi hər iki şəxsdə bir əlamətin oxşarlığından (tələsik mühakimə yürütmək) digər əlamətin oxşarlığına (yanlış nəticə çıxarmaq) doğru gedir. Əlamətlər arasındakı zəruri asılılığın müəyyən olunması ciddi

analogiyanı deduksiyaya yaxınlaşdırır. Deduksiyada fərdi hökm ümumiyyə daxil edilirsə, analogiyada əksinə, fərdi predmetlərin oxşarlığına üstünlük verilir, ayrıcı hökm ümumiyyə daxil olmur, mühakimə prosesi bütövlükdə analoji yekun biliyi hüdudunda qalır.

Qeyri-ciddi analogiyada isə əlamətlər arasında asılılıq əlaqəsi yoxdur. Burada nəticə məlum əlamətlərə xas olan iki predmetin oxşarlığından yeni əlamətlərin oxşarlığına doğru gedir, lakin bunların birincidən asılı olub-olmaması məlum deyildir. Tarixi tədqiqatlarda tez-tez bu cür analogiyalara rast gəlirik, lakin hadisələr arasındakı bu cür asılılığı nəzərə almaq son dərəcə çətinlikdir, çünki hər bir tarixi hadisənin öz səbəbləri və konkret inkişaf yönümü vardır. Tarixi hadisələrdə eyni asılılıqdan istifadə etmək mümkün deyildir. Bu baxımdan qeyri-ciddi analogiyada ehtimallıq dərəcəsinin bir sıra şərtlərinə riayət etmək vacibdir:

1. müqayisə edilən predmet və hadisələrdə mühüm və zəruri əlamətlərin çoxluğu əsas götürülməlidir. Mühüm əlamətlərin sayı nə qədər çox olarsa, onda analoji nəticələr də doğru və əsaslı olacaqdır;

2. müqayisə aparılan predmetlər arasında köklü fərqlər olmamalıdır;

3. oxşar və köçürülən əlamətlər arasında asılılıq əlaqəsinin ehtimallıq dərəcəsi nəzərdə tutulmalıdır.

Müqayisə edilən obyekt və predmetlər arasında oxşar əlamətlər azdırsa, oxşar və köçürülən xassələrdə asılılıq zəifdirsə, fərqli cəhətlər nəzərə alınmazsa, onda nəticə təsadüfi xarakter daşıyacaqdır. Mühakimə prosesində elə hallara rast gəlirik ki, obyekt və predmetlərin analogiyasında zahiri oxşarlıqlara isnad olunur, belə hallarda gerçək nəticələr almaq olmur, bu onu bildirir ki, öyrənilən obyektlər barəsində hərtərəfli biliyə malik deyilik, nəticə faktik materialın özündən çıxarılır, konkret materiala əsaslanır.

Analogiyada düzgün nəticələrin alınmasında hadisələr arasındakı ümumi meyli tapmaq və qanunauyğun əlaqələri aşkara çıxarmaq vacib şərtidir. Maraqlıdır ki, predmetlər arasındakı oxşar əlamətlərin aşkar olunması onların fərqli cəhətlərini də aradan qaldırmır. Dialektik məntiq öyrədir ki, hər bir eyniyyətin, oxşarlığın özündə fərqli cəhətlərin olması onların arasında analogiya aparmağı istisna etmir. Doğrudur, müqayisə olunan predmetlər arasında mühüm fərqlər nə qədər az olsa, nəticənin həqiqilik dərəcəsi o qədər yüksək olacaqdır. Analogiyada qeyri-mühüm fərqlər nəticə çıxarmağa maneçilik törətmir, mühüm fərqlər olarsa, belə nəticələr qənaətbəxş hesab olunmur. Çox vaxt müxtəlif tarixi dövrlərdə baş verən hadisələrdə tarixi şəraitin nəzərə alınmaması və mühüm fərqləri görməmək yanlış analogiyalara gətirib çıxarır.

Analoji əqli nəticənin idrak prosesində əhəmiyyəti ondadır ki, bizə gerçəklik haqqında yeni-yeni biliklər verir, onun elmdə və praktiki mühakimələrdə rolu inkaredilməzdir. Elmi biliklərin inkişaf tarixi göstərir ki, bir çox elmi və texniki kəşflərin aşkar olunması analoji metodun nailiyyətidir.

Əqli nəticənin digər növləri kimi (induksiya kimi) analogiya da tam, natamam formada ola bilər. Tam analogiyada müqayisə edilən hadisələrin yaxın cinsi olur, predmetlər arasında oxşar əlamətlər üstünlük təşkil edir, natamam analogiyada isə ancaq bəzi münasibətlərdə oxşar xassələr olur.

Analogiya eyni zamanda müfəssəl (tam) və ixtisari (entimematik) sillogizm formasında da ola bilər. İnsanlar haqlı olaraq bir çox müqayisəli bənzətməni analogiya hesab etmirlər, ola bilər ki, nəticə müəyyən fikirdə gizli formada ehtiva olunsun, yaxud onun üçün imkan açılmalıdır. Çox vaxt belə bir misal gətirirlər ki, qanun qoşqu alətidir, hara çevirsən, ora çıxır. Burada subyektiv maraqların qanunların icra olunmasına təsiri fikri ehtiva olunur.

Beləliklə, analogiyanın bir sıra funksiyalarını da qeyd etmək olar:

1. analogiyanın evristik əhəmiyyəti (helium elementinin tapılması) vardır;
2. analogiyanın idraki əhəmiyyəti vardır;
3. onun izahedicilik əhəmiyyəti vardır;
4. onun sübutedicilik funksiyası vardır.

Elmə az məlum olan faktların izahında bu metoddan istifadə etməyin faydalılığını heç cür inkar etmək olmaz.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıyev Z. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2012.
2. İmanov H.R., Yusifova G.Y., Hüseynli O.H. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2010.
3. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
4. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
5. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
6. Məmmədov Ə. Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Bakı, 1997.
7. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

MÖVZU № 9. «SÜBUT»

PLAN:

- 1. Sübutun ümumi xarakteristikası**
- 2. Sübutun məntiqi quruluşu**
- 3. Sübutun növləri**

Sual 1. Sübutun ümumi xarakteristikası

Bilavasitə biliklərin alınması ancaq əqli nəticə formasında baş vermir. İnsan təfəkküründə bu prosesin həyata keçirilməsinin əsas formalarından biri də sübutdur. Bir çox məntiq kitablarında sübut prosesini məntiqi təfəkkürün formalarına aid etməzlər, bəzən də onu əqli nəticənin növ müxtəliflikləri hesab edirlər. Qəti demək olar ki, sübut da təfəkkürün əsas formalarındandır, lakin o, anlayış, hökm və əqli nəticə ilə müqayisədə öz mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Əgər hökm anlayışlardan, əqli nəticə hökmlərdən əmələ gəlsə, burada da vəziyyət ona oxşardır, çünki sübut da hökmü, əqli nəticəni nəzərdə tutur, onlara isnad edir, lakin onlara müncər olunmur, onların arifmetik məcmusu deyildir, onun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Hökm anlayışların, əqli nəticə hökmlərin əlaqəsi kimi meydana gəlsə, sübut özündə əqli nəticələrin (anlayış və hökmlərin) əlaqəsini ifadə edir. Digər tərəfdən, sübutda fikrin gedişi əqli nəticənin əksinə olur, əqli nəticədə alınan yekun biliyi sübutda tezis kimi verilir, əsaslandırılması tələb olunur, orada gətirilmiş çıxış hökmləri (müqəddimələr) isə sübutda dəlil kimi gətirilir.

Sübutun məntiqi formalarının struktur mürəkkəbliyi bir də onunla müəyyən olunur ki, insan təfəkkürünün yüksək inkişaf səviyyəsini göstərməklə, həqiqətə nail olmaq məqsədilə mürəkkəb əqli konstruksiyaları (başqa cür desək, zəncirvari əqli nəticələri, onların az və ya çox ciddi sistemlərini) qaydaya salır.

Burada sübutun bir nəzəriyyə kimi əsas problemini də önə çəkmək olar. Məntiq elmlərin və praktikanın hər bir ayrıca

sahəsində sübutların konkret məzmunundan uzaqlaşsa da, bu proseslərin forma tərəflərini tədqiq edir, burada hər cür sübutun məntiqi təbiəti nəzərdən keçirilir, başqa cür desək, onun rolu, əhəmiyyəti, quruluşu, növləri, qaydaları və bu qaydaların pozulmasından irəli gələn səhvlər aydınlaşdırılır. Bunların hər birinin idrak prosesində mühüm əhəmiyyəti vardır. Sübutda ancaq emlərdə deyil, hətta praktikada, xüsusilə, hüquqi məsələlərin müzakirəsində geniş tətbiq olunan ən mühüm məntiqi proseduralardan birinin mürəkkəb mexanizmi aşkara çıxarılır.

Sübutun meydana gəlməsinin obyektiv əsasını gerçəklikdəki predmet və hadisələrin ən ümumi səbəbiyyət asılılığı ilə üzvi vəhdət təşkil etməsi təşkil edir. Heç nədən heç nə əmələ gəlmir, hər bir şeyin digər predmet və hadisələrdə öz əsası vardır. Bu əsasda da hər şey dəyişir və inkişaf edir. Bu cəhət gerçəkliyin inikası olan təfəkkürdə də bir çox fikirlərin digərlərini əsaslandırmasına və sübut olunmasına imkan verir. Sübuta məntiqi ehtiyac çıxış xarakteri daşıyan sübut olunmayan həqiqətlərin olduğu bir vaxtda yaranır, bunlar olmasaydı, sübut prosesini həyata keçirmək olmazdı. Bu, onu ifadə edir ki, sübuta zərurət insan idrakının ictimai təbiəti ilə müəyyən olunur. İnsan həqiqəti kəşf edərək, onu digər adamlara verməyə cəhd edir. Bunun üçün onun özü kəşfin həqiqiliyinə inanmalıdır, onun digər həqiqətlərlə zəruri əlaqəsini müəyyən etməklə, bu barədə o digərlərini də inandırmalıdır. Bu yolla da insan öz fikirlərini sübut edə bilir, bununla da bu proses ictimai xarakter kəsb edir.

Gerçəklikdəki predmetlərin və sosial proseslərin dərkinin səbəbləri və nəzəri-idraki qaydası vardır. Əgər bütün həqiqətlər öz-özünə aydın olsaydı, onda sübuta ehtiyac qalmazdı. Gerçəklikdə bunlardan bir qismi öz-özünə aşkar olunduğundan, onların sübut olunması tələb olunmur. Bu baxımdan bütün fikirləri:

1. öz-özünə aydın olan;

2. öz-özünə aydın olmayan müddəalara ayırmaq olar.

Buraya hər bir adamın hiss orqanlarının köməyi ilə əldə etdiyi faktların həqiqiliyi (ağacın yarpaqlarının saralıb tökülməsinin gözlə görünməsi, quşun oxumasının eşidilməsi, otağın isti olmasının hiss edilməsi və s.), aksiomların (hissə bütövdən kiçikdir) və postulatların (ilkin zəmin, fərziyyə) olması daxildir.

Biz həmişə öz-özünə aydın olmayan (şübhəli, yalan) müddəaları sübut etməyə cəhd edirik. Əks halda elmə zərurət olmazdı, sübutsuz elm mövcud deyil. Elmdə və praktikada da idrakın məqsədi mötəbər, obyektiv həqiqi biliklərə yiyələnməkdir. İnsan əldə etdiyi biliklərin vasitəsilə onu əhatə edən gerçəkliyə fəal təsir edir. Hazırki dövrdə obyektiv həqiqətin müəyyən olunması – ədalətli demokratik sistemlərin vacib məsələsidir. Həqiqi idrak qanunun düzgün tətbiqini təmin edir, ədalətli qərarların çıxarılmasına təminat verir. Burada da sübutu gücündən istifadə olunur.

Müərrəd təfəkkür mərhələsində idrak prosesinin nəticələri əsas etibarını ilə digər hökmlərdən alınmış, əvvəllər həqiqiliyi müəyyən olunmuş hökmlərin nəticələri ilə tutuşdurulmaqla yoxlanılır. Belə halda biliklərin yoxlanılması qaydası bilvasitə xarakter daşıyır, başqa cür desək, hökmlərin həqiqiliyi məntiqi üsulla, digər hökmlərin vasitəsilə müəyyən olunur ki, bu da sübut prosesidir. Hökmlərin bu cür bilvasitə yoxlanışı əsaslandırma, yaxud dəlilləşdirmə adlanır. Hər hansı bir hökmü əsaslandırmaq – onunla məntiqi əlaqədə olan və həmin hökmü təsdiq edən digər hökmlərin gətirilməsini tələb edir.

Hökmlərin ciddi məntiqi yoxlanışı və sübutu əqidə ilə bağlıdır, lakin hər cür əqidə sübut deyildir. Söhbət elmi xarakter daşıyan əqidədən gedir. Kommunikativ prosesdə hökmün sübutedicilik təsiri ancaq məntiqi faktordan – əsaslandırmanın düzgün qurulmasından asılı deyildir. Məntiqdən kənar amillərin də (lingvistik, ritorik-psixoloji)

sübut prosesində mühüm rolu vardır. Beləliklə, arqumentləşdirmə dedikdə, hər hansı bir hökmün məntiqi üsullarla yanaşı, nitqi, emosional-psixoloji və digər metodların, yaxud üsulların vasitəsilə əsaslandırılması əməliyyatı başa düşülür.

Sübut prosesində inandırıcı təsir metodları müxtəlif elmlərdə (məntiqdə, psixologiyada, ritorikada, dilçilikdə və s.) geniş təhlil olunur. Bu üsulların birgə öyrənilməsi xüsusi bilik sahələri olan arqumentasiya nəzəriyyəsinin predmetidir. Bu nəzəriyyə insanlar arasında ünsiyyət prosesində inandırıcı təsirin məntiqi və məntiqdən kənar metodları, yaxud üsulları haqqında daha çox təsirli kompleks təlimdir.

Sübut – hər hansı bir hökmün həqiqiliyinin, yaxud yalanlığının doğruluğu əvvəlcədən praktikada yoxlanılmış digər müddəaların (fikirlərin) köməyi ilə əsaslandırılmasıdır. Bu məntiqi əməliyyat arqumentləşdirmə (dəlilləşdirmə) prosesinin növ müxtəlifliklərindən biridir, arqumentləşdirmə isə digər doğru hökmlərin əsasında hökmün həqiqiliyini müəyyənləşdirməkdir.

Elmdə və praktikada yeni fikirlər, ideyalar inama, hansısa bir alimin nüfuzuna, onun öz ideyalarının doğruluğuna əminliyinə əsaslanma bilməz. Bunun üçün başqa adamları inandırmaq məqsədilə yeni ideyaların doğruluğunda nüfuzun gücündən, psixoloji təsirlərdən, yaxud parlaq nitqdən yox, məntiqin gücündən – çıxış ideyalarının ardıcılığı və ciddi sübutundan istifadə olunur. Sübutedici mühakimə – təfəkkürün elmi üslubunun səciyyəvi əlamətidir.

Təfəkkürün məntiqiliyi də irəli sürülmüş hökmlərin (müddəaların) əsaslandırılması prosesində təzahür edir. Bu baxımdan sübutluluq – düzgün təfəkkürün əsas xassələrindəndir. Əgər təfəkkür düzgün olmazsa, ciddi məntiqi şərtlərə və qaydalara əsaslanmasa, onda boş sözcüklüyə gətirib çıxara bilər. Sübut arqumentləşdirmə ilə sıx bağlıdır. Lakin, bəzi məntiq kitablarında bunların eyniləşdirilməsi fikrinə də

təsadüf edirik. Zənnimizcə, «arqumentləşdirmə» anlayışını «sübut» anlayışından məzmunca, daha zəngindir. Sübutun məqsədi tezisın həqiqiliyini, yaxud yalanlığını müəyyənləşdirməkdir, arqumentləşdirmənin məqsədi isə qəbul edilən tezisın məqsədəuyğunluğunu əsaslandırmaqla, müəyyən həyati şəraitdə onun əhəmiyyətini göstərməkdir. Konkret desək, arqumentləşdirmə – sübut və təkzib prosesini özündə ehtiva edən mühakimə üsuludur. Arqumentləşdirmə nəzəriyyəsində «arqument» (dəlil) anlayışı da sübut nəzəriyyəsinə nisbətən geniş mənada götürülür. Arqumentləşdirmə prosesində sübuta nisbətən dəlillər daha çox cürbəcür olur. Arqumentləşdirmə nəzəriyyəsinin məzmunca zənginliyini onun növ müxtəliflikləri də:

a) empirik;

b) nəzəri;

c) kontekstual və s. arqumentləşdirmələr təsdiq edir.

Arqumentləşdirmədən fərqli olaraq, biz sübuta o hallarda müraciət edirik ki, bu əməliyyatın fərqləndirici əlamətlərini göstərməyə ehtiyac yaranır. Biz burada bir məsələyə də münasibətimizi bildirmək istərdik. Arqumentasiya və sübut forması da tamamilə bir-birinə uyğun gəlmir. Hər ikisi əqli nəticənin müxtəlif növlərini özündə birləşdirir, bundan başqa, hər ikisi sübut və təkzibi birləşdirərək, əsaslandırmanı nəzərdən keçirir. Bu da maraqlıdır ki, arqumentləşdirmə tez-tez dialoq xarakteri daşıyır, çünki bu proses öz tezisini sübut etməklə, opponentin antitezisini də təkzib edir.

Dialoq daha çox arqumentləşmiş söhbət aparmaq formasıdır ki, bu da bizə qədim yununlardan keçmişdir (Platonun dialoqlarını, Sokratın sual və cavablar formasında mübahisə aparmaq texnikasını və s. misal göstərmək olar). Lakin dialoq arqumentləşdirmənin zahiri formasıdır, opponent ancaq fikirləşə bilər (fikir yazılı şəkildə də olur, buna yazılı arqumentasiya da deyilir). Arqumentləşdirmədə ritorikanın da böyük rolu vardır. Bu mənada Aristotelin «Ritorika» əsəri indi

də xüsusi marağ doğurur, çünki natiqlik istedadı haqqındakı bu elm tezisində sübut olunması prosesində əqidənin nəzəriyyə və praktikası kimi nəzərdən keçirilir. Maraqlıdır ki, tarixdə elə bir dövr olmamışdır ki, insanlar dəlilləşdirmədən istifadə etməsinlər. Dəlillərə əsaslanmayan mülahizənin intellektual-kommunikativ əhəmiyyəti yoxdur, bunlar (dəlillər) həqiqəti dərk etməyin zəruri vasitələridir.

Sübut və təkzib nəzəriyyəsi müasir şəraitdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış əqidələrin formalaşması vasitəsidir. Alimlər elmdə həlli çətin görünən müddəaları sübut etməlidir (məsələn, Günəş sistemi planetlərində atmosferin olması, okeanların və kosmosun sirlərinin aşkara çıxarılması, qalaktikaların öyrənilməsi, elektron texnikasının gələcək inkişaf yolları və s.). Elmin və ictimai-tarixi praktikanın məlumatlarına əsaslanmaqla, bu cür fikirləri elmi cəhətdən əsaslandırmaq olar.

«Sübut» termini müxtəlif mənalarda işlənir. Əvvəla, sübut dedikdə, faktlar nəzərdə tutulur ki, bunların köməkliliyi ilə bu və digər hökmün həqiqiliyi, yaxud yalanlığı əsaslandırılır.

İkincisi, «sübut» faktlar haqqında məlumatların mənbələrini (sənamələr, şahidlərin danışmaları, yazılı xətilər, sənədlər və s. buraya aiddir) bildirir. Məsələn, kriminalistik tədqiqatlarda faktların mənbəyini sənədlər təşkil edir. Burada da mətn daxilində (qanunvericilik materialı, şəxsi sənədlər və s.), statistik (hüquqi, iqtisadi statistika və s.), rəsmi və qeyri-rəsmi sənədləri bir-birindən fərqləndirmək vacibdir. Sənədli informasiya mənbələrindən biri də cinayətkarın şəxsiyyətinin, cinayətin konkret səbəb və şəraitinin, sosial təsisat kimi məhkəmənin fəaliyyətinin tədqiqi məqsədilə istifadə olunan məhkəmə praktikasının materiallarıdır.

Üçüncüsü, «sübut» anlayışı təfəkkür prosesini də bildirir. Məntiq elmində həmin termin bu mənada işlənir, hüquq elmlərində «sübut» termininin əvvəlki mənalarından geniş istifadə olunur. Prosesual hüquqda bu termin iki mənada:

1. cinayət, yaxud vətəndaş işinin mühüm tərəfləri haqqında informasiyaların daşıyıcısı kimi çıxış edən faktik vəziyyəti (məsələn, müttəhimin zərərçəkənin ünvanına söylədiyi hədə-qorxu, cinayətin baş verdiyi yerdə müxtəlif izlərin qalması və s.);

2. cinayət işi ilə bağlı olan faktik şərait haqqında informasiyaların mənbələrini bildirir (məsələn, şahidlərin ifadəsi, yazılı sənədlər və s.).

Hüquqşünaslıqda «sübut» termini ilə yanaşı, «məhkəmə sübutu» anlayışından da geniş istifadə olunur. Bunların bir-birilə necə əlaqələndirilməsini hüquqşünasın bilməsi vacibdir, bu məsələni qısaca da olsa nəzərdən keçirək.

Məhkəmə sübutu – cinayət işlərinin nəzərdən keçirilməsi və istintaqında həqiqəti dərk etməyin xüsusi formasıdır. Lakin, məhkəmə sübutu məntiqi sübuta müncər olunmur, onunla tam mənada eyniləşdirmək olmaz. Birinci ikinciyə nisbətən həcmcə daha genişdir. Bunların arasındakı fərqli cəhətlər aşağıdakılardır:

1. məntiqi sübut eyni həqiqətlərin digər həqiqətlərlə əsaslandırılmasının intellektual-nitqi prosesidir. Məhkəmə sübutu isə insanların fikri və praktik fəaliyyətindən ibarət olan mürəkkəb fəaliyyətdir. Məntiqi sübut bu fəaliyyətin ancaq tərəflərindən birini təşkil edir.

2. məntiqi sübut ancaq təfəkkürün qayda və qanunları əsasında aparılırsa, məhkəmə sübutunda məntiqi qanunlarla yanaşı, hüquqi qanunlar da tətbiq olunur, başqa sözlə desək, bu proses hüquqi qanunlara da tabedir;

3. məntiqi sübutda hər bir adam subyekt kimi nəzərdən keçirilsə, məhkəmə sübutunda subyekt ancaq müstəntiq, prokuror, hakim, dindirilən hər bir şəxs ola bilər;

4. məntiqi sübut gerçəkliyin bütün faktlarının sübutedilənliyini nəzərdə tutursa, hüquqi sübutda prosessual hüquqi normalara riayət etməklə əldə olunmuş faktlar sübutedilən hesab olunur.

Sual 2. Sübutun məntiqi quruluşu

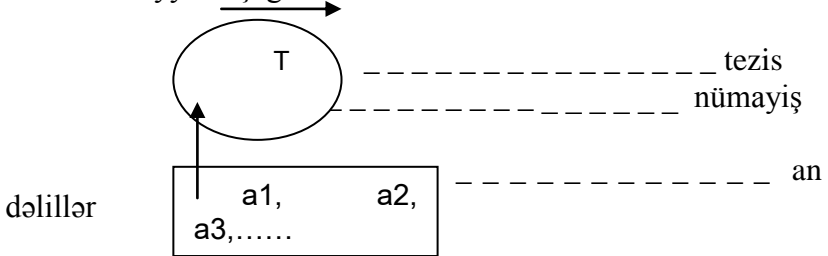
Həqiqi, yaxud yalan bir fikri əsaslandırmağın xüsusi məntiqi üsulu kimi, sübut prosesinin də öz məntiqi strukturu vardır. Hər bir sübut əsaslandırılan müddənin, hökmün konkretliyindən və xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç elementi (ünsürü) özündə birləşdirir ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. tezis;
2. dəlillər;
3. nümayiş (sübutun forması).

Buradan aşkar olur ki, sübutun strukturunda mahiyyətcə üç sual müəyyənləşdirilir:

1. nə sübut olunur?
2. gətirilən müddə, hökm necə və nə ilə sübut olunur?
3. çıxış hökmünün (tezin) həqiqiliyini necə əsaslandırmaq olur?

Əgər biz tezisi T hərfi ilə, dəlilləri – $a_1, a_2, a_3, \dots a_n$ -lə, nümayişi implikasiya ( ) işarəsi ilə göstərsək, onda sübut əməliyyatı aşağıdakı sxemi alır:

1. Tezis – proponent tərəfindən irəli sürülən müəyyən hökm və ya müddədir ki, arqumentləşdirmə prosesində onu əsaslandırırlar. Qısaca desək, tezis sübuta ehtiyacı olan hökmdür. Buna görə də tezis arqumentləşdirmənin əsas struktur elementidir.

Hər bir sübut prosesi sadə və mürəkkəb ola bilər. Bunların hər ikisinin tezisi bir əsas keyfiyyətlə – həqiqiliyi ilə, konkret desək, gerçəkliyi düzgün əks etdirməsi ilə fərqlənir. Əgər tezis yoxdursa, heç nəyi sübut etmək olmaz. Buna görə də sübutedici mühakimə bütövlükdə tezisə tabedir, onun təsdiqinə, yaxud təkzib olunmasına xidmət edir. Rus məntiqçisi S.Povarnin sübutda tezisin rolunu şahmat oyununda «şah» fiqurunun əhəmiyyəti ilə müqayisə edirdi. Şahmatda oyunun bütün prosesi, digər şahmat fiqurlarının hər birinin hərəkəti şahın «maraqları» ilə uyğunlaşdırıldığı kimi, sübutda da mühakimənin başlıca məqsədi tezisə, onun təsdiq və yaxud təkzibinə yönəldilir.

Tezis sübutun əvvəlində, həmçinin onun digər momentlərində formulə oluna bilər. Tezis çox vaxt qəti hökm formasında da söylənilə bilər. Məsələn, iqrar edilir ki, «mən sübut etdiyim müddəa aşağıdakılardır», «budur, mənim tezisim», «mənim qarşımda sübut etmək məsələsi durur», «budur, mənim müddəam», «mən dərinədən inanıram ki,..» və s. Bəzən də tezis sual formasında ifadə olunur. Məsələn, müttəhimin fəaliyyəti və baş verəcək nəticələr arasında səbəbiyyət əlaqəsi varmı?

Tezis kimi müxtəlif elmlərin nəzəri müddəaları da götürülə bilər. Bu müddəalar bir, bir neçə, yaxud qarşılıqlı əlaqədə olan hökmlərin bütöv sistemindən əmələ gəlir. Riyaziyyatda tezis kimi aksiomlardan, empirik tədqiqatlarda konkret faktik məlumatların ümumiləşdirilməsi nəticələrindən, fərdi predmet, yaxud hadisələri meydana gəlməsinin səbəbləri və xassələri haqqındakı hökmlərdən istifadə olunur. Tibbi tədqiqatlarda hökmü əsaslandırmaq məqsədilə xəstəliyin konkret diaqnozu, tarixi hadisələrin, faktların mövcudluğu haqqında rəvayətlər əsas götürülür. Məhkəmə-istintaq fəaliyyətində isə cinayət hadisəsinin ayrıca şəraiti, cinayətkarın şəxsiyyəti, cinayətin iştirakçıları, onun motiv və məqsədləri,

oğurlanmış əşyaların olduğu yer haqqında irəli sürülən hökmlər əsaslandırılır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, sübut sadə və mürəkkəb formada ola bilər. Bunların başlıca fərqi ondadır ki, mürəkkəb sübutda əsas və xüsusi tezislərdən istifadə olunur. Əsas tezis – elə müddədir ki, onun əsaslandırılması bir sıra digər fikirlərə tabedir. Xüsusi tezis isə elə müddədir ki, onun köməyi ilə əsas tezis sübut olunur. Xüsusi tezis sonradan sübut olunandır, bunun özü əsas tezisi əsaslandırmaq məqsədilə dəlil kimi çıxış edir.

2. Arqumentlər, yaxud əsaslar elə nəzəri, yaxud faktiki çıxış müddəalarıdır ki, bunların köməkliyi ilə tezis əsaslandırılır. Dəlillər sübutun əsasıdır, yaxud da arqumentləşdirmənin məntiqi fundamentidir və belə bir suala cavab verir ki, tezisə əsaslandırılması nə ilə, nəyin köməkliyi ilə aparılır?

Məzmunca müxtəlif hökmlər sübut prosesində dəlil kimi gətirilə bilər. Buraya:

1. nəzəri, yaxud empirik ümumiləşdirmələr;
2. faktlar haqqında müddəalar;
3. aksiomlar;
4. təriflər, əvvəlcədən sübut olunmuş elm qanunları və teoremlər daxildir.

Bir çox məntiq kitablarında bunlar dəlillərin növləri də adlandırılır. Bizcə, dəlillərin növ müxtəlifliyi adlandırılrsa, daha məntiqi olar. Biz bunların konkret şərhinə toxunmaq istərdik. Əgər sübut prosesində təsdiq olunmuş faktlardan istifadə olunursa, bu cinsdən olan dəlillərə faktiki materiallar (məsələn, əhali haqqında, dövlətin ərazisi, planların yerinə yetirilməsi, silahların kəmiyyəti, şahid ifadələri, sənədlərdəki imzalar, elmi faktlar və s. haqqında statistik informasiyalar) aiddir. İrəli sürülmüş müddələrin əsaslandırılmasında konkret faktların, o cümlədən elmi faktların rolu əvəzsizdir. Təsadüfi deyildir ki, İ.P.Pavlov «Gənclərə məktub»unda məsləhət görürdü ki,

faktları toplamaq, öyrənmək və müqayisə etmək vacib şərtidir, çünki faktlar alimin havasıdır, bunsuz bizim nəzəriyyələrimiz boş və əhəmiyyətsiz bir şeydir. Lakin, hadisə və prosesləri öyrənərkən, eksperimentləşdirərkən, tədqiqatçı faktların səthində dayanmamalıdır, daha dərinə getməlidir, onların təhlilindən nəticə çıxarmalıdır, faktların arxivinə çevrilməməlidir, onların meydana gəlməsinin sirrinə nüfuz etməyə səy etməlidir, bununla da onları idarə edən qanunları tapmalıdır.

İ.V.Miçurin on minlərlə səmərəli təcrübələr aparmaqla, elmi faktların təhlili yolu ilə yeni bitki növlərinin alınmasının ciddi sistemini yaratmışdır. O, hibridləşdirmə vasitəsilə 300-dən çox meyvə və giləmeyvə növləri yetişdirmişdir.

Faktlar haqqındakı hökm dəlillərin rolunu yerinə yetirir. Faktlar, yaxud faktik məlumatlar fərdi hadisə, yaxud təzahür adlanır, onların meydana gəlməsi və mövcudluğunun konkret şəraitində müəyyən vaxtın, yerin olması xarakterik haldır. Faktlar haqqındakı hökmlərdən dəlil kimi müxtəlif sahələrdə (fizikada, tarixdə, biologiyada, dilçilikdə və s.) geniş istifadə olunur. Fizik üçün faktiki hadisələr (istiliyi, təzyiqi ölçən cihazları göstərməsi və s.), həkim üçün xəstəliyin analizlərinin, əlamətlərinin nəticələri, tarixçi üçün cəmiyyətdə konkret hadisələr, insanların kollektiv fəaliyyəti və ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin əməlləri bilavasitə müşahidəyə daxildir.

Məhkəmə istintaqında faktların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Burada baş vermiş əvvəlki fərdi hadisələr maddi predmetlərdə və insanların şüurunda qalan izlərlə bərpa olunur. Məhkəmədə ittihamedici nəticənin, yaxud hökmün tezisində əsaslandırılmasında müttəhimin davranışının müşahidəsi, cinayətin baş verdiyi yerdə tapılan əşyalar, qiymətli sənədlər və bu kimi nişanələr fakt kimi gətirilir. Faktlar haqqında hökmü faktlar haqqında məlumatın mənbələrindən fərqləndirmək vacibdir. Məsələn, Sakit okeanın adalarından birində baş vermiş vulkan püskürməsinin başlanğıcı haqqında ilkin

məlumatlar müxtəlif mənbələrdən: gəmilərin müşahidəsindən, yaxındakı seysmoloji stansiyanın cihazlarının göstəricilərindən, süni peyklərlə alınan şəkillərdən alınabilir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, konkret bilik sahələrində tətbiq olunan təriflər də sübut prosesində dəlil kimi götürülür. Məsələn, məhkəmədə konkret cinayət işinin nəzərdən keçirilməsində cinayət, birbaşa qəsd, vəziyyəti ağırlaşdıran günah və s. kimi anlayışların məzmunu müəyyənləşdirilmir, bunlar dəlil kimi gətirilir, belə anlayışlar haqqında haqlı olaraq deyilir ki, «onlar tərif kimi qəbul olunur».

Tərif də sübutun arqumentlərindəndir. Hər bir elmdə anlayışların tərifindən geniş istifadə olunur. Bunsuz elmlərin məzmununu anlamaq çətindir. Konkret müddəni, fikri sübut etməkdə elmi təriflərin rolu və əhəmiyyətini heç cürə inkar etmək olmaz.

Sübut prosesində aksiomlardan da dəlil kimi geniş istifadə olunur. Riyaziyyatda, mexanikada, nəzəri fizikada, riyazi məntiqdə və digər elmlərdə təriflə yanaşı, aksiomlarsız keçinmək mümkün deyil. Aksiom – sübutsuz dəlil kimi qəbul olunan hökmlərdir. Əqli nəticənin fiqurları da aksiom səciyyəsi daşıyır.

Əvvəllər sübut olunmuş elm qanunları və teoremlər də sübutun arqumentləri ola bilər. Fizikanın, kimyanın, biologiyanın və digər elmlərin qanunları, klassik və konstruktiv riyaziyyatın teoremləri də buraya aiddir. Məhkəmə sübutunun gedişində istifadə olunan məntiqi və hüquq qanunları da arqument kimi gətirilir. Müxtəlif elmlərdə aparılan nəzəri ümumiləşdirmələrin özü də dəlil kimi məlum, yaxud uzaqgörənliklə söylənilmiş yeni hadisələrin izahı məqsədlərinə xidmət etməklə arqumentləşdirmədə əsas rol oynayır. Məsələn, cazibə qüvvəsinin fiziki qanunları konkret kosmik cismin uçuş trayektoriyasını hesablamağa imkan verməklə, belə hesablamaların təsdiqində dəlil kimi çıxış edir.

Sübutda empirik ümumiləşdirmələr də arqument kimi götürülə bilər. Məsələn, müttəhimin əl izlərinin cinayətin baş verdiyi yerdə aşkara çıxarılan əl izlərinə uyğun gəlməsi haqqında ekspertizanın gəldiyi nəticəyə əsaslanaraq, müstəntiq belə qənaətə gəlir ki, müttəhim cinayətin baş verdiyi yerdə olmuşdur. Bu empirik yolla alınan yekun biliyidir, bu da müxtəlif adamlarda əl izlərinin fərdi səciyyəyə daşması haqqında empirik yolla müəyyən olunmuş müddəaya əsaslanır.

Ümumi hüquqi müddəalar, hüquq normaları və digər dəyərləndirici standartlar da arqument funksiyasını yerinə yetirə bilər. Əgər konkret bir şəxsin (məsələn, Əlinin, Bilalın) fəaliyyəti dələduzluq kimi qiymətləndirilsə, onda cinayət hüququndakı uyğun maddə dəlil kimi gətirilir.

Sübutun forması, yaxud nümayiş etdirmə tezis və dəlillər arasındakı əlaqədir. Ümumi şəkildə bu əlaqə üsulu özündə şərti asılılığın bir formasını ifadə edir. Dəlillər ($a_1, \dots, a_2, \dots, a_3, \dots, a_n$) məntiqi əsasdır, tezis (T) isə onların məntiqi nəticəsidir. Şərti asılılıq xassələrinə uyğun olaraq dəlillərin həqiqiliyi nəticənin qaydalarını gözləməklə, tezisə həqiqiliyini qəbul etmək üçün qənaətləndiricidir. Maraqlıdır ki, dəlillərdən tezisə məntiqi keçid əqli nəticə formasında baş verir. Bu proses ayrıca əqli nəticə, yaxud onların zəncirvari formasında ola bilər. Sübutda tezisdən sonra gələn hökmlərdə dəlillər haqqında informasiya ifadə olunur, nəticə isə tezis haqqında hökmdür. Nümayiş etdirmək – əqli nəticələrin qaydalarına uyğun gələn tezisə qəbul olunmuş dəlillərdən məntiqi surətdə irəli gəlməsini göstərir. Dəlillər haqqındakı hökmlər yekun biliyinin müqəddimələrinə xidmət edir, bunlar qeyri-müəyyən qalır və bərpa olunmasına ehtiyac duyulur. Beləliklə, məlum nəticə üzrə arqumentləşmiş mühakimədə tezis dəlillərin müqəddimələri ilə bərpa olunur. Buna aid maraqlı bir nümunə gətirək. Milliyyətçə polyak olan S.Breqq belə bir tezis gətirir: sağlamlığı satın almaq olmaz, onu ancaq özünüzün xüsusi, daimi səyi ilə qazanmaq olar. O, bu tezisi bu cür əsaslandırır:

ancaq insanın öz üzərində inadla və təkidlə işləməsi hər bir adama uzun müddət yaşamasına və sonsuz sağlamlıq həzzi almasına imkan verir. Mən, öz həyatımın sağlamlığını özüm qazanmışam. Mən, ilin 365 gününü sağlamam, məndə heç bir ağrı, yorğunluq, bədən taqətsizliyi olmur və siz də belə nəticələrə nail ola bilərsiniz.

Mübahisəli sualların müzakirəsində arqumentləşdirmənin məqsədi məntiqlə, əqlə əsaslandırılmış əqidənin formalaşmasıdır. Bu cür əqidələrin pozitiv (müsbət) və neqativ (mənfi) aspektləri olur. Pozitiv tərəf qəbul olunan, neqativ tərəf isə təkzib olunan ideyalar haqqında informasiyanı bildirir.

Əqidələrin məzmunu haqqında pozitiv və neqativ informasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi arqumentasiyanın özünün prosedurasının mürəkkəb, polomik xarakter daşmasını qabaqcadan müəyyən edir, bu isə əməliyyatın iki müxtəlif istiqamətini (əsaslandırma, tənqid) birləşdirir.

Sual 3. Sübutun növləri

Arqumentləşdirmənin (irəli sürülən müddəanın) üsuluna, yaxud formasına görə əsaslandırmanın iki növünü:

1. bilavasitə (düzünə);
2. bilvasitə (dolayı) fərqləndirmək olar.

Birbaşa sübutda tezis həqiqiliyi bilavasitə dəlillərdən çıxarılır, başqa cür desək, əsaslandırma prosesində tezislə rəqabət aparan, ona zidd olan fərziyyələrə müraciət olunmur. Birbaşa sübutun sxemi belədir: verilmiş arqumentlərdən (a, v, s...) zəruri olaraq sübut olunan q tezisi izlənilir. Məhkəmə praktikasında, elmdə, polemik mübahisələrdə, tədris materiallarının şərhində və digər işlərdə bu cür sübutlardan geniş istifadə olunur.

Düzünə sübut idrak prosesinin gedişindən asılı olaraq:

1. deduktiv;

2. induktiv;

3. traduktiv əqli nəticə formalarını ala bilər.

Düzünə sübuta bir neçə nümunə gətirmək olar.

«Məntiq» elminin öyrənilməsi zəruridir» hökmünü tezis kimi götürsək, onda aşağıdakı dəlillər əsas kimi nəzərdən keçirilir:

1. məntiq insanın düzgün mühakimə yürütmək qabiliyyətini artırır;

2. məntiq nitqin düzgün qurulmasına kömək edir;

3. məntiqi təfəkkürsüz elmlərin inkişafından danışmaq olmaz;

4. məntiq mühakimə prosesində buraxılan səhvləri təkzib etməkdə insanın əlində ən dəyərli vasitədir və s. kimi dəlillər gətirmək olar. Yaxud, müəllim dərs prosesində düzünə sübut üçün belə bir tezis götürür: «Xalq tarixin yaratıcısıdır». Bunu əsaslandırmaq üçün aşağıdakı dəlillər gətirilir:

1. xalq maddi sərvətlərin törədiciyi, yaxud istehsalçısıdır;

2. xalq kütlələrinin siyasətdə, sülh və demokratiya uğrunda aparılan mübarizədə rolu çox böyükdür;

3. mənəvi mədəniyyətin yaradılmasında xalqın zəkası, onun arzu və istəkləri əsas yer tutur. Hüquqşünaslıq sahəsindən birbaşa deduktiv sübuta belə bir nümunə gətirmək olar. Konkret bir cinayət işinin təhlili nəticəsində müstəntiq belə bir nəticəyə gəlir ki, zərər çəkən Z-yə atəş lap yaxın məsafədən açılmışdır. Bu da cinayətin günahkarı haqqındakı məsələnin həllinə mühüm təsir edir. Burada «Z-yə yaxın məsafədən atəş açılmışdır» tezisinin sübutu üçün iki dəlil gətirilir:

1. fakt haqqındakı hökmdür, Z-nin bədənindəki yaranın ətrafında hələ yanmamış barıt qırıqlarının tapılmasıdır;

2. burada empirik ümumiləşdirmə yolu ilə alınan hökmə isnad olunur: güllə yarasının ətrafında barıtın qırıntıları o vaxt aşkara çıxarılır ki, atəş yaxın məsafədən açılır. Belə halda arqumentləşdirmə aşağıdakı şəkli alır:

Tezis: Z-yə atəş yaxın məsafədən açılmışdır (T).

Dəlillər:

1. əgər güllə yarasının ətrafında barıtın geniş yayılması aşkara çıxarılsa, onda atəş yaxından açılmışdır (a1);

2. Z-nin bədənində güllə yarasının ətrafında barıtın olması aşkara çıxarılmışdır.

Deduktiv sübutun xüsusiyyəti ondadır ki, yekun biliyinin qaydalarına əməl etməklə, həqiqi müqəddimələrdən (dəlillərdən) gerçək nəticələr almağa imkan verir. Belə halda tezis doğruluğu məntiqi zərurətlə müqəddimələrdən çıxarılır. Buna görə də deduktiv mühakimə izahedicilik, yaxud dəyərləndirmək funksiyasını yerinə yetirir. Bu isə deduktiv sübutun inandırıcılıq təsirini artırır.

İnduktiv sübutda müşahidələrin, statistik materialların və eksperimental faktların nəticələrindən istifadə olunur. Bunun spesifikliyi ondadır ki, burada arqument kimi faktik materiallar əsas yer tutur, buna görə də arqumentləşdirmənin qurulması daha inandırıcı qüvvəyə malikdir.

Analoji sübutda isə tezis fərdi hadisələr (predmetlər, predmetlər qrupu) arasındakı oxşar xassələrin təsdiqi ilə əsaslandırılır. Sübut etmə üsulu kimi analogiyadan təbiətşünaslıq və ictimai elmlərdə, texnikada, adi mühakimələr praktikasında geniş istifadə olunur. Lakin, burada alınan nəticələr çox vaxt problematik səciyyə daşıyır. Texnikanın müxtəlif sahələrində modelləşdirmə metodundan istifadə olunduğundan, bunun özü məntiqi cəhətdən əsaslandırılan nəticələri qaydaya salır. Həqiqətəbənzər biliklər verən analoji sübutda əsaslandırmanın vahid mümkün üsulu tarixi tədqiqatlardır. Oxşadılma (predmet və hadisələr) əsasında aparılan məhkəmə ekspertizalarının nəticələrini də analoji sübuta aid etmək olar.

Delayı sübutda isə irəli sürülən tezis həqiqiliyi antitezisin yalanlığının əsaslandırılmasından alınır. Əgər tezis hərfi ilə ifadə etsək, onda onun inkari (n) antitezis, başqa cür desək, tezisə zidd olan hökm olacaqdır. Tezisə zidd olan

höküm, onunla rəqabət aparan fərziyyələrin iki növ müxtəlifliyini göstərmək olar:

1. tezisə (T) zidd olan hökm antitezis (I I___) adlanır;

2. təqsimi hökmlərdə tezis dizyunksiyanın üzvlərindən biri kimi götürülməlidir: TvAvB

Zidd hökmlərin (fərziyyələrin) strukturundakı fərq dolayı sübutun iki növünün olduğunu müəyyən edir:

1. apaqogik;

2. təqsimi sübut.

Apaqogik (yunanca qəbul edilməyən, inkar edilən) sübutda tezisə doğruluğu ona zidd olan hökümün (antitezisə) yalanlığından çıxarılır. Burada təfəkkürün üçüncünü istisna qanunundan istifadə olunur. Belə halda arqumentləşdirmə üç mərhələdə qurula bilər.

Birinci mərhələdə tezisə doğruluğu (T) ona zidd olan müddədən – antitezisdən (___) çıxarılır. Burada dolayı yolla şərti olaraq tezisə doğruluğu ona zidd olan hökümün yalanlığından alınır. Bu məsələdə tezis və antitezis müxtəlif hökmlər formasında ifadə oluna bilər. Məsələn, «Yusif bu cinayət işində təqsirkardır» antitezisi bu hökümün inkarıdır. «Yusif bu cinayət işində təqsirkar deyildir» - fərdi iqrari hökm üçün antitezis əgər orada eyni hadisənin uyuşmayan xassələrindən gedərsə, iqrari hökm də ola bilər. Məsələn, «cinayət qəsdən baş vermişdir» tezisə və antitezisi arasında zidd münasibət varsa, onda hökm belə olacaqdır: «Cinayət ehtiyatsızlıqdan baş vermişdir».

İkinci mərhələdə antitezisdən məntiqi yolla alınan nəticə əvvəlcə həqiqiyyəti müəyyən olunmuş müddələrlə tutuşdurulur. Belə halda uyğun gəlməyən bu nəticələrdən imtina olunur.

Üçüncü mərhələdə nəticənin yalanlığından fərziyyələrin yalanlığı haqqında məntiqi nəticə çıxarılır. Mühakimə prosesi şərti-qəti sillogizmin inkar edən modusu formasını alır:

$$\frac{T \longrightarrow C, C}{\text{---}T}$$

Yekunda fərziyyənin yalanlığından ikiqat inkar qanunu əsasında tezisın həqiqiliyi haqqında nəticə çıxarılır.

Dolayı sübutun növlərindən biri də təqsimi sübutdur. Təqsimi sübutda (istisna metodu ilə) antitezis təqsimi hökmün üzvlərindən biri kimi götürülür və burada mümkün olan bütün alternativlər bir-bir hesablanır, başqa cür desək, tezis dizyunksiyanın üzvlərinin yalanlığının və digərlərindən istisna olunması yolu ilə əsaslandırılır. Məsələn, cinayət işi ya M, ya Q, ya da Z tərəfindən törədilə bilər.

Sübut olunmuşdur ki, cinayət işini nə M, nə də Q törətməmişdir.

Nəticə: cinayəti Z törətmişdir.

Burada tezisın doğruluğu təqsimi hökmün bir üzvündən başqa, bütün üzvlərin ardıcıl sübutu yolu ilə müəyyənləşdirilir. Bu vaxt sübut təqsim-qəti sillogizmi inkar edərək, iqrar edən modusu quruluşunu kəsb edir. Burada nəticə o vaxt həqiqi olur ki, təqsimi hökmdə nəzərdən keçirilən bütün hallar (alternativlər) götürülsün, başqa cür desək, tam (ciddi) dizyunktiv) hökmlərdən istifadə olunsun.

Sübut arqumentləşdirmənin məntiqi əsasıdır. Sübutun strukturu tamamilə arqumentləşdirmənin strukturuna daxil olsa da, onu əhatə etmir, edə də bilməz, çünki arqumentləşdirmə daha geniş anlayışdır. Bu, onunla bağlıdır ki, bilik ancaq ağılla deyil, hiss orqanlarının vasitəsilə də alınır. Buna görə də arqumentləşdirmənin məntiqi və psixoloji komponentlərindən danışmaq məqsədəuyğundur. Bütövlükdə sübut və arqumentləşdirmə arasındakı fərqi aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. sübutda məqsəd tezisın həqiqiliyi və yalanlılığını müəyyən etməkdirsə, arqumentləşdirmədə əsas məqsəd tezisın həqiqiliyini, yaxud yalanlığını, o cümlədən qəbul olunan həqiqi tezisın məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirmək, həmin şəraitdə onun idraki əhəmiyyətini göstərməkdir;

2. sübutda arqument tezisın həqiqiliyini, yaxud yalanlığını təsdiq edən müddədərsə, arqumentləşdirmədə dəlil tezisın həqiqiliyi, yaxud yalanlığını, həmçinin qəbul edilən tezisın, nümayişin, onun digər oxşar müddəalarla müqayisədə üstünlüyünü, məqsədəuyğunluğunu əsaslandırmaqdır. Arqumentlər sübutdakına nisbətən daha müxtəlif və çox olur.

3. sübutun əsasında məntiqi nəticə durursa, arqumentləşdirmənin əsasında məntiqi və psixoloji vasitələr durur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıyev Z. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2012.
2. İmanov H.R., Yusifova G.Y., Hüseynli O.H. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2010.
3. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
4. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
5. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
6. Məmmədov Ə. Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Bakı, 1997.
7. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

MÖVZU № 10. «TƏKZİB»

PLAN:

- 1. Təgzib, onun xarakteristikası və səciyyəvi xüsusiyyətləri**
- 2. Sübutun qaydaları, onların pozulmasından alınan məntiqi səhvlər**
- 3. Paralogizmlər və sofizmlər**

Sual 1. Təgzib, onun xarakteristikası və səciyyəvi xüsusiyyətləri

Təgzib də sübutdur, lakin onun sübutdan fərqi odur ki, burada hökmün yalanlığı əsaslandırılır. Təgzib – əvvəlcədən irəli sürülmüş tezis yalanlığını, yaxud əsaslandırılmasını müəyyən edən məntiqi əməliyyatdır. Təgzib əvvəla, sübutun özünün düzgün qurulmamasını (dəlillərin, yaxud nümayişin), ikincisi, irəli sürülən tezis yalanlığını, yaxud sübut olunmamasını göstərir.

Təgzibin özünün də sübutda olduğu kimi, müxtəlif növləri vardır. Təgzibin aparılmasına görə üç üsulu vardır:

1. tezis təgzibi (düzünə və dolayı təgzib);
2. dəlillərin təgzibi (tənqidi);
3. təgzibin formasının (nümayişin) təgzibi.

Təgzibi tələb olunan hökm tezis təgzibi adlanır. Tezis təgzibini əsaslandıran hökmlər isə onun dəlilləri adlandırılır.

Hər bir tezisi birbaşa və ya dolayı yollarla təgzib etmək mümkündür. Təgzibin ən doğru və uğurlu üsulu faktlarla təgzib etməkdir. Məsələn, «Venerada üzvi həyat mövcuddur» tezis yalanlığını sübut etmək üçün aşağıdakı məlumatları gətirmək olar:

1. Veneranın səthində temperatur 470-480 S dərəcəyə çatır;

2. təzyiq isə 95-97 atmosferdir.

Bu faktlar sübut edir ki, belə bir şəraitdə Venerada həyatın olması cəfəngiyyatdır.

Bəzən də sübut prosesində gətirilən dəlillərin yalanlığı əsaslandırılır. Dəlillərin təgzibinə aid belə bir nümunə gətirmək

olar. «Məntiq elminin humanitar elmlərdə tədrisi faydasızdır» tezisini əsaslandırmaq məqsədilə bir çox alimlər, xüsusilə professor Y.Seyidov belə bir dəlil gətirir ki, bu, «formal məntiqdir». Bu fikrin yanlışlığını sübut etmək üçün aşağıdakı müddəaları (dəlilləri) gətirmək kifayətdir. Əvvəla, məntiq düzgün mühakimə yürütmək elmidir, ikincisi, məntiq bütün elmi sistemlərin qurulmasında insanın, hər bir tədqiqatçının əlində güclü silahdır, üçüncüsü, məntiq bir çox alimlərin iqrar etdiyi kimi bütün elmlərin «giriş qapısıdır», dördüncüsü, məntiq sübut elmidir, fikirlərin yalanlığını aşkara çıxarır, təkzib edir, beşincisi, bu elm fikrin inkişaf formalarını dərinlən tədqiq etdiyinə görə, bəzən «formal məntiq» adlandırılır, lakin professor bilmir ki, bu elmə çox vaxt ənənəvi, klassik, ümumi məntiq də deyilir. Onda belə çıxır ki, hündəsi fiqurların xassələrindən bəhs edən hündəsənin, dövlətin quruluşu və inkişaf formalarını öyrənən hüquq elmi də lazım deyildir. Dilçilikdə yaranmış «məntiqi qrammatika», hüquqşünaslıqda «istintaq məntiqi», «kriminalistik taktikanın məntiqi əsasları» kimi yeni elm sahələrinin öyrənilməsi də faydasızdır.

Tezisdən irəli gələn nəticələrin yalanlığını (yaxud ziddiyyətliyini) əsaslandırmaq bütün elmlərdə vacib məsələdir. Əgər verilmiş tezisdən həqiqətə zidd nəticələr irəli gələrsə, bu üsul «cəfəngiyyata mənəcər etmə» adlanır. Əvvəlcə təkzib olunan tezis müvəqqəti həqiqət kimi qəbul olunur, lakin sonra ondan həqiqətə zidd olan nəticələr çıxarılır. Klassik ikimənəli məntiqdə «cəfəngiyyata münəcər etmə metodu» formula belə ifadə olunur:

$a=a \rightarrow F$. Burada F – ziddiyyəti, yaxud yalanı göstərir.

Bu prinsip (dəqiq desək, «cəfəngiyyata gətirmə») ümumi formada belə formula ilə ifadə olunur:

$(a \rightarrow b) (a \rightarrow \overline{b}) \rightarrow \overline{a}$.

Biz bir çox hallarda antitezisin sübutu vasitəsilə tezin sübutuna da rast gəlirik. Təkzib olunan tezisə münasibətdə (a hökmü) ona zidd olan hökm irəli sürülür (başqa cür desək,

qeyri-a) və qeyri-a hökmü (antitezis) sübut olunur. Əgər antitezis həqiqidirsə, onda tezis yalandır və üçüncünü istisna qanununa görə üçüncü verilməmişdir. Geniş yayılmış belə bir tezisi nəzərdən keçirək: «bütün itlər ulayır» (bu A ümumi iqrari hökmdür). Bunun ziddi olan o hökmü belə olacaqdır: «bəzi itlər ulamır». Axırını sübut etmək üçün bir neçə nümunə, yaxud bir nümunə gətirmək kifayətdir: «Cırtan itlər heç vaxt ulamır». Beləliklə də, o hökmü sübut olunur. Üçüncünü istisna qanunundan bilir ki, əgər o hökmü həqiqi olsa, onda A yalan olacaqdır. Məsələn, «bəzi cinayət işləri oğurluq deyildir». Onda A yalan olacaqdır: «bütün cinayət işləri oğurluqdur». Bununla da tezis təkzib olunur.

Tezisin əsaslandırılması üsulları ilə yanaşı, arqumentləşdirmə sənəti təkzibin (tənqidin) rəşional (əqli) üsullarına yiyələnməyi də nəzərdə tutur. Biz, bu üsulların geniş təhlilini vermək fikrində deyilik, çünki sübut əməliyyatından danışarkən, bu məsələyə mətnin təhlilində az və ya çox dərəcədə toxunulmuşdur.

İfadə formasına görə tənqid aşkar və qeyri-aşkar olur. Aşkar tənqiddə proponentin arqumentləşdirmədə irəli sürdüğü müddəaların konkret səhvləri göstərilir. Məsələn, mübahisə prosesində müsahibim Z-nin gətirdiyi dəlillərin real prosesini əks etdirmədiyini göstərmək olar. O, öz müddəalarını əsaslandırma bilmir, bununla da yanlış nəticələr çıxarır. Aşkar tənqidin üç növünü:

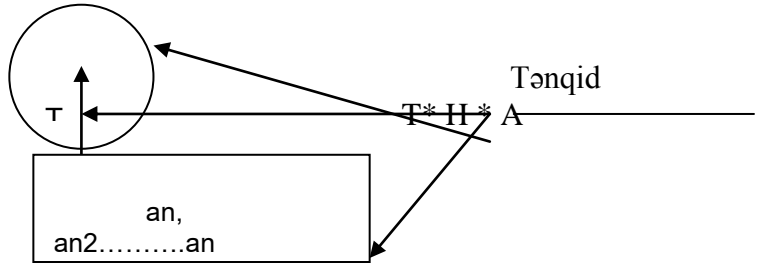
1. konstruktiv;
2. destruktiv;
3. qarışıq göstərmək olar.

Konstruktiv (quraşdırıcı) tənqiddə proponentin alternativ müddəasını təkzib etmək üçün opponent öz xüsusi tezisini əsaslandırır.

Elmi mübahisələrdə konstruktiv tənqiddən istifadə olunması onu ifadə edir ki, opponentlik edən tərəflər

konstruktiv müxalifətə keçir (bizdə bir çox məsələlərin həllində bəzi müxalifətçilərin iqtidar tərəfinə keçməsi kimi).

Destruktiv (dağıdıcı) tənqiddə tezis, dəlillərin, yaxud nümayişin tənqidi yolu ilə arqumentləşmiş prosesin dağıdılmasına diqqət yönəldilir. Bu prosesin sxemi belədir:

Qarışıq tənqid altında konstruktiv və destruktiv yanaşmaların birləşməsi başa düşülür.

Qarışıq tənqid yerinə yetirilən əməliyyatların ardıcılığından asılı olaraq iki üsulla:

1. konstruktiv - destruktiv
2. destruktiv - konstruktiv quruluşda olur.

Qeyri-aşkar tənqid odur ki, burada proponentin səhvlərinin konkret təhlili verilmədən, zəif yeri göstərilmədən onun mövqeyini skeptikcəsinə (şübhəli) qiymətləndirməkdir. Belə halda şübhə təxminən belə bir forma alır: «Sənin ideyaların mənə şübhəli görünür», «Mən sizin fikrinizə şübhəli yanaşıram» və s. Belə tənqidin dəqiqləşdirilməsi və konkretləşməsi haqqındakı istək cavabsız qalır.

İdrakın məqsədi gerçəkliyin predmet və hadisələri haqqında həqiqi, obyektiv biliklərə yiyələnməkdir, insan bu biliklərin köməyi ilə təbiət hadisələrinə fəal təsir edir, onu dəyişdirir, qanunauyğunluqlarını öyrənir, «ikinci təbiəti» yaradır.

Gerçəklikdəki predmet və hadisələrin, onların müxtəlif əlaqə və münasibətlərinin beynimizdə inikası olan hökmlərin həqiqiliyinin əsaslandırılmasının məntiqi mexanizmini sübut prosesi aşkara çıxarır. Buna görə də sübut edilə bilən mühakimə hər cür elmi təfəkkür üslubunun səciyyəvi əlamətidir. Özlüyündə sübut iki mühüm funksiyanı yerinə yetirir:

1. sübutun köməyi ilə alınmış biliklərin həqiqiliyi əsaslandırılır;

2. sübut insanın obyektiv gerçəkliyə münasibətini bildirməklə, bu prosesin inikası olan hökmlərin, müddələrin əqidəyə çevrilməsinə kömək edir. Biliklərin həqiqiliyi və onun hər bir adamın əqidəsinə çevrilməsi bir-birilə əlaqəsi olsa da, onları eyniləşdirmək yanlış fikirdir.

Sadə bir həqiqətdir ki, bir çox elmi müddəa və fikirlər insanlar tərəfindən istər-istəməz əqidəyə çevrilir. Riyaziyyatda, fizikada və bir çox digər elmlərdə sübut olunmuş teoremlərin, təriflərin həqiqiliyinə heç bir şübhə yoxdur və bunlar çoxdan insanların əqidəsinə çevrilmişdir. Lakin, hər bir əqidə ciddi elmi sübutlar əsasında yaranmır. İnsanın əqlinə hakim olan elə hökmlər və nəzəriyyələr vardır ki, onlar hələlik sübut olunmamışdır. Müxtəlif elmlərdəki mübahisəli məsələlər, dinə və xürafata aid görüşlər bu qəbildəndir. Belə bir cəhət də doğrudur ki, elmi cəhətdən əsaslandırılmamış bir çox müddəalar hamı tərəfindən birdən-birə qəbul olunmur, ümumi əqidəyə çevrilmir. Kopernikin heliosentrik sisteminə, Darwinin təkamül nəzəriyyəsinə, N.Lobaçevskinin «xəyali» həndəsəsinə uzun dövr ərzində şübhə ilə yanaşırdılar, lakin bu fikirlər elmdə real dəlillərlə sübut olunmuşdur. Hər hansı bir fikir, müddəa kütlələr tərəfindən mənimsəniləndikdə, maddi qüvvəyə çevrilir və sübut olunur.

Həqiqi elmi nəzəriyyələr gerçəkliyin düzgün dərk olunmasına yol göstərməklə, insanların səmərəli həyat fəaliyyətinə istiqamət verir. Hər bir doğru fikir, nəzəriyyə

əsaslandırıldıqda, insanın daxili əqidəsinə çevrilir, onların məqsədəuyğun fəaliyyətinə istiqamət verir. Hər bir adam qarşısına qoyduğu problemi həll edə bilirsə, onu həyata keçirirsə, bu da daxili əqidənin təzahür formasıdır. Belə bir müdrik kəlam da var ki, tarix hər bir adamı yox, ancaq öz əməlləri ilə tarix yaradanları yaşadır. Mən, əməli əqidənin sinonimi hesab edirəm və sözlə əməli vəhdət təşkil edən adamları bütöv şəxsiyyət, yüksək əqidəli və çevik təfəkkürlü yaradıcı insan sayıram. BDU-nun rektoru, professor A.Məhərrəmovun universitetdə qısa zaman kəsiyində gördüyü nəhəng quruculuq, yaradıcılıq işlərini 80 il ərzində heç bir rektor etməmişdir. Universitetin gözəl bir alleyi, şəhərciyi xatırlatması faktdır. Professor A.Məhərrəmovun gördüyü işlər onun əsl vətənpərvərliyini, milli təəssübkeşliyini, xalqa xidmətini ifadə edir. Sözü və əməli vəhdət təşkil edən bu cür şəxsiyyətlər haqqında təsadüfi deyildir ki, belə deyilir: «İnsanın böyüklüyünü, onun fəaliyyətini müəyyən edən müxtəlif atributlar və ölçülər vardır».

Təbiət və cəmiyyət hadisələrini əks etdirən elə mülahizələr vardır ki, onların bir qisminin həqiqi əqidəyə çevrilməsi ciddi nəzəri sübut prosesində yox, dünyanın əməli cəhətdən mənimsənilməsi əsasında kortəbii formada baş verir, formalaşır və inkişaf edir. Millet məktəbinin nümayəndələri tərəfindən təbiətin müxtəlif hadisələrində vahid mahiyyətin olması əqidəsi kortəbii yolla meydana gəlmişdir. Belə bir cəhəti də qeyd edək ki, əqidənin formalaşmasında məntiqi amillərlə yanaşı, psixoloji vasitələrdən də istifadə olunur. İdrak prosesində psixoloji amillərin rolunu gözəl başa düşən bəzi adamlar təbliğat prosesində yanlış fikirlərini «həyata keçirmək» məqsədilə insanların qəlbinə, ruhuna güclü təsir edəcək vasitələrdən geniş istifadə edir.

Əqidə inamın xüsusi bir növüdür və bunun formalaşmasında əsas məsələ hər hansı bir şeyə inamın yaradılmasıdır. Lakin hər cür inamı əqidə adlandırmaq olmaz,

çünkü dini əqidə də vardır. Əgər elmi əqidə faktlara söykənsə, dini əqidənin əsasında inam durur. Elmi və praktiki işlərdə inandırıcı, sübutedici mühakimə öz qarşısına əsaslandırılmış əqidənin formalaşması məsələsini qoyur. Sual ola bilər ki, onda əqidə nədir? Əqidə insanın davranış və hərəkətlərini müəyyən edən görüşlər, təsəvvürlər sistemidir. Əqidə elmi biliklərə, faktlara əsaslanmalıdır, bu cür əqidənin nəzəri və praktik məsələlərin həllində böyük əhəmiyyəti vardır. Elmi əqidə sübut və arqumentləşmiş mühakiməyə, qeyri-elmi əqidə isə etiqada əsaslanır. İnam, etiqad – mənafə, ənənə və nəsihətin təsiri altında başqalarının nöqtəyi-nəzərini tənqidi surətdə yoxlamadan qəbul etməkdir. Dini ehkamlar və müddəalar da sübut olunmadan bu cür yaranır. Bu fikri deməklə, heç də dinin cəmiyyətdə tutduğu yeri, onun rolunu inkar etmək fikrində deyilik, sadəcə olaraq boş xurafatçılığı qəbul etmirik.

Sübutedici mühakimə və etiqad əqidənin əks növləridir. Etiqad, inam konkret səbəb, obyektiv bilik, yaxud da səbəblər çoxluğu məlum olmadıqda yaranır, hadisələrin səbəb və nəticə əlaqələri aşkara çıxdıqda inama, etiqada yer qalmır.

Sual 2. Sübutun qaydaları, onların pozulmasından alınan məntiqi səhvlər

Mühakimə prosesində məntiqi ardıcılığı gözləməklə, həqiqi nəticələr almağı təmin edən bir sıra şərtlərə, qaydalara əməl olunmazsa, sübutda ciddi səhvlər yarana bilər. Belə səhvlərin qarşısını almaq məqsədilə, sübutun qaydalarını bilməyin idrak prosesində və elmi biliklərin inkişafında mühüm əhəmiyyəti vardır. Tezisi, dəlillərə və nümayişə (sübutun formasına) münasibətdə, bu qaydaların pozulması bir sıra məntiqi səhvlərin alınmasına gətirib çıxarır ki, bununla da son nəticədə irəli sürülmüş tezisi iqrar, yaxud inkar etmək olmur. Bu qaydalar aşağıdakılardır:

1. Mühakimə prosesində nəzərdən keçirdiyimiz tezis məntiqi cəhətdən müəyyən, dəqiq və aydın olmalıdır. Fikrin müəyyənliyinin bütün elm sahələrində vacib əhəmiyyəti vardır. Bu, o deməkdir ki, əgər tezisi ifadə edən hökm sadədirsə, onda onun subyekt və predikatı fərqləndirilməlidir. Digər tərəfdən, bu subyektlərdən hansısa biri ümumi anlayışla ifadə olunursa, onun dəqiq xarakteristikası verilməlidir. Modal hökmlərin səciyyəsi də aydın verilməlidir. Bununla belə, mürəkkəb hökmlərin tezisnin formula olunmasında məntiqi bağlayıcıların xarakteri, tezis kimi nəzərdən keçirilən anlayışların özü də kifayət qədər aydın olmalıdır. Bəzən insanlar öz çıxışlarında, yazılı ərizələrində, elmi məqalə və mülahizələrində tezisi aydın, dəqiq və eyni mənada ifadə etmir, buna görə də onu əsaslandırmaq mümkün olmur. Əgər hər hansı bir yığıncaqda çıxış edəcək şəxs öz fikrinin əsas müddəalarını aydın formulə edə bilməzsə, inandırıcı dəlillər gətirməzsə, onda dinləyicilər onu anlaya bilməyəcək və mübahisə edəcəklər ki, o, bizə nəyi sübut etmək istəyirdi. Tezisin qeyri-müəyyənliyinə belə bir nümunə gətirmək odar. Azərbaycanın ali məktəblərində məntiq elmi geniş və dərinləndirən tədris olunmalıdır. Bu barədə müxtəlif aidiyyəti təşkilatlara müraciət etdikdə, belə cavab verirlər ki, nazirlik bütün fəlsəfi elmlərə 105 saat yer verir, bunun müəyyən hissəsi məntiqə verilməlidir. Bu fikir qeyri-müəyyəndir, çünki məntiq müstəqil fəlsəfi elm olduğundan, onun saatları dəqiq müəyyən olunmalıdır.

2. Sübut və təkzib prosesində tezis eyni qalmalıdır, dəyişməməlidir. Bu qaydanın pozulması «tezisin dəyişməsi» adlanan məntiqi səhvə gətirib çıxarır. Tezisin dəyişməsi tez-tez verilmiş müddəanın sübut olunmasının nəticəsi kimi həyata keçirilir, yəni mənaca tezisə yaxın olan və istifadə olunan anlayışın özü dəyişdirilir. Belə bir nümunəni nəzərdən keçirək. Fərz edək ki, mühakimə olunan adamın təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində baş vermiş cinayət işində günahkar olduğu sübut

olunur. Məhkəmədə isə vəkil müdafiə edilən işin baş verməsini ictimai-təhlükəli cinayət işi kimi izah edir. Aydınır ki, «ictimai-təhlükəli iş» və «təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində cinayət» anlayışlarının həcmi eyni deyildir. Buna görə də nəticədə bir tezis başqası ilə dəyişdirilir. Tezisin dəyişməməzliyi qaydası həmin mühakimə prosesində ilkin formula olunmuş müddəanın şəklini dəyişdirməyi və ondan geri çəkilməyi qadağan edir. Əgər proponent çıxışın gedişində yeni faktların, yaxud əks dəlillərin təsiri altında öz tezisinin dəqihsizliyi fikrinə gəliyə, onda o, tezisi dəyişə, yaxud da dəqiqləşdirə bilər. Lakin proponent bu barədə dinləyicilərə və öz oponentinə məlumat verməlidir, lakin onun ilkin tezisdən gizli surətdə geri çəkilməsi qadağan olunur.

Tezisin məntiqi dəqiqliyi, müəyyənliyi və dəyişməzliyi tələbi çox sadədir və qaydaya görə məntiqi mədəniyyətin elementar vərdişlərinin olduğu şəraitdə yerinə yetirilir. Lakin, praktikada bu qaydalardan geri çəkilmə hallarını da təsadüf olunur. Bunlardan biri tezis itirilməsidir. Bu, o vaxt baş verir ki, tezisi formulə edən proponent onu unudur, prinsipcə digər müddəaya keçir, əsas fikri unutmamaq üçün mühakimənin gedişində əsas çıxış hökmü ilə əlaqə yaradır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, belə səhvlərdən biri də tezis dəyişilməsidir ki, bu da iki formada:

1. tezis tam dəyişməsi;
2. tezis qismən dəyişməsi ola bilər.

Birincidə müəyyən müddəanı irəli sürən proponent yekunda tezislə yaxın və oxşar olan digər bir fikri sübut edir, əsas ideyanı başqası ilə dəyişir, ikincidə isə proponent çıxışın gedişində xüsusi tezis şəklini dəyişməyə cəhd edir, ilkin müddəanın həcmi daraldır, yaxud yüngülləşdirir. Məsələn, cinayətin bütün iştirakçıları qərəzlə fəaliyyət göstərirdi, sonra şəkli dəyişir: bunlardan əksəriyyəti qəsdlə fəaliyyət göstərirdi, sonra isə ayrı-ayrı iştirakçıların bilə-bilə fəaliyyət göstərməsi fikri iqrar olunur.

3. Tezisi əsaslandırmaq üçün gətirilən dəlillər həqiqi, sübutolunan olmalıdır. Əgər dəlillər şübhəli, yaxud yalan olarsa, onda onu sübut etmək olmur.

Bu qaydanın pozulması ilə iki cür məntiqi səhv alınır ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. əsas yanılma;
2. əsasın qabaqcadan sezilməsi.

Sübut posesində əsas yanılma o vaxt baş verir ki, tezis yalan dəlillərlə əsaslandırılır. Məsələn, əgər fəaliyyət vacibdirsə, onda o qadağan olunmur. Qadağan olunmayana icazə verilir. Deməli, əgər fəaliyyət vacibdirsə, ona icazə verilir. Bu mühakimə prosesində birinci müqəddiminin həqiqiliyi aşkar şübhə doğurur. Yaxud başqa bir nümunə gətirmək olar. Bədnam erməni tarixçiləri belə bir yalan tezisi – «Qarabağ qədim erməni torpağıdır» əsaslandırmaq üçün aşağıdakı yanlış dəlilləri gətirirlər:

1. guya bu ərazidə qədim arsaq erməniləri yaşayıb;
2. Azıx mağarasında sünik erməni heykəli tapılıb;
3. bu ərazilərdə guya çoxlu erməni kilsələri olub və s.

Gətirilən dəlillərin heç biri gerçəkliyi düzgün əks etdirmir, çünki bu ərazilərdə qədim sak türk tayfaları məskən salıb. Azıx mağarası dünyada ən qədim türk insan məskənlərindəndir. Digər tərəfdən, orada Quruçay mədəniyyəti adlanan çoxlu maddi mədəniyyət abidələri tapılıb. Bu ərazilərdə mövcud olan kilsələr qədim albanlara məxsus olub, alban və erməni kilsələrinin quruluşu bir-birindən tamamilə fərqlənir. Ən böyük fakt da ondadır ki, ermənilər tarixi məxəzlərin verdiyi məlumatlara görə, sonralar rusların köməyi ilə İrandan, Türkiyədən, Livandan və başqa yerlərdən bu ərazilərə köçürülüb. Bu barədə istənilən qədər fakt gətirmək olar, bu onu sübut edir ki, gətirilən tezis tamamilə yalandır.

«Əsasın qabaqcadan sezilməsi» səhvinin mahiyyəti ondadır ki, xüsusilə əsaslandırmaya ehtiyac olduğu bir şəraitdə sübut olunmayan, yaxud təcrübədə yoxlanılmayan dəlillərdən

istifadə olunur. Bu cür yanlış dəlillərin işlədilməsində çox vaxt «tamamilə aşkardır», «məlum olduğu kimi», «dəqiq müəyyənləşdirmişdir» və s. kimi ifadələrdən istifadə olunur. Burada tezisə istinad etdiyi dəlillər əsaslandırılmır.

Sübut olunmayan dəlillər qabaqcadan başa düşülür, lakin tezisə əsaslandırılmır. Burada bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır. Sübutun dəlillərindəki səhvlər qədsiz də ola bilər. Məsələn, Kopernikə qədər bir çox alimlər belə hesab edirdi ki, Günəş yer ətrafında hərəkət edir və bu yanlış dəlildən də çıxış edərək, özlərinin geosentrik nəzəriyyələrini yaratmışdılar. Əgər səhv qəsdən edilirsə, başqa adamları çaşdırmaq məqsədilə buraxılırsa, bunlar sofizmdir, yəni insanları yanlışlığa aparmaq məqsədilə də buraxılan səhvlər vardır. Bu cür səhvlərin əsasında çıxarılan nəticələr də yanlış olur.

4. Sübut prosesində gətirilən dəlillər tezisdən asılı olmayaraq sübut olunmalıdır. Tezisi dəlillərlə, dəlillərin özünü isə tezisə vasitəsilə sübut etməyə cəhd etdikdə, o dəqiqə bu qayda pozulur, arqumentləşdirmədə «çıxılmaz dairə», «çıxılmaz vəziyyət» adlanan məntiqi səhvlə nəticələnir. Nümunə üçün belə bir mühakiməni nəzərdən keçirək: kəbin haqqında eyni qanunların olması nə qədər ki, qanunvericilikdə kəbin haqqında olan normalarla vəhdəti ödəyir, yaxşı qanunlardır, çünki bunlar boşanmaların sayını aşağı salır. Amma, bu qanunlar boşanmaların kəmiyyətini ona görə azaldır ki, vahid kəbin qanunvericiliyi kəbinin bağlanması aid normaları standartlaşdırır. Yaxud «məntiq – düzgün təfəkkürün formaları və qanunları haqqında elmdir» tezisini əsaslandırarkən, «düzgün təfəkkür», «forma», «qanun» anlayışlarını izah edib, dəlilləşdirmə əvəzinə deyəsən ki, bunları elə məntiq elminin özü şərh edir, yaxud əsaslandırır. Buna dair başqa bir nümunə gətirək: «çıxılmaz vəziyyət» səhvi o vaxt yaranır ki, tezis dəlillərlə sübut olunur, dəlillərin özü isə tezislə. K.Marks ingilis fəhlə hərəkətinin rəhbərlərindən biri olan D.Uestonun mühakimələrində bu səhvi aşkara çıxararaq,

yazırdı ki, beləliklə, biz belə bir məlumatdan başlayırıq ki, əmtəələrin dəyəri əməyin dəyəri ilə müəyyən olunur, son məlumatda isə deyilir ki, əməyin dəyəri əmtəələrin dəyəri ilə müəyyən olunur. Beləliklə, biz həqiqətən boş dairədə fırlanıq və hansısa bir nəticəyə gələ bilmirik.

5. Sübut (arqumentləşdirmə) əqli nəticələrin ümumi qaydaları əsasında qurulmalıdır. Əgər tezis gətirilən dəlilləri təsdiq edən hökmlərin özündən çıxarılmırsa, onda buradan «nəticə irəli gəlmir», «nəticə çıxmır» adlanan səhvlər meydana gəlir. İnsanlar «bəzən düzgün sübut yerinə, «deməli», «beləliklə», «bu qayda ilə», «nəticədə bilirik ki» və s. kimi sözlərin vasitəsilə dəlilləri tezislə birləşdirirlər və güman edirlər ki, onlar dəlillərlə tezis arasındakı məntiqi əlaqəni düzgün müəyyən etmişlər. Bu cür məntiqi səhvləri o adamlar dərk etmədən buraxırlar ki, məntiqi qaydalarla tanış deyildir və onlar ancaq özlərinin sağlam fikirlərinə və intuisiyalarına əsaslanırlar. Bununla da, nəticədə sübutun sözlü görünüşü meydana gəlir.

Yuxarıdakı qaydaya riayət olunmadıqda, «yalan ardınca getmə», yaxud «şərti deyildəndən şərtsiz deyilənə doğru gedən» məntiqi səhvlərə gətirib çıxarır. Yalan nəticə elə bir şəraitdə alınır ki, tezisi gətirilən dəlillər əsaslandırmır. Məsələn, belə bir mühakiməni nəzərdən keçirək. Sübut prosesində çox vaxt tezislə dəlillər arasında məntiqi əlaqələr olmur, «məntiqilik» xülyası əsasında adi hesablamalar yaradılır. «Saxlanma qanunu» birinci cinsdən olan əbədi mühərriki qadağan edir. Həmçinin termodinamikanın ikinci başlanğıcında da ikinci cinsdən olan əbədi mühərrik yoxdur. Bu, o deməkdir ki, üçüncü cinsdən olan əbədi mühərrik də termodinamikanın üçüncü başlanğıcında qadağan olunandır. Bununla belə, termodinamikanın dördüncü başlanğıcı yoxdur. Deməli, dördüncü cinsdən olan əbədi mühərriki yaratmağa heç nə mane olmur və daha çox beşinci cinsdən olan əbədi mühərrikləri guya yaratmaq olar.

«Yalan ardınca getmə» adlanan məntiqi səhvə belə bir nümunə də gətirmək olar. B.A.Vorontsov-Velyaminov «Astronomiya» dərsliyində geniş yayılmış belə bir fikir gətirir ki, Yerin kürə şəklində olmasını guya ki, aşağıdakı dəlillərlə sübut etmək mümkündür:

1. gəminin sahilə yaxınlaşması ilə əvvəlcə üfiqdən dor ağacının yuxarı hissəsi, sonra isə gəminin əsas gövdəsi görünür;

2. buna görə də dövr-ələm səyahəti mümkündür və onu həyata keçirmək olar və s. Lakin, bu dəlillərdən nəticə çıxmır ki, Yer yastı formadadır. Aydın ki, Yer səthi əyri-üyrü və qapalı formadadır. Yer kürə formasında olması məqsədilə B.A.Vorontsov-Velyaminov digər arqumentlər də təklif edirdi:

1. Yer hər tərəfində üfiq ətraf tərəfləri göstərir və onun uzaqlığı hər yerdə eynidir;

2. ayın batdığı vaxt Yer kölgəsi Ayın üzərinə düşükdə, həmişə dəyirmi çevrə alınır ki, ancaq belə halda Yer kürə formasında görünür.

Şərti deyildəndən şərtsiz deyilənə doğru gedən məntiqi səhdə gətirilən dəlillər ancaq müəyyən vaxtı, münasibəti, ölçünü hesaba alınmaqla, həqiqi olur, onu bütün hallarda şərtsizə, doğruya münəcər etmək olmaz. Məsələn, məyər qəhvə arterial təzyiqi qaldırmaq üçün az miqdarda lazımdırsa, lakin, o çox miqdarda içildikdə, zərərli dir? Buna bənzər belə bir nümunə də gətirmək olar. Əgər ilan zəhəri müəyyən miqdarda orqanizm üçün xeyirli dirsə, ondan çox istifadə etdikdə, insan zəhərlənə bilər. Buna görə də, həkimlər xəstələrə dərmanları fərdi qaydada seçməlidirlər. Pedaqoqdan şagirdlərə fərdi qaydada yanaşmaq tələb olunur. Etika insanların davranış normalarını təyin edir, lakin bu normalar müxtəlif şəraitdə dəyişdirilə bilər. Məsələn, doğruçuluq insanın müsbət əlamətidir, əgər o, sirri düşmənə verirsə, onda bu cinayət işinə çevrilə bilər. Bunlar sübutun formasında baş verən səhvlərdir.

Bununla yanaşı, dəlillərə münasibətdə də insan müəyyən səhvlərə yol verir ki, bunlar da aşağıdakılardır:

1. tezisi əsaslandırmaq üçün gətirilən dəlillər həqiqi olmalıdır, bir-birilə ziddiyyət təşkil etməməlidir;

2. tezisi əsaslandırmaq məqsədilə gətirilən dəlillərin kafi əsası olmalıdır;

3. sübut prosesində gətirilən dəlillərin həqiqiliyi tezisdən asılı olmayaraq müstəqil surətdə əsaslandırılmalıdır.

Deduktiv, induktiv və traduktiv sübutun özündə də müəyyən məntiqi səhvlərə yol verilir ki, bunları da nəzərə almağın idrak və arqumentləşdirmə prosesində vacib əhəmiyyəti vardır. Arqumentləşdirmənin deduktiv üsulu bir sıra metodoloji və məntiqi tələblərin gözlənilməsini nəzərdə tutur ki, bunlardan mühüm olanları aşağıdakılardır:

1. arqumentləşdirmə prosesində böyük müqəddimələrdə nəzəri çıxış, yaxud empirik hökmün dəlili rolunu yerinə yetirən fikrin dəqiq tərif, yaxud təsviri tələb olunur. Bu tələb konkret hadisələrin qiymətləndirilməsində insanın əsaslandığı elmi mövqelərin, siyasi xəttin, yaxud praktiki mülahizələrin dinləyicilər qarşısında inandırıcı surətdə nümayiş etdirilməsinə imkan yaradır. Bütün dövrlərdə hakimiyyətdə olan qüvvələrin ideoloqları xalqı itaətdə saxlamaq məqsədilə siyasi mövqe və məqsədlərini gizlətməmiş, yanlış şərh etmiş, yaxud min cür yalanlarla onu pərdələməyi özlərinin sevimli üsulu hesab etmişlər.

Məhkəmə istintaqında ümumiləşdirici dəlil kimi tez-tez hüquqi qanun və qaydalardan istifadə olunur, bunun əsasında isə konkret hadisələrin hüquqi qiyməti verilir. Bir çox hallarda bu cür qiymətin doğruluğu heç bir istisna halları olmadan və rəsmi məndən uzaqlaşmadan qanunun özünün dəqiq və həqiqi şərhindən asılıdır.

2. Arqumentləşdirmə prosesində kiçik müqəddimədə verilmiş konkret hadisənin dəqiq və həqiqi təsviri tələb olunur. Bu tələb həqiqətin konkretliyinin dialektik prinsipində dərinədən

şərh olunur. Aydındır ki, konkret müxtəlifin vəhdətini ifadə edir və təfəkkürdə birləşmə prosesini, nəticəni bildirir. Konkret predmet və hadisələr haqqında dərin və məzmunlu bilikdir və s. Əks halda deduktiv mühakimə ikimənalı və həqiqətdən uzaq olardı. Hadisə və təzahürün dəqiq təsviri nəzəri müddəalar arasında lazımlı ümumiləşdirməni axtarıb tapmağa və onu konkret hadisəyə düzgün tətbiq etməyə kömək edir. Bu qaydaya riayət olunmadıqda, konkret hadisəyə dəqiq və düzgün qiymət vermək mümkün olmur, belə hallarda «təxminən», «göz önündə» və s. kimi sözlərdən istifadə olunur.

Hüquqi praktikada bu tələbin pozulması cinayət və vətəndaş qanunu pozmalarının yanlış qiymətləndirilməsinə gətirib çıxarır. Fərdi hadisə, yaxud hərəkət haqqında kiçik müqəddimədə qeyd olunan yanlış, təxmini biliyin təsviri məhkəmə səhvini istisna etmir.

3. Deduktiv arqumentləşdirmə nəticə çıxarmağın struktur qaydalarını gözləməklə, tezisnin kifayət qədər əsaslandırılmasına gətirib çıxarır. Bu, hər şeydən əvvəl, qəti, şərti, təqsimi sillogizmin qaydalarına aiddir.

Arqumentləşdirmənin induktiv üsulu elə hallarda tətbiq olunur ki, burada faktiki məlumatlardan dəlil kimi istifadə olunur. İnduktiv sübutun əhəmiyyəti həmcins hadisələrin xassələrinin sabit təkrarlığından asılıdır. Əlverişli hadisələrin sayı nə qədər çox olarsa, onların seçilməsinin şəraiti də müxtəlif olacaqdır, bu isə əsaslı induktiv arqumentasiya adlanır.

Sosial-iqtisadi sahələrin tədqiqində arqumentləşdirmənin fərdi üsulundan istifadə edərkən, daha ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki sosial mühitdə zahirən oxşar faktlar müxtəlif səbəblər doğura bilər, buna görə də belə faktların ümumiləşdirilməsi onların həqiqi təbiətindən, qarşılıqlı əlaqələri və meydana gəlməsinin real səbəblərindən irəli gəlməlidir. Əgər biz elmi metodologiyanın hadisələrə hərtərəfli və tarixlilik mövqeyindən yanaşmaq prinsipini, həqiqətin konkretliyini,

idrakın və həqiqətin meyarı olan praktikanın rolunu nəzərə almasaq, onda induktiv mühakimələrin özü tədqiq olunan hadisələrin həqiqi səbəblərinin inikasına deyil, sadəcə qorxulu faktlar nəzəriyyəsinə çevrilə bilər. İnduktiv mühakimə əgər hadisələrin diqqətli təhlilini, müxtəlif və təsadüfi faktlarda mühüm və qanunauyğun xassələrinin təzahürünü aşkara çıxarırsa, onda güclü məntiqi əsasa malik olur. Belə halda faktlar haqqında məlumatın məntiqi funksiyası dəyişir, bir tərəfdən bu məlumatlar inandırıcı dəlillər rolunda çıxış edir, digər tərəfdən bunlar əsas ideyanın əyani misallarına xidmət edir.

İnduktiv mühakimələr sadalanmırsa, mühüm ümumiləşdirmələr səviyyəsinə qalxırsa, bunun əhəmiyyəti ondadır ki, burada induksiya və deduksiyanın izahı baş verir. Konkret bir fikri əsaslandırmağın induktiv və deduktiv üsullarının səmərəli surətdə birləşməsi arqumentləşdirmənin daha çox fəaliyyətdə olan metodudur. Bunun inandırıcı qüvvəsi ondadır ki, burada real həyatın konkret nümunə və faktlarına isnad olunur və bunların deduktiv mühakimə ilə birləşməsində empirik ümumiləşdirmələrdən və elmi qanunlardan istifadə olunur.

Analogiya formasında arqumentləşdimədən o vaxt istifadə olunur ki, fərdi predmet və hadisələr arasındakı oxşar əlamətlərdən söhbət gedir. Analogiyaya müraciət etdikdə, aşağıdakı qaydaları gözləmək lazımdır:

1. analogiya o vaxt həqiqi hesab olunur ki, müqayisə edilən iki hadisə öz aralarında hər cür əlamətlərə görə yox, ancaq mühüm xassələrinə görə oxşar olsun;

2. iki predmetin, hadisənin analogiyasında fərqli cəhətləri nəzərə almaq vacib tələbdir.

Əgər iki hadisə bir-birindən mahiyyətə fərqlənirsə, zahiri oxşarlığına baxmayaraq, onlar arasında analogiya aparmaq olmaz. Belə halda analogiya da əsassız olacaqdır. Xüsusilə də, ictimai-tarixi hadisələr haqqında aparılan

analogiyalar həmişə qəti nəticələr vermir, onda orada deduktiv və induktiv metodlardan istifadə olunur.

Beləliklə, sübutun nümayişində baş verən səhvlər dəlillərlə tezis arasındakı məntiqi əlaqələrin olmaması ilə bağlıdır.

Sual 3. Paralogizmlər və sofizmlər

Formal və dialektik məntiqin qarşılıqlı əlaqəsinin şərhindən aşkar oldu ki, formal məntiq insanlara düzgün, ziddiyyətsiz, məntiqli təfəkkürün həyata keçməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Belə bir cəhət də aydındır ki, klassik məntiqin qayda və qanunlarının pozulması labüd olaraq müxtəlif yanlışlıqlara aparıb çıxarır.

Lakin, məntiqi idrak prosesində buraxılan səhvlər müxtəlif olur. Alim və ya hər hansı bir tədqiqatçı mühakimə, yaxud sübut prosesində yayğınlıq, zəif inkişaf etmiş məntiqi təfəkkür nəticəsində bilmədən, qəsdli olmayan səhvlər buraxa bilər. Yanlış mühakimənin gedişindən çıxarılan belə səhv nəticələr paralogizm (yunanca *paragismos* – yalan, səhv mühakimə) adlanır.

Bəzi məntiq kitablarında paralogizm qəsdən buraxılan səhvlər qrupuna aid edilir. Bu baxış məhdud və birtərəflidir, çünki səhv bilərəkdən buraxılırsa, burada müəyyən fayda güdülür, işin, prosesin mahiyyəti təhrif olunur. Belə səhvlər paralogizm deyil, sofizmə aiddir.

Mühakimə prosesində qəsdən və ya şüurlu surətdə, kiməsə əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə, bilə-bilə buraxılan səhvlər sofizm adlanır. Bu səhvlər çox incə yolla xəlvəti irəli sürülür, real prosesin mahiyyəti ört-basdır edilir.

Hadisənin, prosesin mahiyyətini təhrif edən sofistlik mühakiməsinə dair məntiq kitablarında geniş yayılmış aşağıdakı nümunələri gətirmək olar:

- itirmədiyən bir şey səndə vardır;
- sən buynuz itirməmişən;
- deməli, sənın buynuzun vardır;
- və yaxud, itirmədiyən bir şey səndə vardır;
- sən quyruq itirməmişən;
- deməli, sənın quyruğun vardır.

Yuxarıda sofizmlərdə alınan nəticə yanlışdır, çünki «itirmək» anlayışı müxtəlif mənalarda işlədilmişdir.

Sofizmin meydana gəlməsinin səbəb və köklərini necə izah etmək olar? Bəzi alimlərin fikrincə, insanın fikir fəaliyyətinin müəyyən dövründə sofistlik mühakiməsi üstünlük təşkil edir. Klassik alman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi Hegel də bu mövqedə dururdu. Hegelin fikrincə, antik sofizmin varlığı o dövrdə sofistlərin hər bir prosesi, hadisəni «fikirən təhlil etmək» qabiliyyətinə əsaslanırdı. Hegelin bu fikrində sofizmin sosial mənasını ört-basdır etmək, onu insan təfəkkürünün ayrılmaz xasəsi kimi göstərmək cəhdi ifadə olunmuşdur.

Buradan aşkar olur ki, sinifli cəmiyyətlərdə sofizmin də sinfi kökləri və sosial mənası vardır. Hazırda burjuva sosioloqları kapitalizmə xas olan ziddiyyətləri ört-basdır etmək məqsədilə yüz min sofizmə əl atırlar.

Sofizmin özünün də tipik formaları vardır ki, bunlardan «buynuzlu», «quyruqlu», «örtülü», «yalançı», «qalaq və dazlıq», «topa», «Evatlın sofizmi»i və digərlərini göstərmək olar.

Sofizmlərin yaranması bizim eradan əvvəl V-IV əsrlərə təsadüf edir. Bununla belə, sofizmlərin izləri daha qədim dövrə gedib çıxır, lakin sofizm təliminin əsası Sokratın təsiri ilə yaranan fəlsəfi məktəblər tərəfindən əsaslandırılır və haqq qazandırılır. «Sofizm» termini məşhur yunan filosofu Aristotel tərəfindən elmə daxil edilmişdir və bu termin həqiqi deyil, saxta, yalançı müdriklik kimi səciyyələndirilirdi. Belə sofizmlərdən Eley məktəbinin məşhur nümayəndəsi Zenonun

hərəkətin və şeylərin çoxluğu əleyhinə yönəldilmiş «Axilles və tısbağa» aporiyasını (yunanca aporia – çıxılmaz vəziyyət) misal gətirmək olar. Bu aporiyada göstərilir ki, iti gedən Axilles özündən xeyli qabaqda gedən tısbağaya heç vaxt çata bilməz, çünki tısbağanın olduğu nöqtəyə çatdıqda, tısbağa başqa bir nöqtədə olacaqdır və bu hal nə qədər davam etsə də, Axilles tısbağaya çatmayacaqdır. Aristotel bu aporiyaya belə cavab vermişdi ki, Axilles tısbağaya çatar və onu ötə də bilər.

Zenon və digər sofistlərin aporiyalarında alınan nəticələrin metafizik səciyyə daşmasına baxmayaraq, hərəkətin ancaq fasiləli olduğunu qəbul edirdilər. Dialektik materializmdən bilirik ki, hərəkət həm fasiləli, həm də fasiləsizdir.

Sokrat, Platon, Aristotel, Prataqor və bu kimi alimlər antik dövrün məşhur sofistləri idilər. Təsadüfi deyildir ki, Aristofan «Buludlar» komediyasında öz əleyhdarlarını incə suallarla yanıdan Sokratı tipik sofist kimi təqdim edirdi.

Onu da qeyd etmək olar ki, antik dövrün sofistləri öz fəaliyyətlərində yaşadıkları dövrün ruhunu, görüşlərini ifadə edirdilər, bu isə antik təfəkkür üslubunun xüsusiyyətlərindən biri idi.

Təfəkkür prosesində buraxılan səhvlərdən biri də eklektizmdir (yunanca – eclecticos – seçilən). Eklektizm – bir-birilə uyuşmayan, bir-birinə zidd olan fikirlərin, nəzəriyyələrin və prinsiplərin mexaniki birləşdirilməsidir. Sofistika və eklektizm arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Hər iki cərəyanın nümayəndələri dialektikanı təzrif etməklə, bir hökmü digərindən çıxarır və hökmlərin özləri istədiyi kimi şərh edirlər.

Sofistlər və eklektiklər tez-tez dialektika pərdəsi altında gizlənir, cism və hadisələrin fasiləsiz hərəkəti, dəyişməsi və inkişafına qarşı mübarizə aparırlar. Onlar maddi və ideal hadisələrin daim hərəkət, dəyişmə və inkişaf dialektikasını bilmədiklərindən, boş relyativizmə gəlib çıxırlar.

Sofistlər və eklektiklər mühakimə prosesində müxtəlif faktlardan, nəzəri müddəalardan və prinsiplərdən istifadə edirlər. Lakin, onların istifadə etdikləri faktlar, nəzəriyyələr bir-birilə əlaqədar deyil, müxtəlif cinslidir və bunlar bütövu, həmcins cismləri əks etdirmir, bu faktlar və müddəalar bir-birilə mexaniki, prinsipsiz olaraq birləşdirilir.

Eklektisizm çox vaxt gerçək hadisələrin şüurlu şəkildə təhrif olunmasıdır, burada müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər, fikirlər, əks mülahizələr birləşdirilir, qarşılaşdırılır.

Müasir idealist fəlsəfəsində eklektisizm başqa fəlsəfi problemlərin şərhində üzə çıxır. Müasir idealistlər praktikanı həqiqətin meyarı hesab edən marksist təlimi gözdən salmaq məqsədilə, onu bu problemin praqmatik şərhilə birləşdirməyə cəhd edirlər. Məsələn, M.Lange «Marksizm-leninizm-stalinizm» kitabında qeyd edir ki, həqiqət haqqında dialektik materializmin təlimi və praktikanın idrak prosesində rolu sanki praqmatistlərin təlimindən heç nə ilə fərqlənmir. O, inanır ki, dialektik materializm baxımından, həqiqət son nəticədə totalitar inkişafın irəliyə doğru hərəkətidir. Bu nəzəriyyə ilə razılışdıqda, o şey həqiqi olmalıdır ki, onu son nəticədə hakimiyyət başında duranlar həll edir.

Fakt faktlığında qalır ki, marksist fəlsəfə idrak prosesində praktikanın həlledici rolunu yüksək qiymətləndirir. Buna görə də praqmatizmlə dialektik materializmin eyniyyətindən danışmaq məntiqsiz fikirdir, bu cərəyanların praktika anlayışına yanaşma metodu bir-birindən fərqlənir və tamamilə biri digərinin əksinədir. Dialektik-materialist anlayışına görə, praktika insanların təbiət və cəmiyyətin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş ictimai-tarixi fəaliyyətidir və bunun praqmatik anlayışla heç bir ümumi cəhəti yoxdur. Praqmatizm isə praktika anlayışı altında biznesmenlərin öz gəlirlərini artırmaq məqsədilə zəhmətkeşlərin qarət edilməsini, ayrı-ayrı adamların subyektiv fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Mürtəcə dünyagörüşünün mübarizə üsullarından olan eklektisizmdən müasir təftişçilər geniş istifadə edirlər. Təftişçilər marksizm bayrağı altında çıxış edərək, marksizmin inqilabi məzmununu məhv etməyə, onu hər cür mürtəcə dünyagörüşü ilə birləşdirməyə cəhd edir və marksizmdən onun canlı olan materialist dialektikani çıxarmaq, onun inqilab ruhunu eklektika ilə əvəz etmək istəyirlər.

Bəzən eklektisizmə bilmədən, şüursuz surətdə də yol verilir. Utopik sosialistlərin təlimi buna ən yaxşı nümunədir. Utopik sosialistlər kapitalizmi son dərəcə ədalətsiz bir quruluş kimi tənqid edir və ictimai həyatın mütərəqqi yolla yenidən dəyişilməsi məsələsini irəli sürürdülər. Lakin, onlar kapitalizmin ziddiyyətlərini anlama bilmədiklərindən, inqilabda fəhlə sinfinin rolunu və sinfi mübarizənin əhəmiyyətini görə bilmirdilər.

Məntiqi səhvlərdən biri də paradokslardır (yunanca para – əks, doxa – rəy, nöqtəyi-nəzər deməkdir). Paradokslar strukturca, fikrin formal məntiqi düzgünlüyü baxımından həqiqət hesab olunsa da, hamı tərəfindən və yaxud sağlam düşüncə tərəfindən qəbul edilmiş həqiqi fikirlərlə, elmi müddəalarla düz gəlməyən, ona zidd olan, gözlənilməz, qərribə və ya təəccüblü fikirlərdir, mülahizələrdir.

İdrak prosesində bir-birini qarşılıqlı surətdə istisna edən nəticələrə gətirib çıxaran fikir və mülahizələri nə həqiqi, nə də yalan müqəddimələr sırasına aid etmək olmur. Belə fikir və mülahizələrə məntiqdə antinomiyalar da deyilir. Qaydaya görə, paradokslar elə nəzəriyyələrdə ortaya çıxır ki, onun əsas qanunauyğunluqlarını və məntiqi əsasını tam mənada izah etmək mümkün olmur. Bəzən «insanlar qəddardır, lakin adam xeyirxahdır» kimi aforizmlə bağlı olan paradokslara da rast gəlirik. Bütün sofizmlər bu mənada paradoksdur. Antik dövrdən indiyə qədər qalan «yalançı», «Axilles və tısbağa» və s. kimi həllolunmaz paradokslar arasındakı ziddiyyəti müasir

riyaziyyatçılar da müxtəlif metodlarla aradan qaldırmağa cəhd edirlər.

Paradokslar sözün məhdud mənasında bir-birinə əks olan elə müddəalardır ki, bunların hər biri üçün inandırıcı dəlillər gətirilir.

Sofizmlərdən fərqli olaraq, paradokslar bütün ciddiliyi ilə izah olunur, lakin gətirilən dəlillər ehtimali xarakter daşıyır. Bununla belə, sofizmlərlə paradokslar arasındakı sərhəd o qədər də müəyyən deyildir. Bir çox mühakimələrdə sofizmin və paradoksların adı tərifi əsasında mülahizələri həll etmək mümkün deyildir və həmin mühakiməni bu iki sinifdən hansına aid etməyi müəyyən etmək olmur.

Sozlərin paradokslardan təcrid olunması o qədər qeyri-müəyyəndir ki, bütöv bir sıra konkret hökmlərdə paradokslarla sofizmlər eyniləşdirilir. İş ondadır ki, «bir çuval dən», «örtülü», «Prதாகor və Evatl» kimi sofizmlər çox vaxt həm də paradokslar kimi izah olunur.

Avstriya riyaziyyatçısı və məntiqçisi K.Gyedelin qeyd etdiyi kimi, paradokslar riyaziyyatda deyil, məntiq və idrak nəzəriyyəsində də çox ciddi problemdir.

Məntiqi paradoksların zəruri əlamətini məntiqi lüğət təşkil edir. Məntiqə aid paradokslar məntiqi terminlərdə qısaca ifadə olunmalıdır. Bununla belə, məntiqdə terminlərin məntiqi və qeyri-məntiqiyə bölünməsinin aydın ölçüsü, meyarı yoxdur. Buna görə də məntiqi terminlərin özündə qeyri-məntiqi müddəaları da ifadə etmək olar. Xalis məntiqi müqəddimələrdən istifadə etməklə yaranan paradokslar müxtəlif mənaları ifadə edir.

Məntiqi paradoksları hökmranlıq edən siniflərin təsəvvürlərinə uyğun gələn qeyri-paradoksal fikirlərdən ciddi şəkildə ayırmaq olmaz.

Bütün paradoksların bir ümumi – öz-özünə tətbiq olunmaq, geniş yayılmaq və ya ümumiləşdirmək xassəsi vardır.

Bir obyekt haqqında söhbət gedirsə, o obyektə aid əlamətlər bəzi obyektlər məcmusuna da tətbiq olunur.

Sosial həyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, burjuva sosioloqları kapitalizmə xas olan real ziddiyyətləri ört-basdır etmək məqsədilə paradokslardan, antinomialardan istifadə edirlər.

XX əsrin 20-ci illərində ingilis riyaziyyatçısı və məntiqçisi F.Ramsey paradoksları iki:

1. məntiqi-riyazi;
2. semantik növə ayırırdı.

Bu təsnifatdan hazırda da istifadə olunur.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaranan paradokslar, çoxluq nəzəriyyəsi ilə bağlı olub, antik paradokslarla ümumi cəhətləri çox idi. Bu paradokslardan heç biri indiyə qədər hamı tərəfindən qəbul olunmamışdır. X.Karri «Riyazi məntiqin əsası» adlı kitabında qeyd edir ki, paradoksların izah olunması problemi əvvəlki kimi vacibdir.

Paradokslar idrak prosesində həm mənfə, həm də müsbət rol oynayır. Paradoksların idrak prosesində müsbət rolu onunla izah olunur ki, tədqiqatçı ondan uzaqlaşır və bu cəhət nəzəriyyənin mükəmməlləşməsinə kömək edir. Elmi sistem və nəzəriyyələrin yaranması və təkmilləşməsində şübhəli fikirlərə yol yerildikdə, paradokslar idrak prosesinin gedişinə mənfə təsir edir. Bununla belə, şübhə yoxdur ki, fikir prosesində paradoksların düzgün tədqiqi tədqiqatçını antinomiaların (latınca qanunda ziddiyyət deməkdir) həlli axtarışlarına istiqamətləndirir və insanı yeni və maraqlı nəticələrə, kəşflərə gətirib çıxarır.

ƏDƏBİYYAT:

1. HacıyevZ. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2012.
2. İmanov H.R., Yusifova G.Y., Hüseynli O.H. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2010.
3. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
4. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
5. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
6. Məmmədov Ə. Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Bakı, 1997.
7. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

MÖVZU № 11. «TƏFƏKKÜRÜN MƏNTİQİ QANUNLARI»

PLAN:

- 1. Məntiqi qanunların xarakteristikası**
- 2. Eyniyyət qanunu, onun idrak prosesində rolu**
- 3. Ziddiyyət qanunu**
- 4. Üçüncünü istisna qanunu. Kafi əsas qanunu**
- 5. Cavabların növləri.**

Sual 1. Məntiqi qanunların xarakteristikası

Məntiq elminin predmetlərindən danışarkən, qeyd etmişdik ki, məntiq düzgün təfəkkürün forma və qanunlarından, onlar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlardan bəhs edən elmdir. Biz fikrin məntiqi formalarının geniş təhlilindən sonra, formal-məntiqi qanunların şərhinə də yer verməyi vacib bilirik, çünki mühakimə prosesində düzgün ümumiləşdirmələrin, nəticə çıxarmağın aparılmasında qanunlara riayət etməyin xüsusi idraki əhəmiyyəti vardır. Obyektiv aləmin şüurumuzda məntiqi inikası olan təfəkkür

xaotik, kortəbii formada deyil, qanunauyğun halda beynimizdə əksidir. Bu fikir onu bildirir ki, fikirlər də obyektiv qanunauyğun əlaqələri özündə birləşdirir. Mühakimənin məntiqi düzgünlüyü şüurumuzda ancaq obyektiv əlaqələrin deyil, təfəkkür qanunlarının da dəqiq inikasını şərtləndirir. Bu qanunların tələblərinə riayət olunmadıqda, müəyyən məntiqi səhvlərə aparıb çıxarır.

Məntiqi qanunların ümumi səciyyəsinə nəzərdən keçirək. İlk növbədə «qanun» anlayışından çıxış etmək lazımdır. Qanun predmet və hadisələr arasında mühüm, daxili, sabit, zəruri və təkrarlanan əlaqə və münasibətlərdir. Bu ümumi tərifdən çıxış edərək, «təfəkkür qanunu» anlayışına belə tərif vermək olar. Təfəkkür qanunları fikirlərimiz (fikir elementləri) arasındakı mühüm, zəruri, daxili, sabit və təkrarolunan əlaqə və münasibətlərdir. Bu əlaqə və münasibətlərin mənbəyi obyektivdir. Təfəkkür qanunları varlığın qanunauyğunluqlarının şüurumuzda ümumiləşmiş inikasıdır, başqa cür desək, insan beynində şəkli dəyişilmiş və düzəldilmiş dərkədiçi təfəkkürün ümumi prinsipləridir. Buradan aydın olur ki, predmet və hadisələrin düzülüş və əlaqələri fikrin qayda və əlaqələrini müəyyən edir. Təfəkkürdə bu proses iki istiqamətdə həyata keçirilir:

1. məzmunlu formada (insan təfəkküründə real predmetlərin və onların xassələrinin inikası prosesi şəklində);
2. formal qaydada (fikrin formaları arasındakı əlaqələrin müəyyən olunması).

Birinci istiqamət dialektik qanunlarda həyata keçirilir və dialektik məntiq tərəfindən öyrənilir. Fikrin məzmunlu dəyişməsi və inkişaf qanunauyğunluqları haqqında formal və dialektik məntiqin qarşılıqlı əlaqəsindən danışılarkən, bu barədə kifayət qədər məlumat verilmişdir.

İkinci istiqamət isə (formalar arasındakı əlaqələr) formal-məntiqi qanunlarda həyata keçirilir və ənənəvi (klassik) məntiq tərəfindən öyrənilir. Lakin, fikrin formaları arasındakı əlaqələri

də tamamilə məzmun dan təcrid etmək olmaz, çünki məzmun suz forma olmadığı kimi, formasız da məzmun yoxdur. Formal-məntiqi qanunlar dedikdə, ona müəyyən forma verən fikrin elementləri arasındakı struktur-məna əlaqələri nəzərdə tutulur ki, bunun vasitəsilə də fikrin məzmunu ifadə olunur. Bu qanunlarda insanın çoxəsrlik praktiki fəaliyyəti nəticəsində cəmləşmiş fikir prosesinin daxili strukturunun sabit əlamətləri, gerçəkliyin ümumi xassələri və tərəfləri əks olunur. Lakin, formal məntiqin qanunlarını mütləqləşdirmək olmaz, onlar bizim fikirlərimizin həqiqiliyini müəyyən edən şərtlər kompleksində, ayrıca anda vacib olsa da, bu qanunları hər bir şəraitdə tətbiq etmək olmur, onların fəaliyyəti əsas etibarlı ilə məntiqi formalar hüdudunda qanunauyğundur, fikrin məzmunu ilə ancaq dolayı yolla əlaqəlidir.

Formal-məntiqi qanunların aşağıdakı növlərini fərqləndirmək vacib məsələdir:

1. mücərrəd təfəkkürün ayrı-ayrı formaları ilə (anlayış, hökm və əqli nəticə) əlaqəli olan qanunlardır ki, bunlar məntiqdə qeyri-əsas qanunlar adlanır. Bu qanunların əsasında konkret qaydalar çıxarılır. Bu qanunlardan anlayışın məzmunu və həcmi arasında tətbiq olunan əks əlaqə qanununu, hökmlərdə terminlərin ehtiva olunması qanunlarını, əqli nəticələrin qurulması qanunlarını və s. göstərmək olar.

2. təfəkkürün bütün formalarında fəaliyyət göstərən və ən ümumi xarakter daşıyan əsas qanunlar formal-məntiqi qanunlardır (eyniyyət, ziddiyyət, üçüncünü istisna və kafi əsas qanunları). Bunlar ona görə ümumi qanunlar adlandırılır ki,

a) fikir fəaliyyətinin bütün sahələrində tətbiq olunur, öz təsirini genişləndirir;

b) bu qanunlar anlayış və hökmlərlə aparılan bütün məntiqi əməliyyatların əsasında durur;

c) əqli nəticə və sübut prosesində bu qanunlardan geniş istifadə olunur;

ç) bu qanunlar düzgün təfəkkürün mühüm əlamətlərini (məüyyənlik, ziddiyyətsizlik, ardıcılıq, əsaslılıq) əks etdirir.

Birinci üç qanun yunan alimi Aristotel tərəfindən irəli sürülmüş və formulə olunmuşdur, kafi əsas qanununu isə XVIII əsr alman filosofu Q.Leybnits elmə daxil etmişdir.

Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, bu qanunlar ənənəvi formal məntiqdə həyata keçirilir, düzgün ümumiləşdirmələr aparmaqda, gerçək nəticələrin alınmasında, fikir strukturlarının qurulmasında və əlaqələndirilməsində onun rolu əvəzsizdir. Lakin, təfəkkürdə (xüsusilə, elmi-nəzəri təfəkkürdə) bu qanunlarla yanaşı, dialektik məntiqin qanunlarından da:

1. kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinin birinin digərinə keçməsi;

2. əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi;

3. inkarı inkar qanunundan da geniş istifadə olunur. Müasir məntiq elmlərində (qismən də riyazi, simvolik məntiqdə) belə fikirlərə də təsadüf edirik ki, məntiqi qanunlar çox olduğundan, bunları əsas və ikinci dərəcəli qanunlara bölməyin əsası yoxdur. Bundan başqa, məntiqi sistemlərin qurulması qanun deyildir, belə hesab edirlər ki, intuisionist məntiq, çoxmənalı məntiqin bəzi sistemləri üçüncünü istisna qanununu, bir neçə ziddiyyətsizlik məntiqi isə ziddiyyət qanununu aradan qaldırır. Bu cür fikirlərin real və məntiqi əsası yoxdur. Məntiqi qanunların real məzmununu gerçəklikdəki predmet və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətlər təşkil edir. Bu qanunları «mütləq ideyanın», «dünya ruhunun» törəməsi, məhsulu adlandırmaq, yaxud insanın sərbəst yaradıcılığının nəticəsi, qaydaya salınmış mənəvi normalar olduğunu iddia etmək də məntiqsiz və cəfəng fikirdir. Hegelin səhvi onda idi ki, bu qanunları təbiət və cəmiyyətdən hasil etmək əvəzinə, təfəkkür qanunları kimi təbiət və cəmiyyətə yuxarıdan zorla bağlayırdı. Materiyadan kənarında təfəkkür və onun qanunlarından danışmaq boş sözcüldür. Obyektiv gerçəkliyin inikası olan təfəkkür qanunları düzgün dərk

olunarsa, onda təbiət qanunları ilə məzmunca üst-üstə düşür, lakin formaca onlar müxtəlifdir, birincilər təfəkkürdə, ikincilər təbiət hadisələrində fəaliyyət göstərir. Məntiqi qanunlar insanların ictimai-istehsal fəaliyyəti prosesində gerçəklikdə rast gəldiyimiz ən adi və ümumi qanunauyğunluqlarının dəfələrlə müşahidəsi və beynimizdə inikası nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu qanunlar obyektiv gerçəklikdə milyard dəfələrlə rast gəldiyimiz xassə və qanunauyğunluqların şüurumuzda inikası olduğundan, onlar öz sabitliyi ilə fərqlənir. Məsələn, üzvi aləmdə cins və növ arasında fərq çoxdan mövcuddur, bu öz ifadəsini təfəkkürdə də göstərir. Bu da məlumdur ki, gerçəklik qanunları kimi, təfəkkür qanunları da obyektiv xarakter daşıyır, bu, o deməkdir ki, bu qanunlar insanın şüur və iradəsindən asılı deyildir, onlar yeni məntiqi qanunlar yarada bilməzlər. Bu qanunların özündə obyektiv və subyektiv momentləri də inkar etmək olmaz. Bu qanunlar formaca subyektivdir, obyektiv surətdə təbiətdə mövcud deyildir, lakin gerçəklikdəki predmet və hadisələri xassə və münasibətlərinin öyrənilməsi əsasında meydana gəlmişdir və məzmunca obyektiv səciyyə daşıyır. Məntiqi qanunlara metafizikcəsinə yanaşmaq fikri də yanlışdır, çünki bu qanunlar fikir obyektində baş verən dəyişiklikləri və inkişafı da nəzərdən qaçırmır. Bu qanunlar professor V.Asmusun qeyd etdiyi kimi, bütün təfəkkür prosesinə aid olan həqiqi qanunlardır və sağlam düşüncəli hər bir adam bunların tələbinə ciddi riayət etməlidir. Bu baxımdan təfəkkür qanunlarının ayrı-ayrılıqda təhlilini verməyə ciddi ehtiyac duyulur.

Sual 2. Eyniyyət qanunu, onun idrak prosesində rolu

Məntiqi təfəkkürün ümumbəşəri xassələrindən biri fikrin müəyyənliyidir. Mühakimə prosesi bu xassədən məhrum olarsa, onda hər cür mənasını itirə bilər. Fikrin müəyyənliyinin

obyektiv əsasını maddi gerçəkliyin ən mühüm xassələrinin, tərəflərinin şüurumuzda inikası təşkil edir. Konkret mühakimə prosesində eyniyyətin gözlənilməsi təfəkkür qanunudur, buna əməl olunduqda, həqiqi nəticələrə gətirib çıxarır. Bu qanunun mahiyyəti belə ifadə olunur ki, predmet və hadisə haqqında hər bir obyektiv həqiqi və məntiqi düzgün fikir, yaxud anlayış müəyyən olmalıdır və bütün mühakimə prosesində eynimənalılıığı saxlanılmalıdır.

Bu qanunda ifadə olunan ən mühüm müddəə odur ki, mühakimə prosesində götürülən fikir, anlayış müxtəlif mənalarda işlədilsə, onda gerçək nəticələr almaq mümkün olmur, «terminlərin dördləşməsi» deyilən məntiqi səhvə gətirib çıxarır. Belə bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Qanunlar obyektivdir, başqa cür desək, insan şüurundan asılı deyildir.

Konstitusiyə qanundur.

Nəticə: Konstitusiyə obyektivdir, başqa cür desək, insan şüurundan asılı deyildir.

Bu mühakimə prosesində alınan yekun biliyi yanlışdır, çünki qanun anlayışı müxtəlif mənalara bildirir.

Bu qanunu çox vaxt belə formula edirlər:

A-A-dır, yaxud $a=a$

Bu qanun onu ifadə edir ki, müxtəlif fikirləri heç vaxt eyniləşdirmək olmaz. Eyniyyət qanunu fikrin təbiətindən irəli gəlir, bunsuz insanlar mühakimə prosesinə başlaya bilməzlər, ikicə anlayışı da yaratmaq mümkün olmazdı. Dərslərin çoxunda belə bir fikir nəzərə çatdırılır ki, fikrimizdəki hər bir obyekt, hər bir predmet necə varsa, olduğu kimi, öz-özünə bərabərdir. Yuxarıdakı simvolik işarələrin yerinə predmet və anlayışlar qoyulduqda, onda «dəmir-dəmirdir», «insan-insandır», «elm-elmdir» və s. kimi deyilə bilər. Eyniyyət qanununun bu cür şərhini iki cəhətdən yanlışdır: əvvəla, bu qanunda fikrin eyniyyətindən deyil, gerçəklikdəki predmet və hadisələrin eyniyyətindən söhbət gedir. Belə halda burada

təfəkkür qanunu yox, varlıq qanunu ifadə olunur, bunları eyniləşdirmək yanlış fikirdir, təfəkkür qanunlarının spesifikliyi ondadır ki, bunlar subyektiv xarakter daşıyır, obyektiv gerçəkliyin inikasidir. Biz təbiətdə heç vaxt anlayışlara tərif verməyin qaydalarına, onlar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlara rast gələ bilmərik, bunlar ancaq mühakimə prosesinə aiddir. Təfəkkür qanunları fikir aktlarında, fikir proseslərində fəaliyyət göstərir. İkincisi, bu qanunu metafizikçəsinə şərh edirlər, tərifdə eyniyyətin nisbiliyi nəzərdə tutulmur. Eyniyyətə mütləq, əbədi, dəyişməz bir şey kimi baxmaq fikri tamamilə yanlışdır, çünki gerçəklikdəki hər bir şey dəyişir, hər bir şey inkişaf edir. Professor Çelpanov da bu qanunda mütləq eyniyyəti nəzərdə tutaraq, qeyd edirdi ki, fikirləşdiyimiz hər şey öz-özlüyündə eyniyyətini saxlamalıdır.

Deməli, mütləq, abstrakt eyniyyət yoxdur, eyniyyət nisbidir, dəyişkəndir, hər bir eyniyyətdə fərqli cəhətlər vardır. Bəzən bu qanunu belə də ifadə edirlər: həqiqət həmişə və hər yerdə eyni şeydir, heç vaxt və heç yerdə öz məzmununu dəyişmir ($A=A$). Bu yanlış fikrə Q.Struvenin «Elementar məntiq» kitabında da rast gəlirik. Onun fikrincə, əgər A fikri doğrudursa, onda həmişə və hər yerdə A-dır.

Həqiqət prosesdir, onun bu cür şərhilə razılaşımaq olmaz, çünki həyat daim dəyişir, inkişaf edir, buna uyğun olaraq fikrin məzmunu da dəyişilir, dünən həqiqət olan bir şey bu gün yalan ola bilər, insanın nail olduğu biliklər tarixi xarakter daşıyır. Həqiqətə əbədi və dəyişməz bir şey kimi baxsaq, onda elmin, idrakın gələcək inkişaf yoluna səd çəkmiş olarıq. Təbiət və cəmiyyətin inkişafı kimi həqiqəti dərk etmək prosesi də sonsuzdur. Gerçəklik haqqında əldə etdiyimiz biliklər elmlərin müəyyən inkişaf mərhələsində doğru olur, insan həmişə natamam, yarımçıq, səthi biliklərdən tam, mütləq biliklərə doğru gedir. Nisbi və mütləq bilik arasında qəti sərhəd yoxdur. Nisbi bilik gerçəklik haqqında təqribi, lakin dəqiq bilikdir. XVIII-XIX əsrlərdə maddənin atomlardan ibarət olması

göstərilməklə yanaşı, onların bölünməzliyi ideyası da irəli sürülürdü. Mütləq bilik gerçəklik haqqında bitkin, dürüst, inkişaf prosesində təkzib olunmayan biliklərdir. Yerin kürə formasında olması, Günəş sisteminin insandan əvvəl mövcudluğu haqqındakı fikirlər buna nümunədir. Buradan aydın olur ki, abstrakt həqiqət yoxdur, həqiqət həmişə konkretidir. Lakin, eyni hadisə və proses üçün həqiqət əbədi və həmişəlik verilmiş bir şey deyildir. Şəraitdən asılı olaraq hər şey dəyişə bilər. Bir şəraitdə həqiqi olan fikir, başqa şəraitdə yalan ola bilər. Məsələn, dünya sosializm sistemi bir vaxt həqiqi idisə, artıq bu gün real deyildir.

Beləliklə, təfəkkürdə donuq, dəyişməz, ölgün eyniyyət yoxdur. Təbiətdə eyniyyətə təqribi, nisbi, müvəqqəti bir proses kimi baxmaq olar, o, varlığın ən ümumi hərəkətinin nisbi sükunət momentidir. Predmet haqqında fikir o vaxt dəyişir ki, predmetin özü dəyişmiş olsun. Tədqiq olunan prosesi, predmeti dərindən öyrəndikdə, onun əsas əlamətlərini aşkara çıxardıqda, fikrimiz dəyişir. Bu baxımdan bu qanuna görə, hər bir anlayışın məzmun və həcmi sərbəst, sərbəst dəyişdirmək olmaz. Lakin, eyniyyət qanunu bu və ya digər terminin, anlayışın mənasının dəyişməsi məsələsini istisna etmir, lakin bunu heç bir əsas olmadan etmək yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Xüsusilə, müəyyən olmuş siyasi terminlərin işlədilməsində daha ehtiyatlı olmaq tələb olunur, onların mənasını təhrif etmək yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu qanuna görə, həqiqi fikir həmişə müəyyənliyi özündə saxlamalıdır, müəyyənlik hadisələrin elementar şərti olsa da, hər bir müəyyənliyə ona əməl etməlidir.

Nəzərdən qaçırmayaq ki, eyniyyət hər hansı bir münasibətdə predmetlərin təxmini bərabərliyi, oxşarlığıdır. Obyektiv gerçəklikdə mütləq eyniyyət yoxdur, o, fərqlə qarşılıqlı əlaqədə mövcuddur. Bununla belə, məlum şəraitdə, müəyyən çərçivədə biz mühüm fərqlərdən uzaqlaşma bilirik və

öz diqqətimizi predmetlərin və onların xassələrinin oxşarlığına yönəldə bilirik.

İş ondadır ki, fikrin predmeti olan hər şeydə müəyyənlik xassəsi vardır. Hər bir əşyada, hətta, daxilən ziddiyyətli olsa da, nə qədər ki, o, mövcuddur, nisbi sabitlik və müəyyənlik xassəsinə malikdir, yeni keyfiyyətə keçməyə qədər öz-özünə oxşardır. Bunların təfəkkürümüzdə inikası olan anlayışlar da dəqiq, aydın olmalıdır, ikimənalığa, qeyri-müəyyənliyə yol verilməməlidir. Məlumdur ki, anlayış predmetlərdə cəmləşmiş mühüm, sabit xassələrin şüurumuzda ümumiləşmiş inikasıdır. Anlayışların bu xüsusiyyəti eyniyyət qanununun real məzmununu aşkara çıxarır. Nə qədər ki, əşya öz keyfiyyətində qalır, biz də onun haqqında olan anlayışı bir mənada götürməliyik. Predmetli aləm daimi qalmır, hər bir şey dəyişir, lakin predmetlərin bəzi xassə və əlaqələri dəyişsə də, öz ölçüsü sərhədində qalır, buna görə də onların haqqında olan anlayışlar da öz sabitliyini və eynimənalılığını saxlamalıdır.

Çox vaxt eyniyyət qanununu şüurlu surətdə, qəsdən pozurlar. Bununla da hadisə və proseslərin mahiyyətini təhrif etmiş olurlar. Bu qanun fikirdə yayğınlığa, qeyri-müəyyənliyə və ikimənalılığa yol verməyi qadağan edir. Bu qanun predmet və hadisələrin dəyişməsi ilə bağlı olaraq anlayışların məzmununun dəyişməsini qadağan etmir. Əşyaların dialektikası anlayışlarda düzgün əks olunmalıdır. Buna görə də hər bir anlayışı elastik, çevik relyativ, qarşılıqlı əlaqədə götürmək lazımdır. Bu qanun predmet və hadisələrin dərk olunması dialektikası ilə də ziddiyyət təşkil etmir, ona metafizikəsinə yanaşdıqda, predmet və hadisələrin inkişafını qadağan edir, ona dəyişilməz, donuq bir şey kimi baxılır. F.Engels tərəfindən bu yanlış baxış kəskin tənqid olunmuşdur: «Köhnə, metafizik mənada eyniyyət prinsipi – köhnə dünyagörüşünün əsas prinsipidir: $a=a$. Hər şey öz-özünə bərabərdir. Hər şey – Günəş sistemi, ulduzlar, orqanizmlər sabit sayılırdı. Təbiətşünaslıq bu prinsipi hər bir ayrıca halda,

addımbaaddım təkzib etdi; lakin nəzəriyyə sahəsində o, hələ də yaşamaqda davam edir və köhnəliyin tərəfdarları hələ yenə də, onu yeniyə qarşı qoyurlar: «şey eyni zamanda həm özü, həm də özgəsi ola bilməz».

Eyniyyət qanununun pozulması «anlayışın dəyişilməsi» adlanan səhvə aparıb sıxarır. Anlayışın dəyişdirilməsi şüurlu, bilərəkdən və yaxud bilmədən də ola bilər. Əgər «istehkam» və «qala» anlayışlarını eyniləşdirsək, onda bu qanunun tələbləri pozulur, çünki hər cür istehkam qala deyildir. Yaxud, «ticarət kapitalı» kimi dəqiq və aydın anlayışı «kapitalistləşmə» və «gəlirlərin kapitalistləşdirilməsi» anlayışları ilə heç cürə əvəz etmək olmaz, ona görə ki, «kapitalistləşdirilmə» anlayışı dedikdə, hər şeyi (işçini, binədarlığı, buxarla işləyən fabriki) nəzərdə tutur. Anlayışları dəyişməklə, real prosesin məzmununu aradan qaldırmaq mümkünsü bir işdir. K.Kautski sollarla mübahisəsində iqrar edirdi ki, «imperializm yalnız xarici siyasət sistemidir». Bununla da o, kapitalizmin yüksək iqtisadi mərhələsini təhrif etmiş olurdu. Bu sözü işlətməyi qadağan etmək heç cürə mümkün deyildir. Mübahisə prosesində anlayışları dəqiq ifadə etmək lazımdır, məzmunu dəyişdirilməməlidir. Bu qanun o qədər sadə və aydındır ki, məntiq elmi haqqında anlayışı olmayanlar da istər-istəməz ona riayət edirlər. Hegel bu qanunun mahiyyətini anlamadığından, onu təkzib edərək, yazırdı ki, təfəkkürün bu qanunu məzmunusuzdur və fikri irəliyə doğru heç yerə aparıb çıxarmır. Hegelin bu fikri yanlışdır, çünki bu qanun öz elementarlığına baxmayaraq, adi danışmada deyil, ciddi elmi-nəzəri mühakimələrdə də fəaliyyət göstərir, mühüm idraki əhəmiyyəti vardır. Bu qanunu ehkam kimi də anlamaq olmaz, çünki o, anlayışların dəyişməsinə tamamilə inkar etmir. Dialektik məntiqdə «eyniyyət» anlayışı gerçəkliyin ən ümumi inkişaf prosesində nisbi sükunətin momenti kimi nəzərdən keçirilir, burada anlayışların dəyişkənliyi, elastikliyi həqiqi idrak prosesinin əsas şərtidir.

Klassik məntiqin bütün qanun və müddəalarını mütləqləşdirib, demək olmaz ki, onlar bizi gerçək biliklərə aparıb çıxarmır. Bu qanunların idrak prosesində fəaliyyətinə dialektik məntiqin mövqeyindən nəzər yetirdikdə, aşkar olur ki, bu elm formal-məntiqi qanunların idrak prosesində yerini, rolunu düzgün müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu qanunların tələblərinə düzgün riayət etmək həqiqi məntiqi nəticələrin çıxarılmasına kömək edir. Əgər fikrin quruluşu olmasa, biz heç vaxt həqiqətə nail ola bilmərik.

Gündəlik praktikada bizi əhatə edən predmetlər müəyyən münasibətdə hər dəfə hər hansı bir tərəfdən nəzərdən keçirilir. Biz cəmiyyətin, yaxud konkret dövlətin inkişafının müəyyən mərhələsində insanların şərait və xassələrinin dəyişməsinə nəzərə almadan, nəsillərin bir-birini əvəz etməsinə və maddi-mənəvi həyat şəraitinin əbədi dəyişkənliyinə baxmayaraq, konkret adam, verilmiş predmet, yaxud təbii proses haqqında danışırıq. Bu vaxt elə bir vəziyyət yarana bilər ki, eyni fikir öz-özünə oxşar olmasın, yaxud müxtəlif fikirlər eyniləşdirilə bilər. Bu cür hallardan qaçmaq məqsədilə mühakimə prosesində eyniyyət qanununun aşağıdakı şərtlərinə riayət etmək vacibdir:

1. əvvəla, fikir predmetinin eyniyyəti gözlənilməlidir. Bu, o deməkdir ki, mühakimənin axırına qədər fikir predmetinin müəyyənliyi və daimiliyi dəyişməməlidir;

2. nəzərdən keçirilən predmet haqqında fikrin eyniyyəti dəyişməməlidir, fikir öz məzmununu saxlamalıdır. Bu şərt pozulduqda, «tezisin dəyişməsi» adlandırılan məntiqi səhv baş verir. Bəzən mübahisənin gedişində insanlar eyni şeyi fikirləşsələr də, müxtəlif əşyalar haqqında danışirlar. İstintaq praktikasında müttəhim, yaxud şahid bəzi anlayışların dəqiq mənasını bilmədiklərindən, onu müstəntiqdən fərqli olaraq, başqa cür izah edirlər. Bu vəziyyət xalq müdrikliyində belə ifadə olunur: kimi Foma, kimi Yerem haqqında danışır. Bu işə, işin mahiyyətini çətinləşdirir. Bu, ona bənzəyir ki, mübahisə

prosesində mən, iqtisadi çətinliklərdən, T. isə bəzi adamları tərif etmək haqqında danışıraq.

Hüquqi normaların, müttəhim, yaxud müqəssirin fəaliyyətinin ifadəsində və ya cinayət işlərinin təsnifatının əsaslandırılmasında hüquqşünasın fikrinin dəqiqliyi mühüm rol oynayır. İstintaq təcrübəsində eyniyyət qanununa əsaslanan iki istintaq işi:

1. tanınma və

2. eyniləşdirmə geniş tətbiq olunur. Əslində, tanınma – şəxsin, yaxud predmetin şahidçiyə, zərərçəkənə, şübhəli olan adama, müttəhimə göstərilməsi yolu ilə oxşarlığını müəyyənləşdirməkdir. Eyniləşdirmə isə bu və digər əşyaların, adamların, sədlərin və s. kimi oxşarlığını müəyyənləşdirməkdir. Məsələn, müxtəlif cinayətlərdə şübhəli olanların eyniləşdirilməsi, adam vuran və öldürülən, yaxud şübhəli adamdan tapılan bıçağın eyniləşdirilməsi. Bunun üçün ən çox eyni olan əlamətlərdən istifadə olunur. Çox vaxt bu cür istintaq üçün tədqiqatların mühüm əhəmiyyəti vardır.

Beləliklə, eyniyyət qanunu təfəkkürdə mühüm normativ qayda kimi də çıxış edir. Fikir fəaliyyətini norma və prinsiplərdə həyata keçirərək, eyniyyət qanunu mühakimənin gedişində fikir predmetinin, yaxud predmet haqqında fikrin dəyişilməsi və qaldırılmasını qadağan edir.

Sual 3. Ziddiyyət qanunu

Düzgün təfəkkürün əsas xassələrindən məhrum olan hər bir mühakimə prosesi yanlış nəticələrə aparıb çıxara bilər. Bunun üçün də bu xassələrin idrakda düzgün tətbiqi əsas məsələdir. Predmet və hadisələrin inkişaf prosesini dərk etmək hər cür hərəkət və inkişafın mənbəyi olan daxili ziddiyyətlərin mübarizəsini aşkara çıxarmaq deməkdir. Biz inkişaf prosesində

köhnə ilə yeni, müsbət və mənfi arasındakı ziddiyyətlərin mübarizəsini anlamaqla, təfəkkürdə real ziddiyyətləri aşkara çıxarıyıq, fikirdə ziddiyyətlərə yol verməməyə çalışırıq.

Ziddiyyət qanununun mahiyyəti belədir: bir-birilə müqayisə olunmayan iki hökm (eyni vaxtda, eyni mənada və münasibətdə bir-birinə zidd olan) eyni zamanda həqiqi ola bilməz, son nəticədə bunlardan biri yalan olmalıdır.

Qanunu formula ilə belə yazmaq olar:

- M – qeyri – M deyildir.

Aşağıdakı hökmləri nəzərdən keçirək: «Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedir» və «Azərbaycan bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getmir». Bunlardan biri doğru, digəri yalandır. Burada fikrin yalanlığını bu qanun yox, praktika və konkret tədqiqat prosesi müəyyənləşdirir. Fikrin ardıcılığı düzgün təfəkkürün əsas xassəsi olmaqla, ziddiyyət qanununda ifadə olunur. Konkret bir hökmdə müəyyən xassə, əlamət iqrar olunursa, başqa bir cəhətdən inkar edilirsə, oda bunlar bir-birinə zidd hökmlərdir.

Ziddiyyət qanununun tələbi odur ki, əşyaların bəzilərinin obyektiv xassələrini fikirdə düzgün əks etdirsin. Deyildiyi kimi, hər cür predmet keyfiyyətcə müəyyəndir, bu, o deməkdir ki, hər bir predmetin özünəməxsus xassələri vardır. İnsanlar öz fəaliyyətləri prosesində bu qanunauyğunluğu üzə çıxarmış və onu düzgün təfəkkürün struktur xüsusiyyətlərinin formalaşmasında ifadə etmişlər. Əgər gerçəkliyin özündə hər bir predmet eyni zamanda eyni xassəyə malik olmasa, yaxud olsa, fikrin həqiqiliyindən söhbət gedə bilməz, hökmün məntiqi forması predmetlərin obyektiv qayda və əlaqələrinin inikasındır. Belə bir cəhəti də yaddan çıxarmaq olmaz ki, bu qanun müəyyən sahələrdə fəaliyyət göstərir, yəni bütün hökmlərdə deyil, uyuşmayan hökmlər arasında tətbiq olunur. Biz hökmlər arasındakı münasibətin təhlilindən yaxşı bilirik ki, uyuşmayan hökmlər odur ki, bunların hər ikisi eyni vaxtda həqiqi olmur (A və E arasındakı əlaqən yada salaq). Uyuşmayan hökmlərin iki:

1. əks;
2. zidd növünü göstərmək olar.

Burada A və E; A və O; E və Y arasındakı əlaqəni göstərə bilərik. Məsələn, hər bir hüquqi norma müəyyən hüquq institutuna aiddir, heç bir hüquqi norma müəyyən hüquq institutuna aid deyil. Zidd hökmlərə aid nümunə: bütün dövlət hakimiyyəti orqanlarının qanunlar və sərəncamlar vermək hüququ vardır; bəzi dövlət hakimiyyəti orqanlarının qanunlar və sərəncamlar vermək hüququ yoxdur. Gətirilən nümunələrdən görünür ki, bu qanun məntiqi cəhətdən iki uyuşmayan hökmlərdən birinin yalan olduğunu göstərir. Bu hökmlərdən hansının yalan olduğunu isə konkret tədqiqat prosesi və praktikada yoxlanış həll edir. Qanun isə onu göstərir ki, uyuşmayan hökmlərin birinin həqiqiliyindən digərinin yalanlığı zərurətlə çıxarılır. Burada bir cəhətə də diqqət yetirmək olar ki, iki əks hökmün hər ikisi yalan ola bilər, lakin zidd hökmlərdə buna yol verilmir. Əks hökmlərin ikisinin yalanlığından üçüncü bir hökmü çıxarmaq mümkündür. Məsələn, bütün canlıların təfəkkürü vardır, heç bir canlı təfəkkürə malik deyil. Bunların hər ikisi də yalandır, onda üçüncü hökm doğru olacaqdır. Bəzi canlılar təfəkkürlüdür. Bu qanunu müxtəlif hökmlərə o vaxt tətbiq etmək olur ki, eyni xassə haqqında eyni vaxtda, eyni münasibətdə söhbət getsin. Əgər eyni predmetin müxtəlif xassələri haqqında və müxtəlif vaxtlarda söhbət gedərsə, əks fikirlərin hər ikisi də doğru olur. Məsələn, əmtənin istehlak dəyəri vardır, yaxud əmtənin mübadilə dəyəri vardır və yaxud, Daşkəsən mədənciləri respublikada qabaqcıllar sırasındadır, Dəşkəsən mədənciləri dövlət planını axırda yerinə yetirdilər. Burada eyni prosesin əlamətlərindən söhbət gedir. Bunlar biri digərini inkar etmir. Bu cür nümunələrdən çox gətirmək olar. Predmet və hadisələr dəyişdiyinə və inkişaf etdiyinə görə, onların inikasını olan fikir də dəyişir, inkişaf edir. Belə bir nümunəni nəzərdən keçirək: M-in bu fəlsəfi əsəri yüksək elmi-metodoloji səviyyədə

yazılmışdır. M-in bu fəlsəfi əsəri zəifdir. Bu hökmlərin ikisi də doğru ola bilər, çünki M-in bilik səviyyəsinə müxtəlif münasibətlərdən yanaşılır.

Adətən, zidd fikirlər odur ki, bunların birində iqrar olunan xassə digərində inkar olunur. Fikrin bu cür forması xalq arasında qarışıq, dolaşmış, məntiqsiz fikir kimi nəzərdən keçirilir. Fikirlər arasındakı uyuşmazlıq, ziddiyyət məntiqi ziddiyyət adlanır, ona görə də uyuşmayan hökmləri eyniləşdirmək olmaz. Təfəkkürdə buraxılan səhvlərin qarşısını almaq məqsədilə müəyyən qaydalar və şərtlər vardır ki, hər bir mühakimə prosesində ona əməl olunmalıdır. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1. əgər biz bir cismə bir əlamətin olmasını aid ediriksə, eyni zamanda bu predmetə digər əlamətin aid olmadığını inkar ediriksə, burada məntiqi ziddiyyət yoxdur. Məsələn, bütün müasir Türkiyə təyyarə gəmilərinin raketdən güclü müdafiə xətti vardır və heç bir Türkiyə təyyarə gəmilərinin maili uçuş meydanı yoxdur.

2. müxtəlif predmetlər haqqında söhbət gedərsə, bu hökmlər arasında ziddiyyət ola bilməz. Məsələn, vətəndaş Z. qanunazidd hərəkət etmişdir və vətəndaş A. qanunazidd hərəkət etməmişdir.

3. eyni predmet haqqında müxtəlif vaxtlarda iqrar və inkar edilən hökmlər arasında ziddiyyət ola bilməz. Tələbənin seminarların əvvəlində və axırındakı cavablarını təhlil edib, demək olar ki, Fəridin cavabı doğru deyildi və Fəridin cavabı dəqiq, doğru və sübutedicidir.

4. bizim fikrimizdəki eyni predmetə müxtəlif münasibətlərdən baxılırsa, burada da məntiqi ziddiyyət ola bilməz. Məsələn, deyə bilərik ki, tələbə M.Hikmət məntiqi yaxşı bilir, çünki onun biliyi lazımi tələblərə cavab verir, yaxud tələbə M.Hikmət məntiqi pis bilir.

Formal məntiqin qanunlarından heç biri ziddiyyət qanunu kimi kəskin tənqiddə məruz qalmamışdır. Bu tənqid onunla

bağlıdır ki, bir çox məntiqçilərin zənnincə, bu qanun guya dialektikanın əksliklərinin vəhdəti və mübarizəsi qanununu aradan qaldırır, onunla ziddiyyət təşkil edir. Bəzi filosofların fikrincə, bu qanun təfəkkürdəki ziddiyyətləri də aradan qaldırır, gerçəklikdəki ziddiyyətləri də inkar edir. Məsələnin mahiyyəti heç də belə deyildir. Aydınır ki, ziddiyyətlər haqqında təlim dialektikanın nüvəsidir, əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu hər cür hərəkət və inkişafın mənbəyidir. Ziddiyyətlər müxtəlifdir, onları eyniləşdirmək yanlış fikirdir. Söhbət iki növ:

1. real;
2. məntiqi ziddiyyətlərdən gedir.

Real ziddiyyətlər inkişafın mənbəyi olan canlı həyatın və ya gerçəkliyin özündən obyektiv surətdə irəli gələn ziddiyyətlərdir. Əməklə kapital, istehsalın ictimai xarakteri ilə mənimləmənin xüsusi forması arasındakı ziddiyyət realdır, şüur və təfəkkürümüzdən asılı deyildir. Təfəkkürdə buraxılan səhvlər isə məntiqi ziddiyyətlərə aiddir. Buna çox vaxt subyektiv, formal-məntiqi ziddiyyətlər də deyilir ki, bunlar gerçəkliyin analoqu deyildir. Məntiqi ziddiyyətlər təfəkkürün inkişaf qanunlarının pozulması nəticəsində yaranır, bunlar gerçəkliyin xassə və əlaqələrinin beynimizdə inikası deyildir və süni səciyyə daşıyır. Bu qanun onu tələb edir ki, gerçəkliyin dərkində insan yanlışlıqlara, səhvlərə yol verməməlidir, real həyatın xassələrini, qanunauyğunluqlarını təfəkkürdə düzgün əks etdirməlidir. İnsan canlı həyatın ziddiyyəti ilə mühakimədəki ziddiyyəti (sözdəki uydurma ziddiyyəti) fərqləndirməyi bacarmalıdır. Mühakimə prosesində məntiqi ziddiyyətlərə yol verilərsə, onda insan gerçəkliyi dolğun əks etdirə bilməz. Düzgün məntiqi mühakimə prosesində «nə iqtisadi, nə də siyasi təhlildə məntiqi ziddiyyətə yol verilməməlidir». Ancaq ziddiyyətsiz təfəkkür dialektik ziddiyyətləri düzgün əks etdirə bilər. Əgər fikirdə buraxılan

ziddiyyətlər predmet və hadisələrə xas deyilsə, onu məntiqi mühakimənin gedişində aradan qaldırmaq mümkündür.

Elmi ədəbiyyatda belə bir yanlış fikrə də rast gəlmək olar ki, guya məntiqi qanunlar əşya və hadisələrə aiddir. Bu cür metafizik baxışların diqqətində duran əsas məsələ – real ziddiyyətləri hər vəchlə inkar etməkdir. Əslində, bu qanunlar təfəkkürün inkişafının hər bir mərhələsində, hər bir elmi sistemin formalaşmasında məntiqi ziddiyyətlərə yol verilməməsini tələb edir.

Konkret demək olar ki, məntiqin ziddiyyət qanunu eyni predmetdə bir vaxtda, müxtəlif mənə və münasibətdə bir-birinə əks fikirlər söyləməyi inkar etmir. Məntiqi ziddiyyətlər real prosesin mahiyyətinin dərk olunmamasından da irəli gəlir. A.Smitdə əsas və dövriyyə kapitalı müstəqil kapital yığımı kimi verilir, sonra isə bu kapital eyni məhsuldar kapitalın hissəsi kimi şərh edilir, bununla da ticarət kapitalı əsas kapitalın əksinə qoyulur. Bu cür ziddiyyətləri eklektika adlandırırılar. Mühakimədə baş verən ziddiyyətlərin çoxu eklektik, qarmaqarışq və zəif təfəkkürün nəticəsidir. Mühakimə prosesində yaranan ziddiyyətlərin çoxunun mənbəyini sosial-sinfi səbəblərdə axtarmaq lazımdır. Bu cür ziddiyyətlər bəzən yanlış çıxış konsepsiyasından da irəli gəlir. İngilis siyasi iqtisadçıları A.Smit və D.Rikardo əmək-dəyər nəzəriyyəsini yaratsalar da, istehsal prosesində dəyərlə izafi dəyəri eyniləşdirirdilər.

Beləliklə, təbiət və cəmiyyətdə formal-məntiqi ziddiyyətlərin prototipi yoxdur, bu qanun bütün fikir əməliyyatlarında tətbiq olunur, onun tələblərinə riayət etmək sağlam düşüncəli hər bir adamın ümdə vəzifəsidir.

Ziddiyyət qanununun tələblərinin pozulmasından irəli gələn səhvlər müxtəlifdir, lakin onların ümumi adı – məntiqi ziddiyyətlərdir. Doğrudur, bəzən elə vəziyyət olur ki, bir adam həmişə digərinin ziddinə gedir, əks əhval-ruhiyyə ilə başqasının əksinə çıxış edir. Məsələn, M.Lermontovun

qəhrəmanlarından olan Peçorin özü haqqında deyirdi ki, məndə anadangəlmə ziddiyyət təşkil edən ehtiras (şövq, maraq) vardır. Bu cür adamlar ola bilər ki, ya haqlıdırlar, ya da haqsız, ya dahidirlər, ya da onların psixikasında pozğunluq baş vermişdir, lakin burada məntiqi ziddiyyət yoxdur. Başqa cür desək, burada mübahisə aparmaq mümkün deyildir. Məntiqi ziddiyyətə belə hallarda da yol verilir ki, eyni adam bir-birini istisna edən iki mülahizənin ikisini də həqiqət kimi qəbul edir. İ.Turgenevin «Rudin» romanında deyildiyi kimi, əqidə yoxdur və əqidə vardır – mülahizəsinin bu və digərinin eyni vaxtda bir adam tərəfindən qəbul olunmasının özü məntiqi ziddiyyətdir. Molla Nəsrəddin haqqında aşağıdakı söyləyəcəyimiz hekayənin özü də məntiqi ziddiyyətin bariz nümunəsidir. Bir dəfə Molla Nəsrəddin varlı və simic qonşusundan qazan istəyir. Qonşusu həvəssiz və çətinliklə qazanı ona verir. M.Nəsrəddin isə qazanı qonşusuna qaytararkən, yanına bir balaca qazan da qoyub qaytarır və belə deyir ki, qonşu, qazan doğdu. Qonşu buna ürəkdən şad olaraq, heç bir söz demədən, qazanları məmnuniyyətlə aparır. O biri dəfə M.Nəsrəddin yenə də qonşusundan qazan götürür, lakin qaytarmır. Qonşusu qazanı istədikdə, Molla təəssüflə bildirir ki, məmnuniyyətlə qazanı qaytarardım, lakin qazan öldü. Qonşu narazılıqla bildirir ki, nə boş-boşuna danışırısan, məgər qazan da ölə bilər? Molla cavab verir ki, qazan ölə bilməz, bəs doğa bilər? Doğan, ölür də.

Məntiqi ziddiyyətlərdən şüurlu şəkildə istifadə olunmasına biz lətifələrdə də rast gəlirik. Qabrovalıların «Reklam» adında dövrümüzlə səsleşən lətifəsində deyilir:

- «- deməli, bu yeni parçadır?
- ancaq dünən biraşa fabrikdən alınmışdır!
- bu parça rəngi solmayandırmı?
- siz nə danışırırsınız? Bir aydan çoxdur ki, mağazada sərgidən asılıb və ona heç nə olmayıb».

Çox zaman elmi idrakın özündə də məntiqi ziddiyyətlərə yol verilir və bunlar müxtəlif xarakter daşıyır. Bu ziddiyyətə

sözlərin özünün birləşməsində də yol verilə bilər və buna *contra-dictio in adjecto* deyilir. Belə hallarda deyilir: qızdırılmış buz, dairəvi kvadrat, itibucaqlı dairəvi masa, gurultulu sakitlik və s. Ayrı-ayrı müddəalar, bütöv nəzəriyyələr, təbii-elmi (yaxud, ictimai-siyasi) və fəlsəfi mövqelər arasında bu cür ziddiyyətlərə rast gəlmək mümkündür. Hətta, bütöv fəlsəfi sistemlər və onun hissələri hüdudunda da belə ziddiyyətlərə təsadüf edirik. Hegelin sistemi ilə onun metodu arasındakı ziddiyyət bunun bariz nümunəsidir.

Hüquqi sahədə məntiqi ziddiyyətlərə çox rast gəlirik və buna xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur. Bu cür ziddiyyətlərə ən çox eyni qanun daxilində (onun müxtəlif məqamları arasında), eyni zamanda fəaliyyət göstərən və yeni qəbul edilən qanunlar arasında, qanunlar və qanun qüvvəsinə malik olan aktlar, qanunlar və Konstitusiya, bu və ya digər ölkənin qanunları ilə beynəlxalq-hüquqi normalar arasında rast gəlirik. Bu ziddiyyətləri aradan qaldırmağın vasitələrindən biri qüvvədə olan qanunların sistemə salınmasıdır. Bu proses hüquqşünaslıqda mövcud olan normaların həyat proseslərinə daha çox uyğunluğu məqsədilə yenidən işlənməsini tələb edir. Məntiqi ziddiyyətlərə yol verməməyin digər bir vasitəsi ali qanunların zəiflər qarşısında birincilik prinsipinin qəbul olunmasıdır. Müəyyən olunmuşdur ki, hər bir ölkədə Konstitusiya ali hüquqi qüvvəyə malikdir və orada hər birinin «dəyərləndirmə dərəcəsi» (cədvəli)» vardır.

Məhkəmə təcrübəsində də ziddiyyətsizlik qanununun vacib əhəmiyyəti vardır. Bu qanunun fəaliyyəti günahsızlığa əsaslanır. Onun sübutu belə aparılır ki, həmin adam cinayət vaxtı başqa yerdə idi. Əgər bu fikir həqiqidirsə, bunun əksi olan fikir (o, cinayət yerində idi) eyni zamanda doğru ola bilməz.

Sual 4. Üçüncünü istisna qanunu. Kafi əsas qanunu

Bu qanun ziddiyyət qanunu ilə sıx bağlıdır. Eyni vaxtda və münasibətdə bir-birinə əks söylənilmiş iki fikrin ikisi də həqiqi ola bilməz, bunlardan biri yalan olmalıdır. Bunların hər ikisi yalan ola bilərmi? sualına isə ziddiyyət qanunu cavab vermir. Bu suala üçüncünü istisna qanunu cavab verir. Bu mənada onu ziddiyyət və eyniyyət qanununun tamamlanması adlandırmaq olar. Bu qanunda da məntiqi təfəkkürün əsas xassələri (məüyyənlik, ardıcılıq, ziddiyyətsizlik, sübutluluq) ifadə olunur. Lakin, bu qanun nisbi müstəqilliyə malikdir və özünün fəaliyyət sahəsi vardır. Aristotelin metafizikasında bu qanun belə ifadə olunur ki, bir-birilə ziddiyyət təşkil edən iki hökm arasında heç bir şey ola bilməz, lakin bir subyekt haqqında hər cür ayrıca predikat ya iqrar, ya da inkar oluna bilər.

Aristotelin xidməti ondadır ki, təfəkkür qanunlarının ontoloji aspektini müəyyənləşdirmiş, onların şüurda inikasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Bəzi məntiq kitablarında belə bir fikir xüsusi vurğulanır ki, bu qanuna görə bir-birini inkar edən iki hökmdən biri mütləq doğru olmalıdır. Bu mülahizəni real hesab etmək olmaz, çünki həmin hökmlərin ikisi də yalan ola bilər, digər tərəfdən bu tərif üçüncünü istisna qanununun tələblərinə cavab vermir. Bu qanunun düzgün ifadəsi belədir: eyni predmet, hadisə haqqında eyni vaxtda, məna və münasibətdə deyilmiş iki zidd fikrin ikisi də yalan ola bilməz, bunlardan biri həqiqi, digəri isə yalan olur, üçüncü fikir istisna olunur. Məsələn, millət insanların tarixi birlik formasıdır və millət insanların tarixi birlik forması deyildir (E və Y; A və O hökmləri arasındakı münasibət zidd münasibətdir. İlk baxışdan belə görünür ki, bu qanun ziddiyyət qanunu ilə eyniyyət təşkil edir, onun təkrarıdır. Lakin, məsələnin mahiyyəti başqa cürdür. Bunların arasındakı sıx əlaqəni heç kim inkar edə bilməz, hər ikisinin ümumi cəhətləri çoxdur, hər iki qanunda təfəkkür prosesində meydana gələn məntiqi ziddiyyətlərdən söhbət getsə

də, onların spesifik cəhətlərini unutmaq olmaz. Əvvəla, ziddiyyət qanununda əks hökmlərdən, üçüncünü istisna qanununda zidd fikirlərdən söhbət gedir. İkincisi, ziddiyyət qanununda söylənilən fikrin ikisi də yalan ola bilər, lakin üçüncünü istisna qanunu buna yol vermir, bunların arasında orta bir hədd yoxdur, hökmlərdən biri həqiqi, digəri isə yalan olur. Buna çox vaxt latınca *terium non datur* da deyilir, yəni üçüncü verilməyib. Məsələn, ictimai münasibətlərin hər bir sahəsi müəyyən hüquq normaları ilə nizama salınır və ictimai münasibətlərin bəzi sahələri müəyyən hüquq normaları ilə nizamlanır.

Lakin, üçüncünü istisna qanunu bu zidd hökmlərdən hansının məzmunca həqiqi olduğunu göstərmir. Hökmlərin obyektiv gerçəkliyə uyğun gəlib-gəlməməsi məsələsi təcrübə ilə həll olunur. Bu qanunda qarşılıqlı surətdə bir-birini istisna edən alternativlərdən biri götürülür. Belə halda ümumi iqrari hökmü təkzib etmək üçün həqiqi xüsus inkari hökmü gətirmək kafi əsas hesab olunur və problemin həlli üçün düzgün yol tapılır. Bu qanunu da formula ilə belə ifadə etmək olar, yaxud M və yaxud qeyri-M.

Üçüncünü istisna qanunu da təfəkkürdə dolaşılığa, səhvlərə, ziddiyyətə yol verməməyi tələb edir, bu qanun da gerçəkliyin predmet və hadisələrdə keyfiyyət müəyyənliliyini əks etdirir, ziddiyyət qanunundan fərqli olaraq, burada zidd hökmlər eyni vaxtda nə həqiqi, nə də yalan olmur, biri doğru olanda, digəri yalan olur. «Bu ağac bar verəndir» və «bu ağac bar verən deyil». Ziddiyyət qanunu əks və zidd hökmlərdə tətbiq olunursa, üçüncünü istisna ancaq zidd hökmlərdə tətbiq olunur. Bəzən bu qanunun idrak prosesində rolunu düzgün qiymətləndirmirlər, onun yeni bilik vermədiyini qeyd edirlər ki, bu da elmi cəhətdən yanlış fikirdir. Alman riyaziyyatçısı Hilbertin dediyi kimi, bu qanunun riyaziyyat və digər elmlərdə idraki əhəmiyyətini görməmək, astronomdan teleskopu almaq və boksçuya yumruqdan istifadə etməyi qadağan etmək

deməkdir. Hegelin fikrincə, bu qanun dərkedici ağılın qanunudur, ziddiyyətlərdən uzaqlaşmaq istərkən, insan yenə də ona düşər olur. Bu qanuna görə, A özü üçüncüdür, çünki A həm +A, həm də –A ola bilər. Beləliklə, nə isənin özü, istisna edilməli olan üçüncüdür.

Üçüncünü istisna qanununda məntiqi ziddiyyətlərdən söhbət gedir, əgər bu qanun hər cür ziddiyyəti ifadə etsəydi, Hegelə haqq qazandırmaq olardı. Digər tərəfdən +A və –A-dan A-nı çıxarmaq mümkün deyildir. «Bu gül qızılgüldür» (+A) və «Bu gül qızılgül deyildir» (-A) hökmlərindən «ümumiyyətlə, güldür» nəticəsini almaq çətindir. Hegelin səhvi onda idi ki, o, məntiqi və dialektik ziddiyyətləri qarışdırırdı və hesab edirdi ki, bu qanun guya obyektiv ziddiyyətləri də inkar edir. Bu fikir tamamilə yanlışdır, çünki bu qanun real ziddiyyətləri inkar etsəydi, gerçəkliyin dərkində və təfəkkür prosesində onun əhəmiyyəti olmazdı, bu qanun ancaq fikirdə səhvlərə yol verməməyi tələb edir. Bu qanundan müəyyən ziddiyyətlərin qaydaya salınmasında istifadə olunur. Dialektik ziddiyyətlər formal məntiq tərəfindən tədqiq olunur. Dialektik ziddiyyətlər gerçəkliyin özündən, sinfi mübarizənin inkişaf dialektikasından, ictimai inkişafın daxili ziddiyyətlərindən irəli gəlir. Bunlar formasına görə məntiqi ziddiyyəti xatırlatsa da, bunu klassik məntiqin vasitələri ilə həll etmək mümkün deyildir. Üçüncünü istisna qanunu təbiət və cəmiyyətdəki sadə və mürəkkəb hadisələrdə də tətbiq olunur. Məsələn, «qazlar sıxılırmı və ya sıxılmırmı?», «inqilab güclənirmi, yoxsa güclənmirmi?», «tarixi hərəkətdə ya irəli, ya da geri getmək olar». Burada orta bir yol yoxdur. Bu hökmlərin doğru və yalanlığı hadisələrin inkişaf prosesi ilə, praktikanın köməyi ilə müəyyənləşdirilir. Bu qanunun idrakda əhəmiyyəti ondadır ki, həqiqi biliklərin alınmasında insana düzgün yol göstərir. Hüquqi praktikada, bu və digər məhkəmə işinin nəzərdən keçirilməsində məsələnin həlli qəti olaraq «ya və yaxud» formulunu alır. Cinayət işinin açılmasında qəti olaraq göstərilir

ki, fakt müəyyən olunur və ya yox, cinayət baş vermişdir və yaxud yox, mühakimə olunan günahkardır, yoxsa yox və s. kimi nümunələr gətirmək olar. K. Marksın yazdığı kimi, hüquq ancaq «ya və yaxud»u bilir. Bir cinayət işinin sübutunda dəlillər olmadıqda, bu qanundan istifadə olunur, antitezisin yalanlığından tezisə doğru çıxarılır.

Üçüncünü istisna qanununun insanların praktiki-nəzəri fəaliyyətlərində də mühüm əhəmiyyəti vardır. İnsan çox vaxt zidd qərarlar arasından özünə yol axtarır, dilemma qarşısında qalır. Məsələn, bu işi etmək olarmı və yaxud etmək olmazmı, bu yığıncada çıxış etmək faydalıdır, yoxsa faydasızdır, indiki şəraitdə hüquqlarını tələb edim, yaxud etməyim? və bu kimi nümunələr gətirmək olar. Belə hallarda vəziyyəti əsaslı surətdə öyrənmək və ona dəqiq cavab vermək tələb olunur. Məntiqin digər qanunları kimi, bu qanunu da gerçəklik qanunları ilə eyniləşdirirlər, xalq kütlələrinin diqqətini real ictimai problemlərin həllindən yayındırmağa çalışırlar. Bir çox filosoflar bu qanunu da metafizikcəsinə yanaşaraq, hesab edirdilər ki, predmetdə, hadisədə heç bir şəraitdə və heç vaxt əks tərəflər, xassələr ola bilməz. Bu qanun hadisə və proseslərdə heç vaxt zidd tərəf və xassələrin olmasını inkar etmir, dialektik ziddiyyətləri aradan qaldırmır.

Eyniyyət və ziddiyyət qanunu kimi bu qanunun da obyektiv mənbəyini obyektiv gerçəklikdəki predmet və hadisələrin keyfiyyət müəyyənliliyi təşkil edir və bu müəyyənlilik predmetlərin dəyişməsi və inkişafı dövrünə qədər qalır. Aristotel bu qanunun mahiyyətindən danışarkən, haqlı olaraq qeyd edirdi ki, iki zidd üzv arasında aralıq heç bir şey yoxdur, başqa cür desək, eyni predmet haqqında bir-birilə ziddiyyət təşkil edən iki mülahizənin ikisi də yalan ola bilməz, bunlardan biri hökmən həqiqi olur. Bu qanunun fəaliyyətini yaxşı anlamaq üçün aşağıdakı iki uyuşmayan hökmü nəzərdən keçirək:

1. Göygöl dərinidir – Göygöl dayazdır;

2. Göygöl dərinidir – Göygöl qeyri-dərinidir.

Burada birinci cüt hökmlərin predikatında əks anlayışlar (dərin-dayaz) götürülür, ikincidə isə zidd anlayışlar (dərin-qeyri-dərin) nəzərdən keçirilir. Bunların arasında nəinki oxşarlıq, hətta fərq də vardır. Digər tərəfdən əkslikləri biri digərini inkar edir, lakin cins anlayışının həcmi istisna etmir. Eyni zamanda əks predikatı hökmlərin ikisi də eyni vaxtda həqiqi ola bilməz, lakin yalan olur, burada mümkün olan bütün variantlar aradan qaldırılmaz. Ola bilər ki, Göygöl nə çox dərin, nə də çox dayaz olsun, orta dərinliyə malik olsun, üçüncünü istisna qanunu burada fəaliyyət göstərmir. Zidd anlayışlara gəldikdə (dərin - qeyri-dərin), bunlar nəinki bir-birini inkar edir, lakin cins anlayışlarının həcmi də istisna edir, onda belə sual yaranır ki, buna oxşar predikatların hər ikisi eyni zamanda həqiqi ola bilərmi? Xeyr. Digər tərəfdən, üçüncünü istisna qanununda verilən hökmlərin ikisi də eyni vaxtda yalan ola bilməz, sadəcə olaraq, burada üçüncü verilmir, yoxdur, belə ki, göl dərin də, qeyri-dərin də ola bilər. Bunlardan biri doğrudur, bu qanuna uyğundur öz inikasını üçüncünü istisna qanununda tapır.

Bu qanunun təsir sahəsi də tamamilə genişdir. Ümumi formada demək olar ki, ziddiyyət qanunu fəaliyyət göstərmədiyi yerdə, üçüncünü istisna qanunu fəaliyyət göstərir. Ziddiyyət qanunu kimi, bu qanun da hökmlərin tətbiq olunması praktikasının ümumiləşdirilməsi nəticəsidir. Əgər ziddiyyət qanununda hökmlərin əlaqəsinin həqiqiliyindən söhbət gedirsə, üçüncüdə bu əlaqələrin yalanlığı ifadəsindən danışılır. Bu qanun zidd hökmlər (A-O, E-Y) arasındakı əlaqələrdə tətbiq olunur. Bu qanun əks hökmlər (A-E) arasında fəaliyyət göstərmir, lakin zidd hökmlər burada fəaliyyət göstərir, lakin onlar birlikdə həqiqi olmasa da, eyni vaxtda yalan olur.

Üçüncünü istisna qanunu bilavasitə əqli nəticənin də əsasını təşkil edir, hökmlər üzərində aparılan əməliyyatlarda tətbiq olunur.

Bu qanun əsasında təfəkkürdə baş verə biləcək səhvlərin qarşısını almaq məqsədilə bir sıra şərtlərə riayət etmək lazımdır:

1. eyni vaxtda, mənə və münasibətdə bir fərdi cisim haqqında söylənilən zidd mülahizələrdən ikisi də həqiqi ola bilməz. Məsələn, X. cinayət törətmişdir və X cinayət törətməmişdir. Burada üçüncü hökmü tapmaq mümkün deyil. Bu qanun iki variantdan (ya və yaxud prinsipi üzrə) birinin seçilməsini tələb edir (üçüncü verilməyib). Bu, onu ifadə edir ki, alternativ sualın həllində müəyyən cavabdan yayınmaq olmaz, aralıq, orta, üçüncü bir alternativ axtarmaq mümkünsüz bir işdir. Bu cinsdən olan alternativlərlə insan tez-tez qarşılaşır. Vaxtilə qədim Romada belə bir zərb-məsəl yaranmışdı «Aut Caesar, aut nihil» (hərfi mənada ya Sezar, ya da heç nə), bəzən də ümumiləşmiş mənada işlənir: hər şey, yaxud heç nə». Buna oxşar intellektual vəziyyəti U.Şekspir Hamletin dili ilə belə ifadə etmişdir: olum, ya ölüm. Yaxud birisi səni qonaqlığa çağıranda, fikirləşirsən ki, ya gedəcəm, ya da getməyəcəm. Belə hallarda bu variantlardan biri seçilir.

Müasir şəraitdə birmənalı çıxış yolu tələb edən alternativlərə tez-tez rast gəlirik. Buna aid dövrü mətbuatda gedən bir çox nümunələr gətirmək olar: ya hamının gücü ilə bütün aləm azad olacaqdır, yaxud da bütün sivilizasiya məhv olacaqdır; millət öz ərazi bütövlüyü uğrunda da ardıcıl mübarizə aparmalıdır, ya da biabırçı sülhə razı olmalıdır və s.

Çıxış yolu tapmaq tələbinin pozulması müxtəlif formalarda da aşkara çıxara bilərik. Bəzən sualın özü alternativsiz formalaşır. Antik dövrdən bizə gəlib çatan bir lətifəni nəzərdən keçirək: sən öz atanı döyməyi tərgitmişənmisən? Buna necə düzgün cavab vermək olar? Əgər desək ki, tərgitmişəm, bu, o deməkdir ki, döyürdüm. Əgər tərgitmişəm cavabı versəm, nəticə çıxır ki, döyməkdə davam edirsən. Burada üçüncü variant vardır: mən onu heç vaxt dyməmişəm və döymürəm. Bəzən də elə suallar olur ki, ona «ya», «və ya»

formulu ilə cavab vermək çətin olur. Məsələn, sən onu sevirsənmi? Əgər sual düzgün ifadə olunarsa, ona müəyyən cavab verməkdən uzaqlaşmaq, nə isə üçüncü bir alternativ axtarmaq səhvlərə gətirib çıxara bilər.

2. İki zidd fikirdən (birində nə isə iqrar olunan, digərində inkar olunan) ikisi də eyni vaxtda həqiqi ola bilməz. Məsələn, məlumdur ki, məhkəmənin qərarı ya bəraətverici, ya da ittihamedicidir. Əgər qərar ittihamedicidirsə, deməli, o, bəraətverici deyildir. Məhkəmə başqa bir bəraətverici-itihamedici qərar çıxara bilməz.

3. İki zidd hökmdən (A-O, yaxud E-Y arasında) birində bütöv predmetlər, digərində isə predmetlər, hadisələr haqqında nə isə iqrar olunursa, digərində isə predmetlər, hadisələr haqqında eyni xassə, əlamət qismən inkar olunursa, bunların hər ikisi doğru və yalan ola bilməz. Məsələn, bütün iqtisadi obyektlər xüsusi mülkiyyətlə əlaqəlidir və bəzi iqtisadi obyektlər xüsusi mülkiyyətlə əlaqəli deyil və yaxud bütün cinayət işləri hüquqi qanun pozuntusudur və bəzi cinayət işləri hüquqi qanun pozuntusu deyil. Əgər bu hökmlərdən biri doğrudursa, digəri hökmən yalan olacaqdır, başqa cür ola bilməz.

4. İki zidd mülahizədən bütün predmetlər, hadisələr sinfinə nisbətdə nəsə inkar olunursa, həmin xassə, əlamət eyni sinfin predmet və hadisələrinə qismən aid edilirsə, bunlardan biri həqiqi, digəri yalan olacaqdır. Məsələn, heç bir cinayət qanunauyğun hərəkət deyil və bəzi cinayətlər qanunauyğun işdir. Bunlardan biri doğrudur, digəri yalan, üçüncü verilməyib. Hüquqşünas işi «ya», «və ya» formulları ilə həll edir. Bu fakt ya müəyyən olunub, ya da olunmayıb. Müttəhim ya təqsirkardır, ya təqsirkar deyil.

Ziddiyyət qanunu kimi, bu qanun da predmet və hadisələrin dəyişmə və inkişafını bir haldan digər hala keçmələrini inkar etmir. Bu qanun gerçəkliyin dərkində məntiqi ziddiyyətlərə yol verməməyi tələb edir. A və qeyri-A

arasındakı (bir mərhələdən digərinə keçdikdə) nəticənin müəyyənliyi məqsədlə onlar arasında şərti sədd çəkməyi ehtiva edir. Bu qanun obyektiv gerçəkliyin ziddiyyətlərini nəzərdən keçirmir, onları inkar da etmir, bir-birinə zidd olan iki hökmün, eyni zamanda həqiqiliyinin, yaxud yalanlığının qəbul olunmasına yol vermir. Bunun isə hüquqşünasın nəzəri və praktiki fəaliyyətində mühüm əhəmiyyəti vardır. «Ya və ya» prinsipi mahiyyətə bütün hüquqi praktikanın əsasını təşkil edir. Hələ vaxtilə Afina məhkəməsində hakimlərin iki dəfə səs verməsi müəyyən olunmuşdur:

1. günahkarlığın, yaxud günahsızlığın müəyyən olunması;
2. cəzanın həddi (dərəcəsi).

Cinayət işlərinin nəzərdən keçirilməsində bununla daha dəqiqliyə nail olunmuşdur. Hazırki dövrdə məhkəmələr daim bu cür alternativlərlə qarşılaşırlar ki, şübhəli adam cinayət baş verən yerdə olub, yaxud olmayıb. Bu adam özünü günahkar sayır, ya saymır, mühakimə olunan bu işdə özünü günahkar hesab edir, ya etmir, məhkəmənin qərarı düzgündürmü, yaxud yalandırmı və s. kimi çoxlu nümunələr gətirmək olar.

Vətəndaş işlərində də buna oxşar alternativlərə çox rast gəlirik. Məsələn, məhkəmədə atalıq məsuliyyətindən imtina edən adamı götürək, əgər o, yenicə doğulmuş uşaqdan imtina etsə ki, onun deyil, onda məhkəmə tibbi ekspertiza təşkil edə bilər. Bu vaxt ekspert ya uşağın həmin adamdan olduğunu təsdiq edir, ya da bunu inkar edir. Doğrudur, buna bənzər nəticələr məhkəmədə sübut kimi götürülsə də, digər faktlar da olmalıdır.

Qanunvericilik praktikasında alternativ hallardan çox istifadə olunur. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclaslarını nəzərdən keçirək. Hər hansı bir məsələnin müzakirəsində qeyd olunur ki, yetərsay varsa, iclas keçirmək olar, yoxdursa, keçirmək olmaz, yaxud səsvermənin nəticəsində iqrar edilir ki, ya qərar qəbul olundu, ya da qərar qəbul olunmadı və s. kimi çoxlu nümunələr gətirmək mümkündür, biz bununla kifayətlənirik.

Kafi əsas qanunu

Formal-məntiqi qanunlar içərisində bu qanun da mühüm yer tutur və digər qanunlarla sıx əlaqədədir, onunla dialektik vəhdət təşkil edir. Əgər fikir müəyyənlik xasəsinə (eyniyyət qanununda olduğu kimi) malikdirsə, bu, onun digər fikirlərlə qarşılıqlı əlaqəsində həqiqi, yaxud yalan olmasının müəyyənləşməsinə imkan verir, bu o, deməkdir ki, fikirdə məntiqi ziddiyyətlərə yol verilməməlidir. Fikrin həqiqiliyi, yaxud yalanlığının müəyyən olunması ona uyğun gələn əsaslandırmadan kənarında baş verə bilməz. Buradan da kafi əsas qanununun fəaliyyəti meydana gəlir. Bu qanunda müəyyənliklə, ardıcılıqla və ziddiyyətsizliklə yanaşı, təfəkkürün əsaslığı, sübutolunanlığı xassəsi də beynimizdə ifadə olunur.

Kafi əsas qanununun mahiyyəti belədir: hər cür fikir o vaxt həqiqi hesab olunur ki, onun kafi əsası olsun, əsaslandırılı bilinsin.

Bu qanunu belə formulə etmək olar:

A vardır, ona görə ki, B vardır. Burada A – məntiqi nəticəni, B - məntiqi əsası bildirir. Bu qanun bizi əhatə edən gerçəklikdəki predmet və hadisələr arasında mövcud olan ən ümumi qarşılıqlı əlaqələri əks etdirir. Gerçəklikdəki predmet və hadisələr bir-birilə elə formada əlaqəlidir ki, bir qism biliklər ondan irəli gələn digər biliklər üçün əsas olur. Məsələn, biz harada tüstü görsək, o dəqiqə nəticə çıxarıyıq ki, burada yanğın mənbəyi vardır. Buna görə də bu və digər müddəanın həqiqiliyini digər fikirlərin köməkliyi ilə əsaslandıraraq, bu müddəalarda inikas olunan predmetlərin özlərinin obyektiv əlaqələrinə isnad edirik. Bu qanun dərkedici təfəkkürün sübutluluğunun əsasını təşkil edir. Kafi əsas odur ki, praktikada həqiqiliyi yoxlanılmış və qəbul olunmuş hökmlərdən digər fikirlərin zərurətlə çıxarılmasıdır. Kafi əsas kimi insan həmişə faktlara, aksiomlara, qanunlara, elmdə həqiqiliyi yoxlanmış tərif və teoremlərə əsaslanır.

Bu qanun çox vaxt qısaca belə ifadə olunur: hər cür sübut olunmuş fikrin kafi əsası vardır. Fikrin əsaslılığı və sübutluluğundan kənarında heç bir elmi nəzəriyyənin inkişafından, ümumiyyətlə, fikir mübadiləsindən danışmaq olmaz. Məntiqi sübut prosesinin özü isə təfəkkürün qayda və qanunları əsasında həyata keçirilir. Bu qayda və qanunların sistemə salınması heç də insan əqlinin quraşdırması deyil, subyektin praktiki fəaliyyətinin gedişində, gerçəkliyin dərindən dərk etməsində meydana gəlmişdir ki, bunun da obyektiv əsası vardır.

Məntiqi sübut, məntiq qanunları və qaydaları əsasında nəzəri mühakimə prosesində fikirlərin düzgün ifadəsi və əlaqəsidir. Fikirlərin əlaqəsi gerçəklikdəki predmet və hadisələr arasındakı real əlaqə və münasibətlərin şüurumuzda inikasidir. Buna görə də hadisələrin ən ümumi əlaqələrini, onların qarşılıqlı asılılığını öyrənməyin idrak prosesində vacib əhəmiyyəti vardır, belə olmasaydı, insan ətraf aləmi dərk edə bilməzdi. İnsan bilavasitə qavradığı əlaqə və münasibətlərlə heç vaxt kifayətlənə bilməz, birbaşa qavraya bilmədiyimiz əlaqələri, hadisələri də öyrənə bilir. İnsan birbaşa Günəş və ulduzları qavraya bilmir, istiliyini ölçmək mümkün olmur, lakin onların buraxdığı işıq şüalarını spektrial analizlə köməyi ilə öyrənir. İnsan cansız materiyadan canlı materiyaya keçid proseslərini də bilavasitə qavraya bilməsə də, elm başqa hadisələrin köməyi ilə bu çətin və mürəkkəb prosesləri öyrənə bilir, bu o, deməkdir ki, bizi əhatə edən aləmdə hər bir şey dəyişdiyinə və inkişaf etdiyinə görə, öz aralarındakı qarşılıqlı təsir prosesində olan predmet və hadisələrin digərlərində əsası vardır. Bir çox predmetlərin digərlərindən obyektiv mövcud olan universal asılılığı təfəkkürümüzdə kafi əsas qanununun meydana gəlməsi və fəaliyyətinin ilkin şərtidir. Bu qanun birinci dəfə Q.Leybnits tərəfindən kəşf olunmuşdur. O, yazırdı ki, heç bir hadisə kafi əsası olmadan həqiqi, yaxud yalan ola bilməz. Nə üçün məsələ bu cür durur, başqa cür yox? O, bu

qanunu bütün təcrübi həqiqətlərin əsas prinsipi hesab edirdi. Yunan alimlərindən Levkippp və Demokrit bu qanunun formulunu verməklə, bütün hadisələrdə səbəb və nəticə əlaqələrinin olduğunu qeyd edirdilər. Təbiət və cəmiyyətdə hər bir fakt, hadisə digərləri ilə bağlıdır, bu onu ifadə edir ki, kainatda və sosial həyatda səbəbsiz heç bir hadisə və proses yoxdur. Q.Leybnits əsasın kafiliyini başlıca olaraq, mexaniki fəaliyyət üsulu kimi götürülən səbəbiyyətə qarşı qoyurdu. İnsan fəaliyyətini, təbiət və tarixin inkişafını irəlicədən müəyyən edilmiş mexaniki səbəblərlə izah etmək yanlış fikirdir. Doğrudur, Leybnits də bu qanunu yanlış olaraq varlıq və idrakın universal səbəbiyyət qanunu kimi verir və bunu ancaq təfəkkürə tətbiq etdikdə, onun aşağıdakı formulunu vermək olar: heç bir hökm kafi əsası olmadan, həqiqət kimi qəbul oluna bilməz. Buradan da bu qanunun adı irəli gəlir. Kafi əsas dedikdə, verilmiş hökmdən məntiqi zərurətlə alınan faktiki və nəzəri əsas nəzərdə tutulur, A doğrudur, ona görə ki, onun B kafi əsası vardır. Kafi əsas qanunu gerçəklikdəki predmet və hadisələr arasındakı səbəbiyyət əlaqələrinin təfəkkürümüzdə inikasıdır, bu əlaqələr obyektiv xarakter daşıyır və bu əslində, səbəb və nəticə əlaqələridir. Gerçəklikdə baş verən hər bir hadisə zəruri olaraq digər hadisəni doğurur, bunlar isə səbəb-nəticə əlaqələrini əks etdirir. Hər cür nəticənin öz səbəbi vardır, hər bir səbəb də konkret nəticəni doğurur. Səbəbsiz heç bir hadisə yoxdur. Təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələr özündən əvvəlki hadisələrin inkişafı ilə hazırlanır. Bu baxımdan təfəkkürün bütün qanunları gerçəkliyin özündən çıxarılır, bu da onu ifadə edir ki, gerçəkliyin özü məntiqidir, sistemlidir, sübut ediləndir. Maddi gerçəkliyin bütün predmet və hadisələri bir-birilə əlaqədardır, müəyyən səbəblər nəticəsində meydana gəlir və inkişaf edir. Elmlərin əsas məqsədi də hadisələr arasındakı səbəb asılılığını aşkara çıxarmaq və dərk etməkdir. Burada iki cür əsasdan söhbət gedə bilər:

1. real əsas;
2. məntiqi əsas.

Real əsas hadisəni, prosesi doğuran səbəbdir, məntiqi əsas isə fikirlərimizi əsaslandırmaq məqsədilə gətirilən yeni hökmlərdir. Məsələn, həyətdə su donmuşdur hökmünün doğruluğu üçün təbiətdə atmosfer dəyişmişdir fikrini gətiririk, bu birinci hökm üçün kafi əsas hesab olunur. Burada real əsas məntiqi əsasa, məntiqi əsas isə real əsasa çevrilə bilər. Lakin heç vaxt məntiqi əsasla məntiqi nəticəni səbəb-nəticə əlaqələri ilə eyniləşdirmək olmaz. Məsələn, yağış yağmışdır (səbəb), evin tavanı nəm olmuşdur (nəticə). Lakin, real səbəbin təfəkkürdə inikası məntiqi nəticə, real səbəb isə məntiqi əsas kimi meydana gəlir. Və biz pəncərədən çölü müşahidə edərkən, belə mühakimə yürüdürük ki, tavanın nəm olması məntiqi əsasdır, yağışın yağması məntiqi nəticədir.

Məntiqi əsasla məntiqi nəticə arasındakı əlaqəni implikasiyanın köməyi ilə belə ifadə etmək olar: $m \rightarrow r$. M – məntiqi əsası, r isə məntiqi nəticəni bildirir. Hər şeyin kafi əsas vardır.

Burada bir məqama da diqqət yetirmək olar. Real səbəb və nəticə əlaqələrinin təfəkkürdə məntiqi əlaqəsinə müxtəlif hökmlərin şüurda adi inikas prosesi kimi yanaşmaq yanlış baxışdır, çünki məntiqi əsas real səbəblərə uyğun gələ də bilər, gəlməyə də. Məsələn, deyək ki, naqıl parçasında maqnit sahəsi əmələ gəlib. Çünki ondan elektrik cərəyanı keçmişdir. Maqnit sahəsinin yaranmasının səbəbi elektrik cərəyanındadır. Bu hökmdə məntiqi əsas real əsas, yəni hadisənin səbəb kimi meydana çıxır. Lakin, səbəb və nəticə əlaqələrini məntiqi əsas və məntiqi nəticə ilə tam mənada eyniləşdirmək olmaz. Məsələn, bayırda su donmuşdur hökmünü əsaslandırmaq məqsədilə şaxta olmuşdur fikrini məntiqi əsas kimi gətiririk. Lakin, suyun donması və şaxtanın olmasının real səbəb (real əsası) təbiətdə atmosfer təzyiqinin dəyişməsidir. Məntiqi səbəb

və məntiqi nəticə əlaqələrini hadisələrin obyektiv surətdə mövcud olan real səbəblərindən fərqləndirmək lazımdır.

Düzgün məntiqi nəticələrin çıxarılmasında kafi əsas qanunundan irəli gələn müəyyən şərtləri gözləmək vacib məsələdir. Bu qanunun tələblərindən biri ondadır ki, hər cür fikir əsaslandırılmalı və sübut olunmalıdır. Bu xassələrə riayət etmək hər bir alimin, tədqiqatçının ən ümdə vəzifəsidir. İkincisi, hər bir müddəə o vaxt həqiqi və məntiqi hesab olunur ki, onun kafi əsası olsun, gerçəkliyi olduğu kimi əks etdirməsin. Bu keyfiyyət elmi-nəzəri təfəkkürü qeyri-elmi, primitiv, dini təfəkkürdən fərqləndirir. Din öz həqiqətlərini faktlarla sübut edə bilmir, dini müddəalara kor-koranə tələb edir. Bu qanun konkret fikri, mülahizəni əsaslandırmaq məqsədilə gətirilən dəlillərin həqiqiliyini aşkara çıxarmasa da, belə bir ümumi tələbi ifadə edir ki, hər cür mülahizənin hökmən müəyyən əsası vardır. Elmi həqiqətlərin konkret surətdə əsaslandırılması təbiətşünaslıq və ictimai elmlərin xüsusi məsələsidir ki, bu da gerçəkliyin hərtərəfli təhlili əsasında həyata keçirilir. Üçüncüsü, bu qanun təfəkkür prosesində bir-birilə əlaqəli olmayan, biri digərini əsaslandırmayan, dolaşlıq və məntiqsiz fikirlərin aradan qaldırılmasını tələb edir. Bu tələblərin insanın praktik fəaliyyətində və elmi nəzəriyyələrin inkişafında mühüm idraki və metodoloji əhəmiyyəti vardır, bunsuz elmi müddəaların inkişafından danışmaq müşkül məsələdir. Dördüncüsü, təfəkkürün məntiqi qanunlarını qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Bəzən tarixi hadisələrdə də bu cür uyğunluğa, oxşarlığa təsadüf edirik. ABŞ prezidentlərindən olan A.Linkoln 1860-cı ildə hakimiyyətə gəlmiş, cümə günündə qəflətən açılmış güllə ilə qətlə yetirilmiş, onun yerinə demokratlar partiyasından olan ABŞ senatoru və 1808-ci ildə anadan olmuş I Conson gəlmişdir. Bu hadisədən 100 il keçdikdən sonra R.Kennedi (1960-cı il) hakimiyyətə gəlir, onun yerinə 1908-ci ildə anadan olmuş demokratlar partiyasının üzvü, senator II Conson

prezidentliyə gəlir. Bu hadisələrin arasında 100 il fərq vardır. Bəzən güman edirlər ki, bu hadisələr hər 100 ildən bir təkrar olunacaq. Buradan qəti nəticə çıxarmaq olmaz, bu cür uyğunluğun nəticə çıxarılmasında heç bir kafi əsas yoxdur, bu hadisələr arasında bəlkə də gizli bir qanunauyğunluq tapmaq mümkündür, çünki təsadüfi hadisələrin özündə zərurətin ünsürlərinə rast gəlmək olur. Təsadüf zərurətin təzahür formasıdır, təsadüflərin kəsişdiyi nöqtədə zərurəti aşkara çıxarmaq ciddi elmi-nəzəri tədqiqatla bağlıdır. Fikrin məntiqi formalarının yaranmasında, mühakimə prosesinin qurulmasında və ondan istifadə olunmasında məntiqi qanunların tətbiqinin mühüm qneseoloji və metodoloji əhəmiyyəti vardır.

Kafi əsas qanununun fəaliyyət sferası genişdir. Bu qanun əqli nəticələrdə və sübut prosesində də tətbiq olunur. Hər cür həqiqi fikri o vaxt əsaslandırılmış hesab etmək olar ki, onun kafi əsası olsun. Biz hər cür fikrin əsaslandırılmasında inama, dini müddəalara yox, gerçək faktlara və əvvəllər sübut olunmuş müddəalara əsaslanmalıyıq. Bu qanun əlaqəsiz, sübut olunmamış mühakimənin əleyhinə yönəldilmişdir. Aydınır ki, boş, nəzəri cəhətdən əsaslandırılmamış, əlaqəsiz hökmlərdən gerçək nəticələr almaq qeyri-mümkündür. Bu qanun hər cür ehkamın, boş inamların, xürafat və mövhumatçılığın düşmənidir. Bu qanunun tələblərinin pozulması ilə əlaqəli olan mühüm məntiqi səhv «nəticə çıxır» adlanır. Müqəddimələrdə nəticə, tezislə, əsas dəlillərlə yekun biliyi arasında kifayət qədər məntiqi əlaqələr olmadıqda, bu cür səhvlər aşkara çıxarılır. Belə səhvlərə biz N.Qoqolun «Müfəttiş» əsərində Bobçinski və Dobçinskinin söhbətlərində də rast gəlirik. İnsanın praktik fəaliyyətində də bu qanunun tələblərinə riayət etməyin vacib əhəmiyyəti vardır. Məşhur rus sosioloqu P.Sorokin vaxtilə dünyada sosializm quruculuğunda insanların əməli fəaliyyətində yol verilən bu cür səhvlər və təhriflər əleyhinə ciddi mübarizə aparmışdır.

Sual 5. Cavabların növləri.

Biz əvvəlki mövzularda fikir sual, fikri ifadə edən sual cümlələri, hökmlər haqqında müəyyən informasiya vermişik. Lakin sual və cavabların idrak prosesində əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu barədə konkret təhlil verməyi zəruri hesab edirəm. bu məsələnin təhlilin vacibliyi onunla bağlıdır ki, əslində sual və cavabların vasitəsilə gerçəklikdə baş vermiş müxtəlif hadisələr barəsində yeni biliklər alınır, problemin həlli yolları araşdırılır.

Elmi və praktiki biliklərin inkişafı əvvəlcə müəyyən olunmuş biliklərdən məzmunca daha dəqiq və daha dolğun yeni hökmlərə keçir. Məzmunca zəngin, dəqiq biliklərə keçid prosesi özündə aşağıdakı mərhələlərin ardıcılığını ifadə edir:

- 1) sualın qoyuluşu;
- 2) müəyyən sahələrdə yeni informasiyaların axtarışı;
- 3) tərtib olunmuş sualların cavabının qurulması.

Sual-sual cümləsində ifadə olunan çıxış, yaxud əsas biliyin dəqiqləşdirilməsinə, yaxud tamamlanmasına yönəldilmiş fikirdir. Elmi ədəbiyyatda bəzən “sual” və “problem” terminlərini eyniləşdirirlər. Bunlar arasında yaxınlıq, oxşarlıq olsa da, onları tam mənada eyniləşdirmək məntiqi səhvdir. Əslində elmi-tədqiqat işləri biri digərini əvəz edən problemlər silsiləsidir. Problem isə biliyin forması olaraq əvvəlki biliklərdən yenisinə keçid formasıdır. Bəzən “problem” məfhumuna qazanılmış biliklərin sistemi kimi yanaşırlar. Əslində problem predmetin varlığı haqqında sistemləşdirilmiş və sistemləşdirilmiş bilik arasında bir həlqəni təşkil edir.

Problem elmi idrakın zəruri momenti olmaqla, elmdə səthi biliklərdən yeni biliyə keçid mərhələsidir. Buradan aydın olur ki, problem müəyyən sahələrdə qarşıya çıxan və cavabı gözlənilən elə suallardır ki, həmin dəqiqədə ona cavab vermək

mümkün olmur, mövcud biliklərimiz kifayət etmir. Problemin həllində hipotezlərdən, fərziyyələrdən istifadə olunur, sual isə onun ifadə formasıdır.

Elektron hesablama maşınlarının, kompyuterlərinin, insan intellektini əvəz edən mürəkkəb kibernetik qurğuların yeni növlərinin yarandığı bir dövrdə sualların və problemin düzgün və aydın tərtib olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Predmeti və hadisələrin dərkində sualsız keçinmək mümkün deyildir. Bu o deməkdir ki, sual birdən-birə və əsassız yaranmır.

İnsan müəyyən çətinliklər qarşısında qaldıqda, həlli bilinməyən məsələlərlə qarşılaşdıqda çoxlu suallar meydana çıxır. Bu suallar isə yeni biliklərin alınmasının başlanğıcıdır. Buna görə də sual fikrin elə bir məntiqi formasıdır ki, özündə:

1. İlk informasiyalarının alınmasını.
2. Bu informasiyaların azlığını.
3. Bunların vasitəsilə yeni biliklərin çıxarılmasını ifadə edir.

Problemin yaranmasına gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, problem mücərrəd, mürəkkəb həlli bəlli olmayan faktlardan irəli gəlir. Mövcud olan problem faktlar üzərində kifayət qədər tədqiqatlar keçiriləndən sonra, növbəti mərhələ başlayır yəni nəzəriyyənin yaranması, yekunda isə empirik tədqiqatlar vasitəsilə nəzəriyyə tam təsdiqlənir. Problemin qoyuluşu və həlli biliyin vəhdət təşkil etdiyi iki inkişaf mərhələsidir.

Hər bir məsələnin, sualın idrakı və kommunikativ funksiyası vardır. İdrak funksiyası şüuru, təfəkkürü, pozitiv bilikləri özündə təmsil edir. Kommunikativ funksiyası onu tələb edir ki, hökmən məsələnin, sualın müzakirəsi zamanı qarşılıqlı ünsiyyətin olması ən zəruri, vacib məqamlardan biridir.

1. Bəs onda cavab nədir?

Cavab-qoyulan suala uyğun olaraq biliyi dəqiqləşdirən və tamamlayan yeni hökmdür. Verilmiş suallara cavab

axtararkən insan empirik və nəzəri biliklərin konkret sahələrinə müraciət edir. Şüurlu insan qarşısına qoyduğu suallara cavab tapmaqla kifayətlənmir. Ona görə ki, elmin inkişafı ilə əlaqədar yeni-yeni suallar, problemlər meydana çıxır.

İnduktiv metodunun banisi Frensis Bekon demişdi: “Biz üzümüzü təbiətə çevirməliyik, təbiətə suallar verməyi bacarmalıyıq”.

Sosiologiyada, politologiyada, hüquqşünaslıqda, tibbdə, biologiyada və digər sahələrdə də bu yolla şüurlu bəşəriyyət biliklər sistemi yaradır. Sual-cavab formasının istintaq və məhkəmə prosesində xüsusi rolu vardır. İstintaq işlərində, yaxud məhkəmədə cavabların axtarışı zamanı sorğulardan, eksperimentdən, kriminalistik tədqiqatlardan geniş istifadə olunur.

Sual-cavab forması istintaq, məhkəmənin əsas istiqamətini, mühüm mövqe və hədudlarını müəyyən edən prosessual-hüquqi alqoritm kimi çıxış edir. Məhkəmə məsləhət otağında hökmün verilməsində bir çox məsələləri həll edərkən prosessual-hüquqi alqoritmlərdən dəqiq istifadə olunur. Sualların məntiqi təhlilini edən zaman hökmən sualların növlərini də təhlil etmək vacibdir.

Hər bir sualı onun:

- 1) semantikasına (mənasına);
- 2) funksiyalarına;
- 3) strukturuna;
- 4) müzakirə olunan mövzuya münasibətinə görə növlərə ayırmaq olar.

Hökməldən fərqli olaraq sual özündə iqrarlıq və inkarlıq məqamını ehtiva etmir. Buna görə də sualda həqiqilik, yaxud yalanlıq haqqında söhbət getmir. Sual tərtib olunduğu zaman bazis biliyinə əsaslanır. Suallar öz növbəsində düzgün ifadə olunan və düzgün ifadə olunmayan suallara bölünür. Düzgün ifadə olunan suallar aşağıdakılardır.

- 1) Qlobal problemlər hansılardır?

- 2) Azərbaycan hal-hazırda hansı beynəlxalq qurumların üzvüdür?
- 3) Demografik partlayışın və tənəzzülün səbəbləri nədir?
- 4) Antarktikada temperaturun aşağı düşməsinin səbəbi nə ilə bağlıdır?

Düzgün ifadə olunmayan suallara bir neçə nümunə gətirmək olar?

Uçan boşqablarda hansı enerji növlərindən istifadə olunur? Bu sualı düzgün ifadə olunmayan sual kimi qiymətləndirmək olar. Ona görə ki, hələ ki, bu boşqabların olub-olmaması elmə tam mənada aydın deyildir.

Açıq etiraf edək ki, bəzən sensasiya xətrinə mətbuatda, televiziya və s. kütləvi informasiya vasitələrində bununla bağlı məlumatlar yayılır. Atlantik okeanı üzərindəki körpü və vaxt salınmışdır? Himalay dağlarında görən neçə nəfər qar adamı yaşayır? Adı çəkilən sualların hamısı düzgün ifadə olunmayan suallardır.

Buna görə də sualların düzgün ifadə olunmasında aşağıdakı şərtləri gözləmək vacibdir:

1. Suallar dəqiq ifadə olunmalıdır.
2. Müərkəb sualların yerinə alternativ suallardan istifadə etmək məqsədəmüvafiqdir.
3. Sual tərtib olunduğu zaman nisbətən sadə cümlələrdən və hökmlərdən istifadə etmək məqsədəmüvafiqdir.

Əgər verilmiş sual düzgün deyilsə, cavab verən adamı qəsdən dolaşdırmaq məqsədilə ondan istifadə olunursa, onda belə sual şübhəli, yaxud “fitnəkarlıq” kimi qiymətləndirilir.

2. Sualların funksiyaları.

Suallar idrakı funksiyasına görə iki əsas növə:

- 1) dəqiqləşdirici;
- 2) tamalayıcı, yaxud nədir sualları.

Dəqiqləşdirici sualların səciyyəvi xüsusiyyəti onunla bağlıdır ki, onlar mi, mı, mü şəkilçilərlə yekunlaşır. Dəqiqləşdirici sual onda ifadə olunan hökmün həqiqiliyini aşkara çıxarmağa yönəldilir. Məsələn: “Doğrudurmu ki, Həmid məntiqdən saatların artırılmasının əleyhinədir?”

“Türkiyə NATO-nun üzvüdülmü?”

“Doğrudurmu ki, Simens qardaşları Gədəbəy mis əritmə zavodunda külli miqdarda qızıl aparmışdır?” və s.

Azərbaycan dilində bu qəbildən olan suallar “mi”, “mı”, “mu”, “mi” şəkilçilərilə ifadə olunur və burada iki alternativdən biri “hə”, “yox” seçilir. Bunlara qapalı yaxud alternativ suallar da deyilir.

Tamamlayıcı suallar.

Tədqiq olunan hadisələrdə yeni xassələrin aşkara çıxarılmasına yönəldilmiş sual isə tamamlayıcı sual adlanır. Məsələn, “Əsrin müqaviləsi nə vaxt və harada bağlanmışdır?”.

“SSRİ nə vaxt dağıldı?”

“Tehran konfransı nə vaxt olmuşdur və orada hansı məsələyə baxılmışdır?” və s.

Tamamlayıcı sualların qrammatik əlaməti cümlədə kim, nə, harada, necə və s. kimi sual sözlərinin olmasıdır. Bu sözlər vasitəsilə tədqiq olunan obyekt haqqında əlavə informasiya alınır.

3. Sualların strukturu.

Sual öz tərkibinə görə sadə, yaxud mürəkkəb ola bilər:

1) Sadə sual.

Tərkibinə başqa bir sualı daxil etməyən suallar sadə suallar adlanır.

Məsələn:

Saat neçədir?

Adın nədir?

Qapını açmısan?

2) Mürəkkəb suallar

Məntiqi bağlayıcılarla birləşdirilən digər sualların tərkib hissələrini özünə daxil edən suallar mürəkkəb adlanır, yəni bunun tərkibində bir yox, bir neçə sual olur. Məntiqi bağlayıcıların növündən asılı olaraq mürəkkəb suallar:

- a) birləşdirici (konyuktiv);
- b) təqsimi (dizyunktiv);
- c) qarışıq (birləşdirici-təqsimi) formada ola bilər.

Bunların ayrıca qısa konkret şərhini vermək vacibdir.

a) Birləşdirici sual – iki və daha çox sadə sualların “və” bağlayıcısı ilə əlaqəsidir.

İki və daha çox hökmün həqiqiliyini izah edən suallara mürəkkəb suallar deyilir. Məsələn: XX əsrin sonunada harada nə vaxt “Əsrin müqaviləsi” bağlanmışdır? Türkmənçay və Gülüstan müqavilələri harada və neçənci ildə imzalanmışdır? Yer kürəsinin yaranması və inkişafı prosesi nə vaxt baş vermişdi?

b) Təqsimi (ayrıcı) sual iki və daha çox sadə sualların “və yaxud” bağlayıcısı ilə əlaqəsidir.

Məsələn: doğrudurmu ki, bu xeyirxah işə Yusif və yaxud Həmidir mane olan?

Birinci Pyotr Poltava döyüşündə isveçləri, yaxud polyakları darmadağın etdi.

c) Qarışıq sual – bu konyuktiv və təqsimi sualların birləşməsidir. Yəni qarışıq suallarda “və” “və yaxud” bağlayıcılardan istifadə olunur. Məsələn: Bu işdə cinayət tərkibi və ya hansısa hüquqpozma vardırımı və yaxud hansı hüquq norması əsasında nəzərdən keçirilə bilər.

4. Müzakirə olunan mövzuya münasibət.

Müzakirə prosesində elmdə, siyasətdə, məhkəmə prosesində, yaxud praktik söhbətlərdə mübahisəli problemlərin, sualların iki növünü:

- 1) müzakirə olunan mövzunun mahiyyətinə aid;
- 2) mövzunun mahiyyətinə münasibətdə aid olmayan suallar növlərini qeyd etmək olar.

Müzakirə olunan mövzunun mahiyyətinə aid olan sual-müzakirə olunan mövzu ilə bağlı olan bilavasitə, yaxud dolayısı ilə verilən fikrin sorgusudur ki, bu cavab çıxış biliyini ya dəqiqləşdirir, ya da tamamlayır. Hər cür informasiya ünsiyyətində belə sualların verilməsi yaxşı haldır və qanunauyğundur. Belə suallar formal səciyyə daşmır. Əksinə müzakirə olunan problemin pozitiv istiqamətdə təhlili üçün yönəldilmiş bir prosesdir. Məsələn: Yaxın Şərq dövlətlərində vətəndaş müharibələri daima genişlənir. Bu fikrə aid sual tərtib edək, bu sualı müzakirə olunan mövzunun mahiyyətinə aid sual kimi qiymətləndirmək olar, yəni mübahisəli probleminin suallarının I növü.

Yaxın Şərq dövlətlərində vətəndaş müharibələrinin genişlənməsində hansı qüvvələrin marağı var? Müasir gənclərin klassik, incəsənətə, ədəbiyyata marağı daima azalır. Müzakirə olunan mövzunun mahiyyətinə aid sual tərtib etmək. Müasir gənclərin klassik incəsənətə, ədəbiyyata marağının azalmasının səbəbi nə ilə bağlıdır?

İndi isə biz II növü yəni, mövzunun mahiyyətinə münasibətində aid olmayan sualları təhlil edək. Adətən belə suallar müzakirəyə qoyulmuş problemlə ancaq zahirən bağlı olur.

Belə suallar adətən diskussiya formasında aparılır. Aydınadır ki, mövzudan kənar sualların müzakirəsi nəticədə heç nə ilə nəticələnmir. Həqiqət isə kənarda qalır. Qlobal problemlər mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biridir. İndi isə biz mövzunun mahiyyətinə aid olmayan sual təqdim edək.

Dünya və olimpiya çempionatlarının keçirilməsi qlobal problemlərin həllində rolu varmı? Heyvanların və quşların miqrasiyası qlobal problemlərin həlinə təsir edirmi?

Beləliklə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məntiqli səhvlərə yol verməmək üçün ən əsas düzgün suallar vermək vacibdir. Ona görə ki, düzgün tərtib olunmayan sualdan düzgün

də nəticə çıxartmaq mümkün deyil. Buna görə də sualın tərtibatı zamanı sualın: 1) semantikasına (yəni mənasına); 2) funksiyalarına; 3) strukturuna; 4) müzakirə olunan mövzuya münasibətinə görə növlərə ayırmaq olar.

Hər hansı bir sualın idrakı funksiyası onunla bağlıdır ki, mövcud olan suala hər hansı bir pozitiv elmi cavab verilsin.

Cavab öz növbəsində məzmun və quruluşa qoyulan suala uyğun qurulmalıdır. Yəni, cavab mahiyyətə verilmiş suala uyğun olmalıdır, düzgün qiymətləndirilməlidir, yeni informasiyanı özündə əks etdirməlidir. əgər sualın tərkibində məzmunca əlaqəli olmayan fikirlər gətirilirsə, belə bir vəziyyət sualın tərkibində mövcud olan problemin həll olunması ilə nəticələcək. Yəni, sual tam aydın və dəqiq qoyulmuyubsa ondan tam dəqiq cavab da almaq mümkün deyil. Nəticə isə yalnız olacaqdır.

Cavablar özləri də müxtəlifdir, buna görə də onları şərti olaraq beş növə bölmək olar:

- 1) həqiqi və yalan;
- 2) birbaşa və dolay;
- 3) qısa və geniş;
- 4) tam və yarımqıq;
- 5) dəqiq (məyən) və dəqiq olmayan (qeyri-məyən).

1. Həqiqi və yalan cavablar.

Gerçəklikdə predmeti və hadisələrə münasibətdə suallar həqiqi və yalan olur. Cavab o vaxt həqiqi olur ki, onda əks olunan fikir düzgün olsun. Yaxudda gerçəkliyi adekvat (doğru) əks etdirsin. Əgər cavabda fikir yalan ifadələrlə əks olunursa. Yaxud gerçəklikdəki predmeti və hadisələri həqiqətə uyğun əks etdirmirsə, onda bu cür cavab yalandır. Məsələn: teoloji, metafizik, mifoloji, sxolastik biliklər müasir elmi nailiyyətlərinin əsasını təşkil edir.

2. Birbaşa (düzünə) və dolay cavablar.

Birbaşa (düzünə) cavablarda axtarılan informasiya müstəqil verilir, burada əlavə məlumatlardan və mühakimələrdən istifadə olunmur. Məsələn: İkinci dünya müharibəsi nə vaxt qurtardı: dedikdə onun bilavasitə cavabı belədir. İkinci dünya müharibəsi 1945-ci ildə qurtarmışdır. Və yaxud “Varşava müqaviləsi qüvvədə qalır mı” sualının birbaşa cavabı belədir. “Yox, artıq Varşava müqaviləsi öz qüvvəsini itirmişdir”. Dolayı cavab isə daha geniş sahədən alınır, burada cavabın axtarış sahəsi nəticə çıxartmaq yolu ilə lazımı informasiyanın nəticə yolu ilə alınmasıdır.

Məsələn: “Rus-yapon müharibəsi hansı ildə qurtardı?” sualın dolayı cavabı belədir: “Rus-yapon müharibəsi birinci rus inqilabından bir il əvvəl qurtarmışdır. “Əsrin müqaviləsi” nə vaxt bağlanmışdır?” bu sualın dolayı cavabı belədir. “Əsrin müqaviləsi 1995-ci ilin fevralında dövlət çevrilişinə cəhddən bir il əvvəl bağlanmışdır” və yaxud, “Balina balıqdır mı?” sualına dolayı cavab: “Balina məməli heyvanlara daxildir”.

3. Qısa və geniş cavablar.

Qısa cavablar – birhəcalı iqrari, yaxud inkari hökmləri hökmləri bildirir, “bəli”, yaxud “yox” sözlərindən istifadə olunur. Məsələn: Mahir İsrailov Məntiq dərslisinin müəllifidir mi? Bu saula iqrari cavab alınır, yəni qısa formada “Bəli”. Geniş cavablarda isə verilən sualın bütün tərəfləri əhatə olunur. Məsələn, Mahir İsrailov “Məntiq” dərslisinin müəllifidir mi? Bu suala geniş formada cavab verəcək. “Bəli, Mahir İsrailov məntiq kitabının müəllifidir”.

İnkari cavablar belə olacaqdır:

Ələkbər savadlı tələbədir? Qısa formada belə cavab verilə bilər – yox. Geniş formada isə Ələkbər savadsız və nizamsız tələbədir.

4. Tam və yarımçıq cavablar.

Verilən informasiyaların həcmindən asılı olaraq cavablar tam və yarımçıq ola bilər. Tam cavabda verilmiş sualın bütün tərkib hissələri əhatə olunur. Məsələn:

Doğrudurmu ki, Həmid, Zaur, Yusif bu işin təşkilatçılarıdır. Suala tam cavab belə olacaqdır. Həmid, Zaur bu işin təşkilatçısı, Yusif isə icra edəndir.

Mürəkkəb bir suala:

Azərbaycanda kim tərəfindən nə vaxt nə ilə bağlı “Şərq poeması yazılmışdır”? Buna tam cavab belə olacaqdır: M.F.Axundov tərəfindən 1837-ci ildə A.S.Puşkinin dueldə öldürülməsi münasibətilə “Şərq poeması” yazılmışdır. Yarımçıq cavab isə informasiyanın qismən ayrı-ayrı elementləri, yaxud sualın tərkib hissələrini özündə ifadə edir. Məsələn: klassik incəsənət özündə nəyi ehtiva edir?

Yarımçıq cavab belə olacaqdır: Klassik incəsənət özündə teatr və baleti ehtiva edir. Halbuki klassik incəsənət teatr və baletdən başqa operettanı, simfonik musiqini, rəssamlığı, heykəltaraşlığı və s. ehtiva edir.

5. Dəqiq (müəyyən) və qeyri-dəqiq (qeyri-müəyyən) cavablar.

Sual və cavab arasındakı məntiqi asılılıq onu bildirir ki, sualın özü bir çox hallarda cavabın keyfiyyətilə müəyyən olunur. Təsadüfi deyil ki, polemika (mübahisə) və sorğu prosesində belə bir qayda fəaliyyət göstərir ki, “Sual necədirsə, cavab da elə olacaqdır”. Bu o deməkdir ki, yaygın və ikimənalı sualdan aydın cavab almaq çətindir. Dəqiq və müəyyən cavab almaq sualın dəqiq verilməsi və müəyyənliyi ilə bağlıdır.

Atalar sözündə deyildiyi kimi, nə tökərsən aşına, o da çıxar qarşına. Sualın dəqiqliyi və müəyyənliyi onun məntiqi cəhətdən düzgün qurulması ilə bağlıdır. Cavabların dəqiqsizliyi insanların işlətdiyi anlayışların və sual sözlərinin iki və daha çox məna kəsb etməsində ifadə olunur.

İki və daha çox mənalə sözlərdən biciklə (с хитростью), yaxud “fitnəkar” suallarından tez-tez istifadə olunur ki, burada gizli informasiya ehtiva olunur. Belə suallara yunan sofistləri bəzən müraciət edirdilər. Məsələn: Sən daş

yeməyi davam edirsənmi? Bu sualda iqrarlıq gizli formada sualın xarakterindən asılı olmayaraq – “bəli”, yaxud “xeyir” cavabına gətirib çıxarır. Cavab verən insan hər iki halda aydın olmayan formada etiraf edir ki, daş yeməyi dava edirsən, yaxudda bu cür hal əvvəllər olmuşdur (yəni, daş yemək).

Cavabın dəqiqliyi saul sözlərinin (kim? nə? nə vaxt? necə? və s.) müəyyənlik dərəcəsiindən asılıdır. Məsələn: “Amerikanı kim kəşf edib” sualında kim sualı altında i adamın şəxsiyyəti, milli mənşəyi, ixtiasası, yaşı və digər əlamətləri ayrılır.

Nə vaxt (dövr, əsr, il, ay, say) və harada (kontingent, ölkə, əyalət, şəhər, coğrafi koordinatlar və s.) sözünün özünü də dəqiqləşdirmək tələb olunur. Mürəkkəb suallara cavablarda da xüsusi çətinlik yaranır. Qısa iqrari dizyunktiv cavabların verilməsi (dizyunktiv yəni iki və daha çox sadə sualların bir hökmdə verilməsi) hallarında da qeyri-müəyyənlik yaranır. Məsələn, “Siaqret çəkmək zərərlidirmi, yaxud əxlaq qaydalarına ziddirmi” sualına cavab verilir. “Bəli” cavabı verilən zaman nə nəzərdə tutulduğu aydın olmur. Bu fikrə iqrari və inkari cavablar verilir.

Siaqret çəkmək zərərlidir, lakin əxlaq qaydalarına zidd deyil.

Beləliklə, beşinci sualın yekununda qeyd etmək vacibdir ki. düzgün məntiqi sualın verilməsi gələcəkdə də düzgün cavabın alınması ilə nəticələnir. Sual və cavablar idrakın, şüurun, təfəkkürün inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, sual və cavabların vasitəsilə gerçəklikdə baş vermiş müxtəlif hadisələr barəsində yeni biliklər alınır, problemin həlli yolları araşdırılır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıyev Z. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2012.
2. İmanov H.R., Yusifova G.Y., Hüseynli O.H. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2010.
3. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
4. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
5. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
6. Məmmədov Ə. Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Bakı, 1997.
7. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

MÖVZU № 12. «HİPOTEZA»

PLAN:

1. **Hipotez anlayışı, onun mahiyyəti və məntiqi quruluşu**
2. **Hipotezin qurulması və onun inkişaf mərhələləri**
3. **Hipotezin növləri**

Sual 1. Hipotez anlayışı, onun mahiyyəti və məntiqi quruluşu

İnsanlar maddi nemətlərin istehsalı prosesində və elmi-nəzəri tədqiqatın gedişində obyektiv gerçəkiyin qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan faktlarını, qanunauyğunluqlarını aşkara

çıxarırlar. Bunların əksəriyyəti əvvəlki elmi nəzəriyyələrin köməkliyi ilə izah olunur. Lakin, çox vaxt elmdə və sosial həyatda elə hallara təsadüf edirik ki, bu və ya digər hadisəni məlum olan elmi biliklərin, nəzəriyyələrin, o cümlədən elmi tədqiqatların üsul və vasitələrinin köməkliyi ilə izah etmək mümkün olmur. Bu vaxt bir sıra faktların mövcudluğunun və təbiət hadisələrinin yaranmasının səbəbləri haqqında əvvəlcədən müxtəlif fərziyyələr, yaxud hipotezlər irəli sürülür.

İnsan təcrübədə müəyyən etmişdir ki, Yer in tərkibində endikdə istiliyin dərəcəsi artır. Vulkan püskürməsində yer in dərinliklərindən çıxan isti sulara, geyzərlərə və b. kimi hadisələrə isnad edərək, belə bir fərziyyə irəli sürülür ki, Yer in dərinliklərində istilik daha yüksək dərəcəyə çatır. Bu da məlumdur ki, elmi biliklərin və texniki tərəqqinin müasir inkişaf səviyyəsində Yer in dərin qatlarındakı istilik haqqında irəli sürülən fərziyyəni müşahidə yolu ilə sübut etmək mümkün deyildir. Lakin buna baxmayaraq, bu fərziyyənin böyük idraki-elmi əhəmiyyəti ondadır ki, bir sıra təbii hadisələrin (şaxtaların dərinliyi artdıqca, Yer in istiliyinin artması, vulkan püskürdükcə lavanın hərərətinin yüksəlməsi) öyrənilməsində və dərkində insana yaxından kömək edir. Təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında irəli sürülən bu cür fərziyyələr hipoteza adlanır. Hipoteza (yun. hirothesis – əsas, fərziyyə deməkdir) fərziyyə vasitəsilə yeni biliyə keçiddir.

Formal məntiq ancaq mücərrəd təfəkkürün formalarını deyil, elmi biliyin inkişafını da öyrənir. Elmi biliyin bu cür formaları həyati faktların izahı tələblərindən irəli gələn elmi faktlardır, elmi problemlərdir, problemlərin özünün hipotez formasında ilkin həllidir, onun sübutun gedişində təsdiqi, yaxud təkzibidir, bununla belə, elmi nəzəriyyələrdir, formula olunmuş qanunlardır. Göstərilən bu formalar arasında dərin daxili əlaqə vardır. Ardıcıl gələn bu formaların hər biri əvvəlcə gələn fikirlərin mühüm nəticələrini özündə birləşdirir.

İdrak prosesinin nəzəri mərhələsi hipotezlərdən başlayır, bununla da onun nəzəri idrakda yeri, rolu müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan elmi idrakın inkişaf forması kimi hipotezin məntiqi xarakteristikasını verməyə ciddi ehtiyac vardır.

«Hipoteza» termini adi danışmada bir neçə mənada işlədilir:

1. hər hansı fakt, hadisə haqqında hər cür güman;
2. fərz etmək, əsassız ehtimal;
3. ümumiyyətlə, fərziyyə elmi tədqiqatda tətbiq olunan fərziyyənin xüsusi növüdür. Lakin hər cür fərziyyəyə, əsassız ehtimali biliyə hipoteza kimi yanaşmaq olmaz.

Elmi ədəbiyyatların əksəriyyətində hipotezə təbiət və cəmiyyət hadisələrinin müəyyən sahəsini, tərəfini izah edən fərziyyə kimi tərif verirlər. Hadisəni izah etmək isə onun yaranması səbəblərini aşkara çıxarmaq, onun digər hadisə və proseslərlə qarşılıqlı əlaqə və təsirini öyrənmək deməkdir.

Gerçəkliyin hər cür hadisəsinin dərki, ona aid olan ayrı-ayrı faktların toplanması və onların təhlilindən başlayır. İdrakın başlanğıcında toplanmış faktlar yarımçıq olur, hadisəni dərhal və tamamilə izah etmir, ona görə də həmin hadisənin meydana gəlməsi səbəbləri və inkişaf qanunları haqqında həqiqi nəticə çıxartmaq olmur. İdrakın məqsədi isə gerçəkliyin dərki, onu praktiki şəkildə dəyişməklə obyektiv həqiqətə nail olmaqdır. Lakin həqiqət həmişə hazır və tamamlanmış formada birdən-birə yaranmır. Predmet və hadisələrin hərtərəfli dərki hissi idrakın verdiyi saysız-hesabsız faktiki materialın məntiqi idrakda düzgün təhlilini tələb edir. Buna görə də xarici aləmin predmet və hadisələrinin dərki tez-tez hipotezlərdən istifadə olunmaqla meydana çıxır, əvvəlcədən onların izahı haqqında fərziyyələr yürüdülmür, sonra isə bunlar inkişaf edir və sübut olunur.

Gerçəkliyin dərkində hadisələrin izahı ilk vaxtlar problematik, fərziyyə xarakteri daşıyırdı, sonrakı tədqiqat prosesində hadisələrin izahında yeni düzəlişlər, dəyişikliklər

edilir, bəşər praktikasında çoxlu yanlışlıqlar və ziddiyyətlər aradan qaldırılır, həqiqi nəticələrə nail olunur. Təbiət və cəmiyyət hadisələrinin öyrənilməsində, yeni biliklərin yaranması prosesində hipotezanın rolunu heç cürə inkar etmək olmaz.

Hipotez təfəkkürün formaları kimi obyektiv aləmin şüurumuzda inikasıdır. Bununla da hipotez bu formalara oxşardır. Lakin onlardan fərqlənir. Hipotezin spesifikliyi ondadır ki, o, gerçəkliyi qəti, həqiqi formada deyil, fərziyyəvi, ehtimali şəkildə əks etdirir. Buna görə də təsadüfi deyil ki, «hipotez» termini yunanca «fərziyyəni» bildirir. Bəzi məntiq kitablarında hipoteza dedikdə, sadəcə olaraq hər hansı bir hadisəni izah edən, lakin həqiqiliyi praktikada əsaslandırılmayan fərziyyə nəzərdə tutulur. Təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında irəli sürülmüş hər cür fərziyyəni hipotez adlandırmaq qeyri-mümkündür. Məsələn, Ayın mənşəcə Yerə yaxın olması bir çox alimləri çoxdan maraqlandırmışdır. Bu barədə aşağı fərziyyələrin adını çəkmək olar:

1. bir çox alimlərin zənnincə, Ay Yerdən ayrılmışdır;
2. belə bir mülahizə də vardır ki, Ay və Yer eyni vaxtda qaz və tozcuqlardan yaranmışdır;
3. bir qrup alimlərə görə isə, əvvəllər sərbəst cisim olan Ay, Yerə yaxın olduğundan, Yer tərəfindən cəzb olunmuşdur.

Hələlik bu fərziyyələrin heç biri praktikada sübut olunmamışdır və ehtimali fikir olaraq qalır. Buna görə də hər cür fərziyyəni hipotez hesab etmək olmaz. Hipotezin fərziyyədən fərqli olaraq bir sıra mühüm əlamətlərini göstərmək olar.

1. hipotez elmi biliklərin və elmi-məntiqi təfəkkürün inkişafının xüsusi formasıdır. Hipotezin qurulması ayrı-ayrı elmi faktlardan hadisəyə, onların ümumiləşdirilməsinə və bu hadisələrin inkişaf qanunlarının dərk olunmasına keçiddir. Hipotez elmin verdiyi məlumatlarla, düzgün elmi dünyagörüşü və həqiqi elmi biliklərlə ziddiyyət təşkil etməməlidir;

2. Hipotezin qurulması həmişə tədqiq olunan hadisənin nəzəri cəhətdən izahı ilə bağlı olan fərziyyənin irəli sürülməsi ilə müşahidə olunur, başqa sözlə desək, fərziyyənin köməkliyi ilə irəli sürülmüş faktların izahı üçün əlimizdə kifayət qədər əsas olmalıdır. Bu vaxt fərziyyə fərdi faktların, yaxud hadisələrin qanunauyğun əlaqələri haqqında ayrıca hökm, yaxud qarşılıqlı əlaqədə olan hökmlər sistemi formasında çıxış edir və bu cür hökmlər həmişə problematik səciyyə daşıyır və onlarda ehtimali nəzəri bilik ifadə olunur.

3. Hipotez konkret faktlara isnad edən, əsaslandırılmış fərziyyədir, başqa sözlə desək, elə fərziyyələri hipotez adlandırmaq olar ki, elmi əsası olsun, hadisə və faktları hərtərəfli izah etsin. Buna görə də hipotezlərin yaranması insanı obyektiv gerçəklik haqqında yeni biliklərin alınmasına gətirib çıxaran, öz-özünə əmələ gələn yox, qanunauyğun və məntiqi cəhətdən mükəmməl (düzgün) idrak prosesidir.

Göstərilən bu mühüm əlamətlər hipotezi fərziyyənin digər növlərindən fərqləndirməyə və mahiyyətini müəyyən etməyə əsas verir. Aydın olur ki, fantastik, əsassız, uydurma, süni fərziyyələrin heç birini hipotez adlandırmaq olmaz.

Elm hər bir dövrdə qarşımıza həll edilməli məsələlər və problemlər qoyur. Bu cəhətdən hipotez vaxtı çatmış və işlənilməsi zəruri olan nəzəri biliklər sahəsi sisteminə daxildir. Burada əsas məsələ odur ki, hipotez izahı tələb olunan faktların və hadisələrin müəyyən hissəsini deyil, bunların bütün məcmusunu izah etməlidir. Praktikada bu tələbi həyata keçirmək çətin olsa da, onların tam və hərtərəfli təhlili vacibdir.

Beləliklə, hipotez həqiqiliyi istehsalın və elmlərin indiki şəraitində yoxlanıla və sübut oluna bilməyən hər hansı bir hadisənin səbəbi haqqında ehtimali fərziyyədir, lakin bunsuz hadisəni, idraki fəaliyyətin üsullarını izah etmək olmaz. Bəzən hipotezə tədqiq olunan obyekt və hadisələrin xassə və səbəblərini izah edən əsaslandırılmış fərziyyədən ibarət olan

insan biliklərinin inkişaf forması kimi də baxırlar. Hipotezə obyektiv aləmin məlum qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla, faktiki məlumatların təhlili vasitəsilə ehtimallığı əsaslandırılan və yeni biliyi ifadə edən fərziyyə kimi də yanaşmaq olar. Sözün məhdud mənasında hipotezə tədqiq olunan hadisəni izah edən fərziyyənin özü kimi də baxmaq olar. Sözün geniş mənasında hipotez irəli sürülmüş fərziyyələri, onun inkişafı və sübutunu özündə birləşdirən bütöv təfəkkür üsuludur.

Hipotez gerçəklikdəki hadisələrin, onların əlaqə və münasibətlərinin, mahiyyətinin, xassələrinin, kəmiyyət-keyfiyyət müəyyənliliyinin və digər qanunauyğunluqlarının aşkar olunmasına xidmət edir. Hipotez səhih biliklərdən öz predmetinə görə yox, onda ehtiva olunan biliklərin əsaslandırılması səviyyəsinə görə fərqlənir. Bəzən elmi hipotezlər geniş işlənmiş biliklər sistemini ifadə edir ki, burada əsaslandırılmış fərziyyə fikir prosesində əsas yer tutur. Alimlərdən O.Şmidtin Günəş sistemi planetlərinin yaranması, V.Fesenkovun ulduzların qaz-toz hissəciklərindən yaranması, A.Oparinin Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi, İ.Kantın səma cisimlərinin fırlanan duman hissəciklərindən əmələ gəlməsi haqqındakı hipotezaları buna nümunə gətirmək olar.

Hipoteza təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında biliklər sistemi olmaqla, elmi nəzəriyyə və müddəaların yaranmasında mühüm rol oynayır, bunsuz təbiət və cəmiyyət hadisələrinin anlaşılması çətindir. F.Engels bütün fəlsəfi fikrin tarixi təcrübəsini nəzərdə tutaraq, belə nəticə çıxarırdı ki, «təbiətşünaslıq düşündüyünə görə onun inkişaf forması hipotezadır».

F.Engelsin bu fikrində iki moment ehtiva olunur:

1. hipotez fikirləşən təbiətşünaslığın zəruri elementidir;
2. hipoteza biliyin inkişaf formasıdır.

Aşkar olunur ki, hipotezalar elmdə ayrı-ayrı faktlardan qanunun dərkinə, bir çox predmet və hadisələrin hərəkət və inkişaf qanunauyğunluğunu dəqiq və dərindən əks etdirən bir

qrup nəzəri müddəalardan digərlərinə keçiddir. Elmdə hipotezlərdən müəyyən hadisələrin səbəbini öyrənmək mümkün olmadıqda istifadə olunur (məsələn, səma cisimlərinin təşəkkülü, həyatın əmələ gəlməsi, neftin mənşəyi və s.). Yeni-yeni qanunların kəşfində və həqiqi elmi nəzəriyyələrin yaranmasında hipotezaların rolu böyükdür və bu cür məsələlərin həllində açardır. F.Engels bu mənada yazırdı: «Müşahidə yeni bir faktı aşkara çıxarır ki, bu da eyni yeni qrupa aid olan faktları izah etməyin əvvəlki üsulunu qeyri-mümkün edir. Bu andan etibarən əvvəlcə yalnız məhdud miqdarda fakt və müşahidələrə isnad edən yeni izahat üsullarına tələbat yaranır. Sonrakı təcrübi material, həmin hipotezaların tənzimlənməsinə gətirib çıxarır, onlardan bəzilərini inkar edir, bəzilərini düzəldir və nəhayət, xalis şəkildə qanun müəyyən edilir. Əgər biz qanun üçün materialın xalis şəkildə hazır olmasını gözləmək istəsəydik, onda bu o demək olardı ki, düşünən tədqiqat o vaxta qədər dayandırılınsın, elə təkcə bu səbəbdən də biz heç vaxt qanun əldə etməzdik».

Bu fikirdən məlum olur ki, bütün elmlərdə hipoteza təfəkkürdə hərəkət prosesini ifadə edir. Bu baxımdan yanaşdıqda, bütün idrak sahəsini üç böyük qrupa bölmək olar:

a) cansız təbiət haqqındakı elmlər (riyaziyyat, fizika, kimya, astronomiya, mexanika və s.)

b) canlı təbiətdən bəhs edən elmlər (bioloji və tibbi elmlər);

c) insanların həyat şəraitini, ictimai münasibətlərini, hüquqi və dövlət formalarını tədqiq edən ictimai həyat şəraitindən bəhs edən elmlər (tarix, siyasi iqtisad, fəlsəfə, dilçilik və s.).

Elmlərin müasir inkişaf mərhələsində bu cür bölgü şərti xarakter daşıyır, bunu dəqiq təsnifat adlandırmaq olmasa da, müəyyən ardıcılıq məqsədilə göstərmək olar ki, biliyin inkişafı hipoteza vasitəsilə ən ümumi xarakter daşıyır və bunu məqbul hesab etmək olar. İnsan həmişə müşahidə edir ki, bütün

elmlərdə biliyin inkişafı hipotezlərin qurulması və əsaslandırılması vasitəsilə həyata keçirilir.

Hipoteza əsaslandırılmış və ya biliklərin geniş hazırlanmış hipotetik sistemi kimi meydana gəlmiş, onun yaranması fərziyyə və ehtimali fikirlərin uzun dövrdə əsaslandırılması və dərinlən öyrənilməsindən sonra baş verir. Buna görə də hipotezləri dəqiq nəzəriyyələrdən və əsaslandırılması tələb olunan ilkin fərziyyələrdən fərqləndirmək lazımdır. Əgər biliyin bu formalarını onların əsaslandırılmasının inkişaf səviyyəsinə görə yerbəyer etsək, onda bu və ya digər elmi problemin formalaşması mərhələlərini ifadə edən müəyyən zəncir alınır: ilkin fərziyyə (zənn, güman) – hipoteza – səhih bilik (nəzəriyyə, qanun, elmlərin digər müddəaları, elmi fakt).

Hipotez fərziyyənin yüksək inkişaf formasıdır, dəqiqliyinə və əsaslığına görə ondan fərqlənir, spesifik xüsusiyyəti biliyin inkişaf formasını əks etdirməsindədir. Təfəkkürün əsas xüsusiyyətlərindən biri olan hipotezənin gerçəklikdəki qanunauyğunluqların və səbəbiyyət əlaqələrinin aşkar olunmasında mühüm idraki əhəmiyyəti vardır. İnsanın praktiki həyat tələbatına cavab verən hipotezlər daim hərəkət və inkişafda götürülməlidir. Hipotez fikrin elə məntiqi formasıdır ki, burada elmin və insanın pratiki fəaliyyətinin bütün sahələrində səthi, natamam, yarımçıq biliklərdən dəqiq, məzmunca zəngin biliklərə keçilir. Bu baxımdan bir çox alimlər hipotezəni elmi nəzəriyyənin xüsusi bir növü adlandırırlar. Gerçəklikdəki hadisələrin dərkində insan həmişə fərdi predmetlərin və təbiət hadisələrinin sadə qanunauyğunluqlarının öyrənilməsindən çıxış edir, alınacaq yeni bilik isə həmişə hipotez formasında yaranır ki, bu proses hipotezin ən ümumi xarakter kəsb etdiyini göstərir. Hipotez elmi təfəkkürdə ancaq predmet və hadisələr arasındakı əlaqələrin izah olunması funksiyasını yerinə yetirməklə kifayətlənmir. Məntiq elmi hipotezlərin təsvirini verməklə,

nəzəri mühakimələrin quruluşunun məntiqi xarakteristikasını da izah edir.

Məntiqi təbiətinə görə hipoteza natamam əqli nəticədir, burada deduksiya, induksiya və analogiyadan geniş istifadə olunur. Çox vaxt hipotezalarda induktiv və deduktiv momentlər çulğalaşır. Hipoteza daha geniş problemlər dairəsini əhatə edir, mürəkkəb əqli nəticələr sistemi olmaqla, məqsədəuyğun mürəkkəb fikri prosesdir.

Hüquqi nəzəriyyələrdə və praktik işlərdə də hipotezlərdən geniş istifadə olunur. Burada bəzi momentləri qeyd etmək olar:

1. əgər məlum faktlar hüquqi hadisənin səbəbiyyət asılılığının izahında kifayət etmirsə, onda hipotezlərdən istifadə etməyə ehtiyac yaranır.

2. hüquqi proseslərin təhlilində faktlar anlaşılmaz və mürəkkəb olduqda, onların izahında və biliklərin ümumiləşdirilməsində ilkin addım kimi hipotezlərdən istifadə olunur.

3. hadisələr dairəsinin öyrənilməsi haqqında müəyyən biliklər əsasında irəli sürülmüş hipotezlərin başlıca prinsip olduğunu və bunun gələcək müşahidə və eksperimentlərin düzgün istiqamətə yönəldilməsindəki rolunu heç cürə inkar etmək olmaz.

Məlumdur ki, məntiqi cəhətdən sübut olunmayan və təcrübənin təsdiq etmədiyi ehtimali biliyi nə həqiqi, nə də yalan hipotez kimi qəbul etmək olmaz. Bu cür bilik haqqında belə demək olar ki, bunlar qeyri-müəyyəndir, başqa sözlə desək, həqiqət və yalan arasında duran biliklərdir.

Hipotezdən iki halda istifadə olunmur. Birincisi, hipotez təsdiq olunduqda, başqa sözlə desək, həqiqi biliklərə çevrildikdə, yaxud nəzəriyyənin hissəsinə çevrildikdə. İkincisi, hipotez təkzib olunub və yalan biliyə çevrildikdə.

Hər bir hipotez özündə anlayışların, hökmlərin və əqli nəticələrin sistemini ifadə edir. Lakin, bu formalardan fərqli olaraq hipotez mürəkkəb, sintetik xarakterinə görə fərqlənir.

Ayrılıqda götürülmüş bu formalardan heç biri hipotezi təşkil etmir, olsa-olsa onların müəyyən hissəsini bildirir. Müxtəlif hipotezlərin təhlili onların məntiqi strukturunda, quruluşunda aşağıdakı elementləri seçməyə imkan verir:

1. hipotezlərin əsasını fərziyyələrdə quraşdırılan faktların, yaxud əsaslandırılmış müddələrin məcmusu təşkil edir;

2. hipotezlərin forması dedikdə, onların əsasında fərziyyələrin əsasına doğru gedən əqli nəticələrin məcmusu nəzərdə tutulur;

3. fərziyyə (yaxud, sözün məhdud mənasında hipotez) onların məzmununu ifadə edən faktlardan və müddələrdən alınan yekun biliyidir. Bu yekun biliyi məntiqi strukturuna görə əqli nəticələrlə eyni olsa da, lakin hipotezlər öz məzmununa və yerinə yetirdiyi funksiyalara görə onlardan fərqlənir.

Sual 2. Hipotezin qurulması və onun inkişaf mərhələləri

Hipotez fikirlərin inkişaf formasıdır. Həyatın bütün halları üçün hipotezlərin qurulmasının nümunəsini vermək mümkün olmur. Bu, hər şeydən əvvəl, hipotezlərin hazırlanması şəraitinin insanların praktiki fəaliyyətinin müxtəlifliyindən, həmçinin nəzərdən keçirilən problemin spesifikliyindən asılıdır. Müəyyən istiqamətə yönəldilmiş hər cür tədqiqatın çıxış nöqtəsi problemdir. Elmdə hər hansı problemin həlli yollarının axtarışı tədqiqatçını bu və ya digər ideyanın əvvəlcə fərziyyə kimi irəli sürülməsinə gətirib çıxarır. İlkin fərziyyənin yaranması məqamından da hipotezanın formalaşması prosesi başlayır. İlkin fərziyyələrin özü çox vaxt intuitiv (sezmə, irəyə danma) formada güman kimi yaranır. Bu baxımdan problemin yaranması ehtimalı haqqındakı ideyanın axtarışı dərin yaradıcı və mürəkkəb prosesdir, burada təkcə bir üsuldan istifadə etmək çətindir. Buna baxmayaraq, hipotezdə fikir prosesinin gediş mərhələlərinin ümumi sərhədlərini

müəyyən etmək olar. Burada konkret olaraq aşağıdakı əsas mərhələləri göstərmək olar:

1. hipotezin irəli sürülməsi;
2. hipotezin inkişafı;
3. hipotezin yoxlanılması.

Biz, yuxarıda göstərilən bölgünün reallığını inkar etmək fikrində deyilik, hər bir mərhələnin məzmun və xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirəcəyik. Bununla belə, iqrar etmək yerinə düşər ki, ilkin hipotezlər heç də boş yerdə yaranmır, cəmiyyət tərəfindən əvvəllər işlənmiş və toplanmış biliklər əsasında yeni faktiki məlumatların tədqiqi ilə şərtlənir. Hipotezlərin qurulmasının ilkin mərhələsi toplanmış ayrı-ayrı faktların və onların arasındakı əlaqənin təhlilidir. İkincisi, faktların sintezi və ümumiləşdirilməsidir ki, bunun əsasında da ilkin fərziyyələr yaranır. Bəzən də hipotezlərin elmlərdəki rolunu öyrənmək məqsədilə onun formalaşmasının üç yox, aşağıda qeyd edəcəyimiz beş mərhələsini qeyd edirlər:

1. hər hansı bir hadisənin yaranma səbəbini elmi tədqiqatın müasir üsul və vasitələrinin köməkliyi ilə izah olunması mümkün olmadıqda, o, prosesin aşkara çıxarılması məqsədilə hadisənin baş verdiyi şəraitin öyrənilməsi;

2. səbəbi tapılacaq hadisələrin sadəcə müşahidəsinin hərtərəfli tədqiqi. Bu prosesdə hadisənin tədqiqi ilə bağlı olan bütün əlaqələrin araşdırılması;

3. hipotezanın formalaşması, başqa sözlə desək, həmin hadisəni, yaxud həmcins predmetlər qrupunun meydana gəlməsini şərtləndirən səbəbin mümkünlüyü haqqında elmi fərziyyələrin qurulmasıdır;

4. fərz olunan səbəblərdən məntiqi yolla çıxarılan nəticələrin müəyyən olunmasıdır;

5. hipotezanın iqrar, yaxud inkar olunmasıdır.

Hipotezin irəli sürülməsi üçün müşahidə olunan hadisəyə aid olan müəyyən fərziyyənin ehtimallığını əsaslandıran və məlum olmayanı izah edən faktların bəzi məcmusunu yerbəyer

etmək vacibdir. Buna görə də hipotezin qurulması birinci növbədə həmin hadisəyə xas olan faktların toplanması ilə bağlıdır ki, bununla da onu izah etmək mümkün olur. Bununla da, toplanmış faktların əsasında tədqiq olunan hadisəni özündə ifadə edən fərziyyələr yürüdüldür, sözün məhdud mənasında hipotez formalaşır. Toplanılmış faktların məntiqi cəhətdən yenidən işlənməsi nəticəsində fərziyyələr yürüdüldür. Bu faktlar əsasında irəli sürülən hipotez deduksiya, induksiya, yaxud analogiya formasında anlaşıla bilər. Deməli, fərziyələrin irəli sürülməsi hipotezlərin əsas məzmununu təşkil edir. Hipotezin irəli sürülməsində faktiki materialın alınması vasitəsi kimi idrakın ümumelmi metodları olan müşahidə və eksperimentdən də geniş istifadə olunur. Lakin bu metodlar hər bir elm sahəsində öz formasını dəyişir. Burada materialın öyrənilməsi məqsədlə yalnız analiz, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə və b. kimi məntiqi üsullardan istifadə olunur. Tədqiq olunan hadisələr haqqında ilkin fərziyələrin yaranmasında ehtimali fikir obyektiv gerçəkliyin özündən alınan informasiyanın hazırlanmasında mürəkkəb, dialektik ziddiyyətli prosesdir. Bu informasiyaların təhlilində əqli nəticənin müxtəlif formalarından istifadə olunsada, bu üsullar tədqiqatçı tərəfindən tezliklə dərk olunmur, hipotezə yeni ideyanın yaranmasında induksiya və deduksiya birləşir. Burada «yeni yaranmış» ideyanın dəlillərlə möhkəmləndirilməsi əsaslandırılmış fərziyələrin (yaxud hipotezin) yaranmasına gətirib çıxarır. Bunun məntiqi əsasını isə həqiqətəbənzər əqli nəticə təşkil edir.

Elmi biliklərin inkişafı ilə hipotezlər də dəyişir, zənginləşir və gerçəkliyi hərtərəfli əks etdirməklə, biliklərimizin də dəqiqləşməsinə səbəb olur. İ.Kantın 1755-ci ildə «ümumi təbiət tarixi və səma nəzəriyyəsi» əsəri meydana gəlir. F.Engelsin təbirincə, İ.Kant bu əsərlə aləmin durğunluğu haqqında metafizik dünyagörüşünə «birinci zərbə» endirdi və Günəş sisteminin seyrək dumanlıqlardan əmələ gəlməsi

hipotezini irəli sürdü, «bununla da ilk təkan məsələ aradan qaldırıldı». İ.Kantın bu nəzəriyyəsi klassik mexanikanın qanunlarını və Nyutonun ümumdünya cazibə qanununu əsaslanırdı. Dəniz qabarmalarının və çəkilmələrinin Yer in öz oxu ətrafında fırlanması sürətinə təsiri və onu ləngitməsi hipotezi də onun adı ilə bağlıdır. Bu hipotezlərin hər ikisinin elmdə böyük idrakı əhəmiyyəti vardır. Bu dahi hipotezlər haqqında F.Engels belə yazırdı: «İndi nəzəri təbiətşünaslığın istifadə etmədən bir addım da ata bilmədiyi iki dahiyənə hipotezi (Günəş sisteminin yaranması və qabarmalar nəticəsində Yer in fırlanmasının yavaşması nəzəriyyəsi) kəşf edilən zamandan bəri təbiətşünaslar yenə də İ.Kanta lazımlıca hörmət bəsləyirlər».

Biz tədqiq olunan fakt və hadisələri hipotezlərin vasitəsilə dərinədən dərk edirik, tədqiqatçı öz məqsədinə nail olur, bununla da təbiət və cəmiyyət qanunları kəşf olunur. Elmdə hipoteza o vaxt tutarlı və həqiqi hesab olunur ki, bir sıra məntiqi-metodoloji tələblərə cavab versin.

1. hipotezə məntiqi ziddiyyətlərə yol verilməməlidir, o, empirik faktlara uyğun gəlməlidir;

2. hipotez prinsipə yoxlanılan olmalıdır, belə olmasa o, problematik xarakter daşıyacaq, gerçək biliklərə çevrilməyəcəkdir;

3. hipoteza empirik və nəzəri cəhətdən sübut olunarsa, onda həqiqi və mötəbər olacaqdır;

4. hipotezə informativlik xassəsi olmalıdır, bu isə onun evristik funksiyasını ifadə edir. Bunun özü isə baş verəcək hadisələrin səbəbini qabaqcadan görmək bacarığına və izahedicilik gücünə malik olmasındadır;

5. hipotez hadisənin izahında əvvəlcədən müəyyən olunmuş faktlarla da ziddiyyət təşkil etməməlidir. Əgər hipotezin formalaşmasında faktlar fərziyyələrlə ziddiyyət təşkil edərsə, onda başqa bir xülasə edilmiş fikrə keçmək lazımdır;

6. fərziyyə mümkün qədər daha geniş hadisələr dairəsini əhatə etməlidir. Bu tələb eyni hadisələr dairəsini izah edən iki və daha çox hipotezlərin olmasına imkan verir ki, bunlardan da daha optimalını (əlverişlisini) seçmək lazımdır. Hipoteza naməlum faktları axtarib tapmaq və onların məntiqli izahatını vermək qabiliyyəti ilə üzvi vəhdət təşkil edir, bu vəhdət isə predmet və hadisələrin daxili mahiyyətindən irəli gəlir.

Hipotezi yoxlamağın da iki yolu vardır:

1. praktik;
2. prinsipial.

Praktik yoxlanış o deməkdir ki, hipotez artıq həmin vaxt əməli işdə sınaqdan keçirilmişdir.

Prinsipial yoxlanış odur ki, hipotez yaxın vaxtlarda olmasa da, nə vaxtsa yoxlanıla bilər. Məsələn, həbs düşərgəsində olan ayrı-ayrı şəxslərin əmək qabiliyyətinin olması haqqındakı fərziyyəni nəzərdən keçirdikdə, məlum olur ki, onların azadlıqdan məhrum olunduqları yerdə cəzalarını çəkib qurtarmalarının yoxlanışını aparmaq mümkündür. Bu işi əmək normalarının yerinə yetirilməsi, işdəki təşəbbüskarlıqları, onların konkret ixtisaslarının artırılması, cəzanı çəkdikdən sonra orada qalıb işləmək arzuları ilə yoxlamaq olar.

Fərziyyələr əsasında formalaşan hipotezalar analogiya, natamam induksiya və ehtimali əqli nəticənin müxtəlif variantları formasında qurula bilər. Burada da gerçək nəticə almaq məqsədilə qəti sillogizmin qaydalarının pozulmasına yol verilməməlidir, gətirilən hökmlər doğru olmalıdır.

Hipotezlərin inkişafı ondan çıxarılan məntiqi nəticələrlə bağlıdır. İrəli sürülən fərziyyələr həqiqi olarsa, ondan deduktiv yolla bir sıra nəticələr çıxarmaq olar, bir şərtlə ki, burada müəyyən səbəblər olsun. Lakin hipotezlərdən çıxarılan məntiqi nəticələri hadisələrin səbəb-nəticə zəncirinin həlqələrinin nəticələri ilə eyniləşdirmək olmaz.

«Məntiqi nəticə» anlayışı altında ancaq öyrənilən hadisəni doğuran şərait deyil, zamanca ondan əvvəl gələn,

sonrakı ilə həmahənglik təşkil edən, digər səbəblərdən irəli gələn, lakin tədqiq olunan hadisələrlə hər hansı bir əlaqədə olan fikirlər də başa düşülür.

Beləliklə, fərziyyələrdən çıxarılan nəticələrin gerçəkliyin müəyyən olunmuş faktları ilə tutuşdurulması hipotezanın həqiqiliyini, yaxud yalanlığını təsdiq etməyə imkan verir, yəni hipotez ya təsdiq olunur, ya da inkar olunur. Hipotezlərin yoxlanması isə praktika vasitəsilə həyata keçirilir. Hipotezin özü də pratikanın tələbatlarından yaranır və onların həqiqiliyini, yaxud yalanlığını da praktika həll edir. Səma cisimləri haqqında müxtəlif dövrlərdə yaranmış hipotezlər N.Kopernikə qədər hipotez olaraq qalırdı, lakin onun dəqiq dəlillərlə sübutundan sonra bunun artıq elmi nəzəriyyəyə çevrilməsi bəşər pratikasında sübut olundu. Hipotezlərin yoxlanışında məntiqi vasitələrdən də istifadə olunur. Onların yoxlanması və həqiqi biliklərə çevrilməsi mürəkkəb və uzun dövr tələb edən bir prosesdir. Buna görə də onu hər hansı bir məntiqi fəaliyyətə müncər etmək olmaz. Hipotezlərin yoxlanılmasında, onların təsdiq və təkzib olunmasında müxtəlif forma və üsullardan istifadə olunur ki, bunu konkret aşağıdakı qaydada göstərmək olar. Hipotezin yoxlanılması üsullarına onun birbaşa və məntiqi yolla təsdiqi, yaxud təkzibi daxildir. Birbaşa təsdiq, yaxud təkzib dedikdə, ehtimal edilən obyektin, hadisənin, yaxud xassənin aşkara çıxarılması, yaxud çıxarılmamasıdır. Onun məntiqi üsulla təsdiqinə isə birbaşa, yaxud dolayı təsdiqi, yaxud təkzibi daxildir.

Təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında formalaşmış və əsaslandırılması tələb olunan hər bir hipoteza uzun inkişaf mərhələsindən keçərək, elmi informasiyalarla, eksperimentlərlə yoxlanılır, bununla da bütöv hipotik biliklər sistemi yaradılır. Elmi müşahidələrə uyğun gələn, həqiqiliyi əsaslandırılan hipotezlərdən həqiqi biliklərə keçilir. Hipotezlərin yoxlanışında deduktiv üsuldan və onun nəticələrinin faktlarla tutuşdurulmasından da geniş istifadə olunur.

Hipotezlərin bilavasitə təsdiqinin (təkzibinin) mahiyyəti ondadır ki, ehtimal olunan ayrıca faktlar, yaxud hadisələr idrak prosesinin gedişində hüquqi hadisələrin müşahidəsi ilə praktikada təsdiq (yaxud, təkzib) edilir.

Hipotezlərin məntiqi yolla təsdiqi (təkzibi) bilavasitə baş verir, belə ki, keçmişdə və yaxud hazırki dövrdə mövcud olan və bilavasitə hissi qavrayışlarla nail ola bilmədiyimiz hadisələr dərk olunur. Hipotezləri yoxlamağın bu üsulunun əsas yolları yuxarıda dediyimiz kimi, əqli nəticələrdə gətirilən dəlillərdir, burada müxtəlif faktlardan, qanunlardan, sübut olunmuş müddəalardan istifadə olunur. Hipotezlərin gələcəyi görmək, evristik funksiyasını da inkar etmək olmaz, onun köməyi ilə geniş hadisələr dairəsini düzgün izah etmək və qabaqcadan görmək olur.

Hipotezlərin məntiqi yolla sübutu (təkzibi) əsaslandırma üsulundan asılı olaraq, birbaşa, yaxud dolayı sübut (təkzib) formasında həyata keçirilə bilər. Hipotezlərin bilavasitə təsdiqi (təkzibi) çıxarılan məntiqi nəticələrin yenidən aşkara çıxarılmış faktlarla təsdiqi, yaxud təkzibi yolu ilə aparılır, üzə çıxır. Nəticənin irəli sürülmüş fərziyyələrdən çıxarılması və hipotezlərin həqiqilik, yaxud yalanlığının məntiqi prosesi çox vaxt şərti-qəti əqli nəticə formasında həyata keçirilir. Məsələn, fərz edilən M səbəblər çoxluğu Q nəticəsindən çıxarılır. Onda bu hökm məntiqi cəhətdən belə ifadə olunur: əgər M-R-sə, onda o Q-dir. Sonra Q – nəticəsinin həqiqətən praktikada olması yoxlanılır. Əgər Q nəticəsi gerçəklikdə yoxdur və ola bilməzsə, onda şərti-qəti sillogizmin nəticənin iqrarından getmək qaydasına əsaslanaraq, yekun biliyi alınır ki, ehtimal olunan M səbəbi də yoxdur. Beləliklə də, irəli sürülmüş hipotezin yalanlığı haqqında həqiqi nəticə alınır.

Hipotezlərin məntiqi yolla sübutunun digər bir növü də onların dolayı təsdiqidir (təkzibidir). Bundan eyni hadisəni izah edən bir neçə hipotez olduqda istifadə olunur. Dolayı sübut o vaxt baş verir ki, yerdə qalan vahid fərziyyənin doğruluğu

əsasında digər fərziyyələrin yalanlığı təkzib olunur. Bu zaman nəticə təqsimi sillogizmi inkar edərək, iqrar edən modusu formasını alır. Məsələn, əgər R-rl-dirsə, onda o M1, M2...Mn nəticələrindən irəli gəlmişdir.

M1 və M2-yə zidd olan Q və Q1 faktları aşkar olunmuşdur. Onda nəticə çıxarılır ki, rl-yalandır, başqa sözlə desək, rl təkzib olunur. Çıxarılan nəticələr faktlara uyğun gəlmirsə, hipoteza inkar olunur. Burada hipotezanın təsdiqində onun özündən çıxarılan nəticələrin yenidən tapılmış faktlara uyğunluğu prinsipindən istifadə olunur. Faktlar nəticəni hərtərəfli əks etdirirsə, onda hipoteza təsdiq olunur. Hipotezaların təsdiqinin geniş yayılmış üsullarından biri hipotezanın özündən zəruri olaraq irəli gələn nəticələrin izah olunması və onların verifikasiyasıdır. Belə halda mühakimə sanki belə bir sxem üzrə aparılır. Əgər hipotezanın əsas fərziyyəsi həqiqidirsə, onda gerçəklikdəki konkret hadisələrin öyrənilməsi də asanlaşır. Əgər bu hadisə müşahidə, eksperiment, yaxud praktiki fəaliyyət prosesində aşkar olunubsa, onda hipoteza təsdiq olunacaqdır, lakin elə hipotezalar vardır ki, onları yoxlamaq qeyri-mümkündür, çünki cəmiyyət belə texniki vasitələrə malik deyildir. Hər bir hipoteza faktlara uyğun gəlməklə, mürəkkəb hadisələr arasındakı sadə qanunauyğunluqları aşkara çıxarır, hadisə və prosesləri vəhdətdə götürməklə, yeni hadisələrin varlığını da özündə ifadə edir. Materiyanın atomistik quruluşu haqqındakı hipotezi buna nümunə gətirmək olar. Atomistlərdən Demokrit, Epikür, L.Karr və başqaları bu hipotezin yaradılmasında atomların hərəkətini havada tozluqların hərəkəti ilə müqayisə edərək, nəticə çıxarırdılar ki, havada tozlar görünməz, hissedilməz olduğu kimi, boş fəzada da atomların hərəkətini hissələrin vasitəsilə qavramaq mümkün deyildir. Yeni dövrdə də yaradılan atomistik hipotez makromirlə (səma cisimləri aləmi), mikromir (molekul və atomlar aləmi) arasındakı analogiyaya əsaslanır.

Hipotezlərin yaranmasının zəruriliyi elmlərin özlərinin inkişafından irəli gəlir. Hipoteza hərəkətin məlumdan naməlumla inkişaf formasıdır. Təbiətşünaslıq və tarix elmlərində hipotezlərdən geniş istifadə olunur. Bütün elmi biliklərin əsasını təşkil edən böyük elmi kəşflər bir çox hallarda əvvəlcədən hipotezlər kimi meydana çıxır. Bunlardan biri də K.Marks tərəfindən işlənmiş təbii-tarixi proseslərin inkişafına dialektik baxışın yaranmasıdır. K.Marksın «Kapital»ından sonra artıq tarixi proseslərin materialistcəsinə anlayışı hipoteza olmaqdan çıxaraq, sübut olunmuş elmi nəzəriyyəyə çevrilir.

Müasir dövrün özündə də hipotik həllini tələb edən problemlər çoxdur. Kvant mexanikasının şərhində hazırda bir-birilə rəqabət aparən üç hipotik şərhin adını çəkmək olar:

1. D.İ.Bloxinsev kvantların uyğunluğu, ahəngdarlığı nəzəriyyəsinə;

2. V.A.Fok kvant vəziyyətinin olmasını;

3. Y.P.Tarleski isə hissəciklərdə impuls və koordinatların eyni vaxtda mövcudluğu imkanının olmasını qəbul edir. Bunlar eyni problemin həlli yolunda mühüm rol oynayır, alternativ hipotezlərin mövcudluğu məsələsinin bütün mümkün variantlarını aradan qaldırır və ola bilər ki, dolay yolla həqiqi nəticəyə gətirib çıxarsın

Beləliklə, hipotezlərdə yekun biliyini o vaxt həqiqi hesab etmək olar ki, hipotez tədqiq olunan hadisəni izah edən bir sıra fərziyyələrin olmadığı yerdə qurulur. Digər tərəfdən, hipotezin yoxlanışı prosesində bütün yalan (həqiqi) fərziyyələr təkzib olunur, yaxud təsdiq olunur, belə halda həqiqi biliyi özündə ifadə edən fərziyyə əsas kimi götürülür. Hipotezlərin hüquqi sahədə də işlənməsi və yoxlanılmasının vacib idraki əhəmiyyəti vardır. Hüquqşünaslar üçün variantların qurulması və sübutunun ümumi məntiqinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Sual 3. Hipotezin növləri

Hipotezlər məntiqi strukturuna görə eyni olsa da, öz məzmununa və funksiyalarına görə bir-birindən fərqlənir. Hipotezləri müəyyən əsasla görə də, yəni tədqiq olunan obyektin mürəkkəbliyinə və həqiqilik dərəcəsinə görə də fərqləndirmək olar. Tədqiq olunan obyektin

- mürəkkəbliyinə görə:

1. ümumi;

2. xüsusi;

- həqiqilik dərəcəsinə görə:

1. elmi;

2. iş hipotezi vardır.

Ümumi hipotez bütövlükdə hadisə, yaxud hadisələr qrupunun səbəbini izah edən hipotezin növlərindəndir. Burada təbii və ictimai hadisələrin qanunauyğunluqları haqqında qabaqcadan fərziyyələr yürüdülmür, nəticədə qanun kəşf edilir. M.V.Lomonosovun cisimlərin atomistik quruluşu, O.Şmidtin, V.Fesenkovun səma cisimlərinin mənşəyi haqqındakı fikirləri ümumi hipotezlərə aiddir.

Xüsusi hipotez tədqiq olunan hadisə və təzahürün hər hansı ayrıca tərəfini, xassəsini izah edən hipotezin növ müxtəlifliklərindəndir. Belə də demək olar ki, xüsusi hipotezlərdən fərdi hadisələrin və konkret faktların təhlilində istifadə olunur, onların xassələri və mənşəyi haqqında əsaslandırılmış fərziyyələrdir. Xüsusi hipotezlərdən təbiətşünaslıq və ictimai-tarixi elmlərdə geniş istifadə olunur. Məsələn, arxeoloq qazıntı zamanı tapdığı qədim əşyaların, maddi-mədəniyyət abidələrinin yaranması, hansı tayfaya, xalqa, dövrə mənsub olması haqqında hipotez irəli sürür. Tarixçi isə konkret tarixi hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsi, yaxud ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti haqqında müxtəlif fərziyyələr yürüdüür.

Məhkəmə istintaqında cinayət işi haqqında ümumi fərziyyələr irəli sürülür, sonra isə cinayətin ayrı-ayrı

məqamları, tərəfləri (məsələn, cinayətkarın binaya girməsi yolları haqqında) barədə müxtəlif fikirlər yürüdüür ki, bunun özü xüsusi hipotezlərə aiddir. Məhkəmə-istintaq praktikasında ayrıca faktlar, ayrı-ayrı adamların hərəkətləri haqqında çıxarılan nəticələr xüsusi hipotezləri bildirir.

Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, hipotezlərin ümumi və xüsusiyyə bölgüsünün əhəmiyyəti ondadır ki, bunların birini digəri ilə necə əlaqələndiririk. Lakin bu bölgü mütləq deyildir, çünki bir hipotez digər hipotezə münasibətdə ümumi ola bilər. Məsələn, cinayəti bütövlükdə izah edən ümumi hipotez konkret cəmiyyətdə cinayətkarlığın bütün səbəblərini izah edən hipotezlə müqayisədə xüsusi olacaqdır.

Elmdə və praktikada ümumi və xüsusi hipotezlərlə yanaşı, elmi və iş hipotezlərindən də geniş istifadə olunur ki, bunlar da bir-birindən fərqlənir. Elmi hipotez dedikdə, hər şeydən əvvəl, təbiət, cəmiyyət və tərəkür hadisələrinin inkişaf qanunauyğunluqlarını izah edən fərziyyələr başa düşürük. Elmi hipotezlər aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. bu hipotez tədqiq olunan prosesin, hadisənin vahid analoqu olmalıdır;
2. hipotez tədqiq olunan hadisə ilə əlaqəli olan şəraitin əksər çoxluğu haqqında izahat verməlidir;
3. elmi hipotez onun yaranması əsasında aşkar olunmayan yeni haddisələrin gələcəyindən xəbər verməlidir.

İş hipotezi isə hipotezlərin qurulmasında istifadə olunan müvəqqəti fərziyyələr, yaxud ehtimali fikirlərdir. Bir çox məntiq kitablarında «iş hipotezi» anlayışına çox səthi yanaşılır, ona tədqiqatın ilkin mərhələlərində irəli sürülən və istifadə olunan fərziyyələr kimi münasibət bəslənilir və qeyd olunur ki, iş hipotezi tədqiq olunan hadisələrin həqiqi səbəblərini aşkara çıxartmaq məsələsini bilavasitə öz qarşısına qoymur, ancaq müəyyən sistem daxilində müşahidə olunan nəticələri qruplaşdırır və hadisələrin təsvirini verir.

«İş hipotezi» anlayışına sadəcə ehtimali fikir kimi yanaşdıqda, onun məzmunu açılır. Bir çox ölkə məntiqçiləri də belə hesab edir ki, iş hipotezi real gerçəkliyi izah və inikas etdirmir, o, süni xarakter daşıyır, ancaq şərti tətbiq olunan fərziyyələrdir, gec-tez öz yerini hadisələrin obyektiv qanunauyğunluğunu mürəkkəbliyi ilə əks etdirən izahat üsuluna verəcəkdir.

İş hipotezinə bu cür baxış, bu cür yanaşma üsulu səthi və əsassızdır, ona görə ki, bu hipotez tədqiq olunan hadisələrin müəyyən xassə və tərəflərini, onların qanunauyğunluqlarını aşkara çıxartmaqda mahiyyətə digərlərindən fərqlənmiş, o da digərləri kimi inkişaf edir, yalan olanları isə istisna olunur.

Yeni biliyin formalaşması – mürəkkəb idraki prosesdir, hipotez isə bu prosesin mühüm, zəruri halqalarından biridir, başqa sözlə desək, yeni biliyin inkişaf formasıdır. Elmi-tədqiqat işlərində ilkin fərziyyələr iki cür rol oynayır, iki cür funksiyanı həyata keçirir.

Birincisi, hipotezlər problemin mahiyyətinə keyfiyyətə ehtimali cavab vermək formasında çıxış edir, yəni öyrənilən faktların izahının tədqiqatçı tərəfindən vahid bir proses kimi nəzərdən keçirilməsidir.

İkincisi, ilkin gələn fərziyyələr iş hipotezi kimi çıxış edir. Bu adın özü onun yerinə yetirdiyi iş funksiyasını gözəl əks etdirir. Bu hipotez problemin mahiyyətinə artıq tapılmış cavab kimi yox, bilərəkdən müvəqqəti bir neçə mümkün fərziyyələrdən biri kimi irəli sürülür. İş hipotezi tədqiqatda xaotiklikdən qaçmağa və verilmiş problem haqqında toplanmış informasiyalar verməyə imkan yaradır, tədqiqatçıya müəyyən istiqamət verir.

İş hipotezlərindən istifadə olunması təbii-elmi eksperimentləşdirmə sahələrində geniş yayılmışdır. Bunun ən parlaq nümunəsi akademik İ.P.Pavlovun iş metodudur. Onun tələbələrindən olan akademik P.K.Anoxinin dediyi kimi, onun bir dəqiqə də olsun işsiz qalmaması adamı heyrətə gətirirdi.

Alpinist bir dayaq nöqtəsini itirdikdə, onu digəri ilə əvəz etdiyi kimi, bir iş hipotezini həll etdikdə, o dəqiqə onun yerində faktlara daha çox uyğun gələn yeni hipotez yaratmağa cəhd edirdi. Lakin onun üçün iş hipotezi bir mərhələ idi, bunun vasitəsilə o, tədqiqatın daha yüksək mərhələsinə qalxaraq, onu heç vaxt ehkama çevirmirdi. Bəzən o, gərgin fikirləşərək, elə sürətlə hipotezi dəyişirdi ki, ona çatmaq çətin olurdu.

Bununla belə, iş hipotezi ilə problemin mahiyyətinə ehtimalı cavab arasında kəskin sərhəd çəkmək olmaz. Ona görə ki, problemin mahiyyətini izah etməyin vahid tətbiq edilən üsullarından biri hipotezlərdir. Məsələn, DJ.K.Maksvell elektrیکdə korpuskulaların (hissəciklərin) olması haqqındakı hipotezi müvəqqəti hesab edirdi və son nəticədə bu hipotezdən uzaqlaşacaqlarını qeyd edirdi. M.Plank və digər fiziklər iş, enerjinin kvantları haqqındakı əsas fikirləri iş hipotezi kimi qiymətləndirirdilər. Son nəticədə hər iki hipotez həqiqi bilik kimi təsdiq olunur, həqiqi elmi nəzəriyyəyə çevrilir.

Məhkəmə-istintaq praktikasında ayrı-ayrı faktların, yaxud şəraitlərin məcmusunun izahında tez-tez bir sıra hipotezlər irəli sürülür ki, bunlar bu faktları müxtəlif cür izah edirdilər. Belə hipotezlərdən biri də versiyalardır. Hüquqşünaslıqda bu variantlarla cinayət işinin növü, baş verməsi vaxtı, şəraiti, məqsədi, motivləri, cinayətkarın günahı və cinayətin hansı üsullarla baş verməsi araşdırılır. Məhkəmə istintaqında variant – əlahiddə cinayət hallarının, yaxud da cinayət hadisəsinin mənşəyini və xassəsini izah edən mümkün olan hipotezlərdən biridir.

Məhkəmə tədqiqatında versiyalar hipotez adlanır. Lakin «versiya» spesifik hüquqi termin deyil, idrakın digər sahələrində də bundan istifadə olunur. Versiyaların məntiqi strukturu hipotezlərlə eynidir, ondan fərqlənmir. Bununla yanaşı, versiya və elmi hipotezlər arasında müəyyən fərqlər vardır ki, bu sahədə qısaca izahat verməyi vacib hesab edirik.

1. Elmi hipotezin predmeti təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarıdır. Hipotezlər əhəmiyyətli hadisə və təzahürləri izah etmək üçün yaradılır və uzun müşahidə nəticəsində sübut olunur. Versiyanın predmeti isə ayrı-ayrı faktlar və hadisələrdir. Versiyaların qurulmasında bu və ya digər qanunauyğunluğu kəşf etmək məqsədi güdülür. Versiyanın idrakı məsələsi ayrıca, təkrarolunmayan fərdi faktlar və hadisələrdir. Versiyalar məhdud müşahidələr dairəsində sübut olunur.

2. Elmi hipotezlər uzun dövr mövcud olur, yenidən işlənir, bəzən də on illərlə davam edir. Versiyalar isə nisbətən qısa vaxt ərzində irəli sürülür və yoxlanılır.

3. Hər hansı bir hadisəni izah edən elmi hipotez bir dəfə, yaxud bir neçə dəfə irəli sürülə bilər. Məhkəmə-istintaq tədqiqatlarında isə çoxlu versiyalar olur. Hər bir cinayət işi, hər bir ayrıca şərait üçün bir neçə versiya irəli sürülür, burada hər hansı bir versiyanın irəli sürülməsi və əsaslandırılması ilə kifayətlənmək olmaz.

4. Elmi hipotezlərin sübutunda məntiqi qayda və qanunlardan istifadə olunursa, məhkəmə-istintaq tədqiqatlarında irəli sürülən və əsaslandırılan versiyalarda məntiqi və hüquqi qanunlar əsas götürülür.

Biz burada məzmununa görə təsviri və izahedici hipotezləri də bir-birindən fərqləndirməyi zəruri hesab edirik. Təsviri hipotez bu və digər hadisənin, yaxud əlaqələrin mövcudluğu haqqındakı fərziyyələri özündə ifadə edir. Məsələn, tədqiq olunan müddətdə müəyyən regionda ictimai-təhlükəli cinayət işlərinin inkişafı haqqındakı fərziyyələr təsviri hipotezlərə aiddir (müəyyən bölgələrdə doğulan körpələrin sayının ilbəl artması, yaxud azalması haqqındakı fərziyyələri də buna misal gətirmək olar).

İzahedicilik hipotezində isə tədqiq olunan obyektə səbəb-nəticə əlaqələri haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Məsələn, müəyyən regionda əhalinin əmlak bölgüsündə

fərqlərin dərinləşməsində tamahkarlıq cinayətlərinin artmasının qarşılıqlı əlaqəsi haqqındakı fərziyyələri, spirtli içkilər sahəsində dövlət siyasətinin dəyişməsi, gizli alkoqol məhsullarının hazırlanması ilə bağlı olan cinayət işlərinin artması haqqındakı fərziyyələr izahedicilik hipotezinə daxildir.

Nəzəriyyə və praktikada hipotezlərdən istifadə olunmasının idraki əhəmiyyəti daha çoxdur. Hipotez elmi biliklərin inkişafı forması olduğundan, onu təfəkkürün formalarına münqər etmək olmaz, bunların hamısını hipotez öz tərkibinə daxil edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. HacıyevZ. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2012.
2. İmanov H.R., Yusifova G.Y., Hüseynli O.H. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2010.
3. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
4. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
5. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
6. İsrəfilov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998.
7. Məmmədov Ə. Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Bakı, 1997.
8. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.

ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Андреев И.Д. Диалектическая логика. М.: ВШ, 2005.
2. Бенерджи Р. Теория решения задач. Подход к созданию искусственного интеллекта. М.: Мир, 1972.
3. Бочаров В.А., Маркин В.И. Основы логики. М.: Космополис, 2004.
4. Брюшинкин В.Н. Практический курс логики для гуманитариев. М.: Интерпракс, 1994.
5. Булатов М.А. Логические категории и понятия. Киев: Наукова думка, 2001.
6. Булычев И.И. Основы философии, изложенные методом универсального логического алгоритма. Тамбов: Изд. Тамбов. госуд. ун-та им. Г.Р. Державина, 1999.
7. Власов Д. В. Логические и философские подходы к построению теоретической модели образования понятия // Электронный журнал «Знание. Понимание. Умение». 2009.
8. Войшвилло Е. К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ. — М.: Изд-во МГУ, 1989.
9. Войшвилло Е. К. Понятие. — М.: Изд-во МГУ, 1967.
10. Выготский Л. С., Сахаров Л. С. Исследование образования понятий: методика двойной стимуляции // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухова. М., 1981.

11. Выготский Л. С. Мышление и речь. М., 1999. Гл. 5; Сахаров Л. С. О методах исследования понятий // «Психология», 1930 (т. III, вып. 1);
12. Гетманова А. Д. Учебник по логике. 3-е изд. М.: ЧеРо, 2000.
13. Гончаров С.С., Ершов Ю.Л., Самохвалов К.Ф. Введение в логику и методологию науки. М.: Интерпракс, 1994.
14. Ивлев Ю.В. Логика. М.: Наука, 1994.
15. Ильенков Э. В. Диалектическая логика. М., 1984.
16. Копнин П.В. Проблемы диалектики как логики и теории познания. М.: Наука, 2002.
17. Кумпф Ф., Оруджев З. Диалектическая логика: основные принципы и проблемы. М.: Политиздат, 2009.
18. Леске М., Гедлов Г., Штилер Г. Почему имеет смысл спорить о понятиях. М.: Политиздат, 2007.
19. Логика и клиническая диагностика. Компьютерный практикум. М.: Наука, 2004.
20. Логика и эмпирическое познание. Под ред. д-ф.н. Таванец П.В. М.: Наука, 2002.
21. Логика, психология и семиотика, аспекты взаимодействия. Киев: Наукова думка, 2000.
22. Непейвода Н.Н. Прикладная логика. М.: Удмирск. ун-та, 2007.
23. Петров Ю.А.. Математическая логика и материалистическая диалектика. М.: МГУ, 2003.
24. Поппер К. Логика научного исследования. М.: Республика, 2004.
25. Рузавин Г. И. Методы анализа и построения научных теорий.

26. Сахаров Л. С. О методах исследования понятий (1930) // Культурно-историческая психология. 2006. № 2.
27. Сборник упражнений по логике. Под ред. Клевчеки С. Минск: Университетское, 2010.
28. Смирнов В.А. Логические методы анализа научного знания. М.: Наука, 2007.
29. Федоров Б. И., Джалиошвили З.О. Логика компьютерного диалога. М.: Онега, 2006.
30. Философия. Логика. Язык. Перевод с англ. под ред. Горского Д.П. и Петрова В.В. М.: Прогресс, 2005.
31. Хвостова К. В., Финн В. К. Гносеологические и логические проблемы исторической науки. М.: Наука, 1995.
32. Шедровицкий Г. и др. Педагогика и логика. М.: Касталь, 2003.